UTTARARÂMACHARITA

OF

BHAVABHÛTI

WITH

THE COMMENTARY OF VÎRARAGHAVA.

EDITED

With an English Translation Notes and Various Readings by

M. R. KA'LE, B. A.

(with introduction by V. G. Pradhan, M. A.)

SOLE AGENTS

GOPAL NARAYAN & CO;

Kalbadevi Road,

BOMBAY.

1911.

PRICE Rs 3.

Registered according to the Act XXV of

....

PRINTED by H. G. LIMAYE,
AT THE "BOMBAY VAIBHAV" STEAM PRESS,
part being printed at the S'arada kridan Press before it was
Kandewadi, Bombay.
and Published by M. R. Kale.

उत्तररामचरितम् ।

वीरराघवकृतया टीकया समेतम् ।

मोरेश्वर रामचन्द्र काळे

इत्यनेन पाठान्तरैः टिपण्यादिभिश्चालंकृतम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

मुम्बईवैभव मुद्रायन्त्रालये शारदाक्रीडन मुद्रालयेच मुद्रापितम् ।

शकाब्दाः १८३२.

मूल्यं रूपकत्रयम् ।

In writing about any Sanskrit poet-dramatist the writer ever meets with the almost insuperable difficulty of knowing anything, positive and authentic as regards his life, education, and date &c In nine cases out of ten there is no internal evidence available on these points and one has only to make surmises on grounds indirectly supplied to one from different sources. It is well-known that as regards the life of the Shakespeare of India we know almost next to nothing from his works though from indirect sources a rough sketch of his life can be prepared. Kálidása is studiously silent about himself in his works, but some poets at least give some account of their family, their education, their poetic attainments &c., and Bhavabhuti, the subject of our Introduction, belongs to this class of poets and dramatists. In his Málati-Mádhava he gives a pretty detailed account of himself and his family and in his Uttararámacharitra he does the same in a brief manner. This autobiographical allusion is, we believe, the only source of information about a poet who stands second only to Kálidása in the field of Sanskrit poetry and drama. As regards the age, however, in which he flourished, he is silent and to determine this question we have to seek for grounds elsewhere. We will first furnish for the student a short sketch of Bhavabhuti as it is given in his dramas and then enter into the discussion of his date. It appears from Bhavabhuti's autobiographical account as given in the Málati-Mádhava that his ancestors lived in a town named Padmapur in the Berars. His ancestors were the descendants of the sage Kas'yapa, following the Taittirîya branch of the Black Yajurveda, ever keeping the fivefold sacred fire. This means that they were faithful householders who were never remiss in the discharge of their household duties. Their surname was Udumbara and they were devoted to the study and discussion of the Vedánta Philosophy on the nature of the Universal Soul. To one of these families belonged one named Mahâkavi who used to perform the Vájapeya sacrifice. Bhavabhuti was fifth in descent from this Mahákavi, his grandfather's name being

His tutor was Jnânanidhi, an epithet expressive of the vast learning of the man. With this 'ocean of knowledge' Bhavabhuti studied for some years and soon acquired a wonderful proficiency in the various branches of knowledge which then formed the subjects of study. Bhavabhuti presents evident proofs of his thorough acquaintance with such subjects as the Vedic lore, the six systems of philosophy &c. His knowledge of the Yoga philosophy he displays in the Mál. Màd. and Maháv̂îracharita, Acts V and III respectively. His reference to the doctrine of Vivarta in the Uttararàmacharita in more than one place (Act III. Sl. 47 and Act IV verse 15), his description of वैराज lokas (Act. II. 12) and allusion to असूर्य loka (Act IV, Janaka's speech) all point to his having mastered the well-kuown Upanishads. In fact Bhavabhuti was one of the most profound scholars of his time, besides being naturally gifted with a powerful memory (*cf.* वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां &c.) wonderful intellect and the first class powers of the poet and the dramatist.

Bhavabhuti's immortal fame rests upon his anthorship of three dramas—The Málati-Mádhava, the Mahávîracharita and the Uttararámacharita. Whether or not he wrote any more dramas and any prose works cannot be determined with any degree of certainty. Considering his profound scholarship and high natural gifts, one is inclined to believe it as a probable inference that he might have written some more dramas and a few prose works, or he might have died a premature death—his carreer being thus brought to an unexpected and sudden termination. He first, it appears, directed his attention to the drama and produced three dramas one after another. His poetic and dramatic genius gave distinct signs of his superiority in the Málati-Mádhava, made a further advance in its manifestation in the Mahávîracharita and perfected itself to the admiration of the world, in the Uttararámacharita.

For this chronological order there is no historical evidence as such but as I have elsewhere remarked the development which the poet's mind and intellect undergo in the course of his active

clumsiness. The plot is no doubt cleverly arranged but it loses some of its charm on account of the uncommon length of the play. These defects go to prove that Bhavabhúti began his career as a dramatist with this play and like every first attempt, his Málati-Mádhava presents an admixture of excellences and defects. For a full discussion of this point see Introduction to that play.

MAHA'VÎRACHARITA.

Then comes his second drama—The Mahávîracharita. His Málati-Mádhava is a romantic drama, the plot being the creation of his own masterly genius and the prevailing sentiment being love. Unlike the first, his second drama is based upon Ráma's history as narrated in the Rámáyana and the predominant sentiment is heroism. The story covers Ráma's life from his very childhood to his return to Ayodhyá after his victory over Rávana and the emancipation of Sítá. To suit dramatic purposes, Bhavabhuti has made certain alterations in the original story of the Rámáyana and the drama on the whole is a very successful composition. The incidents are judiciously selected and are dramatised with more than common skill. The drama gives clear signs of the dramatist's superior histrionic genius.

UTTARA RA'MACHARITA.

Next comes our poet's masterpiece, the Uttarámacharita. That it is our poet's own composition is evident from his reference to himself at the beginning of the play. "The internal evidence of the composition fully corroborates the traditional appropriation. As H. H. Wilson rightly observes...'The style is equally vigorous and harmonious as that of the Málati and Mádhava; several of the sentiments found in that play recur in this; and the general character of the two dramas, notwithstanding the difference of their subjects offers, many analogies. We have the same picturesque description and natural pathos in both." It is this drama we have to study more closely and we, therefore, propose to examine it in all its characteristics.

THE STORY OF THE DRAMA.

The subject of the Uttararamacharita is, as the name implies

dramatic requirements. The Uttararámacharita is a sequel to the Maháviracharita—the story of the former being taken up where it ends in the latter. The two dramas together present, therefore, a dramatic history of the hero of the Rámáyana and in this feature may be compared to Shakespeare's historic dramas. The dramatic form produces more telling effect and appeals more to the heart and thus the story remains firmly fixed in the memory with a wonderful vividness and precision. To the Hindu student the story must be already familiar in all its principal features. This will help him to see what alterations are effected by the dramatist. The end of the original story is tragic, the heroine having been carried away by the goddess Earth and the hero disappearing in the water of the Sarayu. But to suit the exigencies of the Sanskrit dramaturgy which prohibits tragic ends and to bring about a most happy union after a period of long sorrowful separation, the poet changes the original and the play ends with the happy meeting of the hero the heroine and their sons &c. The original describes a fight between Ráma on the one hand and his sons on the other, with the defeat of the former; but our poet, to keep the hero's धीरोदात्त characteristic in tact, does nothing of the kind, the fight being arranged between Chandraketu, Lakshamana's son, and Lava, one of the sons of the hero. In the construction of the dramas as a whole, the poet has displayed wonderful sallies of his fancy and imagination. In the first act, the introduction of the painted canvas and the observations on the scenes depicted therein are very felicitous; in the second the dialogue between Arundhati and Vásanti, the entrance of Ráma and S'ambûka and the description of the forest scenery as called forth by the painful recollections of the past furnish matter highly interesting and even pathetic. The third Act is due to the creative imagination of the poet and stands unparalleled for its pathos. The whole situation is so exquisitely created that the lamentations of Ráma in the very invisible presence of Sitá, her occasional contact reviving Ráma and again adding to his grief and intensifying the pathos of the whole, the casual observations of Vásanti containing indirect taunts and Sitá's majestic bearing even under

play. The fourth Act introduces hoary headed and holy personages whose very presence is highly sanctifying. The audience looks upon them with deep feelings of reverence and adoration and weeps with them in their sorrow, consequent on the supposed loss of Sítá. We see before us sad and careworn images of grey-haired and bent-headed elders, more inwardly than openly deeply sorrowing for one who was nearest to their hearts and who was once more subjected to unbearable misery. This stirs up our gentler feelings and emotions and brings tears to our eyes. The whole of the act from the beginning to the end is highly artistic and proves beyond question the matchless power of the dramatist to penetrate into the recesses of the human heart and depict vividly its manifold workings. The fifth Act is martial in its nature and both in its music and martial descriptions does the highest credit to our dramatist. The dignified and chivalric behaviour of Chandraketu and Lava, the defiance they hurl at each other, the compliment that is frankly and generously paid by Chandraketu to Lava for his wonderful valour—all these entertain the mind and impress it with the versatile genius of our poet, which is as powerful to depict the sentiment of heroism as that of pathos. The sixth Act nearly brings about the fulfilment of the denouement. The hero is introduced on the scene and his meeting with Lava and then with Kus'a works out a different sentiment in his heart. He embraces them and is conscious of a feeling which is akin to parental affection. He closely marks the youths and finds a marked similarity of features in them and himself and Sita. Incidently he remembers his beloved wife and outpours his heart. The Act is highly artistic and indirectly prepares the audience to witness a most happy union of Ráma and Sítá. In the seventh Act, use is made of a theatrical representation arranged by Válmiki with the help of heavenly damsels which is a contrivance to bring about the desired union. Sítá's chastity is once more established in the presence of deities and holy personages and there is an end to Sitá's misfortune. This theatric contrivance is most ingeniously planned and puts one in

and other guests assembled at the royal palace to greet Râma ha been dismissed after festivities in their honour. There is also a sl hint that Sitâ's chastity may be challenged and she may be subjecte once more to untold misery. The audience is further told that Râm repairs to the inner apartment to console Sitâ who feels lonely at th departure of her father, Janaka.

Act I.

Scene I— The palace.

The king tries to console the Queen when a messenger arrives from the hermitage of Rishyasringa with a blessing on Sitâ from Vasishth and a direction from Arundhati and others to Râma to satisfy the longings of Sitâ. Vasishtha sends word to Râma to preserve the glory of the race by looking to the welfare of his subjects. Râma accepts the message and vows to sacrifice every thing to the general good (Act I. 12), thus foreshadowing, as it were, the abandonment of Sitâ to please his subjects. Lakshmana enters and tells Râma and Sitâ that the painting ordered was complete and the three repair to see it.

Scene II—The garden of the Palace with a Pavilion.

Enter Lakshmana, Sitâ and Râma.

The three are engaged in viewing the painting-board (or wall) which presents different scenes in the past lives of Râma and Sitâ. The painted scenes call forth observations suggested by the reminiscences which are painful and delightful at the same time. While this is going on, the spy who was sent to go round the city to note how the new rule was accepted by the people comes in and whispers the ominous news about aspersions cast on the purity of Sitâ's married life. Râma is almost staggered with the sad news and again deeply laments that Sita's chastity should have been doubted by his subjects. With a heavy heart, overcoming the internal conflict between his profound affection for Sitâ and the necessity of giving her up, Râma prepares to sacrifice his dear queen to his sense of duty and orders Lakshmana to take her into the forest and leave her there at the mercy of the wild inhabitants of the forest. Unconscious of her sorrowful fate Sitâ ascends a car and bowing to the sages, the family deities and her own lord, departs with Lakshmana apparently to the Ganges for bathing.

being abandoned in the forest plunged herself into the Ganges where she gave birth to twin sons. The twins were left into the charge of Vâlmiki by the goddess Gangâ. The sage took the greatest care to bring up and educate them in the different sciences. Vâlmiki, on a particular occasion, burst forth in the Anushtubh metre a curse, and was directed by the Creator to compose a poem describing in detail the life of Râma. He thus composed his Râmâyana. Râma, in the mean-time began to perform the horse sacrifice, Sitâ's place as his consort being supplied by a golden image. The horse was despatched round the world with a large army headed by Chandraketu. Vasishtha and Arundhati and the mothers of Râma arrive at the hermitage of the sage after the twelve-year-sacrifice of Rishyas'ringa was over. The death of a Brâhmana is announced due to the unauthorised penance of a low caste named S'ambûka. Râma sets out in search of this sage and finding him practising penance in the Janasthâna forest severs his head with a sword. The sage appears before him in his celestial form and greets Râma for having freed him from his curse. The sight of Dandakâ brings back to Râma's memory the scenes of his past life spent in the forest and gives rise to new observations of old places. Shambûka brings word from Agastya whom he had gone to salute before departing to his heavenly abode, that he was very anxious to see Râma. Râma accepts the message and they both ply their aerial car to Agastya's hermitage.

Act III.

Scene—The Dandaka' Forest.

The introductory dialogue between two river goddesses, Tamasâ and Muralâ, acquaints the audience how Lopâmudra', through both genuine and tender affection for Râma sends word to the goddess Godavari to protect Râma in his sad bereavement lest he might do violence to his person, in the midst of his old associations in the Dandaka forest. Tamasa tells Murala' that there is no need of any such precaution since the goddess Bhâgirthi has come to the river-goddess Godavari with Sitâ whose touch possesses the magic charm of reviving Râma from his swoon. Sitâ can remain *incognito* and do the necessary office when required. The whole Act deals with the lamentations of Râma and Sitâ occasioned by their presence in the forest closely associated w't

Scene—The Hermitage of Vâlmiki.

The prelude between two pupils of the sage informs the audience that great preparations are being made in the penance-grove to hospitably treat Vasishtha, and Râma's mothers, and Janaka, who after a long abstemious life of an anchorite in the wood of Chandradwipa has come to see Vâlmiki. Janaka then enters alone and in a pathetic soliloquy gives vent to his deep grief. Then at the request of the sage Vàlmiki, Kausalyâ, Râma's mother, consents to see Janaka though 'hard is the task to face mine ancient friend'—both overpowered by the same feeling of anguish and grief. Kausalyâ espies at a distance a boy who resembles Râma in his dignity. They all guess as to who he may be, and send the chamberlain Grishti to Vâlmiki to ascertain the truth. The boy is no less than Lava. Lava salutes the elders though strangers to him and tells how his preceptor Vàlmiki intends to perform a drama recounting the events connected with the exile of Sità. While all are thus engaged in a conversation partly sorrowful and partly interesting, the boys in the hermitage run to Lava to announce to him the arrival of a horse. Lava vanishes off with the boys to behold the wonderful animal not seen ever before. An attendant arrives from Vâlmiki and tells Janaka that the sage replies that everything will be disclosed in time.

Lava and the boys hasten towards the horse, and Lava recognising it to be a sacrificial horse orders the boys to bind it and lead it to the hermitage, ready to fight if necessary. A soldier enters and advises Lava to desist from this foolishness. Lava defies him and welcomes in a truly martial spirit the opportunity to challenge the whole hostile army to fight.

Act V.

Scene—The outskirts of the Hermitage.

The soldiers are worsted by Lava and find themselves compelled to flee. The timely arrival of Chandraketu fills them with hope of protection. Chandraketu observes Lava fighting like a true warrior undaunted and undismayed by the movements of the vast army before him. Chandraketu openly applauds the valour of Lava and challenges him for a fight. Lava in the meantime reduces the whole army to stony silence by means of his celestial missiles. This takes Chandraketu with amazement. He descends from his chariot and meets Lava on the battle-field. The conversation that ensues happens to turn upon Ràma's heroic deeds and the martial spirit of both being inflamed they hasten to the battle-field to try their individual mettle.

of such battle hour. Suddenly over all the sky the sudden streaks of lightning fly. It is the fire issuing from the fiery (A'gneya) missile of Chandraketu. While the flames are spreading far and wide, showers of rain pour down from the sky. This is due to the counter-missile of Lava called वरुणास्त्र. Chandraketu, to counteract the effect of his weapon, sends off his Wind-missile. In this dreadful and uninterrupted way the fight continues for some time when it is arrested by the arrival of Râma on the battle-field.

Scene I—Enter Râma, Lava and Chandraketu.

Râma lovingly orders Chandraketu to embrace him. Chandraketu salutes him and Râma closes him in a warm embrace. Chandraketu, in the true chivalric spirit requests his uncle to treat Lava with the same warmth of affection. Râma closely glances at Lava and is impressed with his martial dignity. Lava, on the other hand, is invaded by a sense of calmness and modesty. He learns from Chandraketu who the august personage before him is and salutes him on knowing that he is Chandraketu's uncle, Râma. Râma embraces him and on being implored to forgive Lava's martial audacity commends it and asks him to take away the charm whereby the whole army fell under deep sleep. A conversation goes on as to Lava's history and the presence of Kus'a is announced. Kus'a learns from Lava that he is in the presence of Râma and salutes him. Râma embraces him and feels in the embrace a sense of parental affection and finds in them facial likeness to children of the Raghu race. On closer observation he notices in them a vivid similarity to the features of Sitâ. This leads to a conversation that is painful in its associations. Râma views from a distance the approach of Vasishtha, Arundhati, his mother and Janaka and is overcome by a deep sense of affliction and shame to be thus brought face to face with Janaka. Râma hastens to meet them on hearing of the swoon of his mother &c.

Act VII.

This act opens with a dramatic representation arranged to bring about a most touching union between Râma' and Sitâ. The plan is Válmiki's who chooses this method of convincing Râma of the spotless purity of Sita'. The stage manager announces the play and the cry of Sita' is heard. The manager tells the audience that Queen Sita' is preparing herself to plunge into the waters of the Ganges. Râma calls

life and even Ráma calls upon his people to testify to it. Then Arundhati introduces Sitá in person to bring back to consciousness Ráma who was under a deep swoon owing to great grief. Arundhati then addresses the people and gently rebukes them for doubting the chastity of Sitá who is proved to be purity incarnate by even gods and goddesses. The most happy union takes place and all is well that ends well.

THE MERITS OR FAULTS OF THE DRAMA.

The Uttara-rámacharita can stand comparison with any drama in the world's Literature. It is entitled to the highest praise as a masterpiece of dramatic genius—such genius as is the birth-right, as it were, of dramatists like Kálidása or Shakespeare. Bhavabhu'ti appears to have possessed all the requisites of the true dramatist and poet—active imaginatian, playful fancy, the appreciation of the sublime and the beautiful, the high power of characterisation, the thorough knowledge of the workings of the human heart in all its phases and the most wonderful adaptive power of expression. The rhythm and music of his verses is really matchless for its fascinating power. A close study of the drama is bound to impress one that Bhavabhuti's dramatic skill is of the highest kind and that he has produced dramas which for their intrinsic merits will be ever regarded as the best productions in the whole range of dramatic Literature. Bhavabhúti is a master in the art of depicting the different sentiments of the human heart and everywhere he displays profound knowledge of the best situations calculated to enhance the impression of his delineations of such sentiments. His Uttara-rámacharita is principally a drama of *Pathos* and his indirect boast that the one sentiment of pathos is depicted by him in many colours and phases is not at all unmerited. Every Act adds to the impression produced upon the mind which is irresistibly moved to tears to hear the lamentations of Ráma, Sitá, Janak and other holy and dignified personages interested in the well-being of the hero and the heroine. The melting tenderness of Ráma's heart contrasted with his stern composure of mind when engaged in the performance of his duties as a king, is superhumanly pathetic in its character and justifies Bhavabhúti's observation that the hearts of great men

the want of action. As H. H. Wilson remarks 'The incidents are few, and although not unconnected with each other, nor independent of the *denouement*, they occur abruptly, and are separated by intervals of time and place, which trespass a little too strongly upon dramatic probabilities, and impair the interest of the story.' The situation being almost to the end tragic, the interest is not marred to any appreciable degree. The hero and the heroine being persons for whom profound interest is felt by all alike, the audience is at every stage on the tip-toe of expectation to know for certain the fates of the almost superhuman couple. The mutual sorrows of Ráma and Sitá in their state of separation are pleasingly and tenderly expressed and the meeting of the father and sons is skilfully brought about to the utmost delight of the audience. 'Besides the felicitous expression of softer feelings, this play has some curious pictures of the *beau ideal* of heroic bearing, and of the duties of a warrior and a prince. A higher elevation can scarcely be selected for either. The true spirit of chivalry pervades the encounter of the two young princes; and the quiet devotedness with which Ra'ma sacrifices his wife and domestic happiness is a worthy counterpart to the immolation of natural affection to public interest, which is so frequent in the early history of Greece.'

'The characters of the Drama are individualised by the features just noticed as belonging to those of the heroic class, and by the sentiments of piety and the tone of authority which animate the religious personages introduced upon the scene amongst whom, that females bear so important a part may be regarded as another characteristic peculiarity. The incidents as already noticed, are not numerous; but they are dramatic and interesting, and upon the feelings of a Hindu must have exercised a powerful influence. To a belief that vivifies all objects, and gives to mountains and rivers divine forms and sentient natures, the representations of the play must have been awful and sublime. The most inferior of the personages exhibited are the spirits of the air, or of the forest, or of the flood, who mingle familiarly and affectionately with demi-gods and deified sages. Earth, the mother of all beings, and, Ganga', the river of three worlds, are introduced in person; and the

with our author, rather passionate, than poetic; but some brilliant thoughts occur, the justice and beauty of which are not surpassed in any literature. The comparison of Chandraketu to a lion's cub turning to brave the thunderbolt is one of these, and another is the illustration of the effects of education upon minds possessed or destitute of natural gifts. It is needless to specify other passages. The general tone of the piece is imaginative and elevated, and it is entitled at least to the designation of a dramatic poem.'

We have given the above lengthy quotation from H.H. Wilson for the sake of our students as it contains a fair criticism on the work of our poet. We add that Bhavabhuti is extremely happy in the choice of places and scenes. We are carried from the palace to the forest, from the forest to the hermitage, from the hermitage to the battle-field—thus we are from the beginning to the end amidst pleasant and inspiring situations before interesting personages either sorrowing or rejoicing and exciting our admiration or sympathy. When we find that even gods and goddesses, sylvan nymphs and holy sages, sympathise with the sorrows of the hero and the heroine we are stirred to similar sympathy and inwardly pray for the final happy union of the two amidst the rejoicing of all concerned.

There is nothing low or indecent in the whole drama. Bhavabhuti is particularly distinguished for the purity of his thoughts and observations. His observations are all felicitously worded and contain gems of truth. Bhavabhuti holds uncommon command over language and his words suit the sentiments they are used to express. The music of his verses is exquisitely harmonious and pleasing. On the whole Uttara-rámacharita is the best drama of our poet, rich in creative imagination, delineation of human characters, and descriptions of natural beauty, and the sentiment of pathos is described according to occasion with the true insight of the poet acquainted with the manifold workings of the human heart.

CHARACTERS IN THE DRAMA.

RA'MA—The Hero.

trious example of what may be called the faithfulness of the husband to his wife. He is the *beau ideal* of domestic virtues in all their complications. Ráma's love for Sítá is genuine and pure and in all his outbursts of sorrow and lamentations we come across the one strong characteristic of his life—his unbounded and pure affection for Sítá. True he had to abandon Sítá and he did abandon her to the sacrifice of his domestic bliss, but therein we note the heart-rending sacrifice of affection to duty. To us ordinary people his ideal of kingly duties may appear to be quite imaginary, but what gives majesty and grandeur and even divinity to his wonderfully unselfish life is the very imaginary nature of this ideal of duty and the bold and cheerful realisation of the same. His kingly trait of character is fully expressed when he declares—

> "And I am ready, pity, pleasure, love,
> Nay even Sítá, to resign content,
> If it be needful for the general good."

The fulfilment of the general good was the highest duty and to it must be sacrificed all questions of personal happiness. Sítá was as much his life and soul as his own individuality and he was prepared to surrender everything, nay his very life—only to ensure the contentment of his subjects; and manfully he did it, though as a gentle-hearted and affectionate husband he could not but weep and weep bitterly for the loss of his wife whom he knew he had to abandon for no fault of hers. Her feminine purity was beyond doubt, but if it was questioned by his very subjects he must not grudge to throw off his very life and soul. He exclaims—

> '... Alas! what choice remains?
> The general good must be preferred. To that
> My father sacrificed his son—his life—
> And I must do my duty...'

Shallow critics, with their gratuitous sympathy with Sítá for her cruel abandonment in the forest, are inclined to find fault with Ráma for his undue solicitude for the contentment and happiness of his overnice subjects. They miss the very beauty of Ráma's life when they take such a narrow view of it. Judged by the ideal standard of duty, Ráma deserves our approbation of his

to please them at any cost to himself. No one was more conscious than Ráma himself of the sterling womanly qualities of Sita—almost an idealistic picture of every virtue that ennobles womanhood and gives it a peculiar majesty and grandeur; but when called upon by the stern voice of duty Ráma throws her off, inwardly feeling the deepest anguish for the cruel step that he is forced to take. The principal sentiment of the drama is, as already remarked, *Pathos*, and Ráma's reministic utterances of the vicissitudes of his past life and the deep anguish consequent on the exile of Sítá—all these associate themselves with the consciousness of Sítá's uncommon virtues, her saddest fate and the hardness of his heart in subjecting her to untold grief and misery. It is not necessary to make this pathetic trait of Ráma's character more clear. His soft and affectionate heart with its necessary firmness and stiffness bursts forth in plaintive notes of sorrow that melt even the most stony heart.

Now to refer to some of the other traits of Ráma's character. Ráma, as already observed, typifies in his life, social virtues. Mark how his humility—a virtue that adorns all virtues—is unconsciously illustrated by his silent ignoring of one of the most famous episodes in his life, *viz.* his encounter with Parashuráma when his attention to it was being particularly drawn by Lakshmana with a sense of pride in the glory of his brother. Ráma's is not the haughty heart that revels in self-glorification and he ignores the event as of no importance whatsoever. Sítá feels the beauty of this unostentatious character of her husband and openly compliments him upon this marked nobility (*cf.* सुष्ठु शोभसे एतेन आर्यपुत्र विनयमाहात्म्येन). Again note how when Lakshmana begins to refer to another note-worthy episode in Ráma's life by saying 'एषा मन्थरा' (Act I) he passes over it with little concern. Here again he displays the same large-heartedness and readiness to forget the dark spot in the lives of others. Lakshmana cannot fail to be struck with this noble simplicity of his brother and exclaims 'अये मध्यमाम्बावृत्तान्तेनान्तरित आर्येण'. Next mark the deep reverential attitude of his mind which is ever ready to show itself towards elderly and venerable personages and things divine and holy. We know that Ráma's grief is unbounded, yet it is everywhere subordin-

of a Bráhmana child and the cause thereof and without delay sets out to chastise the man whose unauthorised austerities were instrumental in causing the death of the poor Bráhmana child.

Ráma's heart is susceptible to all finer feelings and sentiments, to every thing that is beautiful and noble. This explains why with truly filial affection he embraces Chandraketu and then Lava and Kusa and is overpowered by the beautiful and dignified bearing of the boys and the feelings of filial love and tenderness, the existence of which he finds hard to explain. In brief, Bhavabhuti's hero is distinguished by those noble and grand virtues which become a king, father and a husband. Bhavabhuti's masterly delineation of Ráma's varied character is a certain proof of his high dramatic genius and speaks volumes in his favour as possessing the most keen and subtle insight into the manifold movements of the human heart. Válmiki's hero has not suffered in the least at the hands of our poet-dramatist. He is the same idealistic type of individual and social virtues.

SITA'—THE HEROINE OF THE PLAY.

SITA', the heroine, is one of those charming pictures of feminine excellence, of which the ancient history of India furnish not a few examples. What nation can boast of such types of womanhood as Sitá, Sávitri, Damayanti, Draupadi &c. who have shed dazzling lustre on the ancient history of the Aryan nation and exalted womanhood to the height of almost divine perfection. It is a peculiar coincidence that all of them were subjected to very severe tests in which their purity, courages patience, piety and other virtues were severely tried, and nobly did they stand those tests to the lasting glory of their names and womanhood in the eyes of the world. Whenever we think of the glory of womanhood exhibited in the lives of these wonderful women, the meek and sorrowful figure of Sîtá presents itself prominently before our mental eye and evokes our sympathetic sigh and reverential admiration. Sîtá was the most unfourtunate of the whole galaxy of the Aryan women. Stars appear to have crossed her life from its very commencement and her life presents

Bhavabhuti has depicted them. In the first act Sitá is introduced as far advanced in her pregnancy and her heart is heavily laden with grief at the separation of her dear saintly father and other near relatives. Ráma tries to console his tender-hearted consort with the words 'Droop not dear Sitá; to loftier claims must self-indulgence yield.' She lovingly replies-

"I know the truth of this, my dearest lord;
But still to separate from our nearest friends
And cherished kindred, cannot choose but grieve us."

The first scene, thus presents the couple as knit together by the silken ties of deep-seated conjugal affection. When Ráma says (Act I) 'The sorrows of a feeling heart are the sad portion of man's social life and when further on the ominous appearance of Durmukhâ is announced, we darkly suspect that the cruel fate has something evil in store for the affectionate couple.

The first Act reveals the grace of her character as a devoted wife fondly attached to her relatives. One cannot but admire the humour and the good heart that was the author of it when jesting with a freedom rare even in these days Sitá asks Lakshmana who the fourth lady painted on the picture-board is (वत्स इयमप्यपरा का). She strikes the peculiar note of her character when she blames herself for having been instrumental in causing Ráma's grief in the lonely forest. In this principally consists the grandeur of her married life. Imagine what must be the nobility of that heart which says:—

"Alas ! that the delight of Raghu's race,
For me should thus have suffered." (Act I).

Again in the Third Act during that mysterious meeting between the Hero and the Heroine artistically arranged and pathetically dramatised we find in Sitá the same womanly virtue par excellence. She feels the anguish of separation and cannot account for and even approve of her sudden banishment, but she is ever ready to subordinate her individuality to that of her beloved lord whose sorrow and consequent pale and emaciated physical frame are matters of graver anxiety and sympathy

sorry when she learns that her dear husband, in spite of the overwhelming grief of separation, does not neglect his kingly duties but attends to them with his usual assiduity—This is another proof of her solicitude for the welfare of her subjects. She is ever ready to merge her individuality into that of her lord. Aryan women are from time immemorial distinguished for their disinterested love and self-abnegation and Sitá stands an unrivalled embodiment of those virtues. Sitá has ever occupied the highest rank among Aryan galaxy of women and has endeared herself for her wonderful and divine spirit of self sacrifice and resignation, and Bhavabhuti has been extremely happy in portraying his heroine in her true colours—as the *beau-ideal* of womanhood. To her fitly apply the words of Wordsworth,

> "A perfect woman, nobly planned,
> To warn, to comfort, and command;
> And yet a spirit still, and bright
> With something of an angel light."

LAKSHMANA.

Though we meet with Lakshmana but rarely in the first and last Acts, the poet has not failed to stamp his personality with that attractiveness of character for which he stands distinguished in the Rámáyana. Lakshmana represents another type of man. Among various family relations which impart sacredness to 'Home' and make it a Heaven on earth, that of the Brother s very important. Much of the joy of domestic life depends upon this relation. Lakshamana typifies this relationship. Ráma was most fortunate in that he had most devoted brothers. The almost ideal attachment of Bharata and Lakshmana to Ráma is truly soul-elevating and we think no other literature affords instances of this most lofty conception of brotherhood, which the immortal picture of Lakshmana left for humanity to contemplate and imitate. If the student desires to know what unselfish fraternal love is, let him picture to himself the stately image of Lakshmana whose mission of life appears to be to live for his elder brother. In the drama we find our poet draw a

of our hero is now to minister to the comfort of his ...
brother and his wife—his sister-in-law, for whom he conc...
and showed by his deeds the most pure brotherly affec...
Lakshmana brings in the painted board and by an elab...
description of the scenes painted thereon he tries to remove...
heaviness of heart which has seized his sister-in-law. An...
we read that part of the scene we are impressed with his att...
ment to his brother and sister in-law. Lakshmana takes
delight in and feels proud of his brothea's heroic deeds and
he describes them with a glow of brotherly pride and satisfac...
In the last we find him the same ever ready brother d...
interested in the welfare and union of his brother and his
and nothing gives him more delight than the conciousness
he has been instrumental in bringing about their union aft...
long separation.

CHANDRAKETU.

Candraketu, the son of Lakshmana is introduced, as commandant of the army appointed to guard the sacrif... horse. He is a prince, heroic, courtly in demeanour, fr... sensible to the merits of others and free to appreciate th... chivalrous and reverent. Though young, Chandraketu is ... with the true martial spirit of a Khsatriya warrior and very responsible duty entrusted to him of guarding the sacrif... horse bespeaks the high confidence placed in his heroism by ...ma. When he sees Lava fight with his whole army si... handed he is taken with uncommun amazement an... frank enough to admit the superior valour of the boy warr... who, in no wise daunted by the odds against him, is dea... deadly arrows with wonderful martial activity. Chandral... says—my heart is ashamed to see so many combined aga... this single boy—perhaps with the false idea that they w... overpower him; but when the observes he free carnage c... menced by his rival in the field he hastens to their rescue challenges Lave to let them alone and have a duel with him— him give up the unequal fight and meet his match in the fi... The verse tenth, of Act V, at once describes Chandraketu frank, appreciative and valourous. Lava gives a true estim...

valry and lively sense as a warrior when he declines to fight from his chariot and descends down both as a mark of respect and sense of duty. The dialogue that follows is worthy of the youthful and bold spirit of the two warriors. Chandraketu's regard for his uncle is highly characteristic and Lava's attitude of defiance is not marred by any want of respect for the present head of the solar race. Chandraketu appears to be a special darling of his uncle, who embraces him as soon as he arrives on the battle field. But Chandraketu, conscious of the merit of his rival Lava, is magnanimous enough to ask his uncle to embrace Lava with the same fatherly feeling.

LAVA AND KUSA.

The twin brothers, sons of the mighty and superhuman Ráma, are in every respect worthy of their father. Brought up in the midst of wholesome influence under the direct guardianship of Válmiki, they display all the virtues of Kshatriya princes to the highest degree. From the description which is given of Lava (in Act IV, verses 20-22) it is clear that he is represented as 'following the life of a Kshatriya Brahmachári—a boy warrior, modest, childlike and guiltless, resembling in every respect his parent in his features and outward form, as Janaka puts it, the same voice, the same modesty and the natural dignity. In the fifth Act we are brought face to face with Lava's martial spirit, and the dignified opposition which he offers even to the Hero of the Rámáyana excites our admiration and evokes our love for him. Sumantra describes his nature as an admixture of *darpa* (boldness) and *saujanya* (humility) and fully does he deserve this praise. In the presence of his elders, Lava is ever humble and reverent. Mark how reverently he bows down to Janaka, Arundhati and others (Act IV); but as a true warrior he cannot brook the prond attitude of his rival, however great he may be. Ráma's description of Lava (verse 9 Act VI) should be remembered as an exact portrature of Lava's martial dignity. In the presence of Ráma, Lava's tender feelings are again aroused and he finds them too powerful for suppression. He bows down in childlike simplicity at the feet of his father and gives evidence of his good breeding.

feeling of reverence and his hostile attitude vanishes and he salutes his father with true humility.

OTHER DRAMATIS PERSONÆ.

Among other characters in the play we need mention only a few as the rest are quite minor. Two of the male characters deseve more than a passing remark—those of Janaka and Válmiki.

JANAKA.

He is the aged father of Sitá, at once kingly and pious. His old age and distinguished personality invest him with a dignity peculiarly his own. Janaka stands preeminent as one combining in himself worldly activity and spiritual pre-eminence and is thus regarded as the best type of royal sages. In the drama he is regarded, according to the old tradition, as a contemporary of Yajnavalkya and Válmiki, highly respected by them both, the former occupying the position of his family preceptor. Janaka's affection for his daughter is genuine and deep and the news of her abandonment by Ráma has been a thunderbolt from the blue. It has affected him with overwhelming grief, and the blow has been particularly too strong for him to bear in his green old age. The girlish image of Sità ever fresh in his memory, the meeting of Kausalya, his dear friend, and the presence of the two sons of Sitá-though not positively known to be such—have all helped to intensify his grief. Being thoroughly convinced of the spotless life of his daughter he condemns the step taken by Ráma as the unkindest cut of all and such is the strength of his grief and anger that he is inclined to punish Ráma and his subjects either with his bow or curse, but being appeased by Arundhati gives up his intention.

VA'LMIKI.

This exalted sage takes more than common interest in the family of the Raghus and is tenderly attached to Ráma and Sitá. He is endowed with prophetic vision and though remaining in the back ground endeavours in a very peculiar manner to establish the chastity of Sitá and to bring about the union of Ráma and Sitá. Though a sage distinguished for his deep piety and meditation on the supreme Brahma, he is not insensible to the promptings of the heart-he is ever tender and kind hearted and exercises a purifying influence over all.

प्रथमोऽङ्कः ।

इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥१॥

अथ तत्रभवान्भवभूतिर्नाम कविकण्ठीरवः एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्टु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति इत्यादिश्रुत्या परिनिष्ठितशब्दप्रयोगस्य धर्मत्वमवगच्छन् 'काव्यं यशसेऽर्थकृते' इत्यादिना काव्यरूपस्य तस्य प्रकर्षं विभाव्य दृश्यस्य श्राव्यापेक्षया देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषम्' इत्युक्तनाट्याश्रयत्वप्रयुक्तप्राधान्यात्प्रकरणादीनां यथायथं रसवस्तुनायकापकर्षात्तत्प्रकर्षान्नाटकं चिकीर्षुः पूर्वचरितस्य महावीरचरितत्वेन वर्णितत्वादुत्तरं चरितं वर्णयितुमभिसंधाय पूर्वरङ्गप्रधानाङ्गभूतां नान्दीमाह—**इदं कविभ्य इति**। इदं प्रारिप्सितग्रन्थादौ चिकीर्षितत्वेन बुद्धिस्थं पूर्वेभ्यः कविभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे । पूर्वकालप्रसिद्धप्राचेतसादिकविविषयकनमउक्तिं निर्दिशाम इति वाक्यार्थः । 'प्रशासनं तु निर्देशः' इति कोशः । 'आङ्शासु इच्छायाम्' इति धातोः आङ्पूर्वकत्वं प्रायिकमित्युक्तेः प्रपूर्वकत्वेनेच्छार्थकत्वं च । 'नमउक्तिर्नमोवाकः' इति कोशः । भावे घञ् । कुत्वम् । अमात्यानुवर्तनपुरःसरराजदर्शनन्यायेन गुणकृतात्मसंस्कारः प्रधानोपकाराय महते प्रभवति । तत्र गुणोऽपि संस्कारमनुभवतीति न्यायेन कविनमस्कारानन्तरं वाणीं नमस्करोति—वन्देमहीति । एतेन अनुग्राहकवाणीनमस्कारात्पूर्वमनुग्राह्यप्राचेतसादिनमस्कारायोगः इत्यपास्तम् । 'भगवद्वन्दनं त्वाद्यं गुरुवन्दनपूर्वकम्' इति विधेश्च । 'मधुमयभणितीनां मार्गदर्शी महर्षिः,' 'काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासः' इति च । प्राचेतसादीनां गुरुत्वानपायाच्च । तां प्रसिद्धां पूर्वोक्तनमस्कारार्हत्वेन बुद्धिस्थामिति वा । अमृतां शाश्वतीम् । 'यज्ञशेषसुधामोक्षेष्वमृतं शाश्वते त्रिषु' इत्यभिधानात् । आत्मनः परमात्मनः कलामंशभूताम् । विग्रहाध्याये तथा प्रतिपादनात् ईश्वरीवांशत्वाच्च । तदुक्तमाचार्यैः—'दाक्षिण्यरम्या गिरिशस्य मूर्तिर्देवी सरोजासनधर्मपत्नी । व्यासादयोऽपि व्यपदे-

वर्ण्यकर्माणादिव्याप्तिः । पूर्वेत्यनेन कल्पितवर्ण्यकप्रकरणादिव्याप्तिः । भरतस्य च काव्यवर्णनम्। रामलक्ष्मणशत्रुघ्नानां त्रयाणामेव कथांशोपयोगित्वेनात्र बहुवचनस्य कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वपर्यवसानमव्याहतम्। कविभ्य इत्यनेन यथा कविषु वाल्मीकेराद्यत्वेन प्राधान्यम् । अन्येषामानन्तर्यादप्राधान्यम् । एवं तत्सूचितवर्ण्यानां मध्ये रामचन्द्रस्य वर्णनायां ज्येष्ठत्वेन प्राधान्यं लक्ष्मणादेश्चाप्राधान्यमिति सूचितम् । एवं च नानेकनेतृत्वप्रयुक्तनाटकत्वहानिः । अतएव लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरुपसर्जनत्वावगमात् सीतापरित्यागे लक्ष्मणप्रेषणस्य लवणवधार्थं शत्रुघ्नप्रेषणस्य च ध्वननात्प्रथमाङ्कार्थः सूच्यते। उत्तरार्धे प्राज्ञी काचन स्त्री वर्ण्यत इति सूचितम् । आत्मनः कलामित्यनेन तस्या देवतांशसंभवत्वं कस्यचिद्धर्मपत्नीत्वं च सूच्यते । 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी' इति पत्न्या अवयवत्वोपचारात् । कलाशब्दस्यावयववाचित्वात् । अतएव नायकस्यापि देवतांशसंभवत्वं सूच्यते । देवतांशसंभूतस्त्रियं प्रति तादृशस्यैव नायकस्यौचित्यात् । अमृतामिति मरणस्य प्रसक्तिपूर्वकप्रतिषेधाद्गङ्गापतनसंभावितस्य सीतामरणस्य गङ्गापृथिवीभ्यां सह तदागमनेन भावनिश्चयरूपो द्वितीयाङ्कप्रभृतिसप्तमाङ्कान्तार्थः सूच्यते । नमस्कारसमुच्चयेन समप्राधान्यावगमाच्छकुन्तलादाविव नासाध्याया वर्ण्यत्वम् । अपि तु साध्याया एव वर्ण्यत्वमिति सूच्यत इति सुधियो विभावयन्तु । अस्य श्लोकस्य योजनान्तरमपि—इदमित्यादि । 'इदंकविभ्यः' इत्येकं पदम् । 'नमः' वाकम्' इति च पदद्वयम् । एतेन द्वादशपदत्वसिद्ध्या न नान्दीनियमहानिः । अयमर्थः—पूर्वेभ्यः प्राचीनेभ्यः इदंकविभ्योऽस्या बुद्धिस्थरामकथायाः कविभ्यः। रामकथासंबन्धिकविभ्य इत्यर्थः । वाल्मीकिवसिष्ठादिभ्य इति तदर्थः । कथाया बुद्धिस्थत्वात् 'पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि सेयं कथा' इत्युपसंहारे वक्ष्यमाणत्वाच्चेदंशब्देन परामर्श इत्युपपन्नम् । प्राथमिककथादर्शित्वरूपमुपकारं ख्यापयितुं पूर्वेभ्य इत्युक्तम् । कथान्तरकविनमस्कारे प्रयोजनाभावादिदंकविभ्य इत्युक्तम् । उच्यतेऽनेनेति वाकमुक्तिसाधनीभूतम् । कवेर्नश्वरत्वेऽपि प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तौ कविनमस्कारस्य साधनत्वं तात्पर्यम् । करणे घञ् । तस्य च्वोपदेशाप्रवृत्तावित्यत्रैव बाहुलकत्वम् । अन्यथा ल्युटा भाव्यम् । 'संज्ञायामिति च प्रायिकम्' इत्युक्तत्वान्न दोषः । यद्वा उच्यते प्रसद्वाकम् । कर्मणि घञ् । 'अकर्तरि च कारके' इत्यनुशासनात् । वाचिकं नमः प्रशास्महे इच्छामः निर्दिशाम इति वा । तां पूर्वोपस्थितां प्रवृत्तिनिमित्तविषयास्याः कविपदेनाप•

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रायामार्यमिश्रान्विज्ञापयामि—एवमत्रभवन्तो विदांकुर्वन्तु । अस्ति खलु तत्रभवान्काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम जातूकर्णीपुत्रः ।

क्षीत्वोपपत्तिः । प्रयोजकतासंबन्धेन मोक्षवतीमित्यर्थः । रामायणादिना मोक्षप्रयोजकत्वं च 'एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनम्, इति स्फुटम् । अत्र हेतुमाह—आत्मनः कलां परमात्मप्रतिपादकविद्याम् । विद्यायां कालभेदे च मुक्तौ शिल्पे कलेति च इति वैजयन्ती । रामायणादिकं परमात्मप्रतिपादकत्वं च 'वेदवेद्ये परे पुंसि इत्यादौ स्पष्टम् । रामायणाध्यात्मरामायणरूपां वन्देमहि प्रणमाम । 'विषयमङ्गलद्वयसंग्रहो विजयते इति बालरामायणनाटके स्फुटम् । अस्यां योजनायां पूर्ववत्काव्यार्थसूचनं बोद्धव्यम्" । नान्दीलक्षणं तु—'यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेव वा' इत्यादि दशरूपकादिषु स्फुटम् । नाटकलक्षणं च—'वीरशृङ्गारयोरेकः प्रधानं यत्र वर्ण्यते । प्रख्यातनायकोपेतं नाटकं तदुदाहृतम् ॥' इति । यद्यपि करुणरस एवास्मिन्नाटके प्रधानमिति सर्वजनीनं सूचितं, मरणस्य प्रसक्तिपूर्वकप्रतिषेधो नाटकप्रतिपाद्य इति सूचयता नान्दीस्थामृतपदेन करुण एवास्मिन्नाटके प्रधान इति तथापि वीरशृङ्गारौ प्रायिकौ इत्युक्ते न दोष इत्याहुः । पूर्वरङ्गलक्षणं तु—'यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥' इति । प्रस्तावनालक्षणं तु—सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् । स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपिचित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥ प्रस्तावना वा तत्र स्यात्' इति । **नान्द्यन्त इति** । नान्द्याः पूर्वोक्ताया अन्ते समाप्तौ सूत्रधारः प्रविश्याहेति शेषः । तदुक्तम्—'पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमासूत्रयेन्नटः ॥ इति ॥ प्ररोचनां प्रस्तोतुं सामाजिकाभिधानायाह—**अद्य खलु भगवत इति** । भगवतो ज्ञानशक्त्यादिगुणवतः कालप्रियानाथस्य कालप्रियानामाम्बिकाया नाथः शिवस्तस्य । इयं च कथा पौराणिकी वेदितव्या । यात्रायामुत्सवे आर्याः पूज्या मिश्रा ज्ञानिनस्तथाविधान्विज्ञापयामि । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अत्रभवन्तः । पूज्याः यूयम् । अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थौ इत्युक्तेः । विदांकुर्वन्तु । 'विदांकुर्वन्त्वि-

कश्यपो भवति' इति सर्वज्ञतया श्रुतिप्रसिद्धकश्यपवंश्यः। श्रीकण्ठ इति पदं शब्दः लाञ्छनं यस्य स तथोक्तः। श्रीकण्ठनामक इत्यर्थः। 'द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्' इति पैतृकं नामधेयमिदम्। पदवाक्यप्रमाणज्ञः। व्याकरणन्यायमीमांसापरिज्ञातेत्यर्थः। भवभूतिर्नाम भवभूतिरिति प्रसिद्ध-नामवान्। एतत्कृत 'साम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिः' इति श्लोकश्रवण-संतुष्टो राजा भवभूतिरित्येनं ख्यापयामासेति कथात्रानुसंधेया। किंचास्मै कवये ईश्वर एव भिक्षुरूपेणागत्य भूतिं दत्तवानिति वदन्ति। एवं च भवाद्भगवतो भूतिर्यस्येति भवभूतिरित्यन्वर्थ इत्याहुः। यमिति। ब्रह्माणम्। यजना-दिषट्कर्मनिरतमित्यर्थः। लाक्षणिकोऽयं मुख्यार्थपरत्वे प्रयोजनाभावात्। तथाविधं यं भवभूतिमियं देवताप्रसादादिना साध्यत्वेन प्रसिद्धा वाग्देवी वश्या सत्येव विधिप्रतिषेधग्राही सत्येवान्ववर्ततानुवर्तितवती। यद्वा ब्रह्माणं यमेव वश्या सत्यन्ववर्तत। न त्वन्यमित्यर्थः। पूर्वस्मिन्नर्थे वश्येवान्ववर्तत न त्ववश्यान्व-वर्तत। अलाभेन कालिदासादिषु स्वयमवश्यैव कालिदासप्रभृत्यनुरोधेनागतया वाग्देव्या यदनुवर्तनं तद्व्यावर्तते। अत्र 'यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्वश्ये-वान्ववर्तत' इति द्वितीयान्तब्रह्मशब्देन इवशब्देन च युक्तं पाठान्तरमपि क्वचिद्दृश्यते। तत्रायमर्थः—इयं वाग्देवी यं भवभूतिं ब्रह्माणमिव स्वभर्तारं चतुर्मुखमिव वश्या सत्यन्ववर्ततानुवर्तितवती। देवस्य स्त्री देवी। दीव्यति प्रकाशयति प्रकाशते इति वा देवी। 'देवट्' इति टित्वात् ङीप्। यद्वा—यं देवी यादृशभवभूतिविषयकेच्छावती सती इयं वाग्देवी ब्रह्माणं वश्येवान्वव-र्तत। वश्यानुवर्तनाभिनयमात्रं स्वभर्तरि भावबन्धस्तु भवभूतावेवेति भावः। स्वयंवरं कृतवतीत्यर्थः। दिवुधातोः 'कान्तिगतिषु' इत्युक्तेः इच्छायां वृत्तिः। दीव्यति कामयत इति देवीति कृदन्तदेवीपदयोगेऽपि। परंत्वत्र पाठे व्यवहितान्वयो दोष इत्याहुः। 'उत्तररामचरितं यत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते' इति यच्छब्दपाठ इति मत्वा यं वाग्देव्यन्ववर्तत यत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यतेऽभि-नेष्यते स भवभूतिर्नाम कविः अस्तीति पूर्वेणान्वयः। यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्स इत्यस्य लाभ इति केचित्। परे तु 'तत्प्रणीतम्' इति तच्छब्दयुक्तमेव पाठमुपष्टभ्य 'इयं वाग्देवी यं भवभूतिमन्ववर्तत स भवभूतिर्नाम कविरस्ति।

एषोऽस्मि कार्यवशादायोध्यिकस्तदानीतनश्च संवृत्तः । (समन्तादवलोक्य ।) भो भो यदि तावदत्रभवतः पौलस्त्युकुलधूमकेतोर्महाराजरामस्यायमभिषेकसमयो रात्रिंदिवमसंहृतानन्दनान्दीकस्तत्किमिदानीं विश्रान्तचारणानि चत्वरस्थानानि ।

(प्रविश्य)

नटः—भाव प्रेषिता हीतः स्वगृहान्महाराजेन लङ्कारसमरसुहृदो

प्रतीत्यनापत्तेश्च' इति वदन्ति । इयं प्ररोचना प्रस्तुता । तदुक्तम्—' निवेदनं प्रयोज्यस्य निर्देशो देशकालयोः । कविकाव्यनटादीनां प्रशंसा तु प्ररोचना ॥ २ ॥ **एषोऽस्मीति** । कविवशात्कव्यनुरोधेनायोध्यकः । अयोध्यासंबन्धिक इत्यर्थः । ' धन्वयोपधाद्वुञ् ' इति सूत्रेण वुञ् । तस्याकादेशश्च । तदानीतनश्च रामपट्टाभिषेककालीनश्च संवृत्तोऽस्मीति योजना । निष्पन्नोऽस्मीत्यर्थः । अयमाशयः—यद्यपि भोजराजगतरीत्या सूत्रधारनटीप्रभृतिभिः प्रकृतदेशकालावलम्बिनीं प्रस्तावनामुक्त्वा सूत्रधारादीन्निष्कास्य भूमिकां प्रवेश्य प्रवर्तिष्यमाणकाव्याभिनयकथासूचकविष्कम्भो वक्तव्यस्तथापि सूत्रधारस्यैव काव्यकथाघटकदेशकालसंबन्धमङ्गीकृत्य विष्कम्भवर्ण्यकथोपन्यासः सूत्रधारात्वापरित्यागाच्च प्रस्तावनात्वाहानिरिति कवेर्मतम् । तदनुसारेणाहमायोध्यकः संवृत्तोऽस्मीति । अयोध्यासंबन्धित्वं च तस्यां कादाचित्कावस्थानरूपम् । तेन वैदेशिकोऽस्मीति उपरितनग्रन्थेन न विरोधः । **यदि तावदिति** । अत्रभवतः पूज्यस्य पौलस्त्यकुलस्य रावणवंशस्य धूमकेतोरभिवद्धस्मीकर्तुरुत्पातग्रहविशेषस्य वा । महाराजश्चासौ रामश्च इति विग्रहः तस्य । रात्रिंदिवमहर्निशम् । 'अचतुर—' सूत्रे निपातितोऽयं शब्दः । असंहृतनान्दीकोऽविच्छिन्नमङ्गलः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । ह्रस्वप्रतिषेधः । अयं पट्टाभिषेकसमयः यदा पट्टाभिषेकमुहूर्तः यस्मिन्काले । यद्वा समय आचारः पट्टाभिषेकरूप आचारो यदा यस्मिन्काले । इदानीमस्मिन्काले । पट्टाभिषेकसमये चत्वरस्थानान्यङ्गणभागाः विश्रान्तमवसितं चाराणामधिकारिपुरुषाणां चरणं संचरणं येषु तानि । विश्रान्ताश्चाराणामधिकारिपुरुषाणां चरणा अङ्घ्रयो येष्विति वा । चारा निवृत्तव्यापाराः सन्तः चत्वरेषूपविश्य विश्राम्यन्तीति भावः । तत्किमिदानीं पट्टाभिषेककाले चत्वरस्थानानि विश्रान्तचारचरणानीति यत् तत् किमिति योजना । यस्मिन्दिवसे कलशतीर्थसेचनरूपपट्टाभिषेकक्रियाधिकरणमुहूर्तस्तद्दिवसात्पूर्वोक्त-

महात्मानः प्लवङ्गमराक्षसाः सभाजनोपस्थायिनश्च नानादिगन्तागता ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च यत्समाराधनायैतावतो दिवसानुत्सवे आसीत्।

सूत्रधारः—ओं अस्त्येतन्निमित्तम्।

नटः—अन्यच्च।

वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः।
अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम्॥ ३॥

सूत्रधारः—वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि। कः पुनरसौ जामाता।

नटः—

कन्यां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत्।
अपत्यकृतिकां राज्ञे रोमपादाय यां ददौ॥ ४॥

सभाजनोपस्थायिनः। 'सुप्यजातौ' इति णिनिः। इदं च मध्यमणिन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति। ब्रह्मर्षयो गौतमविश्वामित्रादयो राजर्षयस्तु जनकप्रभृतयः। देवर्षीणामूर्ध्वदिग्गमनान्नानादिगन्तेत्युक्तिः। यत्समाराधनाय येषां प्लवङ्गमादीनां समाराधनाय पूजनायैतावतो दिवसानेतावत्सु दिवसेषु। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। प्रमोदः। चारगतागतहेतुभूतप्रहर्ष इत्यर्थः। यत्समाराधनाय प्रमोद आसीद् ते प्रेषिता इत्यन्वयः। 'तत्समाराधनाय' इति तत्पदयुक्तपाठे तु न विश्रान्तचारचरणत्वे हेतुरुक्तो भवतीत्यत्राह—तत्समाराधनायेति। एवं चारचरणहेतुर्गत इति भावः॥ आ अस्त्येतन्निमित्तम्। आ इति स्मरणवाचकम्। अतएव 'निपात एकाजनाङ्' इति प्रगृह्यत्वात्। आ अस्तीति संध्यभावः। 'वाक्यस्मरणयोरङित्' इत्याद्युक्तेः। एतन्निमित्तमस्ति। मया विस्मृतमिति भावः॥ **वसिष्ठाधिष्ठिता इति**। अरुन्धतीं पुरस्कृत्य वसिष्ठाधिष्ठिता इत्यन्वयः। गुरुपत्नीत्वयुक्तप्राधान्यादरुन्धतीं मुख्यां कृत्वा वसिष्ठेन व्यापारिता इत्यर्थः। वसिष्ठः कर्तव्यं अरुन्धतीमुखमवलोकमानोऽनुशास्ति। ततो देव्योऽरुन्धत्या सह कर्तव्यमनुतिष्ठन्तीति भावः। जामातुरित्येतन्मध्यमणिन्यायेन यज्ञाश्रमाभ्यामन्वेति। यज्ञे यज्ञनिमित्तम्।

विभाण्डकसुतस्तामृष्यशृङ्ग उपयेमे । तेन च सांप्रतं द्वादशवार्षिकं सत्रमारब्धम् । तदनुरोधात्कठोरगर्भामपि जानकीं विमुच्य गुरुजनस्तत्र गतः ।

सूत्रधारः—तत्किमनेन । एहि । राजद्वारमेव स्वजातिसमयेनोपतिष्ठावः ।

नटः—तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धामुपस्थानस्तोत्रपद्धतिं भावः ।

तां शान्तां रोमपादाय रोमपादनाम्ने । अपत्यस्य कृतिर्व्यापारो यस्यास्तथाविधम् । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । कन्यां ददाविसुक्ते कलत्रार्थामिति प्रतीतेस्तद्वारणायापत्यकृतिकामिति ददौ दत्तवान् ॥ ४ ॥ तेन ऋष्यशृङ्गेण । द्वादश वर्षाणि भविष्यतीति द्वादशवार्षिकम् । 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' इत्यधिकृत्य विहितो ठञ् । द्विगुः । 'वर्षाल्लुक् च' इति पाक्षिको लुगभावः । अनुशतिकादित्वादुभयत्र वृद्धिः । न तूत्तरपदवृद्धिमात्रम् । 'अभविष्यति' इति प्रतिषेधात् । न च द्वादशवर्षाणि भूतमित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । आरब्धमिति-त्युक्तेरसाङ्गत्यापत्तेः । तदनुरोधात्कठोरगर्भेति जानीता सीतेत्युक्ततया सीतायाः गर्भिणीदशायामेतत्सत्रमारब्धमिति स्पष्टमवगम्यते । एवं द्वितीयाङ्कविष्कम्भे 'समनन्तरं च गर्भैकादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय त्रयीमध्यापितौ' इत्युक्त्वा 'संप्रति परिसमाप्तं द्वादशवार्षिकं सत्रम्' इति वक्ष्यमाणतया अत्रत्यद्वादशवार्षिकशब्दस्य द्वादशवर्षाणि भूतमित्यर्थाभ्युपगमेन तद्विरोधापत्तेरिति ध्येयम् । तदनुरोधात्तदनुसरणाद्धेतोः कठोरगर्भां पूर्णगर्भाम् । कठोरशब्दः पूर्णवाची । तदुक्तमुणादिषु वैयाकरणैः-'अयं पूर्णतायामपि' इति । यात इति । 'अनाहूतोऽध्वरं गच्छेत्' इति विधेः किं पुनर्न्यायादिति भावः ॥ तत्किमिति । स्वजातिसमयेन स्वजातिमर्यादया । उपतिष्ठावस्तोषयावः । रामस्य 'आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्' इति देवतात्वाभावात् 'उपाद्देवपूजा-' इत्यादिना नात्मनेपदम् । तथा च स्वजात्यनुगुणरूपं यत्स्तोत्रं तत् कुर्व इति बोधः ॥ तेनेति । स्तोतव्य-

सूत्रधारः—मारिष

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता।
यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥५॥ ॥

नटः—अतिदुर्जन इति वक्तव्यम्।

देव्यामपि हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः।
रक्षोगृहस्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥ ६ ॥

यदुक्तं स्तुतिं निरूपयत्विति तदवगच्छामि सुपरिशुद्धामिति नाभ्युपगच्छामि दोषरहितत्वरूपपरिशुद्धत्वस्य प्रयोजनाभावात्। स्तुतिवचनं तु कर्तव्यमेव स्वजातिनियतव्यापारत्वादित्याह—सर्वथेति। सर्वेण प्रकारेण सर्वथा व्यवहर्तव्यं व्यवहारः कर्तव्यः। भावे तव्यप्रत्ययः। व्यवहारशब्दः स्तुतिकरणरूपव्यापारपरः। अवचनीयता वचनीयं दोषस्तद्रहितता सुपरिशुद्धतेत्यर्थः। कुतः किमर्थम्। यद्वा कुतः कस्मै। 'सार्वविभक्तिकस्तसिः' इति चतुर्थ्यर्थे तसिः। अयमाशयः—दोषवत्तया वा दोषरहिततया वा गुणवत्तया वा स्तुतिकरणरूपव्यापारः कर्तव्यः। तस्य स्वजातीयधर्मत्वात्त्वदुक्तसुपरिशुद्धतया तु किम्। तस्याः फलाभावादिति। ननु जनाभिनन्दनमेव तत्फलमस्तु कुतः फलाभाव इत्यत्राह—यथा स्त्रीणामित्यादिना। पूर्वपादस्थहिशब्दस्यात्र संबन्धः। हि यस्माज्जनः स्त्रीणां साधुत्वे दुर्जनस्तस्मादवचनीयता किमर्थेति पूर्वेण संबन्धः। जनः स्त्रीणां साधुत्वे यथा पातिव्रत्यविषय इव वाचां साधुत्वे माधुर्यौज्ज्वल्यादिविषये दुर्जनो दोषदर्शी। दोषदर्शित्वमेव हि दौर्जन्यमिति भावः। यथा स्त्रीणां साधुत्वे जनो दुर्जनस्तथा वाचां साधुत्वेऽपि जनो दुर्जनो हि यस्मात्तस्मादवचनीयता किमर्थेत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रकृतकथासंगतये 'यथा स्त्रीणा'मिति यथेति दृष्टान्त उक्तः। तदुपजीव्य प्रकृतमवलम्बते—नटः—अतिदुर्जन इति वक्तव्यमिति। तत्र हेतुमाह—देव्या इति। हि यत इत्यनयोर्यथाक्रमं पूर्वोत्तरार्धयोरन्वयः। हि यस्माद्देव्या दीप्तिमत्या अपि। स्वभावतो दोषप्रतिभटाया अपीत्यर्थः। वैदेह्या विदेहराजपुत्र्याः। संबन्धसामान्ये षष्ठी। जनः सापवादः। अपवादो दोषकथनं तेन सहित इत्यर्थः। तथा च वैदेहीसंबन्ध्यपवादसहित इत्यर्थः। नित्यसापेक्षत्वात्समासः। तदु·

ततः कष्टं स्यात् ।

नटः—सर्वथा ऋषयो देवताश्च श्रेयो विधास्यन्ति । (परिक्रम्य) भो भोः क्वेदानीं महाराजः । (आकर्ण्य) एवं जनाः कथयन्ति—

स्नेहात्सभाजयितुमेत्य दिनान्यमूनि
नीत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान् ।
देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय
धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

दोषाभाव उक्तः । रक्षोगृहस्थितिरित्यनेन असाधारणहेत्वभाव उक्तः । अग्निशुद्धावित्यनेन बाधकप्रमाणमुक्तम् । तथा च एतत्सर्वमपि नावलोकितमिति भावः । विषयप्रभावमविगणय्य असतोऽपि दोषस्य कथनं सुतरां दुर्जनकार्यम्, तत्राप्यसाधारणहेतुमप्यदृष्ट्वा विषयप्रभावमप्यविगणय्यासतोऽपि दोषस्य कथनं ततोऽपि दुर्जनकार्यम्, तत्रापि बाधकप्रमाणमप्यविश्वस्यासाधारणकारणमप्यदृष्ट्वा विषयप्रभावमप्यविगणय्यासतोऽपि दोषस्य कथनं ततोऽप्यतिदुर्जनकार्यमिति । अत्र हि यस्मात्सापवादः । यतश्च रक्षोगृहस्थितिर्मूलम् । आग्निशुद्धावनिश्चयश्च जनस्य । तस्माज्जनोऽतिदुर्जन इति वक्तव्यमित्येवं पूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥ यदि पुनरिति । किंवदन्ती लोकवादः स्यन्देत प्रस्रवेत् । श्रवणविषयीभवेदिति यावत् । अनेन प्रथमाङ्कार्थः सूच्यते । 'सर्वथा ऋषयः' इत्याद्यनेन शेषाङ्कार्थः सूचितः । एष ऋषिकर्तृकश्रेयोविधानरूपबीजन्यासादुपक्षेपो नाम संध्यङ्गमुक्तम् । यथा—'बीजन्यास उपक्षेपः' इति ॥ आकर्ण्येति । इदमाकाशभाषितमुच्यते । तदुक्तम्— 'अप्रविष्टैः सुहालापो भवेदाकाशभाषितम्' इति । स्नेहादिति । सभाजयितुं पूजयितुम् । उत्सवेन हर्षजनकेव्यापारेण । विमनसो दुःखितहृदयायाः परिसान्त्वनाय तद्दुःखापनयनक्षमभवनतत्परोपाय । 'तदर्थाच्च' इति चतुर्थी । धर्मासनात् । क्षत्रियधर्मभवना-

विहातुमस्मान् ।

किं त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।
संकटा ह्याहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥ ८ ॥

सीता—जाणामि अज्जउत्त जाणामि । किंदु संदावआरिणो बन्धुजणविप्पओआ होन्ति । (क)

रामः—एवमेतत् । एते हि हृदयमर्मच्छिदः संसारभावा येभ्यो बीभत्समानाः संत्यज्य सर्वान्कामानरण्ये विश्राम्यन्ति मनीषिणः ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—रामभद्र–(इत्यर्धोक्ते साशङ्कम्) महाराज–

रामः—(सस्मितम्) आर्य ननु रामभद्र इत्येव मां प्रत्युपचारः शोभते तातपरिजनस्य । तद्यथाभ्यस्तमभिधीयताम् ।

(क) जानामि आर्यपुत्र जानामि । किंतु संतापकारिणो बन्धुजनविप्रयोगा भवन्ति ।

॥ ७ ॥ एवं प्रस्तावना प्रस्तुता । अथाङ्कः प्रस्तूयते–**ततः प्रविशतीत्यादिना** । अङ्कलक्षणं तु–'प्रत्यक्षनेतृचरितो विन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः । अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥' इति । विश्वसिहि संतोषं प्राप्नुहि । 'समाश्वसिहि' इति पाठान्तरम् । विहातुं त्यक्तुम् । **किं त्विति** । किं तु अनुष्ठानस्य नित्यनैमित्तिकादिकर्मकलापनिर्वर्तनस्य नित्यत्वं नियतता । अनुष्ठानाभाव विरहरूपनियम इत्यर्थः । स्वातन्त्र्यं स्वैरावस्थानमपकर्षति न सहते । **संकटा हीति** । हि यस्मात् आहिताग्नीनां गृहस्थता गृहस्थाश्रमः प्रत्यवायैर्विहिताना-चरणजन्यपातकैः संकटा निविडा दुःखरूपा वा । जाग्रत्प्रत्यवायेत्यर्थः ॥ ८ ॥ **एवमिति** । येभ्य इति संसारभावेभ्यः संसारेऽवश्यानुभाव्यभावेभ्य इत्यर्थः । संसारो हि शरीरसंबन्धानुबन्धिसुखदुःखसमुदायः । तथा च गुरुबन्धुवियोगा-दीनां तदेकदेशत्वं संगतम् । बीभत्समाना जुगुप्समानाः । एतद्दोषानुबन्धजनि-तचित्तवृत्तिनिर्वासयुक्ता इत्यर्थः । बीभत्साया जुगुप्सानस्थायकत्वादिन्य

---

१ आसन्नो० २ वियोक्तुम्; न ते हि गुरवश्चिरं शक्नुवन्त्यस्मान् नियोक्तुम्. ३ [illegible]
४ गुरुअणस्स. ५ भिदः ६ भावा: [illegible]

सीता:—अज्ज तदो किं विलम्बीअदि। (क)

रामः—त्वरितं प्रवेशय।

(कञ्चुकी निष्क्रान्तः।)

(प्रविश्य।)

अष्टावक्रः—स्वस्ति वाम्।

रामः—भगवन् अभिवादये। इत आस्यताम्।

सीता:—भअवं णमो दे। अवि कुसलं सजामातुअस्स गुरुअणस्स अज्जाए सन्ताए अ। (ख)

रामः—निर्विघ्नः सोमपीथी आवुत्तो मे भगवानृष्यशृङ्ग आर्या च शान्ता।

सीता:—अह्मे वा सुमरेदि। (ग)

अष्टावक्रः—(उपविश्य) अथ किम्। देवि कुलगुरुर्भगवान्वसिष्ठस्त्वामिदमाह—

(क) आर्य ततः किं विलम्ब्यते।

(ख) भगवन् नमस्ते। अपि कुशलं सजामातृकस्य गुरुजनस्यार्यायाः शान्तायाश्च।

(ग) अस्मान् वा स्मरति।

ख्यातम्। अतएव बीभत्समाना इत्यस्य 'जुगुप्साविराम—' इत्यादिना पञ्चमी। 'बन्ध बन्धने' इत्यस्मात्स्वार्थे सनि रूपमिदम्। बधश्चित्तविकारे' इति वार्तिकादस्य चित्तविकारे वृत्तिः। काम्यन्त इति कामाः। कर्मणि घञ्। गृहक्षेत्रपुत्रादयस्तानित्यर्थः॥ उपचारो व्यवहारः। यथाभ्यस्तमभ्यस्तमनतिक्रम्य। यथार्थत्वात्समासः। अभिधीयताम्॥ अष्टावक्रस्तदाख्यः। अष्टौ वक्राणि अस्येति विग्रहः। योगरूढशब्दः। 'अष्टनः संज्ञायाम्' इति दीर्घः। हास्यानुप्रवेशार्थमष्टावक्रप्रवेशः॥ **अवि कुसलं सजामातुअस्सेति**। सजामातुअस्स सजामातृकस्य। 'प्रायो लुक्कगजतदपयवाम्' इति सूत्रेण

तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां
येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयं च ॥ ९ ॥

तत्किमन्यदाशास्महे । केवलं वीरप्रसवा भूयाः ।

रामः—अनुगृहीताः स्मः ।

पतित्वादिति भावः ॥ विश्वंभरेति । नन्दिनि गुणपूर्णे । 'टुनदि समृद्धौ' इत्यस्मात् भावे घञि 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः । एकाक्षरात्कृतोऽजाताविति निषेधस्तु प्रायिकः । ग्रह्यादिणिनिर्वा । नान्तत्वात् ङीप् । नन्दिनि पुत्रि । संबोधनम् । इदं च 'अस्माकं तु जनकसुता दुहितैव' इति वक्ष्यमाणरीत्या दशरथमतानुसारेण । भगवती षाड्गुण्यपरिपूर्णा विश्वंभरा भूमिः । भूरित्याद्यनुक्त्वा विश्वंभरोक्तिः क्षान्तिप्रधानतासूचनाय । भवतीं पूज्यां त्वामसूत सूतवती । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' लङ् । शपो लुक् । विश्वंभराशब्दस्तु 'संज्ञायां भृतृ-' इत्यादिना खच्प्रत्ययमुमागमाभ्यां निष्पन्नः । प्रजापतिना ब्रह्मणा समः । स्वाध्यायादिना ब्रह्मतुल्य इत्यर्थः । मान्धातागमपारसंसदि महद्भावे यशोराशिषु इत्युक्तरीत्या ब्रह्मवत् माहात्म्यशालीति वा । राजा राजते दीप्यते इति । 'कनिन् युवृषितक्षि-' इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णतया नैष्ठिकवन्निरतिशयदीप्तियुक्त इत्यर्थः । यद्वा ज्ञानभक्तिवैराग्यैरस्मदादीनपि रञ्जयतीति राजा । धातूनामनेकार्थत्वादिति । जनकः पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतिषु प्रसिद्धः । 'जनको ह वैदेहः' 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इत्यादिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः । ते पिता । येषां राज्ञां कुलेष्विति बहुत्वं पूजायाम् । उद्भूतावयवविवक्षया कुलं सुत्पादकप्रबन्धः । सर्वं जगत्सुवति कर्मानुष्ठाने प्रेरयतीति वा सविता सूर्यो गुरुः पिता । वयमहम् । 'अस्मदो द्वयोश्च' इति एकत्वे बहुवचनम् । 'सविशेषणस्य प्रतिषेधः' इति तु न विधेयविशेषणाविषये । 'ततोऽनु त्वं प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः' इत्यादिप्रयोगात् । यद्वा 'वसिष्ठाङ्गिरसौ ऋषी प्राचेतसस्तथा' इति वक्ष्यमाणरीत्या वाल्मीकेः जृम्भकास्त्रसंप्रदायेन विश्वामित्रस्य वामदेवादेश्च ग्रहणात् वयमिति बहुवचनम् । गुरुरित्यनुषक्तस्य वचनविपरिणामात् गुरवो हितोपदेष्टारः । गृणातीति गुरुः । 'कृग्रोरुच्' इत्युणादिकसूत्रेण निष्पन्नोऽयं शब्दः । 'गुरुलघ्वक्षरभक्ताः इत्यादि

त्संपादयितव्य इति ।

रामः--क्रियते यदेषा[6] कथयति ।

शब्दस्तन्निवर्तकः' इति निरुक्त्या अज्ञाननिवर्तक इत्यर्थः । गुरवः पितर इत्येव वार्थः । 'स हि विद्यातस्तं जनयति' इति स्मृतेः । 'पुत्रका इति होवाच' इत्यादि पुराणाच्च । तेषां पार्थिवानाम् । 'सर्वा पूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा' इत्युक्तमुख्यपृथिवीपतित्वधर्माणां वधूरसि स्नुषासि ॥ ९ ॥ **तदिति ।** तस्मात् अन्यत्किं वक्ष्यमाणादितरत्किमाशास्महे । 'आङ्शासु इच्छायाम्' इति धातोर्लट् । अयं भावः--तत्र गुणातिशयो नाशास्यस्तस्य 'विश्वंभरा भगवती' इत्युक्तमातृसंबन्धादेव तत्सिद्धेः । नापि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिकम् । तस्य ब्रह्मवित्तमजनकसंबन्धादेव तल्लाभात् । न वा हितप्रोहितत्वमैश्वर्यं भर्तृसंबन्धप्रयुक्तानकर्षाभावश्च प्रार्थ्यः । तेषां सद्गुरुसंबन्धशालिमहाराजमहाकुलप्रसूतराजकुलस्नुषात्वादेव सिद्धत्वात् । अत एतेषां नाशास्यत्वं किंतु वीरप्रसवत्वस्येति । एष ऋषिश्रेयोविधानभूतवसिष्ठानुग्रहरूपबीजस्य बहूकरणात्परिकरः । तदुक्तम्--'बीजस्य बहूकरणं परिकरः' इति ॥ **अनुगृहीता इति** । एतन्मनुष्यानुग्रहरूपबीजाङ्गीकरणरूपं समाधानं नाम संध्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तम्--'बीजाङ्गीकरणं समाधानम्' इति । **लौकिकानामिति** । लौकिकानामित्यतो व्यतिरेकनिर्देशाल्लौकिकान्यस्य वेदस्यैव झटित्युपस्थितेः ऋषीणामित्युक्तम् । ऋषीणां[2] पुनः । तपस्विनामित्यर्थः । वाचमर्थोऽनुवर्तते[3] वागधीनोऽर्थो भवति । तपस्विनामुक्तिर्हि तपःप्रभावेनानासन्नमप्यर्थमुत्पादयतीति भावः । यद्वा 'ऋष गतौ' इत्यस्य बुद्ध्यर्थत्वात्कालत्रयवर्तिवस्तुसाक्षात्कर्तृत्वं ऋषिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च भाविनमर्थं दृष्ट्वा ते वदन्ति । ततः स्वकाले प्राप्ते सोऽर्थस्तामनुसरतीति भावः । हि यस्मात् एवं तस्मादनुगृहीता वयमित्यन्वयः । एतत् ऋषिश्रेयोवितरणरूपबीजगुणवर्णनात् विलोभनं नाम संध्यङ्गमुक्तम् यदुक्तम्--'बीजगुणवर्णनं विलोभनम्' इति ॥ १० ॥ **इदं चेत्यादि ।** गर्भस्य दौहृदलक्षणम् । 'स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः' इतिवत् विशेष्यमात्रपरम् । अन्यथा दौहृदशब्दस्यैव गर्भचिह्नवाचित्वात् । तच्च विशिष्टवस्तुविषयाभिलाषादिरूपम् । तस्योदय आविर्भावः । मानयितव्यः संभावयितव्यः । तथा संपादनेन सफलीकार्यं इति भावः ॥ **क्रियत इति** । एषा कथयति यदि क्रियत

---

१ सर्वेषां. २ आर्याणां. ३ अनुवर्तते. ४ स्वगर्भदौहृदोदयो. ५ मानयितव्यः (टी.) ६ यदेषा.

कठोरगर्भेति नानीतासि । वत्सोऽपि रामभद्रस्त्वद्विनोदार्थमेव स्थापितः । तत्पुत्रपूर्णोत्सङ्गामायुष्मतीं द्रक्ष्याम इति ।

रामः—(सहर्षलज्जास्मितम् ।) तथास्तु । भगवता वसिष्ठेन न किंचिदादिष्टोऽस्मि ।

अष्टावक्रः—श्रूयताम् ।

जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धास्त्वं बाल एवासि नवं च राज्यम् ।
युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यास्तस्माद्यशो यत्परमं धनं वः ॥११॥

इत्यन्वयः ॥ **ननान्दुरिति** । ननान्दुः । शान्ताया इत्यर्थः । देव्या इत्यस्य पूर्वोत्तराभ्यां संबन्धः । तथा च देवीसंबन्धिननान्दृपतिना देव्याः संदिष्टम् । देवीं प्रति संदिष्टमित्यर्थः । पुत्रपूर्ण उत्सङ्गोऽङ्को यस्या इति बहुव्रीहिः । अत्रात्र पूर्णपदेन यमावित्यपि सूच्यते । अन्यथा पुत्रवदुत्सङ्गामिति वक्तुं शक्यत्वात् । द्रक्ष्याम इति । एतत् बीजानुगुणप्रयोजनविभावनारूपा युक्तिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । तदुक्तम्—'बीजानुगुणप्रयोजनविभावना युक्तिः' इति ॥ **जामात्रिति** । ऋष्यशृङ्गेति वक्तव्ये जामात्रित्युक्तं पूज्यतास्फोरणाय । एवं च तदिङ्गितं ज्ञात्वैवास्माभिरत्रासितव्यम् । किं पुनस्तत्कृतबहुनिर्बन्धे रातील्यत आह—निरुद्धा इति । अनेन सर्वप्रकारेणापि नगरं प्रत्यागमने त्वरातिशयो वासिष्ठस्येति व्यज्यते । ननु कुत ईदृशस्त्वरातिशय इत्यत आह—त्वं बाल एवासीति । नतु राज्यतन्त्रविचारोपमर्दाभिज्ञ इत्यर्थः । किं न दशरथजामातरमृष्यशृङ्गं जामातेति निर्दिशन्वसिष्ठः स्वस्य दशरथस्थानीयतामभिप्रैति । तच्च रामबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च । एवं चात्रत्यबालशब्दः पुत्रत्वाभिप्रायमूलकः । ततश्च ननु पृथगाचार्यकं प्रस्तुतं स्यात् । इति तदागमने त्वरातिशय इति । न केवलमहमाचार्यः किं तु त्वद्बुद्ध्या दशरथस्थानीयश्च । तथा च त्वदीयराज्यतन्त्रविषयकास्थानानर्थशङ्का मामसंनिकृष्टं बाधत इत्याह—त्वं बाल एवासि । न त्वन्यादृशरघुकुलराजवत् शिष्य इत्यर्थः । तथा च तव शिष्यमात्रत्वे पौरोहित्यादिकं वामदेवादयो निर्वक्ष्यन्तीति तदर्थं नास्माकं त्वरा । किंतु त्वत्पुत्रत्वात् त्वां युवराजीकृत्य महाराजस्थानीयेन मया राज्यतन्त्रो विचारयितव्यः । अन्यथा न मामतिशङ्का मुञ्चतीति भावः । नन्वस्त्वेनम् तथापि युद्धादिषु लब्धवर्णस्य यौवराज्यस्य पालने सहायापेक्षा नास्तीत्यत्राह—राज्यमिति ।

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ १२ ॥

सीताः—अदो जेव्व राहवकुलधुरंधरो अज्जउत्तो ।(क)

रामः—कः कोऽत्र भोः । विश्राम्यतामष्टावक्रः ।

(क) अत एव राघवकुलधुरंधर आर्यपुत्रः ।

स्वस्मादात्मन आत्मीयाद्वा । परमं सर्वोत्कृष्टं प्रसिद्धधनस्य क्षयित्वमिति तद्व्यावृत्तिः परमशब्देन विवक्षिता । धनं लब्धांशपरिपालनालब्धांशार्जनाभ्यां धनतुल्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ यथेति । मैत्रावरुणिः मित्रावरुणयोरपत्यमित्यर्थे बाह्वादित्वादिञ्प्रत्ययः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । इयं च कथा पौराणिकी वेदितव्या । समादिशत्याज्ञापयति । तथा करोमीति शेषः । स्नेहमिति । स्नेहो हि सुखरूपः सुखान्तरहेतुश्च । किंच 'शरीरं वसु विज्ञानं मित्रार्थे संपरित्यजेत्' इत्युक्तरीत्या सर्वापेक्षया प्रशस्तश्च । अपि च 'अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति' इत्युक्तरीत्या दुर्निवर्त्यश्च । तथा च तत्परित्यागोऽपि मम न दुःखायेति भावः । स्नेहस्य व्यवस्थितविषयत्व एव गुणत्वमन्यथा तु दोषत्वमस्तीति निष्कर्षः । दया तु सर्वविषयापि गुणत्वं न मुञ्चति । यथा 'सर्वभूतेषु सर्वत्र संतुष्टया येन केनचित् । सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥' इत्युक्त्या धर्मरूपतया च । किंच परदुःखाधीनसत्ततया तन्निवृत्तिं विना दुर्निवर्त्या । तामपि मुञ्चतो मम न व्यथेति भावः । एतेषां व्यतिरेकेऽप्यात्मनो न व्यतिरेक इत्यस्यापकर्षः । सीता तु 'प्राणेभ्योऽपि गरीयसी' इत्युक्तरीत्या जीवितं प्रत्यपि प्रधानभूता । किंच 'अद्यावसितं रामस्य जीवितप्रयोजनम्' इति वक्ष्यमाणरीत्या मद्व्यतिरेकप्रयोजनव्यतिरेकवती । पूर्वोक्तस्नेहदयासौख्यैः संतुष्टोऽहं तामवलम्ब्य । तथाभूतामपि मुञ्चतो मम न व्यथेति भावः । सीतामित्यनुक्त्वा जानकीमित्युक्तिर्लोकाराधनापेक्षया ब्रह्मवित्तमजनकानुरोधोऽप्यकिंचित्कर इति सूचयति । लोके हि अभिमतवस्तुपरित्यागात्पूर्वकाले तस्य संनिधानात् न दुःखभूयस्त्वम् । परित्यागात्परमपि तस्यातीतत्वान्न दुःखभूयस्त्वम् । तत्परित्यागकाले तु भवति दुःखभूयस्त्वं तावद्वर्तमानत्वात् । मम तु वर्तमानकालेऽपि न दुःखमिति वर्तमानार्थकमुञ्चत इति पदशो लभ्यते । व्यथेति सामान्यशब्देन मनोव्याधिरपि नेत्यर्थः ॥ १२ ॥ राघवधुरंधरः । रघुवंशश्रेष्ठ इत्यर्थः । राघवपदोपादान

दिष्टमार्यस्य चरितमस्यां वीथ्यामभिलिखितम्। तत्पश्यत्वार्यः।

रामः—जानासि वत्स दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम्। तत्कियन्तमवधिं यावत्।

लक्ष्मणः—यावदार्याया हुताशने विशुद्धिः।

रामः—शान्तं पापम्। (ससान्त्ववचनम्।)

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः।
तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः॥ १३॥

स्तालङ्। 'विश्राम्यताम्' इति पाठे तु परिजनैरिति शेषः। विश्रमवान्क्रियतामित्यर्थः। णिजन्तात्कर्मणि लोट्॥ अर्जुनेन तन्नाम्ना। वीथ्यां चित्रमयश्रेण्याम्। दुर्मनायमानां दुःखितमनस्काम्। जनकस्य स्वदेशान्प्रति गमनादिति भावः। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च'। ङित्वादात्मनेपदम्। शानच्। विनोदयितुं दुःखविस्मरणपूर्वकं संतोषं ग्राहयितुम्। 'नुद प्रेरणे' उपसर्गबलेन उक्तार्थलाभः। तत्कियानवधिः। तदित्यव्ययम् तस्येत्यर्थः। अवधिरन्तः कियान्। किंप्रमाणक इत्यर्थः। अनेकसंख्याकेषु मद्वृत्तान्तेषु कीदृशसंख्यायुक्तोऽस्मद्वृत्तान्तः। अस्य चित्रस्यावधिरित्यर्थः॥ **यावदिति**। हुताशनेन शुद्धिरिति विग्रहः। यवच्छब्दोऽवधारणार्थकः। हुताशनशुद्धिर्यावत्। हुताशनशुद्धिरेवावधिरित्यर्थः। अवधिरिति पूर्वस्मादनुषङ्गः॥ **शान्तं पापमिति**। योऽयमलीकोपन्यासस्तस्य पीडाहेतुभूतपापशान्तिकरो भवत्विति तात्पर्यम्। लोकोक्तिरियमिष्टजनं प्रत्यानिष्टवचनक्षमजनाशीर्वचनरूपा। ससान्त्ववचनम्। अत्यर्थमधुरवाक्यसहितमित्यर्थः॥ **उत्पत्तीत्यादि**। उत्पत्त्या परिपूतायाः परिशुद्धायाः। कृत्रिमत्वनिरासार्थमिदम्। स्वभावतो दोषप्रतिभटाया इत्यर्थः। अस्याः सीतायाः। पावयन्तीति पावनानि। नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः। अन्यानि पावनानि पावनान्तराणि तैरित्यर्थः। किम्। न किमपीत्यर्थः। शुद्धिर्हि दोषनिर्हरणम्। अविद्यमानदोषायाः कथं शुद्धिरिति भावः। किंच अन्तरशब्देन दोषरहितमात्रस्य पावकवस्त्वपेक्षा नास्ति। पावकस्य तु तन्नैरपेक्ष्यं कैमुतिकम्। इयं च केवलं दोषरहिता न। किंतु पावका चेति सूच्यते। 'अपि मां पावयेत्साध्वी स्नात्वेतीच्छति

---

१ अर्जुनेन चित्रकारेण (टी.) २ वीथिकायाम्. ३ कियानवधिः (टी.)

दोषं देवयजनसंभवे प्रसीद । एष ते जीवितावधिः प्रवादः ।

कष्टं जनः कुलधनैरनुरञ्जनीय-
स्तन्नो यदुक्तमशिवं न हि तत्क्षमं ते ।
नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥ १४ ॥

जाह्नवी' इति न्यायात्। उक्तमर्थमुत्तरार्धेन दर्शयति–तीर्थोदकमिति। गङ्गादिपावनजलम्। तीर्थशब्दो विशेषणमात्रपरः। यथाश्रुते तीर्थशब्दस्यैव परिशुद्धोदकवाचित्वात्। यद्वा तीर्थानां गुरूणामुदकं पादावनेजनाम्भः। 'आपः पादावनेजनीर्द्विषन्तं नाशयन्तु मे' इति श्रुतेः। वह्निश्च अन्यतः शुद्धिमन्यहेतुकशुद्धिं नार्हतः। यथा पावकत्वाविशेषात्तीर्थोदकवह्न्योरितरापेक्षा नास्ति तद्वदस्या अपि पावकत्वाविशेषेण तदपेक्षा नास्तीत्यतिस्फुटम्। किंच विनिगमनाविरहात्। वह्नेर्वा सीतासंबन्धतः शुद्धिः किं न स्यादित्याशयः। अग्निप्रवेशानुमतिर्मूढप्रत्ययनार्था वा। अग्निप्राशस्त्यार्था वा ॥ १३ ॥ **जीवितावधिरिति**। जीवितस्यावधिर्यस्येति बहुव्रीहिः। यदीयावधिः जीवितावधिः। स इत्यर्थः। प्रसीद। **क्लिष्ट इति**। यद्यस्मात्कारणात्क्लिष्टो जनो दुःखितो जनो जनैरनुरञ्जनीयः। क्लेशं विस्मार्य लालनीय इत्यर्थः। न तु पूर्वानुभूतदुःखस्मारणेन क्लेशयितव्य इत्यर्थः। तत्तस्मात्। अशुभममङ्गलम्। 'अशिवम्' इति पाठान्तरम्। ते त्वद्विषये। शेषे षष्ठी। नु आवयोः। 'अस्मदो द्वयोश्च' इति द्वित्वे बहुवचनम्। यदुक्तम्–'अस्मत्कर्तृकं यद्वचनम्' इत्यर्थः 'नपुंसके भावे क्तः'। 'यावदार्याया हुताशनशुद्धिः' इत्युक्तलक्ष्मणवचनमित्यर्थः। अत्र लक्ष्मणवचनस्य रामस्य स्वोक्तितैक्याभिसंधिना। 'रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः' इत्युक्तः। तत्। वचनमित्यनुषज्यते। नः त्वदेकजीवितयोस्तव निर्दोषतां च जानतोरित्यर्थः। न क्षमं नोचितम्। अयं भावः–बन्धुत्वमित्रत्वानादरेण जनस्वरूपसामान्यधर्म एवानुरञ्जनीयानुरञ्जकभावे पर्याप्तो हेतुः। तत्र 'प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा सर्वे कामाः संपदो जीवितं वा। स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसाम्' इत्युक्तरीत्या सर्वप्रकारप्रियतमायास्तव विषये तथाविधानामस्माकं पूर्वानुभूतदुःखस्मारणमहापराधो नोचित एव तत्राप्यलीकनिर्बन्धतरस्मारणं तु सुतराम्। किंच निर्दोषतां च जानतोरावयोस्तत्कथनं तु दूरोत्सारितमिति। सुरभिणः कुसुमस्य सुगन्धप्रधानस्य पुष्पस्य मूर्ध्नि स्थितिर्नैसर्गिकी निसर्ग एव। विनयादित्वात्स्वार्थे ठक्प्रत्ययः। सिद्धा प्रसिद्धा। चेतनाचेतनसाधारण्येन प्रसिद्धा। चेत-

सीता—होदु अज्जउत्त होदु । एहि । पेक्खह्म दाव दे चरिदम् । (क) (इत्युत्थाय परिक्रामति ।)

लक्ष्मणः—इदं तदालेख्यम् ।

सीता—(निर्वर्ण्य) के एदे उवरिणिरन्तरट्ठिदा उवत्थुवन्दि विअ अज्जउत्तम् । (ख)

लक्ष्मणः—एतानि तानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि यानि भगवतः कृशाश्वात्कौशिकमृषिमुपसंक्रान्तानि तेन च ताटकावधे प्रसादीकृतान्यार्यस्य ।

रामः—वन्दस्व देवि दिव्यास्त्राणि ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा परःसहस्राः शरदः तपांसि ।
एतान्यपश्यन्गुरवः पुराणाः स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥१५॥

(क) भवत्वार्यपुत्र भवतु । एहि । प्रेक्षामहे तावत्ते चरितम् ।
(ख) क एते उपरिनिरन्तरास्थिता उपस्तुवन्तीवार्यपुत्रम् ।

त्यर्थः । अयं भावः—त्रिविधानि तावत्कुसुमान्यवगन्तव्यानि । कान्तिप्रधानानि सौरभ्यप्रधानानि, उभयप्रधानानि चेति । तत्र कान्तिप्रधानानि शाल्मलीकुसुमादीनि सौरभ्यप्रधानानि दमनकादीनि उभयप्रधानानि मालतीप्रभृतीनि । तत्र सौरभ्यमात्रप्रधानस्यापि न चरणावताडनार्हत्वम् । तस्य घ्राणैकनिरन्तरानुभाव्यत्वात् । एवं नाद्यस्यापि । तस्य दर्शनैकानुभाव्यत्वात् । उभयप्रधानस्य तु सुतरां न चरणावताडनार्हत्वमिति । सुरभिणः कुसुमस्येति पदद्वयोपादानादित्थं व्याख्यातम् । अत्र 'न मुसलैः' इति केचित्पठन्ति । ॥ १४ ॥ प्रेक्षामहे पश्याम इत्यर्थः । आलेख्यं चित्रम् । उपरिनिरन्तरस्थिता अविरलं स्थिता, अनुपविष्टा इत्याशयः । तेषां दिव्यास्त्रत्वादुपरिस्थितिर्युक्त्युपलेखनम् । उपस्तुवन्ति स्तोत्रं कुर्वन्ति ॥ सरहस्यानि । प्रयोगप्रतिसंहारोपायिकमन्त्रादयो रहस्यानि । तत्सहितानीत्यर्थः । जृंभकास्त्राणि भृशाश्वात्तन्नाम्नो मुनेः कौशिकं विश्वामित्रमुपसंक्रान्तानि प्राप्तानि । उपसंक्रान्तानीतिकर्तृप्रत्ययेन स्वयमेव तानि कौशिकं प्राप्तानीति लभ्यते । तथा च—'भृशाश्वः पुरःसहस्रपरिवत्सरान्तेवासिने कौशिकाय' इति वक्ष्यमाणं परःसहस्रपरिवत्सरान्तेवासित्वं जृम्भकास्त्ररूपफलगुरुत्वमपेक्ष्यासत्कल्पमिति हृदयम् ।

सीता—णमो एदाणम् । (क)

रामः—सर्वथैतानि[१] त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति ।

सीता—अणुग्गहीदह्मि । (ख)

लक्ष्मणः—एष मिथिलावृत्तान्तः ।

सीता—अह्महे दलन्तणवणीलुप्पलसामलसिणिद्धमसिणसोहमाण-मंसलेण देहसोहग्गेण विह्मअत्थिमिदताददीसन्तसोम्मसुन्दरसिरी[२] अ-

(क) नम एतेभ्यः ।

(ख) अनुगृहीतास्मि ।

ब्रह्मादयश्चतुर्मुखप्रभृतयः । गुरवस्तपस उपदेष्टारः । तमोनिवर्तका इत्यर्थः । 'शरदस्तपांसि' इति वा पाठः । तपांस्यन्तःकरणनैर्मल्यापादनद्वारा भगवत्साक्षात्कारहेतुभूतकायशोषणव्रतानि । परःसहस्रम् । सहस्रात्परा इत्यर्थः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहुलग्रहणात्समासः । सुप्सुपेति वा । पारस्करादित्वात्सहस्रशब्दस्य सुडागमः । सहस्रसंख्याधिकसंख्याका इत्यर्थः । 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इत्यनुशासनादेकत्वम् । शरदः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तथा च सहस्रसंख्याधिकसंवत्सरेषु निरन्तरं तप्त्वेत्यर्थः । ब्रह्म परमात्मा प्रधानं च । तत्कार्यत्वाज्जगत् ब्रह्मशब्देनोच्यते । तदुक्तम्—'तादर्थ्यादुपचारोऽस्ति क्वचित्स्वस्वामिभावतः । अङ्गाङ्गिभावतात्कर्म्याद्वैपरीत्यादपीष्यते ॥' इति । तस्य हिताय तदपेक्षितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनाय तपःफलभूतजृम्भकोपदेशेन राजभिर्विरोधिनिरसनेन जगतः पुरुषार्थसाधननिर्वर्तनसिद्धेरिति भावः । अथवा ब्रह्म वेदस्तस्य हिताय धारणाय । धारणार्थकधाञ्धातोर्नपुंसके भावे क्तः । 'दधातेर्हिः' इति हिभावश्च । अनुस्मरणायेति भावः । तपोमयानि तपःस्वरूपाणि । स्वार्थिको मयट् । स्वानि स्वकीयानि तेजांसि एतान्यदर्शकजृम्भकास्त्राण्यपश्यन् । कार्यकारणनिबन्धनमिदं समानाधिकरण्यम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' इति धातोः लुङ् । तथा च । बहुतरतपःकार्यभूतानामेतेषां केवलगुरुप्रसादसाध्यत्वम् । नतु शुश्रूषादिसाध्यत्वमिति भावः ॥ १५ ॥ त्वत्प्रसूतिं त्वत्प्रसवम् । त्वत्पुत्रावित्यर्थः । 'द्विधागर्भग्रन्थिस्तदनुदिवसैः' इति वक्ष्यमाणरीत्या यमलत्वकर्तृप्रजात्वमपि निर्णीतमिति सूच्यते । अन्यथा स्त्रीप्रजात्वे

लक्ष्मणः—आर्ये पश्य पश्य ।

संबन्धिनो वसिष्ठादीनेष तातस्तवार्चति ।
गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

रामः—सुश्लिष्टमेतत् ।

जनकानां रघूणां च संबन्धः कस्य न प्रियः ।
यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥ १७ ॥

(क) अहो दलन्नवनीलोत्पलश्यामलस्निग्धमसृणशोभमानमांसलेन देहसौभाग्येन विस्मयस्तिमिततातदृश्यमानसौम्यसुन्दरश्रीरनादरखण्डितशंकरशरासनः शिखण्डमुग्धमुखमण्डल आर्यपुत्र आलिखितः ।

कम् । मांसलं स्फीतं तेन । तथाविधेनेत्यर्थः । विशेषणसमासः । देहसौभाग्येन देहसौन्दर्येण । विस्मितः आश्चर्येयुक्तः । अतएव स्तिमितो निश्चलो यस्तातस्तेनदृश्यमाना सौम्या आल्हादकरी सुन्दरश्रीर्यस्य स तथोक्तः । प्राकृते आत्मनेपदाभावाद्दीसन्तेत्युक्तिः । त्रुटितं भग्नं शरासनं येन स तथोक्तः ॥ **संबन्धिन इति ।** जनकानां जनकापत्यभूतानाम् । लाक्षणिकोऽयं शब्दः । पुरोहितो गौतमो गौतमपुत्रः । 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यण्प्रत्ययः । शतानन्दस्तन्नामा । तथा च—एष तव तातो वसिष्ठादीन्संबन्धिनोऽर्चति पूजयति । जनकानां पुरोहितो गौतमः शतानन्दश्चार्चतीत्यनुषङ्गः । यथाक्रमं तव तातो जनकः संबन्धिनो दशरथप्रभृतीनर्चयति । जनकानां पुरोहितो गौतमः शतानन्दश्च वसिष्ठादीनर्चयति चेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ **सुश्लिष्टमिति ।** ईमारनिन्दपरिगलन्यायादिति भावः । **जनकानामिति ।** जनकानां जनकवंशोद्भवानां रघूणां रघुवंशोद्भवानां च । लाक्षणिकोऽयं शब्दः । संबन्धो आपत्यसंबन्धः । कस्य न प्रियः । सर्वस्यापि प्रिय इत्यर्थः । यत्र संबन्धे कुशिकनन्दनो विश्वामित्रः स्वयं दाता स्वयं प्रतिग्रहीता च । दशरथं प्रति दाता जनकं प्रति प्रतिग्रहीता चेत्यर्थः । अयं भावः—तव मम च परिणयरूपोऽयं संबन्धो जनकदशरथयोराघयोर्जनानां च मध्ये कस्यचिदपि नाप्रियः । तथा हि—जनकानां रघूणामित्यनेन रघुवंश्याज्जनकवंश्यान्प्रति नाप्रियत्वमिति लभ्यते । अत्र निमीनामित्यनुक्त्वा जनकानामिति शब्दोपादानेन 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति जनकं प्रासङ्ग

सीता:—एदे क्खु तक्कालकिदगोदाणमङ्गला चत्तारो भादरो विआहदिक्खिदा तुह्मे। अह्मो जाणामि तस्सिं जेव्व पदेशे तस्सिं जेव्व काले वत्तामि। (क)

राम:—

समयः स वर्तत इवैष यत्र मां
समनन्दयत्सुमुखि गौतमार्पितः।
अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-
स्तव मूर्तिमानिव महोत्सवः करः॥ १८॥

(क) एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाश्चत्वारो भ्रातरो विवाहदीक्षिता यूयम्। अहो जानामि तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्ते।

'श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः' इत्यादि कालिदास-निरुक्त्या 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' इत्यनुशासनेन च लङ्घयन् लङ्घने जानाति सर्वमिति व्युत्पत्त्या 'मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्' इत्यैक्ष्वाकवं रघुकुलासाधारणज्ञानयोगशीलत्वं सूच्यते। तथा चान्यादृशजनकविषये जातोऽपत्यसंबन्धः संबन्धिनामित्यभिमतो भवति। तत्र क्षीरशर्करावदन्योन्यसंपर्करमणीयज्ञानकर्मशीलजनकविषयत्वे तु तस्य हेमारविन्दपरिमलन्यायेनातिश्लाघ्यत्वमिति तान्प्रत्यप्रियत्वव्यावृत्तिः। अत-एव चावां प्रत्यपि नाप्रियत्वं। यत्र दातेत्यादिनापि जनकदशरथौ प्रत्यप्रियत्वं व्यावर्त्यते। तत्र दशरथं प्रत्ययाचितोपनतत्वाज्जनकं प्रति दुष्करधनुर्भङ्गप्रतिज्ञा-निवर्तनरूपमहोपकारकरणाच्च गुर्वनुज्ञाप्राप्तत्वान्महर्षिकारितत्वाच्च नावां प्रत्यप्रि-यत्वम्। स्वयमित्यनेनाग्रहादिमूलकत्रिशङ्कुयाजनहरिश्चन्द्रोपप्लवव्यावृत्तिः। अतएव जनान्प्रत्यप्रियत्वं निरस्तम्। शिष्टानुमतस्य धर्मत्वे शिष्टकारिते तस्य कैमुत्ति-कसिद्धत्वात्। तथा चापस्तम्बस्मृतिः—'यत्त्वार्याः क्रियमाणं तं प्रशंसन्ति स धर्मः' इति। ब्रह्मर्षिर्विश्वामित्र इत्याद्यनुक्त्वा कुशिकनन्दन इति पदोपादानं विश्वामित्रः स्वब्रह्मर्षित्वमविगणय्य भूतपूर्वगत्या क्षत्रियत्वं स्वीकृत्य बन्धुभा-वेनास्मत्संबन्धिभावेनास्ति असतिसंबन्धे ब्रह्मर्षिकृत्यानीति व्यञ्जयति॥ १७॥

एदे क्खु इति। गोदानमङ्गलं क्षौरकर्म तस्य मङ्गलार्थत्वान्मङ्गलत्वम्। विवाहेन दीक्षिता विवाहदीक्षिता इति। विवाहहेतुकव्रतवन्त इत्यर्थः। 'दीक्षमौण्ड्येज्यो-पनयनव्रतादेशेषु' इति दीक्षिधातोः कर्तरि क्तः। तस्मिन्नेव प्रदेश इति प्रत्यभिज्ञा-दार्ढ्यमिति॥ **समय इति**। यत्र समये गौतमार्पितः पुरोधसा शतानन्देन

श्रुतकीर्तिः ।

सीता--वच्छ इअं वि अवरा का । (क)

लक्ष्मणः--(सलज्जस्मितम् । अपवार्य ।) अये ऊर्मिलां पृच्छत्यार्या । भवतु ; अन्यतः संचारयामि । (प्रकाशम्) आर्ये दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् । अयं च भगवान्भार्गवः ।

सीता--(ससंभ्रमम्) कम्पिदह्मि । (ख)

रामः--ऋषे नमस्ते ।

लक्ष्मणः--आर्ये पश्य पश्य । अयमसावार्येण-(इत्यर्धोक्ते)

रामः--(साक्षेपम् ।) अयि वत्स बहुतरं द्रष्टव्यम् । अन्यतो दर्शय ।

सीता--(सस्नेहबहुमानं निर्वर्ण्य ।) सुट्ठु सोहसि अज्जउत्त एदिणा विणअमाहप्पेण ।

(क) वत्स इयमप्यपरा का ।
(ख) कम्पितास्मि ।
(ख) सुष्ठु शोभसे आर्यपुत्र एतेन विनयमाहात्म्येन ।

स्वमिदम् । अत्र सुमुखि 'आगृहीतकमनीयकङ्कणः' इत्युक्त्या सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेनागृहीतकमनीयकङ्कणत्वं प्रति सीताया वदनकमलसौन्दर्यातिशयो हेतुरित्यवगम्यते । अन्यथा 'पाणिं गृह्णीष्व पाणिना' इत्युक्तपाणिपीडनस्य प्रकोष्ठवर्तिमणिवलयग्रहणासंगतेः । तथा च--सीतामुखचन्द्रदर्शनानन्दपारवश्येन सम्यक्करग्रहणाभावात्संवृत्तस्तथात्व एव स पाणिर्मूर्तिमान्महोत्सव इव स्थितः । सम्यक्स्पर्शे तु निःसीमानन्दकर इति व्यज्यते । आगृहीताः सम्यग्गृहीताः शृङ्गारमूलकसात्त्विकभावविशेषरूपत्वेन स्पृहणीयाः कङ्कणाः स्वेदजलबिन्दवो यस्मिन्स तथोक्त इत्यप्याहुः । आगृहीतवैवाहिकप्रतिसर इत्यपि केचित् ॥ १८ ॥ इयमार्या माण्डवीति भरतभार्यात्वात्, इयमपि वधूरिति शत्रुघ्नभार्यात्वात् स्नुषात्वेन ग्रहणम् ॥ **अयमिति** । भार्गवः परशुरामः ॥ कम्पितास्मि । येनेति शेषः ॥ **अयमार्येणेत्यादि** । अत्र वैष्णवं धनुरारोपयित्वा समाकृष्टतेजस्क इति वक्तुमुद्युक्तवान् लक्ष्मणः । तावदात्मप्रशंसामसहमानो रामः प्रतिषिद्धवानित्याशयः ॥ साक्षेपं सप्रतिषेधम् । 'क्षिपु निरसने' इत्यस्मात् भावे घञ्प्रत्ययः । अन्यतो दर्शय । अन्यत्र लिखितं दर्शयेति भावः ॥ विनयमाहात्म्येन विनयस्य स्वोत्कर्षतानाविष्करणरूपस्य स्वमिमानि-

लक्ष्मणः—एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः—(सास्रम्) स्मरामि हन्त स्मरामि ।

जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।
मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥ १९ ॥

इयमपि तदा जानकी

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलै-
र्दशनमुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।

कर्षानुसंधानरूपस्य वा माहात्म्यं भूयस्ता तेनेत्यर्थः । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः । तथालिखिता इत्यर्थः ॥ **जीवत्स्विति** । तातपादेषु । पितरीत्यर्थः । पूजायां पादशब्दो बहुवचने । 'उत्तमानां स्वरूपं तु पादशब्देन भण्यते' इति । जीवत्सु सप्राणेषु । 'यस्य च भावेन' इति सप्तमी । दारसंग्रहे नूतने सति मातृभिश्चिन्त्यमानानां नस्ते दिवसा गता इत्यन्वयः । गता दिवसास्ते हीति स्मरणाकारप्रदर्शनं वा । अबन्धोरपि रक्षकस्य जीवनमानन्दाय । सर्वविधसंरक्षणशीलस्य पितुर्जीवनं तु निरवधिकाह्लादजनकम् । किंच दाराणां सततपरिचयेऽपि प्रियैकवेषत्वं नूतनसंग्रहे तु अमन्दानन्दहेतुत्वम् । स्वरूपसत्यैव माता निरतिशयसौख्यकारिणी । तत्रापि सा लोकप्रसिद्धसर्वविधसंरक्षणानि कृत्वा ततोऽप्यधिकानि चिन्तयति चेत् निःसीमानन्दलाभः । एवमपरिच्छिन्नानन्दकन्दलहेतुत्वाद्दिवसानां तच्छब्देन निर्देशः । तातपादजीवनादीनां मध्य एकैकमेवानन्दहेतुः । समुदितानि तु सुतरामिति भावः ॥ १९ ॥ 'नूतने दारसंग्रहे' इत्युक्तं विशिनष्टि-**इयमपि तदेत्यादिना** । **प्रतन्विति** । शिशुः शैशवान्तवती । शिशुप्रायेत्यर्थः । 'पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा च मे पिता' इत्युक्तेः । पतनेन प्रस्थितदशनपतनेन । प्रान्तोन्मीलदित्युक्तेः । विरलैः सान्तरालैः । प्रान्ते-ष्वायत्र उन्मीलच्छब्दः प्ररोहद्दन्तपरः । दशनकुसुमैरिति रूपकसाहचर्यात् । तथा च उन्मीलदेव उद्यन्नूतनदशनाङ्कुर एव मनोहरकुड्मलमुन्मीलन्मनोहरकुड्मलं । प्रान्ते उन्मीलन्मनोहरकुड्मलं येषा[मि]ति, [illegible]

वनस्पतिः कालिन्दीतटे वटः श्यामो नाम ।

रामः—(सस्पृहमवलोकयति ।)

सीता—सुमरेदि वा एदं पदेसं अज्जउत्तो । (क)

रामः—अयि कथं विस्मर्यते ।

अलसललितमुग्धान्यध्वसंजातखेदा-
दशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।
परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥ २४ ॥

लक्ष्मणः—एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसंरोधः ।

(क) स्मरति वैतं प्रदेशमार्यपुत्रः ।

विग्रहः । एतेन बीजानुगुणप्रोत्साहनरूपं भेदो नाम संध्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तम्—'बीजानुगुणप्रोत्साहनं भेदः' इति ॥ वनस्पतिरपुष्पत्वे सति फलवान् । वट श्यामो नाम तथा प्रसिद्धिमान् ॥ अलसेत्यादि । अध्वनि मार्गे संपातः सम्य गमनम् । मम लक्ष्मणापेक्षया त्वरितगमनमिति भावः । 'अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान्' इत्युक्तत्वात् । तेन यः खेद आयासस्तस्माद्धेतोरलस ललितमुग्धान्यलसानि प्रसरणाकुञ्चनासमर्थानि ललितानि मृदूनि मुग्धानि सुन्दराणि । स्वभावतः सौदर्यसौकुमार्ययोः सत्वेऽप्यध्वसंपातखेदादलसललि संमुग्धानीत्युक्त्या मार्गगमनायासेन तयोर्द्विगुणीभाव इति भाव. । 'तथापि दृशोः प्रिया' इत्युक्तेः । अशिथिलपरिरम्भैर्दृढतरालिङ्गनैः । बहुवचनमालिङ्गना वृत्त्यभिप्रायकं कामतन्त्रप्रसिद्धालिङ्गनभेदबाहुल्याभिप्रायकं वा । दत्ता संवाहनानि येभ्य इति चतुर्थीबहुव्रीहिः । संवाहनं नामाङ्गानां गमनादिजनित यासशमनौपयिकदृढतमस्पर्शविशेषः। परितः साकल्येन मृदिता निष्पीडित या मृणाली तद्वद्दुर्बलानि स्वस्वधारणसामर्थ्यरहितान्यङ्गकानि । 'अनुकम्पायाम इति कन्प्रत्ययः । त्वं ममोरसि कृत्वा यत्र यस्मिन्प्रदेशे निद्रामवाप्ता स क विस्मर्यत इति योजना । अयं भावः—पूर्वमध्वसंपातखेदः, ततो ललितत्वसं क्रमार्थद्विगुणीभावः, ततस्तद्दर्शनवशादशिथिलालिङ्गनबाहुल्यम् ततश्च तत्संव हनता ततः स्वधारणसामर्थ्यविरहदौर्बल्यम् ततो रामवक्षःस्थल एव लम

द्दतालवुन्तादवत्तनिवारिदादपं अत्तणो दक्खिणारण्णप्पवेसारम्भम्।(क)

रामः—

एतानि तानि गिरिनिर्झरिणीतटेषु
वैखानसाश्रिततरूणि तपोवनानि।
येष्वातिथेयपरमाः शमिनो भजन्ते
नीवारमुष्टिपचना गृहिणो गृहाणि ॥ २५ ॥

लक्ष्मणः—अयमविरलानोकहनिवहनिरन्तरस्निग्धनीलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः सततमभिष्यन्दमानमेघमेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगो गिरिः प्रस्रवणो नाम।

रामः—

स्मरसि सुतनु तस्मिन्पर्वते लक्ष्मणेन
प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि।

(क) अलं तावदेतेन। प्रेक्ष तावदार्यपुत्रस्वहस्तधृततालवृन्तातपत्रनिवारितातपमात्मनो दक्षिणारण्यप्रवेशारम्भम्।

त्रमेव तालवृन्तं तदेवातपत्रं यस्मिन्निति विग्रहः। आत्मनोऽस्याहितं जीवितनिरपेक्षक्रियारूपम्। दाक्षिणारण्ये पथिकत्वमिति विग्रहः॥ **एतानीति**। येषु तपोवनेषु। अतिथिषु विषये साधुरातिथेयोऽतिथिसत्कारः परमः येषां ते पुरुषा इत्यर्थः। शमिन इति द्वितीयान्तम्। पक्वान्नाधिकारिणो यतीन् भजन्ते सेवन्ते। किं च नीवारमुष्टेः पचनं यैस्ते गृहिणो गृहाणि भजन्ते। यद्वा शमिन इति गृहिविशेषणपदं प्रथमान्तम्। यमवन्त इदं धर्मादीनामप्युपलक्षणम्। आतिथेयपरमा गृहिणो गृहस्था गृहाणि भजन्त इत्यन्वयः। यद्वा आतिथेयपरमा आतिथ्यापेक्षिणो नीवारमुष्टेः पचनं येभ्य इति तथोक्ता शमिनः पक्वान्नाधिकारिणः कर्तारो गृहिणो गृहस्थस्य गृहाणि भजन्ते। तानि वैखानसैर्मुनिभिराश्रितास्तरवो येषु तथोक्तानि, एतानीत्यन्वयः॥२५॥ **अयमविरलेत्यादि**। अरण्यपरिणद्धा गोदावरी मुखेषु येषां तानि कन्दराणि यस्य स तथोक्तः। पर्वतानां स्वतोऽपि नीलत्वान्मेदुरितेत्युक्तम्॥ **स्मरसीति**। हे सुतनु शोभन तनुर्यस्य इति विग्रहः। तनुरित्यङन्ताद्वा

स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥ २६ ॥

किं च ।

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासक्तियोगा-
दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।
अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो-
रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ २७ ॥

संबुद्धौ ह्रस्वः । तस्मिन्पर्वते । प्रस्रवण इत्यर्थः। विहिताश्च ताः सपर्याश्च विहितसपर्याः विहितसपर्यासु विहितसपर्यासु प्रतिविहितसपर्यम् । वीप्सायामव्ययीभावः । तत्र आ समन्तात्सुखेन स्थितयोरित्यर्थः। 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् षत्वाभावः । यद्वा प्रतिविहिताभिः । प्रत्युपकारीकृताभिरित्यर्थः । अस्मत्कृतवनानुगमनानुज्ञामहोपकारस्येति शेषः । आवयोरित्याकृष्यते । सरसनीरां स्वाभाविकमधुररसयुक्तजलवतीम् । अनेन समुद्रसंगमसमीपस्थजलं व्यावर्त्यते । तत्रास्याः क्षारप्रसिद्धेर्वा किमित्यर्थः । अत एव पूर्वोत्तरयोः किमिति लभ्यते । अत्र प्राथमिकत्वाद्बाह्यत्वाच्च प्रथमं तान्यहानीति दिनस्योक्तिः । आनन्तर्याद्रहस्यत्वाच्च आवयोर्वर्तनानीत्यस्यानन्तरोक्तिः । तदुभयोपकारित्वाद्गोदावर्या मध्योक्तिरिति ध्येयम् ॥ २६ ॥ **किमपीति** । आसक्तिः रत्यभिनिवेशो विषयानुभूत्यानवस्थानलक्षणस्तस्या योगात् संबन्धाद्धेतोः अविरलितौ निरन्तरीकृतौ कपोलौ यस्मिन्कर्मणि तथोक्तम् । मन्दं मन्दमतिसूक्ष्माक्षरं यथा तथा । अक्रमेणान्योन्यस्वभावाविरुद्धप्रक्रियया किमपि किमपि । इदं च गुप्तकथनम् । जल्पतोः।अशिथिले गाढे परिरम्भे व्यापृतमेकैकं दोः ययोरिति पूर्वस्मादनुषङ्गः । शेषे षष्ठीयम् । अविदितं यथा तथा गता यामा यस्यास्तथाविधा रात्रिरेव व्यरंसीत् विरमति स्म । नैवासक्तियोगविस्रम्भसंलापक्रीडादय इत्यर्थः । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ।'यम रम–' इति सगिटौ । अत्र अविदितगतेति वाविदितगतनाडीति वा अकृत्वा यामपदोपादानादयमाशयोऽवगम्यते । × × × तथाहि किमपि किमपीत्यस्य सुरतकालीनवक्तव्यजातमेवार्थः । गुप्तकथनादेवं च किमपि किमपि जल्पतोरित्यत्र मन्दंमन्दमविरलितकपोलमित्युभयत्र जल्पनेऽन्वेति । अक्रमेणेत्यपि तथा । एवं च सुरतकालीनजल्पनस्य मान्द्यातिशयोक्तिकथनादार्द्रवाक्त्वं सीताया गम्यत इत्युक्ताद्रतिविशेषात्फुल्लजृम्भिताख्यबन्धविशेषौ सूच्येते । तदुक्तं काञ्चीनादेन— 'फुल्लजृम्भितयोः स्त्रिया आर्द्रता न क्रोधः' इति । तल्लक्षणं तु अविरलित-

लक्ष्मणः—एषा पञ्चवट्यां शूर्पणखा ।

सीता—हा अज्जउत्त एत्तिअं दे दंसणम् । (क)

रामः—अयि विप्रयोगत्रस्ते चित्रमेतत् ।

सीता—जहा तहा होदु । दुज्जणो असुहं उप्पादेइ । (ख)

रामः—हन्त वर्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रतिभाति ।

लक्ष्मणः—

अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छद्मविधिना
तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा क्षालितमपि ।
जनस्थाने शून्ये विकलकरणैरार्यचरितै-
रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ २८ ॥

(क) हा आर्यपुत्र एतावत्ते दर्शनम् ।

(ख) यथा तथा भवतु । दुर्जनोऽसुखमुत्पादयति ।

सितत्वाद्बहूनां क्रीडाविशेषाणां तद्धेतुभूतासक्तियोगस्य चाविरतत्वाद्रात्रिरेव व्यरंसीदित्युक्तम् । इदमेवाभिसंधाय 'बिन्दुमात्रं विशिष्यते' इति कालिदासेनोक्तम् । वस्तुतस्तु संलापादिबाह्यसंभोग एव स्वारस्यमिति सुधियो विभावयन्तु ॥ २७ ॥ **एष इति** । शूर्पणखाविवादः । रामेण लक्ष्मणं प्रति तेन रामं प्रति प्रेषणादिरितिभावः । 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति ङीषो निषेधः । 'पूर्वपदात्' इति णत्वम् ॥ **वियोगत्रस्तेति** । वियोगात्त्रस्त इति विग्रहः । 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः ॥ असुखं दुःखम् ॥ **अथेति** । अथ विकलकरणैरार्यचरितैः । यथा ग्रावापि रोदिति वज्रस्यापि हृदयं दलति तथा पापै रक्षोभिर्जनस्थाने शून्ये सति कनकहरिणच्छद्मविधिना वृत्तमिदं क्षालितमपि व्यथयतीत्यन्वयः । अथ शूर्पणखाचित्रदर्शनानन्तरं । यथा येन प्रकारेण विकलानि स्वस्वव्यापारशून्यानि करणानि चक्षुरादीनि येषु तथोक्तैरार्यचरितैर्मूर्छाप्रभृतिव्यापारैर्ग्रावापि शिलापि रोदिति रोदनं करोति । 'रुदादिभ्यः' इतीट् । वज्रस्यापि वज्रादन्येनाभेद्यस्य हृदयं मध्यप्रदेशो दलति द्विधा भिन्नं भवति तथा तेन प्रकारेण वृत्तमिति संबन्धः। जनस्थाने पापै रक्षोभिः शून्ये सति। खरदूषणादिवधानन्तरमित्यर्थः । कनकहरिणच्छद्मविधिना स्वर्णमारीचमायिकमृगव्याजकरणेन वृत्तं निष्पन्नमिदमिति सीताहरणादेश्चित्रस्याङ्गुल्या निर्देशः । क्षालित-

सीता—(सास्रमात्मगतम् ।) अयि देव रहुकुलाणन्द एव्वं मम कालणादो किलिट्ठोसि । (क)

लक्ष्मणः—(रामं निर्वर्ण्य साकूतम्) आर्य किमेतत् ।

अयं ते बाष्पौघस्त्रुटित इव मुक्तामणिसरो
विसर्पन्धाराभिर्लुठति धरणीं जर्जरकणः ।
निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया
परेषामुन्नेयो भवति च भराध्मातहृदयः ॥ २९ ॥

रामः—वत्स

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा
तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोढः ।
दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो
हृन्मर्मव्रण इव वेदनां करोति ॥ ३० ॥

सीता—हद्धी हद्धी । अहंवि अदिभूमिं गदेण रणरणएण अज्जउत्तसुण्णं विअ अत्ताणं पेक्खामि । (ख)

(क) अयि रघुकुलानन्द एवं मम कारणात्क्लिष्टोऽसि ।

(ख) हा धिक् हा धिक् । अहमप्यतिभूमिं गतेन रणरणकेनार्यपुत्रशून्यमिवात्मानं पश्यामि ।

रीतीत्यवगम्यते ॥ २८ ॥ **आर्येति** । एतद्वक्ष्यमाणम् ॥ **अयं तावदिति** । त्रुटितः छिन्न आवेगो दुःखातिशयः । अधरश्च नासापुटश्चेति विग्रहः । तयोर्द्वन्द्वश्च । अतो न नासाशब्दे ह्रस्वः । उन्नेयोऽनुमेय आध्मातहृदयो गद्गदशब्दरुद्धकण्ठः । 'ध्मा शब्दे' इति धातोः कर्मणि क्तः । नेदं चित्रकथनं किंतु तादात्विकवास्तवावस्थाकथनमेव । तत्कथयेत्यादिप्रतिवचनानुरूप्यात् ॥ २९ ॥ **तत्कालेति** । प्रतिकृतिषु प्रतिक्रियासु वाञ्छयादरेण विपच्यमानः । स्वयमेव परिपाकमाश्रित्येत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यातिदेशिकयगात्मनेपदम् । इदं च मध्यमणिन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यामन्वेति । तनोति विस्तारयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ भूमिमतिक्रान्तोऽतिभूमिः । 'अत्यादयः' इति [illegible] निर्देशः । अतिभूमित्वं गतेनेत्यर्थः । वैपुल्यं प्राप्तेनेति

लक्ष्मणः—(स्वगतम् ।) भवत्वन्यतः क्षिपामि । (चित्रं विलोक्य प्रकाशम् ।) अथैतन्मन्वन्तरपुराणगृध्रराजस्य तत्रभवतस्तातजटायुषश्चरित्रविक्रमोदाहरणम् ।

सीता—हा ताद णिव्वूढो दे अवच्चसिणेहो । (क)

रामः—हा तात काश्यप शकुन्तराज क्व नु खलु पुनस्त्वप्रदृशस्य महतस्तीर्थस्य साधोः संभवः ।

लक्ष्मणः—अयमसौ जनस्थानपश्चिमतश्चित्रकुञ्जवान्नाम दनुकबन्धाधिष्ठितो दण्डकारण्यभागः । तदिदमृष्यमूकपर्वते मतङ्गस्याश्रमपदम् । इयं च श्रमणा नाम सिद्धा शबरतापसी । तदेतत्पम्पाभिधानं पद्मसरः ।

सीता—एत्थ किल अज्जउत्तेण विच्छिण्णामरिसधीरत्तणं पमुक्ककण्ठं रुण्णं आसि । (ख)

रामः—देवि रमणीयमेतत्सरः ।

> एतस्मिन्मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-
> व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।
> बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले
> संदृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥ ३१ ॥

(क) हा तात निर्व्यूढस्तेऽपत्यस्नेहः ।

(ख) यत्र किलार्यपुत्रेण विच्छिन्नामर्षधीरत्वं प्रमुक्तकण्ठं रुदितमासीत् ।

विस्मारयामि । **अथैतदिति** । अन्यो मनुर्मन्वन्तरम् । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । मन्वन्तरात्पुराणस्येति विग्रहः । सुप्सुपेति समासः । तातजटायुषः पितृसखत्वात्तातपदव्यपदेशः । चरित्रं स्ववृत्तम् । विक्रमः शौर्यम् । उदाहरणम् । सदृशचित्रलेखनमिति भावः ॥ **हा तातेति** । काश्यपः कश्यपपुत्रः । तीर्थभूतस्य हितोपदेष्टुः ॥ **एतस्मिन्निति** । मदेन कलं कूजितं येषां ते तथोक्ताः । तथाविधानां मल्लिकाक्षाणां हंसविशेषाणां पक्षैरुद्भिर्व्याधूताः

लक्ष्मणः—अयमार्यो हनूमान् ।

सीता—एसो सो चिरणिव्विण्णजीवलोअपच्चुद्धरणगुरुओवआरी महाणुभावो मारुदी । (क)

(क) एष स चिरनिर्विण्णजीवलोकप्रत्युद्धरणगुरूपकारी महानुभावो मारुतिः ।

संदृष्टाः । निरन्तरं दृष्टा इत्यर्थः तथा कुवलयिन इत्यत्र प्रशंसायां मतुपा प्रशस्तकुवलययुक्ता इत्यर्थलाभेन रात्रौ दृष्टा इति सूच्यते । केचित्तु-मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीका विभागा बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले कुवलयिनो दृष्टा इत्यन्वयमुक्त्वा बाष्पाम्भःप्रसरणमलिनीकृतपुण्डरीकाः कुवलयवन्तो दृष्टा इत्यर्थमाहुः । परे तु—मदकलमल्लिकाक्षपक्षव्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः कुवलयिनश्च विभागाः । विभज्यन्त इति विभागाः । परस्परं संकीर्णप्रदेशा बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले संदृष्टा एकीकृत्य दृष्टाः । समित्येकीकारे । अविभागेन दृष्टा इत्याहुः । इतरे तु—'ननु रमणीयमेतत्प्रसरः' इत्युक्तं त्वया तत्कथमुपपद्यते विरहोद्दीपककलकूजितयुक्तहंसाधिष्ठितपुण्डरीकयुक्तस्य सरसो द्रष्टुमशक्यत्वादित्यत्राह—एतस्मिन्मदकलेति । मत् अकलेति पदच्छेदः । मदिति पञ्चम्येकवचनम् । पृथक्पदं समस्तं वा । मन्मन्निमित्तं विरहव्यथातुरमद्धेतोर्न दियते कलं कूजितं येषां ते तथा मल्लिकाक्षाणां हंसविशेषाणां पक्षैर्व्याधूतानि । कम्पितानीति यावत् । अत एव स्फुरदुरुदण्डानि निवृत्ताधारतया चलदुरुदण्डानि पुण्डरीकानि येषु तथोक्ताः कुवलयिनः पुण्डरीकवद्विवा विकासाद्यभावेनाकिंचित्करत्वाद्धंसैरव्याधूततया कुवलयसत्तामात्रवन्तः । एतस्मिन्विभागा बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले संदृष्टाः सम्यग्दृष्टाः । परिहाससंभावितत्वादवस्थितिव्यतिरेकानिश्चयपर्यन्तं दृष्टा इत्यर्थः । निवृत्तोपप्लवतया सम्यग्दृष्टा इति भावः । मल्लिकाक्षाः खलु विरहोद्विग्नस्य मम कृते स्वयं विरहसमुद्दीपकं कूजितं त्यक्त्वा तदुद्दीपकानि पुण्डरीकान्यप्यनाशयन् । ततोऽहं निवृत्तोपप्लवतया नान्तरीयकतयावस्थितिपर्यन्तं तान्विहंगान्दृष्टवानिति भावः । युक्तं चैतत् । विरहाखिन्नं रामं प्रति मल्लिकाक्षाणाम् 'अपि ग्रावा रोदिति' इति न्यायेन करुणायाः संभवात् । हंसचक्रवाकशापदर्शनेन चक्रवाकशापदाता रामोऽस्माकमपि शापं दास्यतीति भीत्या शब्दासंभवात् । 'कण्ठेषु स्खलितं गलेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतम्' इत्यादिविषयविशेषैस्तिरश्चामपि विरहित्वानुरोधः प्रसिद्धश्चेति वदन्ति ॥ ३१ । एष इति । चिर निर्विण्ण

रामः—

दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्धनः ।
यस्य वीर्येण कृतिनो वयं च भुवनानि च ॥ ३२ ॥

सीता—वच्छ एसो[3] कुसुमिदकदम्बतरुताण्डविअबोहिणो किंणामहेओ गिरी जत्थ अणुभावसोहग्गमेत्तपरिसेसधूसरसिरी मुहुत्तं मुच्छन्दो तुए परुदिएण अवलम्बिदो तरुअले अज्जउत्तो आलिहिदो। (क)

लक्ष्मणः—

सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्माल्यवान्नाम यस्मि-
न्नीलः स्निग्धः श्रयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।

रामः—

वत्सैतस्माद्विरम विरमातःपरं न क्षमोऽस्मि
प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥ ३३ ॥

लक्ष्मणः—अतः परमार्यस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानां चासंख्यातान्युत्तरोत्तराणि कर्माश्चर्याणि । परिश्रान्ता चेयमार्या । तद्विज्ञापयामि विश्राम्यतामिति ।

(क) वत्स एष कुसुमितकदम्बतरुताण्डवितबर्हिणः किंनामधेयो गिरिर्यत्रानुभावसौभाग्यमात्रपरिशेषधूसरश्रीर्मूर्छंस्त्वया प्ररुदितेनावलम्बितस्तरुतल आर्यपुत्र आलिखितः ।

च जीवलोकप्रत्युद्धरणमित्युक्तम् ॥ **दिष्ट्येति** । दिष्ट्येत्यानन्दे । **यस्य वीर्येणेत्यादि** । वयम् । लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नसीताविभीषणसुग्रीववानराः अहं चेत्यर्थः । कृतिनः सुकृतिनः । यद्वा कृतमुपकारस्तद्वन्तः । उपकृता इत्यर्थः । अन्योन्यवृत्तान्तकथनेन सीतारामयोः, स्वानवधानप्रयुक्तसीताविरहपरिहारेण लक्ष्मणस्य, वह्निप्रवेशपरिहारेण भरतशत्रुघ्नयोः, शरणागतस्वपरिग्रहसिद्धान्तेन विभीषणस्य, सुखोत्पादनेन सुग्रीवस्य, मधुवनभङ्गापराधवारणेन वानरणाम्, स्वसंजीवनादिना भुवनानां च कृतित्वमिति यथायथमूहनीयम् ॥ ३२ ॥ अनुभावः प्रभावः । सौभाग्यं सौन्दर्यम् । प्ररुदितेन रोदनकर्त्रा । 'आदिकर्मणि क्तः' । रोदनप्रारम्भ एव । अवलम्बितः पतन् । यथा धारित इति ॥

अत्थि मए विण्णावणिज्जं[1] । (क)

रामः—नन्वाज्ञापय ।

सीता—जाणे पुणोवि पसण्णगम्भीरासु वणराइसु विहरिस्सं[2] पवित्त[3]सोम्मसिसिरावगाहां भअवदिं भाईरहिं ओगाहिस्सं ति । (ख)

रामः—वत्स लक्ष्मण ।

लक्ष्मणः—एषोऽस्मि ।

रामः—वत्स अचिरं संपादनीयोस्या दोहद इति संप्रत्येव गुरुभिः संदिष्टम् । तदस्खलितसुखसंपातं रथमुपस्थापय ।

सीता—अज्जउत्त तुम्हेहिं वि तहिं गन्दव्वम् । (ग)

रामः—अयि कठिनहृदये एतदपि वक्तव्यमेव ।

सीता—तेण हि पिअं मे । (घ)

लक्ष्मणः—यथाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तः ।)

रामः—प्रिये अत्र वातायनोपकण्ठे मुहूर्तं संविष्टौ भवावः ।

सीता—एव्वं होदु । ओहरिस्सामि क्खु परिस्समजणिदाए णिद्दाए । (ङ)

(क) आर्यपुत्र एतेन चित्रदर्शनेन प्रत्युत्पन्नदोहदाया अस्ति मम विज्ञापनीयम् ।

(ख) जाने पुनरपि प्रसन्नगम्भीरासु वनराजिषु विहरिष्यामि पवित्रसौम्यशिशिरावगाहां भगवतीं भागीरथीमवगाहिष्य इति ।

(ग) आर्यपुत्र युष्माभिरपि तत्र गन्तव्यम् ।

(घ) तेन हि प्रियं मे ।

(ङ) एवं भवतु । अपाह्रिये खलु परिश्रमजनितया निद्रया ।

अपरिसंख्यानि॰ परिसंख्यानिषेधः । अवधिरिति यावत् । तद्रहितानि संख्याशून्यानीति वा ॥ प्रत्युत्पन्नदोहदायाः । उत्पन्नाभिलाषाया इत्यर्थः । उत्पन्नमनोविकाराया इति वा ॥ **वत्स अचिरेत्यादि** । एष गूढप्रकाशनादुद्भेदः ॥

१ विण्णप्पम् (विज्ञाप्यम्). २ विहरिअ (विहृत्य). ३ पवित्तणिम्मलसिसिरसलिलं

(तथा कारयन्सानन्दम्) प्रिये किमेतत् ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च संमीलयति च ॥ ३५ ॥

जीवयन्निति । साध्वसं भयम् । अधिकण्ठम् । कण्ठ इत्यर्थः । इन्दोरिम ऐन्दवाः । चन्द्रमणिश्चन्द्रकान्तशिला । जीवयन्नर्पयतामिवेत्यन्वयः । इवशब्दो ईषदर्थकः । जीवयन्निति च । 'लक्षणहेत्वोः' इति शतृ । तथा च मत्संजीवनफलकं यदीपदर्पणं तत्कर्म कियतामित्यर्थः । अथवा एतद्विरहे 'न जीवेयं क्षणमपि' इत्युक्तम् । अत्र ऐन्दवेत्यादिना सादृश्यमुक्त्वा जीवयन्निवेति विशेषस्योक्तेः व्यतिरेकालंकारः । 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः' इति ॥ ३४ ॥ तथा कारयन्निति । 'सहजलज्जाजडदृशः' इति वक्ष्यमाणरीत्या लज्जयाविष्टायां तस्यां स्वयं तथा कारयन्नित्यर्थः । पूर्वोक्तश्रमवशाच्च स्वयमेव तथा कारयतीत्युक्तम् ॥ विनिश्चेतुमिति । अत्रत्यसुखदुःखशब्दौ प्रियाप्रियाभिश्रशत्रुसंश्लेषादिजन्यमानससुखदुःखपरौ शारीरसुखदुःखभेदविषविसर्पयोः पृथग्ग्रहणात् । सुखदुःखयोः शारीरमानसत्वविभागस्तु 'कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम्' इति सूत्रतद्व्याख्यानयोः स्पष्टः । अत्र सीते इति संबुध्यन्तमध्याहार्यम् । तवेत्युक्तेः । हे सीते तव स्पर्शे स्पर्शे तादीयावत्स्पर्शेषु परिमूढः स्वस्वविषयग्रहणासमर्थ इन्द्रियगणश्चक्षुरादीन्द्रियसमूहः येन स तथोक्तो मम विकार आन्तरावस्थाविशेषः । चैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यम् । जीवचैतन्यमिति यावत् । अद्वैतमतप्रक्रिययेदमुक्तम् । मदन्तःकरणमिति फलितोऽर्थः । भ्रमयति प्रातिकूल्यतया भासमानः सन् क्षुब्धं करोति । संमीलयति च अनुकूलतया भासमानः सन् उल्लासयति च । अयमित्यध्याहार्यम् । अयं विकारः सुखमिति विनिश्चेतुं न शक्यः दुःखमिति वा विनिश्चेतुं न शक्यः । प्रमोहो वा प्रकृष्टमूर्च्छात्वेन संशयितुं योग्यो निद्रा वा सुषुप्तित्वेन संशयितुं योग्यः । विषविसर्पः किमु । विषेण विसृप्यत इति विग्रहः । कर्मणि घञ् । विषप्रसरणजन्यत्वेन संशयितुं योग्य इत्यर्थः । मदः किमु । मदत्वेन संशयितुं योग्य इत्यर्थः । अस्य विकारस्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरारम-

१ मामनुगमनाय. २ प्रबोधः. ३ संमोहयति; भ्रमयति समुन्मीलयति च; स्थगयति

सीता—थिरप्पसादा तुह्मे इदो दाणिं किमवरम् । (क)

रामः—

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि
संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।
एतानि ते सुवचनानि सरोरुहाक्षि
कर्णामृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३६ ॥

(क) स्थिरप्रसादा यूयमित इदानीं किमपरम् ।

क्षोभकरत्वाच्च तथाविधशास्त्रवादिस्पर्शजन्यमानसदुःखत्वेन संशययोग्यत्वम् । एवं स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मोल्लासकारित्वाच्च तथाविधमित्रादिस्पर्शजन्यमानससुखत्वेन संशयार्हत्वम् । भवति च मित्रादिस्पर्शजन्यसुखं परिमूढेन्द्रियगणम् । 'नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि' इत्युक्तेः । एवं स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मक्षोभकरत्वाच्चास्य दण्डाद्यभिघातजन्यपरिमूढेन्द्रियगणत्वान्तरात्मक्षोभकरत्वविशिष्टसूक्ष्मप्राणसंचाररूपमूर्छात्वेन संभावनार्हत्वम् । एवमस्य विकारस्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मानुकूलत्वाच्च मृदुतरतल्पादिस्पर्शजन्यत्वनिवृत्तेन्द्रियव्यापारत्वपरमात्मसुपरिष्वङ्गप्रयुक्तसुखरूपत्वविशिष्टनिद्रात्वेन संशयार्हत्वम् । एवमस्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मप्रतिकूलत्वाच्च तथाविधविषस्पर्शजन्यविकारत्वेन संशयार्हत्वम् । एवमस्य स्पर्शजन्यत्वात्परिमूढेन्द्रियगणत्वादन्तरात्मानुकूलत्वात्तथाविधमदत्वेन संशययोग्यत्वम् । मदस्य क्षीरसुराद्याप्यायकवस्त्वायत्तत्वात्स्पर्शजन्यत्वं परिमूढेन्द्रियगणत्वमन्तरात्मानुकूलत्वं च । तदुक्तम्—'मदिरादिकृतो मोहहर्षव्यतिकरो मदः' इति । सर्वमिदं सीताया भोग्यताप्रकर्षे तात्पर्यमाविष्करोति । हिशब्दः प्रसिद्धौ । तथा च मदीयोऽयं विकारस्त्वयापि ज्ञायत इति व्यज्यते ॥ २५ ॥ म्लानस्येति । म्लानस्य हर्षक्षयवतो जीवकुसुमस्य जीव एव कुसुमं तस्य विकासनानि विकासजनकानि हर्षोत्पादकानि संतर्पणानि तृप्तिजनकानि भोग्यान्तरापेक्षानुत्पादकानि अत एव सकलानामिन्द्रियाणां मोहनानि स्वव्यापारनिरोधीनि कर्णयोरमृतानि । यथाऽमृतस्य 'दृष्ट्वा तृप्यन्ति' इति दर्शनमात्रेण तृप्तिजनकत्वम् । तद्वदेषामर्थपर्यालोचनं विनापि रमणीयत्वमिति भावः। मनसश्च रसायनानि रसायनं नाम अनेकरसवस्तुसमुदायात्मकरसवस्तुविशेषो वैद्यके प्रसिद्धः बहुवचनेनाने रसायनसदृशानीति व्यज्यते । किंचाने-

सीता—पिअंवद एहि । संविसाव । (

निरूपयति) (क)

रामः—अयि किमन्वेष्टव्यम् ।

आविवाहसमयाद्गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः ।
स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यया रामबाहुरुपधानमेष ते ॥३७॥

सीता—(निद्रां नाटयन्ती ।) अत्थि एदम् । अज्जउत्त अत्थि एदम् । (इति स्वपिति ।) (ख)

रामः—कथं प्रियवचना मे वक्षसि प्रसुप्तैव । (निर्वर्ण्य ।)

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

(क) प्रियंवद एहि । संविशावः ।

(ख) अस्त्येतदार्यपुत्र अस्त्येतत् ।

श्रवणजन्यसुखानामेतद्वचनैर्लाभ इति व्यज्यते । अपि च यथा रसायनस्य रसमयत्वाद्भोग्यत्वम्, औषधात्मकत्वाद्रोगनिवर्तकत्वं च, एवमेतेषामपि प्रियत्वं हितत्वं चेति व्यञ्जयितुं रसायनत्वोक्तिः । सरोरुहाक्षि आयामत्वविपुलत्वाभ्यां सादृश्यमभिप्रेतम् । एवं च स्वस्या अपि स्ववचनवैलक्षण्यप्रयुक्तविस्मयातिशयाच्चक्षुषोरायतत्वविपुलत्वद्विगुणीभाव इति भावः । 'ते सुवचनानि स्वकीयवचनवैलक्षण्यातिशयतः सीतायाः स्ववचनेषु स्वीयतासंशयः स्यादिति ते इत्युक्तिः । सुशब्देन सीतावचनेष्वपि एतादृशं सौभाग्यं नानुभूतपूर्वमिति व्यज्यते । 'क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः' इति न्यायेन न दोषः ॥ ३६ ॥ प्रियंवद प्रियवादिन् । 'प्रियवशे वदः खच्' । संविशावः । 'स्वपः संवेश इत्यपि' इत्यमरः ॥ अपि संदेष्टव्यम् । संदेश उक्तिः । भ्रुकुटीभटोऽयं सूचयितव्यः । किमर्थमुक्तिप्रयास इति भावः । यद्वा यथा शयनदशायामुपधानादीनामुपकरणत्वं तद्वन्ममापीति विधिर्वा किमर्थ इति भावः ॥ उपकरणत्वमेवाह—आविवाहेति । आविवाहसमयाद्विवाहसमयादारभ्येत्यर्थः । गृहे शैशवे यौवने च स्वापहेतुः । वने पुनर्यौवने स्वापहेतुरित्यन्वयः । न तु यथासंख्यम् । अन्ययानुपाश्रितः स्वापहेतुस्तयानुपाश्रित इत्यर्थः । अतः 'जुष्टं परमनारीणां भुजैः परमसुन्दरैः' इत्यनेन न विरोधः । चेटीविषयासंवाहने तात्पर्यात् । 'न रामः परदारान्वै चक्षुर्भ्यामपि पश्यति' इत्युक्तेः । मद्वा तदुपधानमित्यनुक्त्वा रामबाहुरित्युक्तिः प्रसिद्धिद्योतनार्था । 'उपधाय भुजं

किमस्या न प्रेयो यदि पुनरसह्यो न विरहः ॥३८॥

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—देव उवट्ठिदो । (क)

रामः—अयि कः ।

प्रतीहारी—आसण्णपरिआरओ देवस्स दुम्मुहो । (ख)

रामः—(स्वगतम् ।) शुद्धान्तचारी दुर्मुखः । स मया पौरजानपदानपसर्पितुं प्रहितः । (प्रकाशम्) आगच्छतु ।

(प्रतीहारी निष्क्रान्ता ।)

(प्रविश्य)

दुर्मुखः—(स्वगतम्) हा कहं सीतादेईए ईदिसं अचिन्तणिज्जं जणाववादं देव्वस्स कहइस्सं । अहवा णिओओ क्खु मे ईदिसो मन्दभाअस्स । (ग)

(क) देव उपस्थितः ।

(ख) आसन्नपरिचारको देवस्य दुर्मुखः ।

(ग) हा कथं सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि । अथवा नियोगः खल्वीदृशो मे मन्दभाग्यस्य ।

अमृतवर्तिर्नयनयोः । तथा नयनानन्दकरीत्यर्थः । किमेतत्पर्यन्तानुधावनेन नानेन । एतदीयमेव यत्किंचिन्मम पर्याप्तमित्याह—असावस्या इति । वपुषि शिशिरचन्दनव्यावृत्तिः । अस्याः किं न प्रेयः । एतत्संबन्धि किं न प्रियम् । सर्वमपि प्रियमेवेत्यर्थः । अत्र सीतापेक्षया तत्संबन्ध्येव प्रियमिति रामचन्द्रमतमिति कवेराशयोऽवगम्यते । उपसंहारे किमस्या न प्रेय इत्युक्तवान् । इतरथा कथमेवमेव न वदेत् । भर्तृमेण्ठश्च—'मनसिजरुजः सा वा दिव्या ममालमपोहितुं रहसि लघयेदारब्धा वा तदाश्रयिणी कथा' इत्याह । अत्र रामबाहुरुपधानमिति सीतां प्रति स्वबाहोरुपधानत्वमुक्त्वा 'अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः' इत्युक्तं रामेण । तदिदं वैलक्षण्यातिशयकार्यम् । अत्र 'इयं गेहे लक्ष्मीः' इत्यादिभिरेकस्या एव सीतायाः गृहविषये दीपकलिकाकार्यकारित्वं चक्षुर्विषये ज्योत्स्नादिकार्यकरत्वं कण्ठे हारकार्यकारित्वं च व्यज्यते । 'रूपकमुल्लेखो' वा अलंकारः ॥ ३८ ॥ आसन्नपरिचारको दुर्मुख-

सीता—(उत्स्वप्नायते।) हा अज्जउत्त सोम्म कहिं सि।

रामः—अये सैवेयं[1] रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्विरहभावना देव्याः स्वप्नोद्वेगं[3] करोति। (सस्नेहमङ्गमस्याः परामृशन्।)

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु य-
द्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः।
कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥३९॥

(क) हा आर्यपुत्र सौम्य कुत्रासि।

स्तन्नाम। ॥ अपसर्पो गूढचरः। प्रहितः प्रयुक्तः। न तु वास्तव्य इत्यर्थः। रणरणकदायिनी विक्षोभकारिणी। विरहभावना वियोगध्यानम्। चित्रदर्शनादिति स्मरणहेतुरुक्तः। स्वप्ने निद्रायामुद्योगं वचनादिप्रयत्नम्। 'उद्वेगम्' इति पाठे भयसंभ्रममित्यर्थः। अङ्गमस्याः परामृशन्। एतेनोपरितनश्लोकस्यापत्य-विषयत्वकल्पना परास्ता तथा सति उदरमस्याः परामृशन्निति वक्तव्यतापत्तेः। न च 'मयैवादौ ज्ञातः करतलपरामर्शकलया द्विधा गर्भग्रन्थिः' इति वक्ष्यमाणानुवादस्य पुरोवादसापेक्षतया अत्राङ्गशब्दस्य तद्विशालोदरपरत्वं कवेः संमतमिति वाच्यम्। तत्र 'सहजलज्जाजडदृशः' इति जागरप्रतीतेः। अत्र च सुषुप्तिप्रतीतेस्तदयोगादिति ध्येयम्। **अद्वैतमिति**। यत्सर्वास्ववस्थासु सुख-दुःखयोरद्वैतमनुगतम्। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिसर्वावस्थासु ये सुखदुःखे तयोः संबन्धि यदद्वैतमभिन्नत्वं तदनुगतम्। तद्विशिष्टमित्यर्थः। सर्वास्ववस्थास्वभि-न्नसुखदुःखापादकमित्यर्थः। द्वयोर्भावो द्वैतम्। इदमेवाद्वैतं चक्रवाकमिथुनवर्ण-नव्यपदेशेन नवेन कविना व्याख्यातम्—'भुक्तं तद्विसृणालयोर्मिथुनयोः पीतं द्विराजीवयोः सुप्तं तद्विफलाशयोरविरलं संश्लिष्टयोर्यद्यपि। पर्यायात्समयद्वयेन विरुतं भिन्नप्रयत्नेन वा मूर्तिद्वैतवशान्मतिर्मिथुनमित्यद्वैतमेवानयोः ॥' इति। पर्यायादिति पर्यायशब्दमन्तर्भाव्य न विरुद्धमिति ल्यब्लोपे पञ्चमी व्याख्येया। नातः समयद्वय इत्यनेन पौनरुक्त्यम्। यत्र दाम्पत्ये हृदयस्य गुरुकुलशिष्टमनस इत्यर्थः। विश्रामः श्रमापनयनकसुखविशेषानुभवः। अत्र 'विश्राम इत्यपाणि-नीयम्। नोदात्तेति वृद्धिप्रतिषेधात्' इति वैयाकरणाः। श्रीहर्षस्तु 'विश्रामो विश्रमश्च' इति द्विरूपकोश उक्तवान्। यस्मिन्दाम्पत्ये रसः स्पृहारूपो जरसा

रामः—ब्रूहि यदुपलब्धम् ।

दुर्मुखः—उवट्ठवन्ति देवं पौरजाणपदा विसुमरिदा अह्मे महा- राअदसरहस्स रामभद्देणेत्ति । (ख)

रामः—अर्थवाद एषः । दोषं तु मे कंचित्कथय येन स प्रतिवि- धीयते ।

दुर्मुखः—(सविम् ।) सुणादु देओ । (कर्णे ।) एव्वं त्रिअ । इति । (ग)

रामः—अहह तीव्रसंवेगो वाग्वज्रः । (इति मूर्च्छति ।)

(क) जयतु देवः ।

(ख) उपस्तुवन्ति देवं पौरजानपदा विस्मारिता वयं महाराजदशरथस्य रामभद्रेणेति ।

(ग) शृणोतु महाराजः । एवमिव ।

वरणमारभ्य शरीरपातपर्यन्तं वर्तमानेन कालेन परिणते उपचयं प्राप्ते प्रेमसारे उत्कृष्टप्रेम्णि स्थितं स्थितिमत् । 'मालत्याः प्रथमावलोकदिवसादारभ्य विस्तारिभिर्भूयः स्नेहविचेष्टितैर्मृगदृशो नीतस्य कोटिं पराम्' । 'परां कोटिं स्नेहपरिचयविकासादधिगते' इत्यादि समानार्थकम् । 'कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्प्रेमसारे स्थितम्' इति वाक्यं वेदितव्यम् । केचित्तु आवरणात्ययात्प्रतिबन्धकनिवृत्तेरिति व्याचक्षते । प्रेम्ण उत्कृष्टत्वं च परकीयावेश्योपपत्याद्यविषयकत्वम् । तस्य सुमानुषस्य दाम्पत्यस्य । 'सुमानुषं तु दाम्पत्यम्' इत्यभिधानात् । इति प्राञ्च आहुः । अत एवैतद्विकृतिभूतदाम्पत्यार्थकमनिच्छितिशब्दस्य द्रविडभाषाप्रसिद्धिरपि । अन्ये तु 'प्रकरणानुगुण्याद्विशेषणस्वारस्यात्तच्छब्देन दाम्पत्ये लब्धे सुमानुषस्येति तद्विशेषणतया योजनीयम् । शोभनो मानुषो येन' इत्याहुः । केचित्तु 'सुमानुषस्य सौजन्यस्य' इत्याहुः । कथमपि सर्वप्रकारेणापि तत्प्रसिद्धमेकं मुख्यं भद्रं क्षेमं प्रार्थ्यते प्रकर्षेण याच्यते । अभिलष्यते वा । हि यस्मात्सुमानुषस्य भद्रमेकं प्रार्थ्यते तस्मात् सैव रणरकदायिनीत्यादिपूर्वेणान्वयः । अनर्थशङ्कीनि बन्धुमित्रहृदयानीति न्यायेनेति भावः । प्रेमसारे स्थितमित्यनेन मधुकटाहनिक्षिप्तरसालफलसादृश्यं व्यज्यते । अत्र फलविषयकौत्सुक्यप्रतिपादनादारम्भ उक्तः । तदुक्तम्–'औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे' इति ॥ ३९ ॥ **कर्णे एवमिवेति** । 'अर्थस्त्वेकेन विज्ञेयः पश्चाज्ज्ञात्वा

[illegible] २ अम्ह, जहा (यथा). ३ महाराअं दसरहं

दुर्मुखः—आस्ससदु देव्वो। (क)

रामः—(आश्वस्य।)

> **हा हा धिक्परगृहवासदूषणं य-**
> **द्वैदेह्याः प्रशमितमद्भुतैरुपायैः।**
> **एतत्तत्पुनरपि दैवदुर्विपाका-**
> **दालर्कं विषमिव सर्वतः प्रसृप्तम्** ॥ ४० ॥

तत्किमत्र मन्दभाग्यः करोमि। (विमृश्य सकरुणम्) अथवा किमन्यत्।

> **सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम्।**
> **यत्पूरितं हि तातेन मां च प्राणांश्च मुञ्चता** ॥ ४१ ॥

संप्रत्येव च भगवता वसिष्ठेन संदिष्टम्। अपि च।

> **यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालै-**
> **र्लोकश्रेष्ठैः साधु शुद्धं चरित्रम्।**
> **मत्संबन्धात्कश्मला किंवदन्ती**
> **स्याच्चेदस्मिन्हन्त धिङ्मामधन्यम्** ॥ ४२ ॥

(क) आश्वसितु देवः।

प्रसङ्गतः। कर्णे एवमिवेत्युक्त्वा काव्यबन्धे प्रयुज्यते॥' इत्युक्तत्वात्॥ **हा हेति**। परगृहवास एव दूषणम्। नान्यदिति भावः। आलर्कं श्वसंबन्धि प्रसक्तम्। पाठान्तरे 'प्रसृप्तम्' इति वा। एकत्र स्पर्शः कालान्तरेण सर्वतः प्रसरणमिति भावः॥ ४० ॥ मन्दभाग्योऽल्पभाग्यः। **सतामिति**। केनापि कार्येण। 'स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि' इत्युक्तरीत्या लोकस्याराधनं लोकस्य प्रीतिजनकव्यापारः। सतां धर्मशास्त्रस्मृत्यादीनां परं धर्मः श्रेष्ठत्वेनाभिमतः। तथा चापस्तम्बः—'यत्त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स धर्मः' इति। न चेदमननुष्ठानपराहतमित्याह—तत्प्रतीतमिति। 'अवश्यं पितुराचारः' इति स्फोरणार्थमिदम्। मां च मुख्यतममत्परित्यागानुषङ्गिकः तातस्य स्वप्राणत्याग इत्याह—प्राणांश्चेति। मुञ्चतेति हेतौ शतृ। प्राणत्यागहहेतुकं पूरणमित्यर्थः॥ ४१ ॥ **संप्रत्येव संदिष्टमिति**। 'युक्तः प्रजानामनुरञ्जनेऽस्याः' इति संदिष्टमिति भावः। **यदिति**। सावित्रैः सवितुः पुत्रैः। 'स्यापत्यम्' इत्य-

हा देवि देवयजनसंभवे हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रितवसुंधरे हा निमिजनकनन्दिनि हा पावकवसिष्ठारुन्धतीप्रशस्तशीलशालिनि हा राममयजीविते हा महारण्यवासप्रियसखि हा तातप्रिये हा स्तोकवादिनि कथमेवंविधायास्तवायमीदृशः परिणामः ।

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।
नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥ ४३ ॥

सर्वाभ्यर्हमनुप्रभृतिराजभिर्दीपितं प्रकाशितं स्वयमनुष्ठितमनुष्ठापितं च चित्रमाश्चर्यभूतम् । कश्मला हेया । किंवदन्ती लोकवादः ॥४२॥ स्वतो निर्दोषेत्याह-हा देवि । उत्पत्तिवंशदोषोऽपि नास्तीत्याह—देवयजनसंभवे । स्वोत्पत्तिभूमेरपि शुद्धिजननीत्याह—स्वजन्मेति । संपर्कवशदोषोऽपि नास्तीत्याह—मुनिजनकेति । नन्दिनीत्यनेन औरसकन्यापेक्षयाभिमतेति व्यज्यते । गुरुदेवताभिमतेत्याह—पावकवसिष्ठेति । शीलेन वृत्तेन शाड्यते श्लाघ्यत इति शीलशालिनि । 'शाडृ श्लाघायाम्' इत्यस्माद्बहुलकात्कर्मणि णिनिः । डलयोरेकत्वम् । तद्विवृणोति—राममयेति । अनेन रावणस्मरणमपि दूरोत्सारितमिति व्यज्यते । रामस्य रावणस्मरणगन्धासहत्वात् त्विदमनुमेयं न । किं त्वनुष्ठानेन प्रकटितमित्याह—महारण्येति । प्रियत्वविशेषणम् निर्बन्धलोकवादादिव्यावृत्तिः । सखीत्यनेन दण्डकारण्यगमने पत्नीत्वप्रयुक्तप्राधान्यं नाङ्गीकृतम् । किं तु पुरुषसिंहरामसमप्रधानत्वमेवेति । 'समानं ख्यायते इति सखा' इति व्युत्पत्तेरुपलक्षणमिदम् । रामापेक्षया प्राधान्यस्यापि । 'अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान्' इत्युक्तत्वात् । तातस्य प्रिये अभिमते 'वधूचतुष्केऽपि' इत्यादिवक्ष्यमाणरीत्येति भावः । स्तोकं मितं वदन्तीत्यर्थः । 'सत्याय मितभाषिणाम्' इत्युक्तरीत्या । निमित्तलेशाभावेऽपि कथमयं परिणाम इति भावः । त्वयेति । त्वया जगन्ति पुण्यानि पुण्यवन्ति । मत्वर्थीयाच्प्रत्ययः । 'पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवङ्गम । कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥' इति त्वन्मतानुसारेण पापपुण्ययोरनुग्रहतौल्यादिति भावः । जनानामुपजीव्यविरोध इत्याह—त्वय्यपुण्या जनोक्तयः । अत्र त्वया जगन्ति पुण्यानीति भुवनानां पुण्यत्वमुक्त्वा जनोक्तय इति जनशब्दोपादानान्नैवं लोकान्तरस्थानामुपजीव्यविरोध इति व्यज्यते । उक्तिपदेन वस्तुस्थित्यभावाद्विषयप्रभावाच्च । इत्थं मनसा संभावनमपि नोचितम् । सुतरां बहिस्तदुक्तिः सापि जातेति व्यज्यते । जनानामुक्तय इति विग्रहः । कश्चिदित्थं प्रलपतीत्यपि न किंतु बहुजना

(दुर्मुखं प्रति ।) दुर्मुख ब्रूहि लक्ष्मणम् । एष ते नूतनो राजा रामः समाज्ञापयति । (कर्णे ।) एवमेवम् । इति ।

दुर्मुखः—हा कहं दाणीं अग्गिपरिसुद्धाए गब्भट्ठिदपवित्तरहुउलसंताणाए देइए दुज्जणवअणादो एवं अणज्जं अज्झवसिदं देव्वेण । (क)

रामः—शान्तम् । कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः ।

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमतः प्रजानां
जातं च दैवाद्वचनीयवीजम् ।
यच्चाद्भुतं कर्म विशुद्धिकाले
प्रत्येतु कस्तद्यदतिदूरवृत्तम् ॥ ४४ ॥

तद्गच्छ ।

दुर्मुखः—हा देइ । (इति निष्क्रान्तः ।) (ख)

(क) हा कथमिदानीमग्निपरिशुद्धाया गर्भस्थितपवित्ररघुकुलसंतानाया देव्या दुर्जनवचनादेवमनार्यमध्यवसितं देवेन ।

(ख) हा देवि ।

वचनम् । तेऽपि कदाचिदित्युक्त्वा विरमन्तीत्यपि न बहुकृत्वो वदन्तीति बहुवचनार्थः । अपुण्या इति व्यतिरेकोक्त्या कश्चिदपि कदाचिदपि न यथार्थं प्रत्येति नापि वक्तीति व्यज्यते । नाथवन्त इति । अहं लोकानामधीशः, मम त्वं नाथा । तथा च—'यस्यैते तस्य तद्धनम्' इति न्यायेन लोकानामपि त्वमेव नायिकेत्याशयः । यद्वा त्वं मय्यात्मतयावस्थिता, अहं च त्वयि तथावस्थितः । आह च हनूमान्—'अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥' इति । तथा च लौकिकैर्मयि प्रतिपद्यमानं लोकनाथत्वं त्वदीयमित्यर्थः । इत्याद्यूहनीयम्—त्वमनाथेति । त्वत्सत्तामात्रं मम लोकनाथत्वे प्रयोजनम्, अहं तु त्वत्कृते व्यर्थ इति भावः । विपरस्यसे विपन्ना भविष्यसि । पूर्ववियोगोऽपि रावणवधेप्सितत्वादसत्कल्प इति न तस्मिंस्त्वं विपन्ना अस्य तु वियोगस्य 'सौमित्रेरपि पत्रिणामविषये तत्र प्रिये क्वासि मे' इति वक्ष्यमाणरीत्या पूर्वोपायाविषयत्वात् इतः परमेव विपन्ना भविष्यसीति लृटा व्यज्यते । पूर्वार्धे विभावनाविशेषोऽलंकारः ।

रामः— हा कष्टम् । अतिबीभत्सकर्मा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः ।

शैशवात्प्रभृति पोषितां प्रियां
सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।
छद्मना परिददामि मृत्यवे
सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥ ४५ ॥

तत्किमस्पर्शनीयः पातकी देवीं दूषयामि । (इति सीतायाः शिरः स्वैरमुन्नमय्य बाहुमाकर्षन् ।)

अपूर्वकर्मचण्डालमयि मुग्धे विमुञ्च माम् ।
श्रितासि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् ॥ ४६ ॥

कः प्रत्येति । न कोऽपीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ **हा कष्टमिति** । नृशंसः क्रूरः । अतिबीभत्सकर्मेति प्रसिद्धनृशंसाद्वयावृत्तिः । **शैशवादिति** । शैशवात्प्रभृति पोषितां बाल्यमारभ्य वर्धिताम् । अनेन 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्' इति न्यायः स्फोर्यते । ननु स्वाप्रियत्वे त्याज्यत्वमित्यत्राह— प्रियामिति । ननु तथापि दोषप्रसक्तौ का गतिरित्यत्राह—अपृथगाश्रयामिति । पृथगाश्रयरहितामित्यर्थः । ननु तथापि मनोवृत्तिरन्यत्रेत्यत आह—सौहृदादिति । इमामितीदंपदेन तात्कालिकान्तर्वत्नीत्वनिद्रावत्त्वादिकं परामृश्यते । छद्मना व्याजेन । सीताभिलषितवनप्रस्थापनव्याजेनेत्यर्थः । मृत्यवे परिददामि । देयसाकल्यात् दानसाकल्यम् । तदिमाम् । गर्भस्थशिशुद्वयं चेत्यर्थः । सौनिके जीवहिंसाजीविनि । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । प्रथमान्तपाठोऽप्यस्ति । गृहशकुन्तिकाम् । 'अनुकम्पायां कन्' ॥४५॥ **अपूर्वेति** । अत्र मुग्धे विमुञ्च मामिति सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन अद्यतनमोचनप्रसञ्जकवतीत्यर्थो लभ्यते । मौग्ध्यस्य मोचनप्रसञ्जकत्वं च तदापादकसंपर्कापादनद्वारा । स च संबन्धो रावणप्रत्याख्यानपूर्वको लङ्कादेशीय एव । तथाहि— भवितव्यः परगृहवासो जातस्तथापि नैतावता ममात्याहितं प्रसज्जति । रावणो न मां बलात्कर्तुमर्हति । ततश्च तदभिमततदसंपादनेनैव कालयापनं सुकरम् । प्रत्याशया च स मां न हनिष्यति । रामस्तु इदानीं मां निर्दोषां परीक्ष्यानुमन्यमानोऽपि कदाचित्कस्यचिद्वचनमनुसरंल्लोकाराधनश्रद्धया मामरण्ये परित्यजेदित्यादिको विचारः सीतायाः स्यात् । तदा नैवंविधदुःखानुभवप्रसक्तिरिति तदिदं मौग्ध्यस्य विपरीतयोजकत्वमित्याशयः । सर्वमिदं निर्भरातिशयवो-

(उत्थाय ।) हन्त विपर्यस्तः संप्रति जीवलोकः । पर्यवसितमद्य जीवितप्रयोजनं रामस्य। शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत्। असारः संसारः। कष्टप्रायं शरीरम्। अशरणोऽस्मि किं करोमि का गतिः। अथवा

क्रूर इति भावः। स हि रावणो न सीतायाः प्राणहानिकरोऽभवत्। अहं तु तत्कारी भवामीति। पूर्वोक्तमौढ्यहेतुकरामसंश्रयणमेवाह—श्रितासीति। द्रुमत्वोक्तिर्भूयस्त्वाभिप्रायात्। दुर्विपाकत्ववचनमत्यन्तक्रौर्यातिशयप्रतिपत्त्यर्थम्। चन्दनभ्रान्त्ये त्यतद्दुःखभूयस्त्वावर्जनीयत्वख्यापनार्थम्। अन्यभ्रान्तौ प्रवृत्तिमान्द्यादिकं स्यात्। असीत्यनेनाद्यापि न मुञ्चसीत्यपि व्यज्यते। श्रितेति कर्तृवाचकनिष्ठान्तम्। तेन श्रयणस्य लङ्कादेशीयत्वलाभः। अयमाशयः—लोके हि फलवज्जातीयानामपि वृक्षाणामफलत्वे छेद एवोचितः। अनर्थावहत्वे तु सुतराम्। विषवृक्षस्य तु छेदे का प्रतिहतिः। तस्यापि दुर्विपाकत्वे सर्वथा छेद्यत्वमेव। तथापि 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्' इति न्यायेन यदि छेदप्रतिषेधः, तर्हि तस्य परित्यागे का प्रतिहतिः। अत्र क्रूररामकर्मकसंश्रयणप्रतिबिम्बस्य सीताप्रस्तुतकर्तृकदुर्विपाकविषद्रुमाश्रयणस्य वर्णनाल्ललितालंकारः। 'प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम्। ललितम्' इति लक्षणात्॥ ४६॥ हन्तेति दुःखे। संप्रति सीताविरहे। विपर्यस्तोऽन्यथाभूतः। साहित्ये 'यस्तया सह स स्वर्गो निरयो यस्तया विना' इति रामायणोक्तरीत्या जीवलोकस्य स्वर्गत्वम्। वियोगे तु नरकत्वमेवेति। स्वर्गान्यस्य नरकस्यैव स्वारसिकत्वात्प्राणिनां नरकप्राप्तावपि नात्मवस्तुनाशः। मम तु सीतामयजीवितत्वात्तन्नाशे जीवितनाश इति। अद्यावसितमिति समाप्तं जीवितमेव प्रयोजनम्। जीवितमिति वक्ष्यमाणमिहानुसंधेयम्। सीताविरहितजीवितं निष्प्रयोजनमित्यर्थः। यत एवं ततोऽधुना जीर्णारण्यं जगत्स्वर्गादिकं ह्यात्मनः स्थिरत्वे कालान्तरानुभाव्यं स्यात्। 'अनादौ संसारे' इति न्यायात्। आत्मवस्तुनाशे तु स्वानुपभोगात् जीर्णारण्यत्वम्। सीतासाहित्ये हि अरण्यस्यापि पञ्चवट्याः 'यस्यां ते दिवसाः' इति रीत्या स्वगृहत्वात् तद्वियोगे तु स्वगृहस्यापि जीर्णारण्यत्वमित्याशयः। असारः शून्यः। काष्ठप्रायं शरीरम्। 'ज्योत्स्नेव हिमदीधितेः' इत्युक्त्या यथा चन्द्रस्य कौमुद्यभावे काष्ठप्रायता तद्वत्तस्येति भावः। अथ पूर्ववत्। 'सुग्रीवं शरणं गतः', 'सागरं शरणं गतः' इत्यादिकस्य नावकाश इत्याह—अशरणोऽस्मीति। पूर्ववत्सेतु-

जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।
यां देवयजने पुण्ये पुण्यशीलामजीजनः ॥ ५१ ॥

(इति रुदन्निष्क्रान्तः ।)

सीता—हा सोम्य अज्जउत्त कहिंसि । (सहसोत्थाय ।) हद्धी हद्धी दुस्सिविणेण[२] विप्पलद्धा अहं अज्जउत्तं आक्कंदामि । (विलोक्य ।) हद्धी हद्धी एआइणिं मं पसुत्तं उज्झिअ गदो[३] अज्जउत्तो । किं दाणी एदं । होदु से कुप्पिस्सं जइ तं पेक्खन्ती अत्तणो पहविस्सं । को एत्थ परिअणो । (क)

(प्रविश्य ।)

दुर्मुखः—देइ कुमारलक्खणो विण्णवेदि सज्जो रहो । आरुहदु देइ त्ति । (ख)

सीता—इअं आरुहामि[४] । (उत्थाय परिक्रम्य ।) । परिप्फुरदि विअ मे गब्भभारो ता सिहिलं गच्छह्म । (ग)

दुर्मुखः—इदो इदो देइ । (घ)

(क) हा सौम्य आर्यपुत्र कुत्रासि । हा धिक् हा धिक् दुःस्वप्नेन विप्रलब्धाहमार्यपुत्रमाक्रन्दामि । हा धिक् हा धिक् एकाकिनीं मां प्रसुप्तामुज्झित्वा गत आर्यपुत्रः । किमिदानीमेतत् । भवतु तस्मै कोपिष्यामि यदि तं प्रेक्षमाणात्मनः प्रभविष्यामि । कोऽत्र परिजनः ।

(ख) देवि कुमारलक्ष्मणो विज्ञापयति सज्जो रथः । आरोहतु देवीति ।

(ग) इयमारोहामि । परिस्फुरतीव मे गर्भभारस्तच्छिथिलं गच्छावः ।

(घ) इत इतो देवी ।

गमिष्यसीति भावः । भगवति सर्वज्ञे । सुश्लाघ्यां निर्दोषां निरुपप्लवां वा । **जनकानामिति** । यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् । यदिति विधेयापेक्षया क्लीबम् । अजीजनः । उत्पादितवत्यसीत्यर्थः । अत्र बिन्दुर्नाम संध्यङ्गमुक्तम् । दाम्पत्यविशेषविच्छेदहेतुत्वात्पुनरच्छेदकारणत्वाच्च । तदुक्तम्—'अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम्' इति ॥ ५१ ॥ कोऽत्र परिजनः । परिजनस्य मध्ये कोऽत्र संनिहित इत्यर्थः । परिजनस्येति निर्धारणे षठ्येकवचनान्तम् । निर्धारणे षष्ठीप्रयोगोऽप्यस्ति ॥ सज्जो गमनाय संनद्धः ॥ रघुकुलदेवते लक्ष्मीनारा-

---

१ ताम् २ दुस्सिविणअरणरणअविप्पलद्धा अज्जउत्तसुण्णं विअ अत्ता पेक्खामि

सीता—णमो तवोधणाणं णमो रहुउलदेअदाणं णमो अज्जउत्तचरणकमलाणं णमो सअलगुरुअणाणं। (क)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते उत्तररामचरिते
चित्रदर्शनो नाम प्रथमोऽङ्कः।

(क) नमस्तपोधनेभ्यो नमो रघुकुलदेवताभ्यो नमो आर्यपुत्रचरणकमलेभ्यो नमः सकलगुरुजनेभ्यः।

यण।विति प्रसिद्धमेव। तन्नमस्कारो यात्राकाले विहितः। 'आदित्यमण्डले विष्णुं ध्यात्वा यात्रां प्रवर्तयेत्' इति स्मरणात्॥

दाशरथिवंशजनुषो भूसारजवीरराघवार्यस्य।
उत्तररामचरित्रव्याख्याङ्केष्वादिमः प्रायात्॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभावतलस्पर्शिन्यासमाख्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां प्रथमोऽङ्कः॥

(नेपथ्ये)

स्वागतं तपोधनार्याः।

(ततः प्रविशत्यध्वगवेषा तापसी ।)

तापसी—अये वनदेवतेयं फलकुसुमपल्लवार्घ्येण मामुपतिष्ठते।

(प्रविश्य)

वनदेवता—(अर्घ्यं विकीर्य ।)

यथेच्छं भोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः
सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति।
तरुच्छाया तोयं यदपि तपसां योग्यमशनं
फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः॥ १॥

नेपथ्य इति। 'कुशीलवकुटुम्बस्य स्थली नेपथ्यमिष्यते' इत्युक्तातिरस्करिणीतिरोहितनर्तनभूमिकापरिग्रहौपयिकस्थानविशेष इत्यर्थः॥ वनदेवतेति। पल्लवार्घ्येण पल्लवयुक्तपूजाद्रव्येण दूरात् प्रविष्टा सती उपतिष्ठते पूजयति। देवतात्वारोपादात्मनेपदम्। दूरादित्यपादाने पञ्चमी। यद्वा मामुपतिष्ठते संगता भवति। 'गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते' इतिवत् उभयत्रापि 'उपाद्देवपूजा—' इत्यादिना तङ्॥ अर्घ्यं वितीर्य दत्त्वा। यथेच्छमिति। इदम्। मदीयमित्यर्थः। वनं वनमेव न तु स्पृहणीयपुरप्रासादादिकमित्यपरितोषो व्यज्यते। तथापि 'अविद्यमाने वर्णोऽपि' इति न्यायेन यथाधिकारं सभाजयितव्यमेवेत्याह—यथेच्छाभोग्यं इच्छामनतिक्रम्य यथेच्छम्। यथेच्छं आभोग्यमिति विग्रहः। इच्छानिवृत्तिपर्यन्तमसंकोचेनोपभोगार्हमित्यर्थः। व इति पूजायां बहुवचनम् अतिथिसामान्याभिप्रायकं वा। अयं मे सुदिवसः साधुजनसंपर्कादिति भावः। सतां विद्यमानानामेव न तु प्रसादनादिकुर्वतामित्यर्थः। सद्भिः साधुभिः सह सङ्गः संपर्कः कथमपि कृच्छ्रेण पुण्येन भवति साधुजनसंपर्कलाभः प्रणिपातादिसाध्यो भवति। तदभाववतां तु दुष्टहेतुभावात् केवलादृष्टसाध्यो भवतीति भावः। यद्वा कथमपि सतां येन केनप्रकारेण वर्तमानानाम्। कामचारे स्थितानामित्यर्थः। सद्भिः ब्रह्मविद्भिरित्यर्थः। 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः' इति श्रुतेः। सङ्गः संपर्कः पुण्येन हि भवति। अयमाशयः—'तस्मादेवंविदी नासीत' इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानवतां तच्छून्यैः सहवासादिकं प्रतिषिद्धम्। एवं च तेषां तैः सङ्गः पुण्यैकसाध्य इति। इदं च स्वनिकर्षभाव-

१ ०नार्यै, २ कुसुमगर्भेण दारुणां, ३ वितीर्य, ४ यथेच्छाभोग्यं, ५ ...

तापसी—किमत्रोच्यते ।

> प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः
> प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।
> पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं
> रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥ २ ॥

(उपविशतः ।)

वनदेवता—कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ।

तापसी—आत्रेय्यस्मि ।

वनदेवता—आर्ये आत्रेयि कुतः पुनरिहागम्यते। किंप्रयोजनो वा दण्डकारण्यप्रचारः ।

आत्रेयी—

> अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे
> भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति ।

नाकार्यम् । फलं वा मूलं वा इतोऽन्यदपि तपसां योग्यमशनम् । नीवारपाण्डुपत्रवातजलादिकमित्यर्थः । तदपि तच्च पराधीनं नेति ॥ १ ॥ प्रियेति । प्रियप्राया प्रियप्रचुरा युक्ता चेत्यर्थः । वृत्तिः कायिकव्यापारः । तथापि वाक्रौर्ये महान्दोष इत्यत आह—विनयमधुरो वाचि नियमः विनयेन स्वनिकर्षभावनारूपेण स्वोत्कर्षाननुसंधानरूपेण वा मधुरः प्रियः वाचि नियमः सत्याय मितभाषित्वम् । तथापि मनोवृत्तिदौष्ट्यं स्यादत आह—प्रकृत्या कल्याणी मतिः प्रकृत्या स्वभावतः कल्याणी श्रेयस्विनी । तथाप्यसत्सङ्गवशाद्वैपरीत्यं स्यादत आह—अनवगीतः । अनिन्दित इत्यर्थः । तदिदं वृत्तिवाचिनियमादिपरिचयसमुदायरूपं विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तत्कथंभूतमित्याह—पुरो वा पश्चाद्वा भूतभविष्यत्कालयोः । तत्तत्पुरुषसंनिधानयोरिति वार्थः । अविपर्यासितरसं अन्यूनस्वभावम् । रसपदेन प्रियत्वं व्यज्यते । अनुपधि निर्व्याजं विशुद्धं प्रामादिकदोषरहितं रहस्यम् । ‘ शीलं संवसता ज्ञेयम् ’ इति न्यायेन चिरकालशुश्रूषादिभिरेव ज्ञातुं शक्यं न तु दाम्भिकवृत्तिवत्स्वयं

प्रवासप्रयासः ।

आत्रेयी—तत्र महानध्ययनप्रत्यूह इत्येष दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृतः ।

वनदेवता—कीदृशः ।

आत्रेयी—तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भुतं स्तन्यत्यागमात्रके वयसि वर्तमानं दारकद्वयमुपनीतम् । तत्खलु न केवलमृषीणामपि तु चराचराणां भूतानामान्तराणि तत्त्वान्युपस्नेहयति ।

वनदेवता—अपि तयोर्नामसंविज्ञानमस्ति ।

आत्रेयी—तयैव किल देवतया तयोः कुशलवाविति नामनी प्रभावश्चाख्यातः ।

वनदेवता—कीदृशः प्रभावः ।

आत्रेयी—तयोः किल सरहस्यानि जृम्भकास्त्राण्याजन्मसिद्धानीति ।

वनदेवता—अहो नु भोश्चित्रमेतत् ।

सीत' इति परस्मिन् ब्रह्मणि उद्गीथदृष्टिं कुर्वन्त इत्यर्थः । दहरविद्यादीनामुपलक्षणम् । सकलवेदान्ततात्पर्यपर्यालोचनशीला इति भावः । तेभ्यः अधिगन्तुं तत्कृतव्याख्यानेन ज्ञातुम् । 'आख्यातोपयोगे' इति पञ्चमी । पर्यटामि । 'अट गतौ' ॥ ३॥ **यदा तावदिति** । पुराणश्चासौ ब्रह्मवादी चेति विग्रहः । ब्रह्म परमात्मानं वेदान्वा वदतीति । णिनिः । पुराणत्वे प्राचेतसमिति हेतुकथनम् । ब्रह्मपारायणाय वेदान्तविद्याध्ययनाय । पारायणं नाम आदित आरभ्यान्तादविच्छेदेनाध्ययनमुपासते । **तदिति** । प्रवासो देशान्तरगमनम् । **तस्मिन्निति** । प्रत्यूहः विघ्नः ॥ **तस्येति** । स्तन्यत्यागमात्रं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः कप्रत्ययः । दारकद्वयं शिशुद्वयम् । **तदिति** । तस्य वाल्मीकेः संनिधानीकरोति ॥ **अपीति** । नाम्नोऽभिलापकशब्दस्य संज्ञानं संकेतसबन्ध-

१ तस्मिन्हि. २ केवलं तस्यापि तु तिरश्चामप्यन्तःकरणानि.

आत्रेयी—तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्म वस्तुतः परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च । निर्वृत्तचौलकर्मणोश्च तयोस्त्रयीवर्जमितरास्तिस्रो विद्याः सावधानेन परिनिष्ठापिताः । समनन्तरं च गर्भैकादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय गुरुणा त्रयीविद्यामध्यापितौ । न ह्येताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञामेधाभ्यामस्मदादेः सहाध्ययनयोगोऽस्ति । यतः ।

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।
भवति च पुनर्भूयान्भेदः फलं प्रति तद्यथा
प्रभवति शुचिर्बिम्बग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥ ४ ॥

वनदेवता—अयमसावध्ययनप्रत्यूहः ।

आत्रेयी—अन्यश्च ।

वनदेवता—अथापरः कः ।

आत्रेयी—अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा माध्यंदिनसवनाय नदीं तमसामनुप्रपन्नः । तत्र युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरेकं व्याधेन विध्यमानं

करणम् ॥ **तयोरिति** । जन्मसिद्धानि जन्मना ज्ञातानि, न तूपदेशेन ॥ **तौ चेति** । धात्रीकर्मेत उपमातृव्यापारेण । पोषितौ क्षीरादिना वर्धितौ । रक्षितौ । पिपीलिकादिभ्य इति भावः । **निर्वृत्तेति** । निर्वृत्तं निष्पन्नम् । त्रयीवर्जं त्रयीं वर्जयित्वा । अङ्गान्यपीति शेषः । इतराः आयुर्वेदो धनुर्वेदस्तथा गान्धर्वनामकः" इत्युक्ता इत्यर्थः । सावधानेन । वाल्मीकिनेति शेषः । परिनिष्ठापिताः सम्यङ् निष्पादिताः । **तदनन्तरमिति** । एकादशानां पूरणं एकादशम् । 'तस्य पूरणे' इति डट्प्रत्ययः । गर्भात् गर्भवर्षात् एकादशं गर्भैकादशं तस्मिन्नित्यर्थः । 'गर्भैकादशे राजन्यम्' इति स्मृतेः । कल्प्यतेऽनुष्ठीयतेऽनेनेति कल्पः अनुष्ठानपरिपाटीप्रकाशकग्रन्थः । **न त्वेताभ्यामिति** । दीप्तिः प्रतिभा । प्रज्ञा ज्ञानं उक्तार्थग्रहणम् । **वितरतीति** । तयोः प्राज्ञजडयोः ज्ञाने शक्तिं न करोति प्राज्ञस्य ज्ञाने अपूर्वां शक्तिं न जनयति जडस्य ज्ञाने शक्तिं नापहन्ति जडस्य ज्ञाननिष्ठां शक्तिं न नाशयति । बिम्बग्राहे प्रतिबिम्बज्ञानोत्पादने मणिः वज्रं रत्नसामान्यं वा । मृदादयः । आदिपदात् वृक्षपाषाणलोष्टग्रहणम् ॥ ४ ॥ अथेति प्रश्ने ॥ **अथेति** । माध्यंदिनसवनाय

ददर्श । आकस्मिकप्रत्यवभासां च देवीं वाचमव्यतिकीर्णवर्णामानुष्टुभेन छंदसा परिणतामभ्युदैरयत् ।

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ५ ॥

वनदेवता—चित्रमाम्नायादन्यो नूतनच्छन्दसामवतारः ।

आत्रेयी—तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दब्रह्मप्रकाशमृषिमुपसंगम्य भगवान्भूतभावनः पद्मयोनिरवोचत्—ऋषे प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि तद्ब्रूहि रामचरितम् । अव्याहतज्योतिरार्षं ते प्रातिभं चक्षुः । आद्यः कविरसि' इत्युक्त्वान्तर्हितः । अथ स भगवान्प्राचेतसः प्रथमं मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय ।

मध्यंदिनसंबन्धिकर्मणे । अनुप्रपन्नः प्राप्तः । तत्रेति । युग्मं द्वन्द्वं यथा तथा चरत इति युग्मचारिणौ तयोः क्रौञ्चयोः पक्षिविशेषयोः । व्याधेन पुलिन्देन । ददर्श अपश्यत् । आकस्मिकप्रत्यवभासां निर्हेतुकाविर्भावाम् । आनुष्टुभेन छन्दसा । स्वार्थिकोऽण्प्रत्ययः । **मा निषादेति** । प्रतिष्ठां तु अम गमः इति पदचतुष्टयं निषादपक्षे बोध्यम् । एवं च माङ्योगेऽडागमनिषेध उपपद्यते । अमेत्यस्य न विद्यते मा लक्ष्मीः यस्येति विग्रहः । एवं च अलक्ष्मीकेति निषादं प्रति मन्युर्गम्यते । अत एव भगवन्तं प्रति रावणवधजनितप्रीत्यतिशयेन मानिषादेति सलक्ष्मीकत्वप्रतिपादनम् । भगवत्परत्वे मा लक्ष्मीः निषीदत्यस्मिन्निति मानिषादः । बाहुलकादधिकरणे घञ् । तस्य संबुद्धिः । निषेधार्थमाशब्देन अडागमसमर्थनं तु क्लिष्टम् । प्रतिष्ठा आस्पदम् । व्याधपक्षे मा गमः न गच्छेः भगवत्पक्षे अगमः प्राप्तवानिति । समाः संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ५ ॥ आम्नायात् वेदात् ॥ **तेनेति** । तेन समयेन कालेन । भूतेन प्रजाः भावयति उत्पादयतीति विग्रहः । यद्वा भूतं सत्यम्, निर्निरोधमिति वा । भावना अध्यवसायः यस्येति वा । पद्मयोनिः भगवन्नाभिकमलजातः । अनेन पूर्वोक्तभूतभावनत्वप्रयुक्तपरत्वशङ्का निराकृता । प्रबुद्धोऽसि प्रकृष्टज्ञानवानसि । वागेव आत्मा यस्य तस्मिन् ब्रह्मणि शब्दब्रह्मणि । वाचो

वनदेवता—हन्त तर्हि मण्डितः संसारः ।

आत्रेयी—तस्माद्देवोचं तत्र हि महानध्ययनप्रत्यूह इति ।

वनदेवता—युज्यते ।

आत्रेयी—विश्रान्तास्मि भद्रे । संप्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि ।

वनदेवता—इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण ।

आत्रेयी—(सास्रम् ।) अप्येतत्तपोवनम् । अप्येषा पञ्चवटी । अपि सरिदियं गोदावरी । अप्ययं गिरिः प्रस्रवणः । अपि जनस्थानवनदेवता वासन्ती त्वम् ।

वनदेवता—सर्वमप्येतत्सर्वम् ।

आत्रेयी—हा वत्से जानकि ।

स एष ते वल्लभबन्धुवर्गः
प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।
त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः
प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति ॥ ६ ॥

वासन्ती—(सभयम् । स्वगतम् ।) कथं नामशेषामित्याह । (प्रकाशम् ।) आर्ये किमत्याहितं सीतादेव्याः ।

आत्रेयी—न केवलमत्याहितं सापवादमपि । (कर्णे ।) एवमेवम् ।

कैयटमतानुसारेण वा । अव्याहतज्योतिः अप्रतिहतप्रकाशं आर्षं ऋषिसंबन्धि योगजन्यज्ञानं चक्षुः नेत्रं ज्ञानमिति फलितोऽर्थः । 'तत्सर्वं मत्प्रसादेन विदितं ते भविष्यति' इत्यादि रामायणे द्रष्टव्यम् । आद्यः कविरसीत्युक्त्वा अनुगृह्य । अन्तर्हितः परोक्षतां गताः ॥ स इति । दृश्यमानः दृष्टिविषयीभूतः । प्रासङ्गिकीनां प्रसक्त्यनुप्रसक्त्या जातानां कथानां प्रश्नप्रतिवचनरूपाणां वाक्यसंदर्भाणां विषयः प्रतिपाद्यः वल्लभशाखिनां स्वयं वर्धितत्वात् अत्यर्थप्रीतिविषयाणां

वासन्ती—अहह दारुणो दैवनिर्घातः । (इति मूर्च्छति ।)

आत्रेयी—भद्रे समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासन्ती—हा प्रियसखि हा महाभागे ईदृशस्ते निर्माणभागः । हा रामभद्र । अथवा अलं त्वया । आर्ये आत्रेयि अथ तस्मादरण्यात्परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे सीतादेव्याः किं वृत्तमिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ।

आत्रेयी—नहि नहि ।

वासन्ती—हा कष्टम् । अरुन्धतीवसिष्ठाधिष्ठितेषु रघुकुटुम्बकेषु जीवन्तीषु च प्रवृद्धासु राज्ञीषु कथमिदं जातम् ।

आत्रेयी—ऋष्यशृङ्गाश्रमे गुरुजनस्तदासीत् । संप्रति तु परिसमाप्तं तद्द्वादशवार्षिकं सत्रम् । ऋष्यशृङ्गेण च संपूज्य विसर्जिता गुरवः । ततो भगवत्यरुन्धती नाहं वधूविरहितामयोध्यां गमिष्यामीत्याह । तदेव राममातृभिरनुमोदितम् । तदनुरोधाद्भगवतो वसिष्ठस्यैं परिशुद्धा वाचो वाल्मीकितपोवनं गत्वा तत्र वत्स्याम इति ।

वासन्ती—अथ स राजा किमाचारः संप्रति ।

आत्रेयी—तेन राज्ञा क्रतुरश्वमेधः प्रक्रान्तः ।

वासन्ती—हा धिक् परिणीतमपि ।

आत्रेयी—शान्तं पापम् । नहि नहि ।

वासन्ती—का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ।

आत्रेयी—हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

स्पष्टार्थम् । अथवेति जनवाक्यिप्रधानस्य दुःशकत्वादिति भावः । किं वृत्तमिति निष्पन्नमिति । प्रवृत्तिः वार्ता । आसीत् अभूत् । किमिति काक्वा योजनीयम् । **संप्रति परिसमाप्तमिति** । इदमेवाभिसंधाय पूर्वोक्तव्याख्यानमिति न विस्मर्तव्यम् । वधूविरहितां स्नुषाविरहिताम् । **तदन्विति** । तदनुरोधात् तदनुसरणात् । श्रद्धा निश्चयः ॥ **अथेति** । किमाचारः कीदृशव्यापारवान् । **तेनेति** । राजक्रतुः राज्ञां साधारणो यः क्रतुः क्रतुराजो वा अश्वमेधः । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ॥ **सीतेति** । सीतायाः प्रतिकृतिः प्रतिमा ।

वासन्ती—हन्त भोः ।

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

आत्रेयी—विसृष्टश्च वामदेवाभिमन्त्रितो मेध्योऽश्वः । उपकल्पितास्च तस्य यथाशास्त्रं रक्षितारः । तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणात्मजश्चन्द्रकेतुरवाप्तदिव्यास्त्रसंप्रदायश्चतुरङ्गसाधनान्वितोऽनुप्रहितः ।

वासन्ती—(सस्नेहकौतुकास्रम् ।) कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः । हन्त मातर्जीवामि ।

आत्रेयी—अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोरस्ताडमब्रह्मण्यमुद्घोषितम् । ततो न राजापचारमन्तरेण प्रजानामकालमृत्युः संचरतीत्यात्मदोषं निरूपयति करुणामये रामभद्रे सहसैवाशरीरिणी वागुदचरत्—

गृहिणीकृता धर्मपत्नीकृता ॥ **वज्रादपीति** । अयमाशयः—निर्दोषायां सीतायां रामहृदयस्य मृदुत्वमेव स्वाभाविकम् । कठोरत्वं तु मूर्खलोकानुसरणार्थत्वादागन्तुकमिति प्रकृतिकरणादवगम्यत इति । न च 'यस्य भार्या विदूरस्था यदि सा दूषितापि वा । अनिच्छुः प्रतिकूला च तस्याः प्रतिकृतिः क्रिया ॥' इति स्मरणात् प्रकृतिकरणं मृदुत्वानुपपादकमिति वाच्यम् । तस्य परिणयान्तराशक्तानिरवकाशक्रियाविषयत्वात् । अश्वमेधादेः सावकाशत्वात् परिणयान्तरशक्तत्वात् । किंच सीतासदृशप्रतिमाकरणं मृदुत्वापादकमेव । एतादृशविचारसाध्यत्वात् 'को हि विज्ञातुमर्हति' इति तज्ज्ञानस्वरूपयोग्यतापि दुर्लभेत्युक्तम् । अत्रार्थान्तरन्यासालंकारः ॥ ७ ॥ वामदेवेन अनुमन्त्रितः अनुज्ञातः वसिष्ठासंनिधानादिति भावः । मेध्याश्वः यज्ञीयाश्वः । प्रकृत इति यथाशास्त्रं शास्त्रोक्तन्यायेन । तेषामिति 'चतुःशता रक्षन्ति यज्ञस्याघातये' इत्यादिश्रुतिमनुलङ्घ्य अधिष्ठाता नियामकः अनुप्रहितः ॥ **अत्रान्तर इति** । अब्रह्मण्यमिति वचनम् उद्घोषितं उच्चैरुच्चारितम् । **तत इति** । राजापचारं राजदोषम् । निरूपयति मीमांसमाने । करुणामये परदुःखदुःखित्वरूपानुक-

दिव्यपुरुषः—जयतु जयतु देवः ।

दत्ताभये त्वयि यमादपि दण्डधारे
संजीवितः शिशुरसौ मम चेयमृद्धिः ।
शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते
सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

रामः—द्वयमपि प्रियं नः । तदनुभूयतामुग्रस्य तपसः फलम् ।

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च संपदः ।
वैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते शिवाः ॥ १२ ॥

शम्बूकः—युष्मत्प्रसादादेवैष महिमा । किमत्र तपसा । अथवा महदुपकृतं तपसा ।

अन्वेष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरण्यो
मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।
क्रान्त्वा प्राप्तः स इह तपसां संप्रसादोऽन्यथा चेत्
क्वायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः ॥ १३ ॥

नायाम् । अशरीरवाण्या शिशुजीवननिश्चयेऽपि पावकवचनेन सीतायाः निर्दोषत्वनिश्चयेऽपि फलाभाववत् स्वीयदैवविपर्ययेणात्रापि तथा स्यादित्याशयः ॥ **प्रविश्येति** । दिव्यपुरुषः शम्बूकशरीरं विहाय देवत्वेनेति भावः । **दत्ताभय इति** । यमादपि दत्ताभये त्वयि दण्डधारे सतीत्यन्वयः । यमहेतुकभयनिवारणदातरि यमशासितरि त्वयि सति असौ शिशुः बुद्धिस्थो ब्राह्मणशिशुः । निधनानि मरणानि तारयन्ति । संसाराब्धिमिति शेषः ॥ ११ ॥ **तदिति** । आनन्दाः आत्मानुभवजन्या हर्षाः । मोदाश्च दिव्यविषयानुभवजन्या हर्षाः । संपदः अणिमादिविभूतयः । वैराजा नाम वैराजा इति प्रसिद्धाः ॥ १२ ॥ **युष्मत्प्रसादेति** । 'धातुः प्रसादान्महिमानमीदृशम्' इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञायते । किमत्र तपसा । तपसा किमत्रेत्यर्थः । **अथवेति** । तपःकर्तृको महोपकार इति भावः । तदुपपादयति—**अन्वेष्टव्य इति** । यदसीति प्रसिद्धवन्निर्देशात् 'सोऽन्वेष्टव्यः' इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञायते । अनेन कारणत्वमप्युक्तम् । 'कारणं तु ध्येयः' इति श्रुतेः । न केवलं प्रधानहिरण्यगर्भादिवत् कारणत्वम्, किंतु निरुपाधिकस्वामित्वं स्वीकृतमित्याह—लोकनाथ इति । 'एष सर्वभूताधिपतिः' इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञायते । पूर्वोक्तान्वेष्टव्यत्वादिफल-

स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो भीषणाभोगरूक्षाः
स्थाने स्थाने मुखरककुभो झांकृतैर्निर्झराणाम्।
एते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्गर्तकान्तारमिश्राः
संदृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ १४ ॥

शम्बूकः—दण्डकैवैषा। अत्र किल पूर्वं निवसता देवेन

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्।
त्रयश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः ॥ १५ ॥

येन सिद्धक्षेत्रेऽस्मिञ्जनस्थाने मादृशामपि जानपदानामकुतोभयः संचारो जातः।

माह-शरण्य इति। 'एष सर्वभूतपालः' इत्यादयः श्रुतयः प्रत्यभिज्ञाप्यन्ते। नहि पालनसामर्थ्यमृते सर्वेश्वरत्वहानिरित्युपबृंहणात् हरहिरण्यगर्भादीनां रक्षकत्व-शङ्कानिरासः। इदं च घण्टाकर्णादिविषये स्पष्टम्। वृषलकं अज्ञातो वृषलो वृषलकः तम्। अज्ञाते कन्प्रत्ययः। अनेन प्रयासेनान्वेषणीयत्वं स्वस्य सूच्यते। अन्विष्यन्। न तु चारादिनान्वेषयन्निति भावः। योजनानां शतानि अयोध्यादण्डकयोः योजनेयत्तानिश्चयेऽपि एवमुक्तिः कृत्स्नभूमण्डलान्वेषणा-नन्तरं अत्र प्राप्त इति सूचयति। तन्मूलं तु 'पृथिव्यां तप्यते तपः' इति अशरीरवाण्या पृथिव्यामिति सामान्योक्तिः। प्राप्तः। न तु मां दूतैः प्रापि-तवानित्यर्थः। वृषलक इत्यत्र वृषं धर्मं लुनातीति वृषल इति व्युत्पत्त्या 'शुश्रूषा शूद्रस्य' इत्युक्तस्वधर्मच्छेदेन स्वतन्त्रतपश्चरणरूपस्वदोषाधीनत्वं विवक्षितम्। तपसां संप्रसादः तपःकृतानुग्रहः। पुनरित्यनेन अपूर्ववनविलोकनस्पृहयान्य-थासिद्धिर्वारिता। वनपदं दण्डकायामपि गमनप्रदेशत्वसूचनार्थम्। एवं सर्व-प्रकारेणापि दुर्घटभवदागमनसंघटकत्वात् तपसां प्रसाद इति भावः ॥ १३ ॥ **स्निग्धेति**। श्यामाः नीलाः। आभोगः विपुलावकाशः। रूक्षाः चित्तक्षोभ-कराः। गर्ताः अवटाः ॥ १४ ॥ **चतुर्दशेति**। दूषणखरत्रिमूर्धान इति समासान्तविधेरनित्यत्वात्। 'द्वित्रिभ्यां षमूर्ध्नः' इति षप्रत्ययाभावः। केचित्तु दूषणखरत्रिमूर्धा नः इति पदद्वयं कृत्वा नः अस्माकं रणे दूषणखरत्रिमूर्धाः हता इति षप्रत्ययान्तमेव समर्थयन्ते। अस्माकमिति रामेण समर्धनेना दिव्य-पुरुषवचनं पक्षैक्याभिप्रायकम्। वस्तुतस्तु नोशब्दः पृथक्पदमित्याश्रित्य अत्र-निवसता देवेन दूषणखरत्रिमूर्धा हताः। नो किमिति काक्वा योजनीयम्। इयं च प्रत्यभिज्ञापनशैली गौरव्यविषयेष्वनुभवसिद्धा ॥ १५ ॥ **येनेति**।

रामः—न केवल दण्डकैव जनस्थानमपि ।

शम्बूकः—बाढम् । एतानि खलु सर्वभूतरोमहर्षणान्युन्मत्तचण्डश्वापदकुलसंकुलेगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्यन्तदीर्घारण्यानि दक्षिणां दिशमभिवर्तन्ते । तथाहि—

निष्कूजस्तिमिताः क्वचित्क्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वनाः
स्वेच्छासुप्तगभीरघोरभुजगश्वासप्रदीप्ताग्नयः ।
सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाम्भसो यास्वयं
तृष्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदद्रवः पीयते ॥ १६ ॥

रामः—

पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वखरालयम् ।
प्रत्यक्षानिव वृत्तान्तान्पूर्वाननुभवामि च ॥ १७ ॥

(सर्वतोऽवलोक्य ।) प्रियारामा हि सर्वथा वैदेह्यासीत् । एतानि तानि नाम कान्ताराणि । किमतः परं भयानकं स्यात् । (सास्रम् ।)

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।
इतीहारमतैवासौ स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥ १८ ॥

सिद्धक्षेत्रे सिद्धिप्रदपुण्यक्षेत्रे अकुतोभयः नास्ति कुतो भयं यस्येति विग्रहः ॥ **एतानीति** । रोमहर्षणानि रोमाञ्चजनकानि । **निष्कूजेति** । निर्गताः कूजाः कूजितानि येभ्य इति विग्रहः । कूजितशून्या इत्यर्थः । 'कूज अव्यक्ते शब्दे' इत्यस्मात् भावे घञ्प्रत्ययः । सत्त्वानां जन्तूनाम् । प्रदरोदराणि गुहामध्याः । प्रतिसूर्यकैः वक्रकृकलासकैः ॥ १६ ॥ **पश्यामीति** । भूतपूर्वो यः खरालयः तथाविधमित्यर्थः । भूतपूर्वः खरालयः खरगृहं यस्मिन्निति वा । प्रत्यक्षानिव पुरोवर्तमानानिव । अनुभवामि स्मृतिवैशद्येन प्रत्यक्षीकरोमि ॥ १७ ॥ कान्ताराणि दुर्गमवर्त्मानि । भयानकं भयजनकम् । **त्वयेति** । मधुगन्धः एषु अस्तीति मधुगन्धीनि तेषु वनेषु इह कान्तारेषु आरमते प्रीतिं प्राप्तवत्येव । कुत इत्यत आह—स्नेहस्तस्याः स तादृश इति । 'हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम्' इत्युक्तरीत्या परिच्छेदातीत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

न किंचिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ १९ ॥

शम्बूकः---तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदकलमयूरकण्ठकोमलच्छविभिरवकीर्णानि पर्यन्तैरविरलनिविष्टनीलबहलच्छायातरुणतरुषण्डमण्डितान्यसंभ्रान्तविविधमृगयूथानि पश्यतु महानुभावः प्रशान्तगम्भीराणि मध्यमारण्यकानि ।

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरुत्-
प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।
फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-
स्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः ॥ २० ॥

अपि च ।

दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूना-
मनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।

नेति । यस्य प्रियः प्रीतिमान् प्रीतिविषयो वा यः जनः किंचिदपि न कुर्वाणः सन् किंचित्कारलेशेनापि शून्यः सन् सौख्यैः स्वीयसुखैः करणैः दुःखान्यपोहति नाशयति । तत् दुःखनाशहेतुभूतो जनः । विधेयप्राधान्यान् नपुंसकत्वम् । तस्य अपोह्यमानदुःखवतः पुरुषस्य किमपि विलक्षणं द्रव्यं भव्यवस्तु । 'द्रव्यं च भव्ये' इत्यनुशासनम् । यद्वा सौख्यैरिति इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । तथा च सौख्यैः विशिष्टः सुखितः प्रियः इष्टः यः जनः यस्य न किंचिदपि कुर्वाणः स्वरूपातिरेकिव्यापारलेशशून्यः सन् दुःखानि अपोहति तदित्यादि पूर्ववत् । दुःखनिवृत्तिहेतुव्यापारलेशशून्यः सन्नपि स्वीयसुखविशिष्टः यः स्वरूपेणैव यद्दुःखनिवृत्तिं प्रति कारणं तं प्रति तस्य निस्तुलभव्यद्रव्यत्वमिति भावः । एवं चाहं सीताविषये किंचित्कारलेशशून्योऽपि सुखितः सन् तद्दुःखनिवर्तक इति कान्तारगमनं युक्तमेवेति हृदयस्थितोऽर्थः ॥ १९ ॥ अथेति । पर्यन्तैः अभ्यर्णप्रदेशैः । छायाप्रधानाः तरवः छायातरवः । प्रशान्तानि अनुद्वेगजननानि । इहेति । शकुन्ताः पक्षिणः । वानीराः वेतसविशेषाः । मुखराणि शब्दवन्ति भूरीणि स्रोतांसि यासां ताः ॥ २० ॥ दधतीति । कुहरभाजां गुहावर्तिनां भल्लूकयूनां ऋक्षाणां अनुरसितेन अनुरणनेन-

शम्बूकः—यावत्पुराणब्रह्मवादिनमगस्त्यमृषिमभिवाद्य शाश्वतं पदमनुप्रविशामि। (इति निष्क्रान्तः।)

रामः—

एतत्तदेव हि वनं पुनरद्य दृष्टं
यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्तः।
आरण्यकाश्च गृहिणश्च रताः स्वधर्मे
सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः॥ २२॥

एते त एव गिरयो विरुवन्मयूरा-
स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि।
आमञ्जुवञ्जुललतानि च तान्यमूनि
नीरन्ध्रनीलनिचुलानि सरित्तटानि॥ २३॥

मेघमालेव यश्चायमारादपि विभाव्यते।
गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी॥ २४॥

अस्यैवासीन्महति शिखरे गृध्रराजस्य वास-
स्तस्याधस्ताद्वयमपि रतास्तेषु पर्णोटजेषु।
गोदावर्याः पयसि विततश्यामलानोकहश्री-
रन्तःकूजन्मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः॥ २५॥

भजन्ति। निष्यन्दः स्वरसद्रवः। स्त्यायते वर्धते विसरति वा॥२१॥ देवयानाः देवयाननामकाः। ते च 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्' इत्युक्ताः। लोकेभ्यः लोकाननुभवितुम्॥ **एतदिति**। गृहिणः गृहमेधिनः। सांसारिकेषु जन्मफलभूतेषु॥ २२॥ **एत इति**। विरुवन्मयूराः कूजद्बर्हिणः॥ २३॥ **मेघमालेति**। मेघमालेव मेघमालासदृशः यः अयं पुरोवर्तिपदार्थः आरादिव समीपस्थ इव विभाव्यते ज्ञायते। यत्र गिरौ गोदावरी नदी स प्रस्रवणो गिरिः॥ २४॥ **अस्यैवेति**। मुखरशकुनः कूजत्पक्षियुक्तः अत एव अन्तः-

---

१ निष्पन्द. २ देवयानाः। प्रलीयस्व पुण्येषु लोकेषु. ३ प्रतिष्ठस्व. ४ पुराणब्रह्मर्षिमगस्त्यम्. ५ एतत्पुनर्वनमहो कथमद्य. ६ रुद्धानि. ७ नीप. ८ यः श्याम आरादपि. ९ सोयमत्र. १० विनत, विततानोकहश्यामल. ११ मधुर.

तदत्रैव सा पञ्चवटी यत्र चिरनिवासेन विविधविस्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिणः प्रदेशाः प्रियायाः प्रियसखी च वासन्ती नाम वनदेवता । किमिदमापतितमद्य रामस्य । संप्रति हि ।

चिराद्वेगारम्भी प्रसृत इव तीव्रो विषरसः
कुतश्चित्संवेगात्प्रचल इव शल्यस्य शकलः ।
व्रणो रूढग्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुनः
घनीभूतः शोको विकलयति मां मूर्च्छयति च ॥ २६ ॥

तथापि तान्पूर्वसुहृदो भूमिभागान्पश्यामि । (निरूप्य ।) अहो अनवस्थितो भूमिसंनिवेशः । तथाहि ।

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥ २७ ॥

कूजन् स्वयं कूजन्निव स्थितः ॥ २५ ॥ यत्रेति । विस्रम्भाः स्वैरविलासाः । चिरादिति । तीव्रः स्पर्शदशायामपि दुःसहः । अनेन अज्ञातस्पर्शविषविशेषव्यावृत्तिः । चिरात् भूयांसं कालं शमित्वा । वेगं वेदनाशैघ्र्यं आरम्भयति उत्पादयतीति वेगारम्भी । अनेन पूर्वोक्तविषविशेषव्यावृत्तिः । प्रसृतः यत्राङ्गुल्यादौ स्पर्शः ततोऽन्यत्र सर्वाङ्गेषु प्रसृतः दलनादिना दुःसहप्रसरणः यः विषरसस्तत्सदृश इत्यर्थः । रसशब्देन विशेषोत्कर्षो विवक्षितः । कुतश्चित् यस्मात् कस्माच्चित् संवेगात् संभ्रमादिजन्यात् निर्घातात् प्रचलः शल्यस्य बाणाग्रस्य शकलः खण्ड इव स्थितः । स हि मरणभयादनुद्धृत एव तिष्ठति । रूढाः प्रादुर्भूताः ग्रन्थयः उपव्रणाः यस्मात् स तथोक्तः । स्फुटितः दलितः हृन्मर्मणि व्रण इव हृदयमर्मवर्तिव्रणसदृशः । क्वाचित्कस्पर्शसार्वत्रिकप्रसरणाभ्यां प्रथमः दृष्टान्तः । प्रासिकार्थत्वशङ्काव्युदासाय द्वितीयः । स्वल्पकालत्वव्यावृत्तये तृतीयः । विशेषमाह—नूतन इवेति । विकलयति शून्यं करोति ॥ २६ ॥ अनवस्थितो भूतसंनिवेशः अनियता पदार्थस्थितिः । पुरेति । बहोः कालात् दृष्टं बहुकालमदृष्ट्वा दृष्टम् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । यद्वा पूर्वदर्शनकालबहुविप्रकृष्टकाले दृष्टम् । 'सप्तमीपञ्चम्यौ' इति पञ्चमी । तदिदमिति बुद्धिं प्रत्यभिज्ञाम् । अत्र [illegible]

यत्संबन्धिकथाभिरेव सततं दीर्घाभिरास्थीयत।
एकः संप्रति नाशितप्रियतमस्तामद्य रामः कथं
पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा गच्छत्वसंभाव्य वा ॥ २८॥

शम्बूकः—जयतु जयतु देवः। देव भगवानगस्त्यो मत्तः श्रुत-भवत्संनिधानस्त्वामाह—'परिकल्पितविमानावतरणमङ्गला प्रतीक्षते

कुवलयानन्दकृत् ॥ २७ ॥ यस्यामिति। स्वे गृहे यथा यस्यां ते दिवसाः नीताः निरुपप्लवत्वरामणीयकादिभिः स्वगृहतुल्यायां यस्यां पञ्चवट्यां नीताः अतिवाहिताः। न केवलं रात्रयो नीताः किंतु दिवसा अपि नीता इति दिवस-पदेन व्यज्यते। तेन स्वगृहापेक्षया वैलक्षण्यमपि पञ्चवट्याः। तत्र हि–राज्य-तन्त्रादिना दिवसेषु न सहावस्थानं घटते। तया सह मयेति वान्वयः। स्वे गृहे गुरुसंनिधितिरोहितप्रणयपारतन्त्र्यासंकोचात् स्वगृहाद्विशेषः। यत्संबन्धकथाभिः। कत्रीभिः। आस्थीयत। तस्थेर्भावे लङ्। एवकारेण वाग्व्यापारान्तरप्रतिषेधः। य-त्कथाभिः इत्यनुक्त्वा यत्संबन्धकथाभिरित्युक्तेः पञ्चवटीपरिसरवर्तिनामपि राम-णीयकं व्यज्यते। अत्र 'स्मरन्कमलपत्राक्षीं रामः संध्यामुपागमत्' इत्युक्तरीत्या सर्वकालं बुद्धिस्थत्वात् तथेत्युक्तम्। तामेव न तु यां कांचिदित्यर्थः। वियोगे हि रमणीयवस्तुदर्शनमात्रं दुःसहम्, किं पुनः सहानुभूतरमणीयदर्शनं दुःसहमिति। एकः केवलः। सीताशून्य इति भावः। ननु राज्ञः शुद्धान्त एव स्थित्यर्हायाः कथं सहगमनं घटते। पुरं प्रति गमने तु सुलभमेव तद्दर्शनमिति किमिहात्याहितमिति अत्राह—नाशितप्रियतम इति। नाशितत्वमपि दैवाधीनं चेत् कथंचित् सह्यत एव न तु तथा। किंतु मदधीन एव नाश इति दुःखातिशयो व्यज्यते। ननु तर्हि यत्र सा तत्रैव गम्यतामित्यत्राह—पाप इति। मरणप्रतिबन्धकपापवा-नित्यर्थः। 'तथाप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति' इत्युक्तेः। असं-भाव्य असंमान्य रामः पञ्चवटीं विलोकयतु। वेत्यन्यादृशशैल्यात् सर्वथा न मत्स्वरूपं विलोकनमसंभाव्यगमनं वेति व्यज्यते। संप्रति नाशितप्रियतम इत्यनेन आर्द्रदुःखत्वं व्यज्यते। सर्वथा प्रियारामेत्यारभ्य एतच्छ्लोकपर्यन्त-मनुरागप्रकाशनविशिष्टवचनरूपं पुष्पं नाम संध्यङ्गमुक्तम् ॥ २८ ॥ भगवा-निति। मत्तः श्रुतं संनिधानं त्वत्सामीप्यं येन सः। मत्त इति रामागमन-ख्यातुः दिव्यपुरुषस्यागस्त्यं प्रति गुरुप्रायत्वं कवेरभिमतमिति व्यज्यते। 'आख्यातोपयोगे' इति पञ्चमीविधानात्। परिकल्पितेति। आवरणमङ्गलं

वत्सला लोपामुद्रा सर्वे च महर्षयः। तदाह संभावयास्मान्। अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुपगम्याश्वमेधाय सज्जो भविष्यसीति।

रामः—यथाज्ञापयति भगवान्।

शम्बूकः—इतस्तर्हि देवः प्रवर्तयतु पुष्पकम्।

रामः—(पुष्पकं प्रवर्तयन्।) भगवति पञ्चवटि गुरुजनोपरोधातिक्षणं क्षम्यतामयमतिक्रमो रामस्य।

शम्बूकः—देव पश्य पश्य।

कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघूत्कारवत्कीचक-
स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः।
एतस्मिन्प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्वेजिताः कूजितै-
रुद्वेल्लन्ति पुराणरोहिणतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः॥ २९॥

अपि च।

एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारयो
मेघालम्बितमौलिनीलशिखराः क्षोणीभृतो दाक्षिणाः।

नीराजनादिकम्। लोपामुद्रा अगस्त्यपत्नी प्रतीक्षते कृतक्षणा तिष्ठति। त्यक्तसर्वव्यापारा तिष्ठतीत्यर्थः। अथ प्रजविना प्रकृष्टवेगवता। एकदेशिनेति ज्ञापनात् कर्मधारयादिनिः॥ प्रवर्तयन् गमयन्। गुरुजनस्य अगस्त्यस्य आदेशोपरोधादाज्ञानुसरणाद्धेतोः। अतिक्रमः असंभाव्यगमनरूपः। अत्रेष्टजनानुनयात् पर्युपासनं नाम संध्यङ्गमुक्तम्॥ **गुञ्जदिति।** कुञ्जा एव कुटीराः। गुञ्जन्तः अव्यक्तशब्दवन्तः कुञ्जकुटीराः येषां ते। कौशिकघटाः घूकपंक्तयः तासां घुत्काराः एषु सन्तीति तद्वन्तः कीचकाः तेषां रन्ध्रवतां वेणुविशेषाणां स्तम्बाः काण्डाः तेषामाडम्बरः संभ्रमः तेन मूकानि जोषमासीनानि मौकुलिकुलानि यस्य स तथोक्तः। क्रौञ्चाभिधोऽयं तन्नामकोयं गिरिः। प्रचलाकिनां मयूराणाम्। रोहिणतरवः हरिचन्दनवृक्षाः कुम्भीनसाः सर्पाः उद्वेल्लन्ति वेपन्ते। 'वेल्ल चलने' ॥ २९॥ **एत इति।** कुहरेषु गुहासु गद्गदं यथा तथा नदन्ति शब्दवन्ति गोदावरीवारीणि येषु तथोक्ताः। शिखराग्रं मौलिः। पर्वताग्रं शिखरमिति इह भेदः।

अन्योन्यप्रतिघातसंकुलचलत्कल्लोलकोलाहलै-
रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्संगमाः ॥३०॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

पञ्चवटीप्रवेशो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

क्षोणीभृतः पर्वताः । दाक्षिणाः दक्षिणदिशावर्तिनः । एते ते पूर्वं भवता दृष्टाः । अन्योन्यप्रतिघातेन परस्परप्रत्यास्फालनेन संकुलाः निबिडाः चलन्तः कल्लोलाः तरङ्गाः तेषां कोलाहलैः कलकलैः उत्तालाः उल्बणाः सरित्संगमाः नदीसंगमाः ॥ ३० ॥

घासूलवंशजनुषो भूसारजवीरराघवार्यस्य ।
उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितो द्वितीयोऽङ्कः ॥

इति श्रीघासूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभावतलस्पर्शिनीसमाख्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां द्वितीयोऽङ्कः ॥

(ततः प्रविशति नदीद्वयम् ।)

एका—सखि मुरले किमसि संभ्रान्तेव ।

मुरला—सखि तमसे प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्त्यस्य पत्न्या लोपामुद्रया सरिद्वरां गोदावरीमभिधातुम् । जानास्येव यथा वधूपरित्यागप्रभृति

अनिर्भिन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनव्यथः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ १ ॥

तेन च तथाविधेष्टजनकष्टविनिपातजन्मना प्रकर्षगतेन दीर्घशोकसंतापेन संप्रत्यतितरां परिक्षीणो रामभद्रः । तमवलोक्य कम्पितमिव मे हृदयम् । अनुधा च प्रतिनिवर्तमानेन रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवने वधूसहवासविस्रम्भसाक्षिणः प्रदेशा द्रष्टव्याः । तेषु च निसर्गधीरस्याप्येवंविधायामवस्थायामतिगम्भीराभोगशोकक्षोभसंवेगात्पदे पदे महान्ति प्रमादस्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य । तद्भगवति गोदावरि तत्र त्वया सावधानया भवितव्यम् ।

वधूपरित्यागात् स्नुषापरित्यागात् । **अनिर्भिन्न इति** । करुणो रसः इष्टजनवियोगजन्यदुःखातिशयात्मकरसः । पुटपाकप्रतीकाशः लोहादिमयसंपुटान्तर्वर्तिसंतापनसदृश इत्यर्थः ॥ १ ॥ **तेनेति** । तथाविधेष्टजनस्य सीतायाः कष्टविनिपातात् दुःखमयविक्षेपात् जन्म उत्पत्तिः यस्य तथोक्तेन । प्रकृष्टोऽधिकः गद्गदशब्दः येन तथोक्तेन । 'प्रकर्षगद्गदेन' इति पाठे प्रकर्षेण गद्गदो यस्मिन्निति विग्रहः । दीर्घशोकसंतानेन दीर्घदुःखपरिवाहेण परिक्षीणः कार्श्यदौर्बल्यादियुक्तः । कुसुमेन समं बन्धनं यस्येति विग्रहः । कुसुमसमबन्धनम् । तद्वत् सुच्छेदमित्यर्थः । **अधुनेति** । वधूसहनिवासे ये विस्रम्भाः स्वैरलीलाः तत्साक्षिणः तत् साक्षात्कर्तारः प्रदेशाः वनोद्देशा नियतमित्यसंदेहवाचि । **तत्रेति** । गम्भीरः आभोगः आयामः यस्य तथोक्तः यः शोकः तेन जातस्य क्षोभस्य प्रकृतिविपर्यासस्य संवेगात् वेगातिशयात् । महान् प्रमादः अनवधानता येषु तथोक्तानि । संज्ञाच्छेदकारीणीत्यर्थः । शोकस्थानानि

वीचीवातैः शीकरक्षोदशीतै-
राकर्षद्भिः पद्मकिञ्जल्कगन्धान् ।
मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं
स्वैरं स्वैरं प्रेषितैस्तर्पयेति ॥ २ ॥

तमसा—उचितमेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य। संजीवनोपायस्तु मौलिक इव रामभद्रस्याद्य संनिहितः ।

मुरला—कथमिव ।

तमसा—श्रूयताम् । पुरा किल वाल्मीकितपोवनोपकण्ठात्परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे सीतादेवी प्राप्तप्रसववेदनमतिदुःखसंवेगादात्मानं गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती । तदैव तत्र दारकद्वयं प्रसूता । भगवतीभ्यां पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्ना रसातलं च नीता । स्तन्यत्यागात्परेण च दारकद्वयं तस्याः प्राचेतसस्य महर्षेर्गङ्गादेवी स्वयमर्पितवती ।

मुरला—(सविस्मयम् ।)

ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः ।
यत्रोपकरणीभावमायात्येवंविधो जनः ॥ ३ ॥

जगतां शोकनिमित्तानि । रामात्याहितानीति भावः । सावधानया अवधानं मनसो विषयान्तरसंचारविमुखता तत्सहितया ॥ **वीचीति**। शीकराणां सूक्ष्मांशैः पद्मकिञ्जल्कानामरविन्दकेसराणां गन्धान् सौरभ्याणि आकर्षद्भिः हरद्भिः । शीकरक्षोदेत्यनेन शैत्यमुक्तम् । पद्मकिञ्जल्कगन्धानित्यनेन सौरभ्यमुक्तम् । आकर्षद्भिरित्यनेन मान्द्यमुक्तम् । वहनाशक्तावेव कर्षणसंभवात् । स्वैरं निःशङ्कम् । अत्र स्वैरमित्युक्त्या सुरभिशीतलमृदुवाता अपि विरहिणामनर्थकारिण इति न शङ्क्यम् । विरहिणां चैतन्यदशायामेव दुःसहा इमे । मूर्च्छितानां तु प्राणप्रतिष्ठापनकरा एव । नातस्त्वयातिशङ्का कर्तव्येति व्यज्यते ॥ २ ॥ **उचितमिति** । दाक्षिण्यं सामर्थ्यं, ऊहापोहात्मकज्ञानवत्त्वं वा । मूलतः । सीताङ्कुरात् मूलमिति सीतोच्यते । मौलिक इति पाठेऽप्यर्थः प्रागिव ॥ **वाल्मीकीति** । प्राप्तप्रसववेदनं जातप्रसवदुःखम् । आत्मानं स्वम् । दारकद्वयं शिशुद्वयम् । अभ्युपपन्ना संगता । स्तन्यत्यागात्परेण स्तन्यत्यागानन्तरम् । ईदृशानामिति । विपाकः दशा । उपकरणीभावमुपकरणत्वम् । ३ ।

तमसा——इदानीं तु शम्बूकवृत्तान्तेनानेन संभावितजनस्थानागमनं रामभद्रं सरयूमुखादुपश्रुत्य भगवती भागीरथी यदेव भगवत्या लोपामुद्रया स्नेहादाशङ्कितं तदेवाशङ्क्य सीतासमेता केनचिदिव गृहाचारव्यपदेशेन गोदावरीं विलोकयितुमागता ।

मुरला——सुचिन्तितं भगवत्या भागीरथ्या राजधानीस्थितस्यास्य खलु तैस्तैर्जगतामाभ्युदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य रामभद्रस्य नियताश्चित्तविक्षेपाः । अव्यग्रस्य पुनरस्य शोकमात्रद्वितीयस्य पञ्चवटीप्रवेशो महाननर्थ इति । तत्कथमिदानीं सीतादेव्या रामभद्र आश्वासनीयः स्यात् ।

तमसा——उक्तमत्र भगवत्या भागीरथ्या 'वत्से देवयजनसंभवे सीते अद्य खल्वायुष्मतोः कुशलवयोर्द्वादशस्य जन्मसंवत्सरस्य संख्यामङ्गलग्रन्थिरभिवर्तते । तदात्मनः पुराणश्वशुरमेतावतो मानवस्य राजर्षिवंशस्य प्रसवितारं सवितारमपहतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः पुष्पैरुपतिष्ठस्व । न च त्वामवनिपृष्ठचारिणीमस्मत्प्रभावाद्वनदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति किंपुनर्मर्त्याः' इति । अहमप्याज्ञापिता तमसे त्वयि प्रकृष्टप्रेमैव वधूर्जानकी । अतस्त्वमेवास्याः प्रत्यनन्तरीभव इति । साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि ।

इदानींमिति । उपश्रुत्याकर्ण्य । तत् सर्वं श्रूयतामित्यारभ्य ऋषिश्रेयोवितरणरूपबीजस्य अन्वेषणाद्गर्भसंधिरयम् । 'गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुः' इत्युक्तेः । केनचिदिव गृहाचारव्यपदेशेनेत्यत्र प्रस्तुतोपयोगिच्छद्माचरणरूपं अभूताहरणं नाम संध्यङ्गमुक्तम् । **सुष्ठु इति** । राजनीतिस्थितस्य क्षत्रियोचितराज्यपरिपालनात्मकधर्मनिष्ठस्य । अभ्युदयाय भवन्तीत्याभ्युदयिकानि इति विग्रहः । तैः आभ्युदयिकैः । चित्तविक्षेपाः हृदयतोदाः । अव्यग्रस्य व्यापारान्तरशून्यस्य । अनर्थः तद्दुःखहेतुः । एष तत्त्वार्थानुकीर्तनरूपो मार्ग उक्तः ॥ द्वादशस्य जन्मवत्सरस्य संख्यामङ्गलग्रन्थिरभिवर्तते संख्यापूर्तिहेतुकमङ्गलग्रन्थिः । वत्सरे वत्सरे शिशूनां जन्मनक्षत्रे शान्त्युत्सवं कृत्वा मङ्गलार्थं करे पटसूत्रादिना स्त्रियो ग्रन्थिं कुर्वन्ति । स तु करे वलयरूपेण तिष्ठतीत्युपदेशः । मानवस्य

तमसा—तदिय गोदावरीह्रदान्निष्क्रम्य

परिपाण्डुदुर्बलकपोलसुन्दरं
दधती विलोलकबरीकमाननम् ।
करुणस्य मूर्तिरथवा शरीरिणी
विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ ४ ॥

मुरला—इयं हि सा ।

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते ।)

शुद्धविष्कम्भः ।

दिदोषगन्धम् । देवं जगत्सृष्ट्यादिलीलाशालिनम् । अत्र 'एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदेति' इत्यन्तरादित्यविद्याप्रत्यभिज्ञापिता । तत्र च कप्यासश्रुत्या नारायण एव प्रतिपाद्य इति स्पष्टमेव । उपतिष्ठस्व सेवस्व । **अत इति** । प्रत्यनन्तरीभव अनुचरीभव ॥ **रामभद्र इति** । तर्कयामि अनुमिनोमि ॥ **परिपाण्डु इति** । करुणस्य इष्टवियोगजन्यदुःखातिशयस्य मूर्तिः आकारो वा । विरहव्यथा । विरहजन्यसंतापादिरूपा ॥ ४ ॥ **किसलयमिति** । परिपाण्डु उत्कर्षीया अतिम्लानत्वेऽपि लावण्याविरोधिपाण्डुतोक्ता । ग्रीष्मविरहतापयोरयमेव विशेषः । यत् ग्रीष्मस्य लावण्यनाशकत्वं विरहस्य तु तदभाव इति । तथा च कालिदासः—'समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोर्न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु' इति । एवं सुभगं न । एवं लावण्यापरित्यागेन रमणीयं न भवतीत्यर्थः । तथाह भगवान् वाल्मीकिः—'ज्योत्स्ना तुषारमलिना पौर्णमास्यां हि लक्ष्मण । सीतेव चातपश्यामा दृश्यते न च शोभते ॥' इति । ग्रीष्मस्यातपश्यामेति लावण्यनाशकत्वम् । क्षामं कृशं ग्लपयति म्लानं करोति । शरदिजः शरत्कालजः । 'प्रावृट् शरत्' इत्यादिसूत्रेणालुक् । अत्र लिङ्गादभ्यूहनरूपं अनुमानं नाम संध्यङ्गमुक्तम् ॥ ५ ॥ **शुद्धविष्कम्भ इति**। संस्कृतात्मकविष्कम्भ इत्यर्थः । विष्कम्भस्वरूपं तु—'वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥' इति ।

सीता—अम्हहे जाणामि पिअसही मे वासन्दी वाहरदि त्ति। (क)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

सीतादेव्या स्वकरकलितैः सल्लकीपल्लवाग्रै-
रग्रे लोलः करिकलभको यः पुरा वर्धितोऽभूत् ।

सीता—किं तस्स । (ख)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

वध्वा सार्धं पयसि विहरन्सोऽयमन्येन दर्पा-
दुद्दामेन द्विरदपतिना संनिपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥

सीता—(ससंभ्रमम् । कतिचित्पदानि गत्वा ।) अज्जउत्त परित्ताहि परित्ताहि मह तं पुत्तअम् । (स्मृतिमभिनीय सवैक्लव्यम् ।) हद्धी हद्धी। ताइं ज्जेव्व चिरपरिचिदाइं अक्खराइं पञ्चवटीदंसणेण मं मन्दभाइणिं अणुबन्धन्ति । हा अज्जउत्त । (इति मूर्च्छति ।) (ग)

(प्रविश्य ।)

तमसा—वत्से समाश्वसिहि । समाश्वसिहि ।

(नेपथ्ये ।)

विमानराज अत्रैव स्थीयताम् ।

(क) अह्महे जानामि प्रियसखी मे वासन्ती व्याहरतीति ।

(ख) किं तस्य ।

(ग) आर्यपुत्र परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम् । हा धिक् हा धिक् । तान्येव चिरपरिचितान्यक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन मां मन्दभागिनीमनुबध्नन्ति । हा आर्यपुत्र ।

केवलसंस्कृतप्रायः शुद्ध इति ॥ व्याहरति वदति ॥ **सीतेति** । स्वकरकलितैः स्वकराभ्यां दत्तैरित्यर्थः । वध्वा सार्धं स्त्रिया सह । उद्दामेन उत्कटेन संनिपत्य स्वयमापत्य । अभियुक्तः प्रत्यार्थितया संगतः ॥ ६ ॥ **आर्यपुत्रेति** । परित्रायस्वेति । एष ह्यपकारिजनात् भीतिरूप उद्वेग उक्तः । **तानीति** ।

---

१ जात जात २ व्यग्रहस्ता. ३ वेगात्. ४ दधती. ५ विचिन्त्य. ६ णोण पुणोवि मं (पुनरपि मां), ७ अणुरुन्धन्ति.

[illegible] अम्हहे जलभरभरिअमे-
हमन्थरत्थणिअगम्भीरमंसलो कुदो णु एसो भारईणिग्घोसो भरन्त-कण्णविवरं मं वि मन्दभाइणिं झत्ति उस्सुआवेदि। (क)

तमसा—(सस्नेहास्रम् ।) अयि वत्से

> **अपरिस्फुटनिक्वाणे कुतस्त्येऽपि त्वमीदृशी ।**
> **स्तनयित्नोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठितं स्थिता ॥ ७ ॥**

सीता—भअवदि किं भणासि अपरिप्फुडेत्ति। मए उण सरसंजोएण पच्चभिआणिदं अज्जउत्तो एव्व वाहरदित्ति। (ख)

तमसा—श्रूयते तपस्यतः किल शूद्रस्य दण्डधारणार्थमैक्ष्वाको राजा जनस्थानमागत इति।

सीता—दिट्ठिआ अपरिहीणराअधम्मो क्खु सो राआ। (ग)

(नेपथ्ये ।)

> **यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे**
> **यानि प्रियासहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।**

(क) अहाहे जलभरभरितमेघमन्थरस्तनितगम्भीरमांसलः कुतो न्वेष भारतीनिर्घोषो भ्रियमाणकर्णविवरां मामपि मन्दभागिनीं झटित्युत्सुकयति।

(ख) भगवति किं भणस्यपरिस्फुटेति । मया पुनः स्वरसंयोगेन प्रत्यभिज्ञातमार्यपुत्र एव व्याहरतीति ।

(ग) दिष्ट्या अपरिहीनराजधर्मः खलु स राजा।

अक्षराणि आर्यपुत्रेति वर्णाः । अनुबध्नन्ति अनुसरन्ति । मन्दभागिनीमल्पपुण्यफलाम् ॥ **जलेति** । मांसलः स्फीतः । भारतीनिर्घोषः वर्णोच्चारणध्वनिः । उत्सुकापयति उत्कण्ठितां करोति ॥ स्वरसंयोगेन स्वरसंदर्भेण प्रत्यभिजानामि तदिदमिति वेद्मि ॥ **श्रूयत इति** । तपस्यतः तपश्चरतः । कण्ड्वादिरयम् । दण्डधारणार्थम् अपराधानुगुणशिक्षणार्थम् । ऐक्ष्वाकः इक्ष्वाकुवंश्यः । 'दाण्डिनायन'—इत्यादिसूत्रेण टिलोपः ॥ अपरिहीनधर्मः अन्यूनधर्मः ॥ **यत्रेति** । अध्यवात्सम् उषितवानस्मि । 'उपान्वध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् । एतानीति ।

---

१ ससाध्वसोत्कंपो॰. २ जलभरिदमेहत्थणिद. ३ उस्सुआविइ (उत्सुकापयति).

दुब्बलेन आआरेण अअं णिअसोम्मगम्भीराणुभावमेत्तपच्चहिजाणिज्जो उज्जउत्तो एव्व । भअवदि तमसे धारेहि मम् । (इति तमसामाश्लिष्य मूर्च्छति ।) (क)

तमसा—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(नेपथ्ये ।)

अनेन पञ्चवटीदर्शनेन

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेरद्योद्दामं ज्वलिष्यतः ।
उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ९ ॥

हा प्रिये जानकि ।

तमसा—(स्वगतम् ।) इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेन ।

सीता—(समाश्वस्य ।) हा कहं एदम् । (ख)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि विदेहराजपुत्रि । (इति मूर्च्छति ।)

सीता—हद्धी हद्धी । मं मन्दभाइणिं वाहरिअ आमीलंतणेत्त-

(क) हा कथं प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिक्षामदुर्बलेनाकारेणायं निजसौम्यगम्भीरानुभावमात्रप्रत्यभिज्ञेय आर्यपुत्र एव । भगवति तमसे धारय माम् ।

(ख) हा कथमेतत् ।

गोदावरीपरिसरस्य गोदावरीसमीपवर्तिनः ॥ ८ ॥ परिक्षामदुर्बलेन दुर्बलायमानेन । पाठान्तरम् 'परिक्षामधूसरेण' इति । अतिकृशेन दुर्बलेन चेत्यर्थः ॥ अनुभावमात्रप्रत्यभिज्ञेयः प्रभावेन केवलं प्रत्यभिज्ञातुं शक्यः ॥ अन्तर्लीनस्येति । अन्तर्लीनस्य अन्तर्गूढस्य । उद्दामं उल्बणं यथा तथा अद्य ज्वलिष्यतः एतदव्यवहितोत्तरक्षणभाविज्वलनवतः धूमस्य उत्पीड इव धूमसंबन्धिसंघात इव संमर्द इवेति वा । मोहः मूर्च्छा प्राक् ज्वलनात् पूर्वम् । आवृणोति संछादयति ॥ ९ ॥ इदमिति । गुरुजनेन । लोपामुद्राप्रभृतिनेत्यर्थः । एष संचितार्थप्राप्तिरुपक्रम उक्तः ॥ हेति । धरणीपृष्ठे भूतले

१ अअं सो. २ पच्चभिआणिदो अज्जउत्तो एव्व ता मं धारेहि (प्रत्यभिज्ञात आ० एव तन्मां धारय). ३ उहिसिअ. ४ आमीलिद.

विपल्हत्थो। भअवदि तमसे परित्ताधहि परित्ताएहि। जीवावेहि अज्जउत्तम्। (इति पादयोः पतति।) (क)

तमसा—

त्वमेव ननु कल्याणि संजीवय जगत्पतिम्।
प्रियस्पर्शो हि पाणिस्ते तत्रैष निरतो जनः ॥ १० ॥

सीता जं होदु तं होदु। जह भअवई आणवेइ। (इति ससंभ्रमं निष्क्रान्ता।) (ख)

(ततः प्रविशति भूम्यां निपतितः सास्रया सीतया स्पृश्यमानः साह्लादोच्छ्वासो रामः।)

सीता—(किंचित्सहर्षम्।) जाणे उण पच्चाअदं विअ जीविअं तेलोक्कस्स। (ग)

रामः—हन्त भोः किमेतत्।

(क) हा धिक् हा धिक्। मां मन्दभागिनीं व्याहृत्यामीलन्नेत्रनीलोत्पलो मूर्च्छित एव। हा कथं धरणिपृष्ठे निरुद्धनिःश्वासनिःसहं विपर्यस्तः। भगवति तमसे परित्रायस्व। जीवयार्यपुत्रम्।

(ख) यद्भवतु तद्भवतु। यथा भगवत्याज्ञापयति।

(ग) जाने पुनः प्रत्यागतमिव जीवितं त्रैलोक्यस्य।

निरुद्धनिःश्वासनिःसहं निरुद्धः प्रवृत्तिहीनः निःश्वासः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा निःसहं दुर्बलं विपर्यस्तः॥ **त्वमेवेति**। त्वमेव ननु कल्याणीत्यस्यायं भावः। त्वयैवायं संजीवनीयः इति चिरंतनी प्रसिद्धिः। 'आनीतवातं स्वधया तदेकम्' इति श्रुत्यायमर्थोऽवगम्यते। एकं जगतां प्रलीनत्वादसहायमतो निर्व्यापारम्। तत् परं ब्रह्म स्वधात्वं सिद्धिस्त्वम्, स्वधा स्वाहा इति स्वधाशब्दवाच्यया लक्ष्म्या आनीतजीवम् इति। एवं च अद्य कथमहं वैदेशिकी जीवयामि त्वमेव जीवयेति। अत्र मां मन्दभागिनीमित्यारभ्य परित्रायस्वेत्यन्तसंदर्भेण शंकात्रासरूपसंभ्रम उक्तः॥ १०॥ आह्लादः आनंदः, उच्छ्वासः श्वासंचारः, ताभ्यां सहितं यथा तथा॥ **जाने इति**। प्रत्यागतं पुनरागतम्। त्रयाणामपि लोकानां राममयजीवितत्वात् रामजीवने तज्जीवनमिति भावः। तदुक्तम्—'रामो रामो राम इति प्रजानामभवन्कथाः। राम-

आश्च्योतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां
निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः।
आतप्तजीवितपुनःपरितर्पणोऽयं
संजीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥ ११ ॥

च।

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एव
संजीवनश्च मनसः परिमोहनश्च।
संतापजां सपदि यः परिहृत्य मूर्च्छा-
मानन्दनेन जडतां पुनरातनोति ॥ १२ ॥

सीता—(ससाध्वसोत्कम्पमपसृत्य ।) एत्तिअं एव्व दाणिं मे ब-
हुम्। (क)

रामः—(उपविश्य ।) न खलु वत्सलया सीतादेव्याभ्युपपन्नोऽस्मि।

सीता—हद्धी हद्धी। किंति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि। (ख)

रामः—भवतु। पश्यामि।

सीता—भअवदि तमसे ओसरह्म दाव। मं पेक्खिअ अणब्भणु-
ण्णादेण संणिहाणेण राआ अहिअं कुप्पिस्सदि। (ग)

(क) एतावदेवेदानीं मे बहुतरम्।
(ख) हा धिक् हा धिक्। किमिति मामार्यपुत्रो मार्गिष्यति।
(ग) भगवति तमसे अपसरावस्तावत्। मां प्रेक्ष्यानभ्यनुज्ञातेन संनिधानेन
अधिकं कोपिष्यति।

जगद्भूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥' इति । आश्च्योतनमिति। हरिच-
न्दनपल्लवानां आश्च्योतनं नु कल्पतरुकिसलयरसक्षरणाद्द्रवीकरणं किम्। कन्द-
लः अङ्कुरजः ॥ ११ ॥ स्पर्श इति। संजीवनश्च प्राणधारणहेतुभूतश्च
तोषणस्य आह्लादजनकश्च। मूर्च्छां प्रज्ञाशून्यतां आनन्देन जडतां आनन्दा-
तिशयप्रयुक्तप्रज्ञाशून्यतामातनोति आ समन्तात् विस्तारयति ॥ १२ ॥
तावदेव मत्स्पर्शो पुरा परिचितत्वकथनमेव। इदानीं वियोगसमये ॥ वत्सलया
वत्सलया मदीयदोषं सहमानया वा। अभ्युपपन्नोऽस्मि अनुगृहीतोऽस्मि।
इष्टजनातिसंधानात्मकमतिबलं नाम संध्यङ्गमुक्तम् ॥ अनभ्यनुज्ञातेन अन-

---

१ एषो. २ यो. जीवित-जीवन-मनः. ३ परितोषणः. ४ ससाध्वसकरुणम्.

तमसा—आयें वत्से भागीरथीप्रसादाद्वनदेवतानामप्यदृश्यासि संवृत्ता।

सीता—आम्, अत्थि खु एदम्। (क)

रामः—हा प्रिये जानकि।

सीता—(समन्युगद्गदम्।) अज्जउत्त असरिसं क्खु एदं वअणं इमस्स वुत्तन्दस्स। (सास्रम्।) अहवा किंत्ति वज्जमई जम्मन्तरेसु वि पुणो असंभाविअदुल्लहदंसणस्स मं एव्व मन्दभाइणिं उद्दिसिअ वच्छलस्स एव्वंवादिणो अज्जउत्तस्स उवरि णिरणुक्कोसा भविस्सम्। अहं एदस्स हिअअं जाणामि ममावि एसो। (ख)

रामः—(सर्वतोऽवलोक्य सनिर्वेदम्।) हा न किंचिदत्र।

सीता—भअवदि तमसे तहा णिक्कारणपरिच्चाइणो वि एदस्स एव्वंविधेण दंसणेण कीदिसो विअ मे हिअआणुबन्धोत्ति ण आणामि। (ग)

तमसा—जानामि वत्से जानामि।

(क) आम्, अस्ति खल्वेतत्।

(ख) आर्यपुत्र असदृशं खल्वेतद्वचनमस्य वृत्तान्तस्य। अथवा किमिति वज्रमयी जन्मान्तरेष्वपि पुनरसंभावितदुर्लभदर्शनस्य मामेव मन्दभागिनीमुद्दिश्य वत्सलस्यैवंवादिन आर्यपुत्रस्योपरि निरनुक्रोशा भविष्यामि। अहमेतस्य हृदयं जानामि ममाप्येषः।

(ग) भगवति तमसे तथा निष्कारणपरित्यागिनोऽप्येतस्यैवंविधेन दर्शनेन कीदृश इव मे हृदयानुबन्ध इति न जानामि।

जृम्भतेन। संनिधानेन समीपस्थित्या॥ आर्यपुत्रेति। एतत् प्रियेत्यामन्त्रणम्। अस्य वृत्तान्तस्य। परित्यागरूपस्येत्यर्थः। वज्रमयी अत्यन्तकाठिन्ययुक्ता। मन्दभाग्यां मामुद्दिश्य वत्सलस्य निर्दोषत्वनिश्चयपूर्वकं मयि प्रीतिमतः निरनुक्रोशा निर्दया। अनुक्रोशपदेन रामदशामिमां दृष्ट्वा मुक्तकण्ठं मया रोदितव्यम्। तत् किमेवं कठिना भवामीति व्यज्यते। 'अनुक्रोशति मुक्तकण्ठं रोदित्यनेनेति अनुक्रोशः' इत्यमरव्याख्या॥ कीदृशी मे हृदयावस्था। आर्यपुत्र परित्रायस्व मम पुत्रकमित्यारभ्य ममाप्येष इत्यन्तेन संदर्भेण प्रतिपादि। मम हृद वस्थ

तटस्थं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशा-
द्वियोगे दीर्घेऽस्मिञ्झटितिघटनात्स्तम्भितमिव।
प्रसन्नं सौजन्याद्दयितकरुणैर्गाढकरुणं
द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन्क्षण इव ॥ १३ ॥

रामः—देवि

प्रसाद इव मूर्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः।
अद्याप्यानन्दयति मां त्वं पुनः क्वासि नन्दिनि ॥ १४ ॥

सीता—एदे क्खु ते अगाधदंसिदसिणेहसंभारा आणन्दणिस्सन्दिणो सुहामआ अज्जउत्तस्स उल्लावा। जाणं पच्चएण णिक्कालणपरिच्चाअसल्लिदो वि बहुमदो मह जम्मलाहो। (क)

(क) एते खलु तेऽगाधदर्शितस्नेहसंभारा आनन्दनिष्यन्दिनः सुधामया आर्यपुत्रस्योल्लापाः। येषां प्रत्ययेन निष्कारणपरित्यागशल्यितोऽपि बहुमतो मम जन्मलाभः।

कीदृशीत्यर्थः ॥ तटस्थमिति। तव हृदयमस्मिन् क्षणे नैराश्यात् तटस्थमित्येत्यादिविभिन्नवाक्यतया योजना। नैराश्यात् प्रत्याशाभावात् तटस्थं प्रसादकालुष्यादिरहितम्। विप्रियवशात् कलुषं परित्यागरूपादप्रियाद्धेतोः कलुषं क्रोधयुक्तम्। दीर्घे अस्मिन् वियोगे आमरणान्तभावित्वेन ज्ञातेऽस्मिन् विरहे झटितिघटनात् आकस्मिकसंघटनात् स्तम्भितमिव विस्मयस्तिमितमिव सौजन्यात् प्रकृत्या कल्याणत्वात् प्रसन्नं भविष्यतानुसंधानेन निवृत्तकालुष्यम्। दयितकरुणैः रामस्य दुःखात्मकावस्थाविशेषैः गाढकरुणं परदुःखदुःखित्वरूपकरुणासान्द्रम्। प्रेम्णा प्रणयेन द्रवीभूतं विलीनम्। अत्र तटस्थं नैराश्यादित्यनेन तान्येव चिरपरिचितान्यक्षराणीति वाक्याभिमता सीतावस्था प्रतिपादिता। अपि च कलुषं विप्रियवशादित्यनेन असदृशं खल्वमुष्य वृत्तान्तस्येत्येतद्वाक्याभिमतावस्था प्रतिपादिता। वियोगे दीर्घेऽस्मिन्नित्यनेन कथं प्रभातचन्द्रमण्डलेत्यादिविवक्षितावस्था प्रतिपादिता। कथमित्यस्य विस्मयार्थकत्वात्। प्रसन्नं सौजन्यादित्यनेन अथ वा किमिति वज्रमयीवेत्यादिप्रतिपादितावस्था दर्शिता। दयितकरुणैर्गाढकरुणमित्यनेन हा धिक् इदं मां मन्दभागिनीं व्याहृत्येत्यादिवाक्यविवक्षितावस्था प्रतिपादिता। द्रवीभूतं प्रेम्णेत्यनेन उत्सुकयति उत्कण्ठितं स्थितमित्यादिवाक्यप्रतिपादितावस्थोक्ता ॥ १३ ॥ प्रसाद इति। स्नेहार्द्रशीतलः स्नेहार्द्रश्चासौ शीतलश्चेति विग्रहः। स्नेहहेतुकत्वात् स्नेहार्द्रत्वम्

अहो महान्प्रमादः प्रमादः । ([illegible]
पठ्यते ।)

रामः—(सकरुणौत्सुक्यम् ।) किं तस्य ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

('वध्वा सार्धं' इत्युत्तरार्धं पठ्यते ।)

सीता—को दाणिं अहिउज्जिस्सेदि । (क)

रामः—क्वासौ क्वासौ दुरात्मा यः प्रियायाः पुत्रकं वधूद्वितीयमभिभवति । (इत्युत्तिष्ठति ।)

(प्रविश्य संभ्रान्ता ।)

वासन्ती—कथं देवो रघुनन्दनः ।

सीता—कहं पिअसही मे वासन्ती । (ख)

वासन्ती—जयतु जयतु देवः ।

रामः—(निरूप्य ।) कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती ।

वासन्ती—देव त्वर्यतां त्वर्यताम् । इतो जटायुशिखरस्य दक्षिणेन सीतातीर्थेन गोदावरीमवतीर्य संभावयतु देव्याः पुत्रकं देवः ।

सीता—हा ताद जडाओ सुण्णं तुए विणा इदं जणट्ठाणम् । (ग)

रामः—अहह हृदयमर्मच्छिदः खल्वमी कथोद्धाताः ।

वासन्ती—इत इतो देवः ।

(**क**) क इदानीमभियोक्ष्यते ।

(**ख**) कथं प्रियसखी मे वासन्ती ।

(**ग**) हा तात जटायो शून्यं त्वया विनेदं जनस्थानम् ।

'तम्' इति सूत्रेणेतच् ॥ **नूनमिति** । संकल्पाभ्यासस्य स्मृतिसंतानस्य पाटवं स्फूर्तिः तदेव उपादानं कारणं यस्य तथोक्तः भ्रमः । सीता पृष्ठवर्तीत्याकारकान्यथाज्ञानम् ॥ **अहहेति** । हृदयमर्माणि छिन्दन्तीति विग्रहः । कथोद्धाताः

---

१ वोत्पादितः. २ अभिजुज्जाइ (अभियुज्यते). ३ ०शिखरिदक्षिणेन, जटायुगिरिशिखरस्य हस्तं हस्त-दक्षिणेन. ४ अज्ज (अद्य) सुण्णं.

देव्यास्तत्किमित्याशङ्कसे ।

सीता—तदो अणुसरह्म । (इति परिक्रामति ।) (ख)

रामः—भगवति गोदावरि नमस्ते ।

वासन्ती—(निरूप्य ।) देव मोदस्व विजयिना वधूद्वितीयेन देव्याः पुत्रकेण ।

रामः—विजयतामायुष्मान् ।

सीता—अह्महे ईदिसो मे पुत्तओ संवुत्तो । (ग)

रामः—हा देवि दिष्ट्या वर्धसे ।

येनोद्गच्छद्बिसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्कुरेण
व्याकृष्टस्ते सुतनु लवलीपल्लवः कर्णमूलात् ।
सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता
यत्कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः ॥ १५ ॥

सीता—अविउत्तो दाणिं अअं दीहाऊ इमाए सोह्मदंसणाए होदु । (घ)

रामः—सखि वासन्ति पश्य पश्य कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि शिक्षितं वत्सेन ।

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु संपादिताः
पुष्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः ।

(क) भगवति सत्यमेव वनदेवता अपि मां न प्रेक्षन्ते ।

(ख) ततोऽनुसरावः ।

(ग) अहो ईदृशो मे पुत्रकः संवृत्तः ।

(घ) अवियुक्त इदानीमयं दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।

पुरावृत्तोपन्यासाः ॥ **अयीति** । प्रकृष्टमुत्कृष्टम् । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षाभिधानरूपोदाहृतिरुक्ता ॥ **येनेति** । तरुणे वयसि यत् कल्याणं अङ्गनापरिष्वङ्गरूपं मङ्गलं तस्य भाजनं पात्रं जातः ॥ १५ ॥ **लीलेति** । लीलया उत्खाता उद्धृता मृणालकाण्डा एव कवला ग्रासाः तेषां छेदेषु अवसानेषु । पुष्यद्भिः

वत्स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ १६ ॥

सीता—भअवदि तमसे अयं दाव ईरिसो जादो । दे उण ण आणामि कुसलवा एत्तिएण कालेण कीरिसा संवुत्तोत्ति । (क)

तमसा—यादृशोऽयं तादृशौ तावपि ।

सीता—ईदिसी अहं मन्दभाइणी जाए ण केवलं णिरन्तरं अज्जउत्तविरहो वि । (ख)

तमसा—भवितव्यतेयमीदृशी ।

सीता—किंवा मए पसूदाए जेण तादिसंपि मह पुत्तआणं ईसिविरलकोमलधवलदसणुज्जलकपोलं अणुबद्धमुद्धकाअलीविहासिदं णिबद्धकाकसिहण्डअं अमलमुहपुण्डरीअजुअलं ण परिचुम्बिअं अज्जउत्तेण । (ग)

तमसा—अस्तु देवताप्रसादात् ।

सीता—भअवदि तमसे एदिणा अवच्चसंसुमरणेण उस्ससिदप-

(क) भगवति तमसे अयं तावदीदृशो जातः । तौ पुनर्न जानामि कुशलवावेतावता कालेन कीदृशौ संवृत्ताविति ।

(ख) ईदृश्यहं मन्दभागिनी यस्या न केवलं निरंतरमार्यपुत्रविरहः पुत्रविरहोऽपि ।

(ग) किंवा मया प्रसूतया येन तादृशमपि मम पुत्रकयोरीषद्विरलधवलकोमलदशनोज्ज्वलकपोलमनुबद्धमुग्धकाकलीविहसितं निबद्धकाकशिखण्डकममलमुखपुण्डरीकयुगलं न परिचुम्बितमार्यपुत्रेण ।

वर्धमानैः पुष्करैः पद्मैः वासितस्य सुरभितस्य पयसः जलस्य गण्डूषसंक्रान्तयः पयःसंबन्धिगण्डूषसंक्रमणानि संपादिताः विर्व्यूढाः । अथवा पुष्यति उपचयवति पुष्करे शुण्डाग्रे वासितस्य संजातवासस्य पयसः जलस्य गण्डूषसंक्रान्तयः । लीलोत्खातमृणालकाण्डरूपकवलच्छेदेषु कवलार्धखण्डेषु । अधिकरणे सप्तमी । संपादिताः निर्व्यूढाः । तत्र हि 'अच्छिद्राणि भूयांसि' इति भावः । अनरालं अवक्रम् ॥ १६ ॥ अनुबद्धमुग्धकाकलीविहसितमुत्पन्नसूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिमु-

ण्हुदरथणी तादेअ पिदुणो सण्णिहाणेण खणमेत्तं संसारिणोम्हि संवु-
त्ता। (क)

तमसा—किमत्रोच्यते। प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य। परं चैतदन्योन्यसंश्लेषणं पित्रोः।

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात्।
आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥ १७ ॥

वासन्ती—इतोऽपि देवः पश्यतु।

अनुदिवसमवर्धयत्प्रिया ते
यमचिरनिर्गतमुग्धलोलबर्हम्।
मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे
नदति स एष वधूसखः शिखण्डी ॥ १८ ॥

सीता—(सकौतुकस्नेहास्रम्।) एसो सो एसो सो (ख)

रामः—मोदस्व वत्स मोदस्व।

सीता—एव्वं होदु। (ग)

(क) भगवति तमसे एतेनापत्यसंस्मरणेनोच्छ्वसितप्रस्नुतस्तनी तयोश्च पितुः संनिधानेन क्षणमात्रं संसारिण्यस्मि संवृत्ता।

(ख) एष स एष सः।

(ग) एवं भवतु।

ग्धस्मितम् ॥ देवताप्रसादाद्देवतानुग्रहात् ॥ **प्रसव इति**। पर्यन्तः परा कोटिः अन्योन्यसंश्लेषणं अविनाभावहेतुभूतम्। तदुभयमपीत्याह—**अन्तःकरणेति**। दम्पत्योः जायापत्योः अन्तःकरणतत्त्वस्य हृदयवस्तुनः स्नेहसंश्रयात्। स्नेहः प्रीतिः। संश्रयः संश्रयणम्। अविश्लेष इति यावत्। स्नेहश्च संश्रयश्चेति समाहारद्वन्द्वः। तस्मान्निमित्तादित्यर्थः। अन्नाद्धेतोर्वसतीत्यत्र अन्नफलको वास इति बोधः। तद्वदत्रापि स्नेहसंश्रयणफलकानन्दग्रन्थिरिति। आनन्दग्रन्थिः आनन्दमयग्रन्थिः। आनन्दपदेन ग्रन्थ्यन्तरव्यावृत्तिः। अपत्यमिति पठ्यते परिभाष्यते ॥१७॥ **अनुदिवसमिति**। अचिरनिर्गतमुग्धलोलबर्हं प्रत्यग्रोत्पन्नसुन्दरचलपिच्छं यं अवर्धयत् स एष शिखण्डी वधूसखः सन् कदम्बे वृक्षे मणिमुकुट इव। आनुपूर्व्यात् पृथुकृशत्वात् नानावर्णत्वाच्च रत्नमयकिरीटसादृश्यम्। नदति

रामः—

भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षुः-
प्रचलितचटुलभ्रूताण्डवैर्मण्डयन्त्या ।
करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानं
सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि ॥ १९॥

हन्त तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते ।

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः
प्रियतमया परिवर्धितोऽयमासीत् ।

सीता—(निरूप्य सास्रम् ।) सुट्ठु पच्चहिआणिदं अज्जउत्तेण । (क)

रामः—

स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः
स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

वासन्ती—अत्र तावदासनपरिग्रहं करोतु देवः ।

(राम उपविशति ।)

(क) सुष्ठु प्रत्यभिज्ञातमार्यपुत्रेण ।

केकां करोति ॥ १८ ॥ भ्रमिष्विति । मण्डलं यथा भवति तथा आवृत्तिः मण्डलावृत्तिः । पुटे अन्तः पुटान्तः । पुटान्तः मण्डलावृत्तिः पुटान्तर्मण्डलावृत्तिः भ्रमिषु भ्रमणेषु । मयूरस्य मण्डलाकारनास्यचारिष्विति यावत् । कृता रचिता पुटान्तर्मण्डलावृत्तिः ययोस्तथोक्ते चक्षुषी यैस्तथोक्तानि कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षूंषि । प्रचलितयोः चटुलयोः सुन्दरयोः भ्रुवोः ताण्डवानि नर्तनानि । कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्तिचक्षूंषि च तानि प्रचलितचटुलभ्रूताण्डवानि चेति विग्रहः । तैः । तदुक्तं कनककविना—'किं चाधस्तादुपरि च नयन्त्यानतोन्निद्रपक्ष्मा चक्राकारं भ्रमयति मुहुर्विश्वमावर्तयन्ती' इति । करकिसलयतालैः करसंघट्टनजाततालध्वनिभिः । जातिभेदाभिप्रायकं बहुवचनम् । वत्सलेन सस्नेहेन ॥ १९ ॥ अनुरुध्यन्ते अनुसरन्ति । कतिपय इति । कतिपयकुसुमानामुद्गम उत्पत्तिः यस्मिन्निति विग्रहः । स्मरतीति । एष गिरिमयूरः गिरिप्रियो मयूरः गिरिमयूरः । शाकपार्थिववत्समासः । गिरेः प्रियत्वं उन्नतत्वनिरुपप्लवत्वादिना । अत्र

वासन्ती—

एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्ति
कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।
अत्र स्थिता तृणमदाद्बहुशो यदेभ्यः
सीता ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

रामः—इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । (इत्यन्यतो रुदन्नुपविशति ।)

सीता—सहि वासन्दि किं तुए किदं अज्जउत्तस्स मह अ एदं दंसअन्तीए । हद्धी हद्धी । सो एव्व अज्जउत्तो तं एव्व पञ्चवटीवणं सा एव्व पिअसही वासन्दी दे एव्व विविहविस्सम्भसक्खिणो गोदावरीकाणणुद्देसा दे एव्व जादणिव्विसेसा मिअपक्खिपाअवा सा ज्जेव चाहम् । मह उण मन्दभाइणीए दीसन्तं वि सव्वं एव्व एदं णत्थि त्ति सा ईदिसो जीवलोअस्स परिवत्तो । (क)

वासन्ती—सखि सीते कथं न पश्यसि रामभद्रस्यावस्थाम् ।

कुवलयदलस्निग्धैरङ्गैर्ददन्नयनोत्सवं
सततमपि नः स्वेच्छादृश्यो नवो नव एव यः ।
विकलकरणः पाण्डुच्छायः शुचा परिदुर्बलः
कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशोः प्रियः ॥ २२ ॥

सीता—पेक्खामि सहि पेक्खामि । (ख)

तमसा—पश्यन्ती प्रियं भूयाः ।

(क) सखि वासन्ति किं त्वया कृतमार्यपुत्रस्य मम चैतद्दर्शयन्त्या । हा धिक् हा धिक् । स एवार्यपुत्रस्तदेव पञ्चवटीवनं सैव प्रियसखी वासन्ती त एव विविधविस्रम्भसाक्षिणो गोदावरीकाननोद्देशास्त एव जातनिर्विशेषा मृगपक्षिपादपाः सैव चाहम् । मम पुनर्मन्दभाग्यायाः दृश्यमानमपि सर्वमेवैतन्नास्तीति तदीदृशो जीवलोकस्य परिवर्तः ।

(ख) प्रेक्षे सखि प्रेक्षे ।

सीतां स्मरतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ नवेति । विकलकरणः शून्यचक्षुरादिकरणः शुचा दुःखेन परिदुर्बलः स्वधारणेऽप्यसमर्थः । बलं हि धारण-

विणेपि केण संभाविदं आसि । ता मुहुत्तमेत्तं जम्मन्तरादो विअ लद्धदंसणं बाहसलिलन्तरेसु पेक्खामि दाव वच्छलं अज्जउत्तम् । (इति वैश्यन्ती स्थिता ।) (क)

तमसा—(परिष्वज्य सास्रम् ।)

विलुलितमतिपूरैर्बाष्पमानन्दशोक-
प्रभवमवसृजन्ती तृष्णयोत्तानदीर्घा ।
स्नपयति हृदयेशं स्नेहनिष्यन्दिनी ते
धवलबहलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥ २३ ॥

वासन्ती—

ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुश्च्युतः
स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।
कलमविरलं रज्यत्कण्ठाः क्वणन्तु शकुन्तयः
पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः ॥ २४ ॥

(क) हा देव एष मया विना अहमप्येतेन विनेति स्वप्नेपि केन संभावित- मासीत् । तन्मुहूर्तमात्रं जन्मान्तरादिव लब्धदर्शनं बाष्पसलिलान्तरेषु प्रेक्षे तावद्वत्सलमार्यपुत्रम् ।

पश्चकत्यादिति भावः ॥ २२ ॥ **हा इति** । केन संभावितमासीत् । केन हेतुना संभावितं उत्पादितम् । त्वयेति शेषः । दुर्लभलब्धदर्शनं यदृच्छया- लब्धदर्शनमिति व्याख्यातारः ॥ **विलुलितमिति** 'विलुठितम्' इति पाठान्तरम् । अतिपूरैः अतिशयितस्रोतोभिः विलुलितं विकीर्णमानन्द- शोकप्रभवमानन्दशोकहेतुकं बाष्पमश्रु अवसृजन्ती उत्पादयन्ती । पक्ष्मला च सा उत्ताना च सा दीर्घा च इति विग्रहे विशेषणसमासः । उत्तानविपुला । स्नेहस्य अनुरागस्य निष्यन्दः यस्यामस्तीति विग्रहः । दुग्धकुल्येव सुधामय- कृत्रिमाल्पसरिदिव स्नपयति स्नानं करोति । आदन्तत्वात् पुगागमे 'ग्लास्ना- वनुवमां च' इति वैकल्पिको ह्रस्वः ॥ २३ ॥ **ददत्विति** । मधूनि मकर- न्दानि श्चोतयन्ति क्षरन्तीति विग्रहः । 'श्चुतिर् क्षरणे' इत्यस्मादन्तर्भावित- ण्यर्थात् कर्तरि क्विप्प्रत्ययः । यद्वा मधुभिः मकरन्दैः श्चोतन्ति आर्द्रीकुर्वन्तीति

रामः—एहि सखि वासन्ति नन्वितः स्थीयताम् ।

वासन्ती—(उपविश्य सास्रम् ।) महाराज अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्य ।

रामः—(अश्रुतिमाभिनीय ।)

करकमलवितीर्णैरम्बुनीवारशष्पै-
स्तरुशकुनिकुरङ्गान्मैथिली यानपुष्यत् ।
भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि
द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोद्भेदयोग्यः ॥ २५ ॥

वासन्ती—महाराज ननु पृच्छामि अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्येति ।

रामः—(आत्मगतम् ।) अये महाराजेति निष्प्रणयमामन्त्रणपदं सौमित्रिमात्रे च बाष्पस्खलिताक्षरः कुशलप्रश्नः । तथा मन्ये विदितसीतावृत्तान्तेयमिति । (प्रकाशम् ।) आं कुशलं कुमारस्य ।

वासन्ती—(रुदती ।) अयि देव किं परं दारुणः खल्वसि ।

सीता—सहि वासन्दि किं तुमं एव्वंवादिणी होसि । पिआरुहो क्खु सव्वस्स अज्जउत्तो विसेसदो मह पिअसहीए । (क)

(क) सखि वासन्ति किं त्वमेवंवादिनी भवसि । प्रियार्हः खलु सर्वस्यार्यपुत्रो विशेषतो मम प्रियसख्याः ।

तृतीयान्तपाठे फलविशेषणं पुष्पविशेषणं वा । 'च्यु च्यवने' इत्यस्मात् भावे क्तप्रत्यये मधूनां च्युतं च्यवनं येभ्य इति पुष्पपक्षे । फलपक्षे तु कर्मणि क्तप्रत्ययेन मधुभ्यः च्युतैरिति पञ्चमीतत्पुरुषः । पुष्परससमृद्धौ तात्पर्यम् । तदेवं पक्षत्रये—आद्यः शकारचकाराभ्यां युक्तः पाठः । द्वितीयः शकारचकारयकारैर्युक्तः । तृतीयस्तु चकारयकाराभ्यामिति विवेकः । रज्यत्कण्ठा रागयुक्तकण्ठाः क्वणन्तु गीतवाद्यभेदेन शब्दं कुर्वन्तु । अत एव कूजन्त्विति नोक्तम् ॥ २४ ॥ अनाकर्णनं आकर्णनाभावम् । **करकमलेति** । करकमलवितीर्णैः करकमलदत्तैः अम्बुनीवारशष्पैः नीवारो धान्यविशेषः शष्पं बालतृणं तैः । अपुष्यत् अवर्धयत । अत्राम्बुना तरून् अम्बुनीवाराभ्यां शकुनीन् ।

वासन्ती—

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां
तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥ २६ ॥

(इति मुह्यति ।)

तमसा—स्थाने वाक्यनिवृत्तिर्मोहश्च ।

रामः—सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासन्ती—(समाश्वस्य ।) तत्किमिदमकार्यमनुष्ठितं देवेन ।

सीता—सहि वासन्दि विरम विरम । (क)

रामः—लोको न मृष्यतीति ।

वासन्ती—कस्य हेतोः ।

रामः—स एव जानाति किमपि ।

तमसा—चिरादुपालम्भः ।

(क) सखि वासन्ति विरम विरम ।

कारे ॥ **त्वमिति** । त्वं जीवितं प्राणाः । त्वं मे द्वितीयं हृदयमसि । त्वं नयनयोः कौमुदी तद्वदानन्दिनी । 'कौ मोदन्ते जना यस्मात्तेनेयं कौमुदी मता' इति कौमुदीपदनिरुक्तेः । त्वमङ्गे विषये अमृतं पीयूषम् । तद्वज्जराप्रतिबन्धेन नित्ययौवनावहेत्यर्थः । अत्र प्राणाः प्राणा एव हृदयं हृदयमेव कौमुदी कौमुद्येव अमृतं अमृतमेव । त्वं तु प्राणा हृदयं कौमुद्यमृतमेतत् सर्वमिति प्राणाद्यपेक्षया वैलक्षण्यमपि सूच्यते । देवतायाः स्वस्या अपि ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वादाह--इत्यादिभिरिति । प्रियाणां प्रियवचनानां शतैः । अनन्तवाची शतशब्दः । 'शतं सहस्रमयुतं सर्वमानन्त्यवाचकम्' इत्युक्तेः । मुग्धां अनुरुध्य । 'उदययौवना मुग्धा' इति लक्षणलक्षितां सुन्दरीम् । त्वत्क्रौर्यमजानतीमिति वार्थः । अनुरुध्य अनुनीय तामेव पूर्वोक्तानुनयविषयभूतामेवात्र कथं त्यक्तवानसि । नाशितवानसीति वा । वाक्यशेषस्य दुःखातिशयेन वक्तुमशक्यतया प्रकरणाद्यनुप्र-

वासन्ती—

अयि कठोर यशः किल ते प्रियं
किमयशो ननु घोरमतःपरम् ।
किमभवद्विपिने हरिणीदृशः
कथय नाथ कथं बत मन्यसे ॥ २७ ॥

सीता—तुमं एव्व सहि वासन्दि दारुणा कठोरा अ जा एव्वं अज्जउत्तं पलित्तं पदीवेसि । (क)

तमसा—प्रणय एवं व्याहरति शोकश्च ।

रामः—सखि किमत्र मन्तव्यम् ।

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-
स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।
ज्योत्स्नामयीव मृदुबालमृणालकल्पा
क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

सीता—अज्जउत्त धरामि एसा धरामि । (ख)

रामः—हा प्रिये जानकि क्वासि ।

सीता—हद्धी हद्धी । अण्णो विअ अज्जउत्तो पमुक्ककण्ठं रोदिदि (ग)

तमसा—वत्से सांप्रतिकमेवैतत् । कर्तव्यानि खलु दुःखितैर्दुःखनिर्वापणानि ।

(क) त्वमेव सखि वासन्ति दारुणा कठोरा च यैवमार्यपुत्रं प्रदीप्तं प्रदीपयसि ।

(ख) आर्यपुत्र ध्रिये एषा ध्रिये ।

(ग) हा धिक् हा धिक् । अन्य इवार्यपुत्रः प्रमुक्तकण्ठं रोदिति ।

शान्तम् । त्वामुपलभ्यालम् । अतः परेण किम् । अतिक्रान्तत्वादिति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥ त्रस्तेति । ज्योत्स्नामयीव ज्योत्स्नाविकृतिरिव स्थिता क्रव्याद्भिः विलुप्ता । नाशितेति भावः । नियतमिति संभावनायाम् । अत्र प्रकरणे [illegible]

शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ २९ ॥

विशेषतो रामभद्रस्य यस्य बहुतरप्रकारकष्टो जीवलोकः ।

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा
प्रियाशोको जीवं कुसुममिव घर्मो ग्लपयति ।
स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-
स्तदद्याप्युच्छ्वासो भवति ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

रामः—कष्टं भोः कष्टम् ।

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसा-
त्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

सीता—एव्वं णेदं । (क)

रामः—हे भवन्तः पौरजानपदाः ।

न किल भवतां देव्याः स्थानं गृहेऽभिमतं तत-
स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता ।
चिरपरिचितास्ते ते भावाः परिद्रवयन्ति मा-
मिदमशरणैरद्यास्माभिः प्रसीदत रुद्यते ॥ ३२ ॥

(क) एवं न्विदम् ।

इव पृथग्जन इव । **पूरोत्पीड इति** । पूरोत्पीडे स्रोतोभूयस्त्वे । परीवाहः जलनिःसारणम् । प्रतिक्रिया प्रतीकारः चिकित्सा । शोकक्षोभे शोकाधिक्यप्रयुक्तप्रकृतिविपर्यासे । प्रलापैः परिदेवनैः ॥ २९ ॥ बहुप्रकाराणि कष्टानि बहुविधानि दुःखानि यस्मिन् तथोक्तः । **इदमिति** । अभियुक्तेन तत्परेण विधिवत् यथाशास्त्रं विलपनं चासौ विनोदश्चेति विग्रहः । उच्छ्वासः प्राणधारणम् ॥ ३० ॥ **दलतीति** । दलति स्फुटति । द्विधा न भिद्यते । पृथक्कारेण शकलद्वयं न भवतीत्यर्थः । न कृन्तति न छिनत्ति ॥३१॥ **न किलेति** । देव्याः सीतायाः गृहे स्थानं गृहस्थितिः न चाप्यनुशोचिता । तत्परित्यागहेतुकशोकोऽपि युष्माकं नेति भावः । भावाः अभिप्रायाः तथा द्रवयन्ति वाचामगोचरं यथा तथा विलापयन्ति । 'परिद्रवयन्ति' इत्यपि पाठः । रुद्यते रोदनं करोमि । भावे लट् ।

वासन्ती—(स्वगतम् ।) अतिगंभीरमापूरणं मन्युसंभारस्य । (प्रकाशम् ।) देव अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् ।

रामः—सखि किमुच्यते धैर्यमिति ।

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।
प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

सीता—मोहिदम्हि एदेहिं अज्जउत्तवअणेहिं । (क)

तमसा—एवमेव वत्से ।

नैताः प्रियतमा वाचः स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः ।
एतास्ता मधुनो धाराः श्च्योतन्ति सविषास्त्वयि ॥ ३४ ॥

रामः—अयि वासन्ति मया खलु

यथा तिरश्चीनमलातशल्यं
प्रत्युप्तमन्तः सविषश्च दंशः ।
तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कु-
र्मर्माणि कृन्तन्नपि किं न सोढः ॥ ३५ ॥

सीता—एव्वंम्हि मन्दभाइणी पुणोवि आआसआरिणी अज्जउत्तस्स । (ख)

(क) मोहितास्म्येतैरार्यपुत्रवचनैः ।

(ख) एवमस्मि मन्दभागिनी पुनरप्यायासकारिणी आर्यपुत्रस्य ।

अतिगभीरमतिगूढम् । अवलम्ब्यतां आश्रीयताम् । त्वयेति शेषः ॥ **देव्या इति** । द्वादशानां पूरणः द्वादशः । 'तस्य पूरणे डट्' । परिवत्सरः संवत्सरः । रामः न जीवतीति न । जीवत्येवेत्यर्थः । जीवनाभावोऽन्यादृश इति व्यज्यते ॥ ३३ ॥ **नैता इति** । प्रियतमा इष्टतमाः स्नेहार्द्रा अनुरागशीतलाः शोकदारुणा दुःखेन रूक्षा एता वाचो न । किंतु एताः सविषा मधुनो धाराः श्च्योतन्ति स्रवन्ति । अत्रापह्नुतिरलंकारः ॥ ३४ ॥ **यथेति** । तिरश्चीनं तिर्यग्भूतं प्रत्युप्तं निखातं अलातशल्यमुल्कामयं लोहकीलाग्रं सविषो दन्तश्च यथा तीव्रः तथैव तीव्रो मर्माणि हृदयादीनि कृन्तन् सन्नपि छिन्दन् सन्नपि हृदि [illegible]

रामः—एवमतिनिष्कम्पस्तम्भितान्तःकरणस्यापि मम संस्तुतसतिप्रियवस्तुदर्शनादुद्दामोयमावेगः। तथाहि।

वेलोल्लोलक्षुभितकरुणोज्जृम्भणस्तम्भनार्थं
यो यो यत्नः कथमपि मयाधीयते तं तमन्तः।
भित्त्वा भित्त्वा प्रसरति बलात्कोऽपि चेतोविकार-
स्तोयस्येवाप्रतिहतरयः सैकतं सेतुमोघः॥ ३६॥

सीता—एदिणा अज्जउत्तस्स दुव्वारदारुणारम्भेण दुःखसंखोएण परिमुसिअणिअदुक्खं किंपि पमुद्धं मे हिअअं। (क)

वासन्ती—(स्वगतम्।) कष्टमभ्यापन्नो देवः। तदन्यतः क्षिपामि तावत्। (प्रकाशम्।) चिरपरिचितानिदानीं जनस्थानभागानवलोकनेन मानयतु देवः।

रामः—एवमस्तु। (इत्युत्थाय परिक्रामति।)

(क) एतेनार्यपुत्रस्य दुर्वारदारुणारम्भेण दुःखसंक्षोभेण परिमुषितनिजदुःखमिव किमपि प्रमुग्धं मे हृदयम्।

कः॥ ३५॥ वेलेति। वेलाया मर्यादाया उल्लोलः उद्गतः। अतिवेल इत्यर्थः। क्षुभितः प्रवाहभूयस्तया नदीवत् क्षोभवांश्च यः करुणः प्रियजनविश्लेषजन्यदुःखातिशयः तस्य उज्जृम्भणमभिवृद्धिः तस्य स्तम्भनं प्रतिरुद्धिः तदर्थम्। 'करणस्तम्भनार्थम्' इति पाठे वेलोल्लोलं वेलातिक्रान्तं क्षुभितं क्षोभः यस्य यथोक्तस्य करणस्य। हृदयादेरित्यर्थः। कथमपि प्रयासेन समाधीयते उत्पाद्यते। चेतोविकारः संभ्रमातिशयः। ओघः दीर्घप्रवाहः॥ ३६॥ आर्यपुत्रस्येति। दुर्वारो दुर्निवर्त्यः दारुणानां क्रूरमूर्च्छासंतापादीनामारम्भ उपादानं येनेति विग्रहः। परिमुषितं निजदुःखं स्वीयदुःखं यस्येति तथोक्तम्। स्फुटति दलति॥ आक्षिपामि। अन्यत्र नयामीत्यर्थः॥ संदीपन इति। विनोदनोपायः चिरपरिचितजनस्थानाभोगावलोकनरूपः दुःखस्य संदीपन एव

---

१ गूढ. २ संस्तुतबहुतरप्रियदर्शनात्. ३ अथायमावेगः. ४ वेलो०, हेलो०.

सीता—संदीवण एव्व दुःखस्स पिअसहीए विणोदणोवाओ त्ति तक्केमि। (क)

वासन्ती—(सकरुणम्।) देव देव

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीसैकते।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
कातर्यादरविन्दकुड्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः॥ ३७॥

सीता—दालुणासि वासन्ति दालुणासि। जा एदेहिं हिअअमम्मगूढसल्लसंघट्टेहिं पुणोपुणोत्ति मं मन्दभाइणिं अज्जउत्तं अ संदावेसि। (ख)

(क) संदीपन एव दुःखस्य प्रियसख्या विनोदनोपाय इति तर्कयामि।

(ख) दारुणासि वासन्ति दारुणासि। या एतैर्हृदयमर्मगूढशल्यसंघट्टैः पुनःपुनरपि मां मन्दभागिनीमार्यपुत्रं च सन्तापयसि।

उद्दीपनहेतुरेवेति तर्कयामि जानामि॥ **अस्मिन्निति**। अस्मिन्नेव लतागृहे त्वं अभवः स्थितवान्। तन्मार्गे सीताया आगमनमार्गे दत्तं ईक्षणं नेत्रं येन तथोक्तः। हंसैः कृतमुत्पादितं कौतुकं हर्षः यस्यास्तथोक्ता। गोदावरीसैकते पुलिनोच्चये। आयान्त्या आगच्छन्त्या तया सीतया परिदुर्मनायितमिव परिकुपितमनस्कमिव स्थितम्। नतु वस्तुतः कुपितहृदयमित्यर्थः। त्वां वीक्ष्य कातर्यात् अपराधप्रतिसंधानजनितसाध्वसात् अरविन्दकुड्मलनिभः पद्मकोशसदृशो मुग्धः सुन्दरः प्रणामाञ्जलिः। मस्तकन्यस्तकरसंपुटादिप्रणामाङ्गभूताञ्जलिरित्यर्थः। अथवा 'नामयत्यपि वा देवं प्रह्वीभावयति ध्रुवम्। प्रह्वीभवति नीचे हि परो नैच्यं विलोकयन्॥ अतो वा नमउक्तीदं यत्तं नामयति स्वयम् वाचा नम इति प्रोच्य वपुषा मनसा च यत्॥' इति भगवच्छास्त्रोक्तरीत्या प्रणामः कोपोद्धतरामहृदयनमनहेतुभूतोऽञ्जलिरित्यर्थः। उक्तं च—'अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी' इति। अत एव रामायणे—कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम्। अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात्॥ इति। बद्धः घटितः॥ ३७॥ **दारुणेति**। हृदयमर्मोद्घाटितशल्यस्य हृदयमर्मणि स्थितकीलाग्रस्य संघट्टैः संचलनैरेतैः पुरावृत्तान्तकथनैरार्यपुत्रं मां

हा हा देवि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः
शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा
विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ ३८ ॥

(इति मूर्च्छति ।)

सीता--हद्धी हद्धी पुणोवि प्पमुद्धो अज्जउत्तो । (क)

वासन्ती---देव समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता---अज्जउत्त मं मन्दभाइणिं उद्दिसिअ सअलजीवलोअमङ्गलाधारस्स दे वारं वारं संसइदजीविअदालुणो दशापरिणामो त्ति हा हदह्मि । (इति मूर्च्छति ।) (ख)

तमसा---वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि । पुनस्त्वत्पाणिस्पर्श एव संजीवनोपायो रामभद्रस्य ।

(क) हा धिक् हा धिक् पुनरपि प्रमूढ आर्यपुत्रः ।

(ख) आर्यपुत्र मां मन्दभागिनीमुद्दिश्य सकलजीवलोकमाङ्गलिकजन्मलाभस्य ते वारं वारं संशयितजीवितदारुणो दशापरिणाम इति हा हतास्मि ।

च स्मरयसि । मद्विषयकस्मृतिमार्यपुत्रस्य जनयसीत्यर्थः । या स्मरयसि सा त्वं दारुणेति पूर्वेणान्वयः ॥ चण्डि कठिने जानकि जनकपुत्रि नानुकम्पसे दयां न करोषि । जानकीत्युक्त्या परमदयालुजनकराजपुत्र्यास्तवेदं निर्दयत्वं नोचितमिति व्यज्यते । हा हेति । हाहाशब्दो दुःखातिशयद्योतकः । हृदयं स्फुटति दलति । देहबन्धः शरीरावयवानां संधिः । जातावेकत्वम् । ध्वंसते विशीर्णो भवति । जगत् लोकं शून्यं असत्कल्पम् । अभावप्रतियोगीति यावत् । मन्ये जानामि । अविरला अविच्छिन्ना ज्वाला यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् । अन्तः शरीरान्तः ज्वलामि । काष्ठवत् ज्वलामीति यावत् । विधुरः ज्ञानादिशून्यः सीदन् विशीर्णीभवन् अन्तरात्मा अन्धे अन्धयति लोकानित्यन्धं तस्मिन् तमसि मज्जति अवगाढो भवति । मोहो मूर्च्छा विष्वक् परितः स्थगयति संच्छादयति । कथं करोमि किं करोमि । हृदयस्फोटादि निवारयामि उत त्वदागमनार्थं लोकाननुनयामि अथवा तान्निगृह्य त्वामानेष्यामि वेति भावः ॥ ३८ ॥ पुनरपि मूढो मूर्छितः ॥ वारं वारं पदे पदे संशयितजीवितः संशयितं संशयविषयं जीवितं यस्मिंस्तथोक्तः । मरणपर्यवसायीति भावः । अत एव

संभावयात्मनो जीवितेश्वरम् ।

(सीता ससंभ्रममुपसृत्य हृदि ललाटे च स्पृशति ।)

वासन्ती—दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः ।

रामः—

आलिम्पन्नमृतमयैरिव प्रलेपै-
  रन्तर्वा बहिरपि वा शरीरधातून् ।
संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकस्मा-
  दानन्दादपरविधं तनोति मोहम् ॥ ३९ ॥

(आनन्दनिमीलिताक्ष एव) सखि वासन्ति दिष्ट्या वर्धसे ।

वासन्ती—देव कथमिव ।

रामः—सखि किमन्यत् । पुनः प्राप्ता जानकी ।

वासन्ती—अयि देव रामभद्र क्व सा ।

रामः—(स्पर्शसुखमभिनीय ।) पश्य नन्वियं पुरत एव ।

वासन्ती—अयि देव किमिति मर्मच्छेददारुणैरेभिः प्रलापैः प्रियसखीदुःखदग्धामपि मां पुनर्मन्दभाग्यां दहसि ।

दारुणः क्रूरः दशापरिणामः दशापरिपाकः ॥ **हा प्रियसखीति** । जीवितेश्वरं प्राणनाथं रामं संभावय संभावितं कुरु । रामासंभवं परिहरस्वेत्यर्थः ॥ हृदि ललाटे च स्पृशति । इदं च लोकेऽनुभवसिद्धम् ॥ **दिष्ट्येति** । दिष्ट्येत्यानन्दे । प्रत्यापन्ना पुनरागता चेतना प्रज्ञा यस्य स तथोक्तः ॥ **आलिम्पन्निति** । अमृतमयैः अमृतस्वरूपैः । चिन्मयमित्यादाविव स्वार्थिको मयट् प्रत्ययः । प्रकृष्टो लेपः यैस्ते । लेपसाधनद्रव्यैः अन्तर्वा बहिरपि वा अन्तर्बहिश्च शरीरं धातूंश्च । नाडीश्च अन्तर्नाडीः बहिः शरीरमिति विवेकः । आलिम्पन्निव । सर्वाङ्गीणलेपनकर्तेति संभावनीयः । जीवयन् प्राणप्रतिष्ठाहेतुभूतः अकस्मात् निर्हेतुकः संस्पर्शः पुनरपि आनन्दात् आनन्दमुत्पाद्यापरं मोहं दुःखहेतुकपूर्वमूर्च्छातिरिक्तमूर्च्छाम् । आनन्दादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । यद्वा आनन्दादिति हेतौ पञ्चमी । तथा च दुःखजन्यपूर्वमूर्च्छातिरिक्ताम् । आनन्दहेतुकां मूर्च्छामादधतीव उत्पादयतीव । अन्ये तु परो न भवतीत्यपरः । अनन्य इत्यर्थः । आनन्दादपरं मोहं आनन्दात्मकमूर्च्छामित्याहुः ॥ ३९ ॥ सानन्दमुन्मीलिताक्ष एव उन्मीलिते स्पष्टमुकुलीभावे अक्षिणी यस्य तथोक्तः ।

सीता—ओसरिदुं इच्छम्मि । एसो उण चिरसंभावसोम्मसीअलेण अज्जउत्तप्फरिसेण दीहदारुणंवि झत्ति संदावं हरन्तेण वज्जलेवोवणिबद्धो विअ सिज्जन्तणीसहविपल्हत्थो वेअणसीलो अवसो विअ मे हत्थो । (क)

रामः—सखि कुतः प्रलापाः ।

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कंकणधरः
श्चिरं स्वेच्छास्पर्शैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः ।

सीता—अज्जउत्त सो एव्व दाणिं सि तुमम् । (ख)

रामः—

स एवायं तस्यास्तुहिननिकरौपम्यसुभगो
मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥ ४० ॥

(इति गृह्णाति ।)

(क) अपसर्तुमिच्छामि । एष पुनः चिरसद्भावसौम्यशीतलेन आर्यपुत्रस्पर्शेन दीर्घदारुणमपि झटिति संतापं हरता वज्रलेपोपनिबद्ध इव स्विद्यन्निःसहविपर्यस्तो वेपनशीलोऽवश इव मे हस्तः

(ख) आर्यपुत्र स एवेदानीमसि त्वम् ।

मर्मच्छेदवत् हृदयाद्यवयवक्षतिवत् दारुणैः दुःसहैः प्रलापैः अनर्थकवचोभिः दहसीत्यत्रान्वयः । प्रियसख्याः सीतायाः विपत्त्या विपदा यद्दुःखं तेन दग्धां भस्मीक्रियमाणाम् ॥ **अपसर्तुमिति** । चिरस्य बहुकालरूढस्य प्रणयस्य स्नेहस्य संभारेण अतिशयेन हेतुना सौम्यः आह्लादकरः शीतलः शीतश्च तथाविधेन । दीर्घश्चासौ दारुणश्चेति विग्रहः । खञ्जकुब्जादिवत् समासः । तथाविधं संतापं झटिति उल्लाघयता लघूकुर्वता आर्यपुत्रस्पर्शेन वज्रलेपेन उपनद्ध इव घटित इव पर्यस्तव्यापारः । निष्पन्द इत्यर्थः । मे अग्रहस्तः आसञ्जित इव लग्न इव ॥ प्रलापैरिति वासन्तीवाक्यस्योत्तरमाह—'सखि, कुतः प्रलापाः' इति । **गृहीत इति** । यः करः परिणयविधौ विवाहविधौ कंकणधरः गृहीतः यः करः सुधाया अमृतस्य सूतिरुत्पत्तिः यस्मात्तस्य चन्द्रस्य अमृतशिशिरैः सुधाशीतलैः पादैः किरणैः परिचितः संश्लिष्टः । उक्तविशेषणसाम्यादाह—आर्यपुत्र स एवेदानीं त्वमसि इति । यः करः कंकणधरो गृहीतः यः सुधासूतेः पादैः परिचितः स एव त्वमिदानीमित्यर्थः । उभयत्रापि परिणयविधौ कंकणधरत्वं लावण्यसंश्लिष्टत्वरूपसुधासूतिकिरणपरिचितत्वं चावशिष्टमिति कृत्वा

संवृत्तो। (क)

रामः—सखि वासन्ति आनन्दनिमीलितेन्द्रियः साध्वसेन परवानस्मि। तत्त्वं तावदेनां धारय।

वासन्ती—कष्टमुन्माद एव।

(सीता ससंभ्रमं हस्तमाक्षिप्यापसर्पति।)

रामः—हा धिक् प्रमादः।

करपल्लवः स तस्याः सहसैव जडो जडात्परिभ्रष्टः।
परिकम्पिनः प्रकम्पी करान्मम स्विद्यतः स्विद्यन्॥ ४१॥

सीता—हद्धी हद्धी। अज्जवि अणवत्थिदत्थिमिदमूढघुण्णन्तणअणो ण पज्जवत्थावेदि अत्ताणअं।

तमसा—(सस्नेहंकौतुकस्मितं निर्वर्ण्य।)

सस्वेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी
जाता प्रियस्पर्शसुखेन वत्सा।

(क) हा धिक् हा धिक्। आर्यपुत्रस्पर्शमोहितायाः प्रमादः खलु मे संवृत्तः।
(ख) हा धिक् हा धिक्। अद्याप्यनवस्थितस्तिमितमूढघूर्णन्नयनो न पर्यवस्थापयत्यात्मानम्।

लवलीकन्दलेन लवलीनामकलताङ्कुरेण निभः सदृशः तदितरकरेण गृहीतान्यकरेण औपम्येन सादृश्येन सुभगः मनोज्ञः। सव्यकरसादृश्यं दक्षिणकरस्य तथा दक्षिणकरसादृश्यं सव्यकरस्येति भावः। तस्याः स एव पाणिः मया लब्धः॥ ४०॥ गृह्णाति ग्रहणमभिनयति॥ प्रमादः अनवधानम्॥ प्रियास्पर्शसाध्वसेन प्रियायाः सीतायाः स्पर्शेन यत् साध्वसं शङ्काजं भयं तेन परवान् परवशः॥ उन्मादः चित्तविभ्रमः॥ हस्तमाक्षिप्य रामहस्तं निरस्य॥ **करपल्लव इति।** प्रकम्पी चञ्चलः स्विद्यन् स्वेदवान् तस्याः स करपल्लवः परिकम्पिनः चञ्चलात् जडात् मम करात् अनवधानतो जडात्मनो मम करात् सहसा परिभ्रष्टः परिच्युतोऽभवत्॥ ४॥ अनुबद्धा उत्पन्ना वह्नी घूर्णमाना उद्गच्छन्ती वेदना यस्य तमात्मानं न संस्थापयामि न स्थिरं करोमि॥ ४२॥

---

१ आनन्दमीलितः प्रियास्पर्शसा०. २ तत्त्वमपि धारयेमाम्। ३ जडात्मनः. ४ अणवद्ध-

सीता—(स्वगतम् ।) अह्महे अवसेन एदेण अत्ताणएण लज्जाविदह्मि भअवदीए तमसाए । किंत्ति किल एसा मण्णिस्सदि एसो परिच्चाओ एसो अहिसङ्गोत्ति । (क)

रामः—(सर्वतोऽवलोक्य ।) हा कथं नास्त्येव । नन्वकरुणे वैदेहि ।

सीता—सच्चं अकरुणह्मि जा एव्वंविहं तुमं पेक्खन्दी जीवेमि एव्व[1] । (ख)

रामः—क्वासि देवि प्रसीद[2] । न मामेवंविधं परित्यक्तुमर्हसि ।

सीता—अयि अज्जउत्त विवरीदं[3] विअ एदम् । (ग)

वासन्ती—देव प्रसीद प्रसीद । स्वेनैव लोकोत्तरेण धैर्येण संस्तभ्यातिभूमिर्गतविप्रलंभमात्मानम्[4] । कुतोत्र मे प्रियसखी ।

रामः—व्यक्तं नास्त्येव कथमन्यथा वासन्त्यपि तां न पश्येत् । अपि खलु स्वप्न एष स्यात् । न चास्मि सुप्तः । कुतो[5] रामस्य निद्रा ।

(क) अह्महे अवशेनैतेनात्मना लज्जापितास्मि भगवत्या तमसया । किमिति किलैषा मंस्यत एष परित्याग एषोऽभिषङ्ग इति ।

(ख) सत्यमकरुणास्मि यैवंविधं त्वां प्रेक्षमाणा जीवाम्येव ।

(ग) अयि आर्यपुत्र विपरीतमिवैतत् ।

कथं नास्त्येवेति व्यक्तम् । स्फुटमित्यर्थः । कथमन्यथा वासन्ती न पश्येत् । अन्यथा सीताया अस्तित्वे वासन्ती कथं कस्माद्धेतोः न पश्येत् । स्वस्य भ्रान्तिशङ्कया वनदेवतायाः प्रमितिप्रकर्षं विभाव्य वासन्तीत्युक्तम् । एवं योग्यानुपलम्भेन सीताया नास्तित्वं निश्चित्य पूर्वोक्तस्पर्शनस्य भ्रमरूपत्वं मीमांसते । अपि खलु स्वप्न एष स्यात् । एष सीतास्पर्शः स्वप्नः स्यात् । स्वाप्निकज्ञानविषयः स्यादिति संभावना । यद्वा एष सीतास्पर्शः स्वप्नः स्यात्स्वप्नावस्थोत्पादितः किमु । स्वप्नावस्थायां हि 'संध्ये सृष्टिराह हि' इति सूत्रप्रामाण्यात्

१ णं धरामि एव्व जीविदं (ननु धराम्येव जीवितम्). २ क्वासि प्रिये । देवि प्रसीद. ३ विप्पदीवं विअ (विप्रतीपमिव). ४ अतिभूमिं गतमात्मा०. ५ अथवा कुतो

सर्वथा स एवैष भगवाननेकवारपरिकल्पनानिर्मितो विप्रलम्भः पुनः पुनरनुबध्नाति माम् ।

सीता—मए एव्व दारुणाए विप्पलद्धो अज्जउत्तो । (क)

वासन्ती—देव पश्य पश्य

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्ष्णायसोऽयं रथ-
स्ते चैते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः ।
खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां चलन्तीं वह-
न्नन्तर्व्याकुलविद्युदम्बुद इव द्यामभ्युदस्थादरिः ॥ ४६ ॥

सीता—(सभयम् ।) अज्जउत्त तादो वावादीअदि अहं वि अवहरिज्जामि । ता परित्ताहि । (ख)

(क) मयैव दारुणया विप्रलब्ध आर्यपुत्रः ।

(ख) आर्यपुत्र तातो व्यापाद्यते अहमप्यपह्रिये । तस्मात्परित्रायस्व परित्रायस्व ।

तत्पुरुषानुभाव्यतत्तत्पदार्थसृष्टिः परमात्मकर्तृकाभ्युपगम्यते । विस्तरस्तूत्तरमीमांसायां द्रष्टव्यः । स्वप्नं प्रति सुप्तेः कारणत्वादाह—न चास्मि सुप्त इति । तदुपपादयति—कुतो रामस्य निद्रेति । 'अनिद्रः सततं रामः' इति सीतावियोगे रामस्य निद्रा नास्तीति प्रसिद्धमेवेति ननूपपत्तिरिति भावः । पर्यवसितमाह—सर्वथेत्यादिना । मम वासन्त्याश्चानुपलम्भान्निद्राया अभावेन स्वप्नानुपपत्तेश्च सर्वप्रकारेणापि सीतास्पर्शनं भ्रमरूपमिति भावः । विप्रलम्भः भ्रमः। भगवानित्यनतिलङ्घनीयत्वप्रयुक्तपूज्यताख्यापनार्थम् । अनुबध्नात्यनुसरति ॥ दारुणया कठिनया । विप्रलब्धः वञ्चितः । भ्रान्त इति वा ॥ पौलस्त्यस्येति । अयं दृश्यमानः । उद्देश्यसमर्पकमिदम् । कृष्णायसविकारः कार्ष्णायसः । लोहमय इत्यर्थः । जटायुषा विघटितः प्रध्वंसितः । पौलस्त्यस्य रावणस्य रथः स्यन्दनम् । विधेयसमर्पकमिदम् । एते पुरतः पुरोवर्तमानाः कङ्कालशेषाः शरीरास्थिरूपशिष्टांशाः । ते पिशाचवदनाः खरा रावणस्यन्दनीयाः पिशाचमुखा रासभाः । खड्गेन छिन्ना कृत्ता च सा जटायुपक्षतिश्चेति समानाधिकरणसमासः । इतः अत्र

रामः—(सवेगमुत्थाय ।) आः पाप तातप्राणसीतापहारिन् क्व यासि ।

वासन्ती—अयि देव राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो किमद्यापि ते मन्युविषयः ।

सीता—अह्मो अहंवि उब्भन्तह्मि । (ग)

रामः—अन्य एवायमधुना विपर्ययो वर्तते ।

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरै-
र्विमर्दैर्वीराणां जगति जनितात्यद्भुतरसः ।
वियोगो मुग्धाक्ष्याः स खलु रिपुघातावधिरभूत्
कटुस्तूष्णीं सह्यो निरवधिरयं त्वप्रतिविधः ॥ ४४ ॥

(ग) अहो अहमप्युद्भ्रान्तास्मि ।

भ्युदस्थादभ्युद्गतवान् । इत इत्यस्माद्देशादिति वा ॥ ४३ ॥ आः पापेत्यादि । अत्र रोषसंभ्रमवचनरूपं तोटकं नाम संध्यङ्गमुक्तम् ॥ प्रलयधूमकेतो प्रलयसूचकधूमकेतुनामकग्रहसदृशेति भावसंबुद्धिः । यद्वा राक्षसकुलस्य प्रलये धूमकेतुरग्निः । राक्षसकुलदाहे प्रलयाग्निसदृशेत्यर्थः । मन्युविषयः क्रोधविषयः ॥ अन्य एव पूर्वसीतावियोगाद्विलक्षण एव विपर्ययः सीतावियोगरूपविपर्यासः । वैलक्षण्यमेवाह—उपायानामिति । उपायानां सेनासंनाहसेतुबन्धादिसाधनानां भावात्सत्त्वादविरलाः संतता विनोदानां दुःखविस्मरणहेतूनां व्यतिकराः संबन्धा येषु तथोक्ताः तथाविधैः वीराणां सुग्रीवप्रभृतीनां विमर्दैः परस्परसंप्रहारैर्जनित उत्पादितो जगतामत्यद्भुतरसो वीररसमयरसो येनेति तथोक्तः । वीररसादद्भुतरसस्योत्पत्तिरिति रसविदः । तदुक्तम्—'हास्यो भवति शृङ्गारात्करुणो रौद्रकर्मणः । अद्भुतश्च तथा वीराद्बीभत्साच्च भयानकः ॥' इति । मुग्धे सुन्दरे आक्षिणी यस्या इति बहुव्रीहिः । 'न त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललोचने । तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरंदरः ॥' इत्युक्तम् । स वियोगः पूर्वकालिकविरहः । रिपुघातावधिरभूद्रावणसंहारपर्यन्तोऽभूत् । कटुः क्रूरः । तूष्णीं सह्यः उपायाद्यभावात् जोषंभावेन सह्यः । अयं तु प्रविलय इदानींतनवियोगः । पुनर्दर्शनाभावाभिप्रायेण वियोगस्य प्रलयत्वोक्तिः । निरवधिर्यावज्जीवभावीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अहमपि...

मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः
सौमित्रेरपि पत्रिणामविषये[5] तत्र प्रिये क्वासि मे[6] ॥ ४५ ॥

सीता—[7]बहुमणाविदह्मि तं पुव्वविरहं । (ख)

रामः—सखि वासन्ति दुःखायैव सुहृदामिदानीं रामस्य दर्शनम् । कियच्चिरं त्वां रोदयिष्यामि । तदनुजानीहि मां गमनाय ।

सीता—(सोद्वेगमोहं तमसामाश्लिष्य ।) [8]भअवदि तमसे कहं गच्छदि एव्व अज्जउत्तो । (इति मूर्च्छति ।) (ग)

तमसा—[11]वत्से समाश्वसिहि । समाश्वसिहि । [12][13]नन्वावामायुष्मतोः

(क) निरवधिरिति हा हतास्मि मन्दभागिनी ।
(ख) बहुमानितास्मि तं पूर्वविरहम् ।
(ग) हा भगवति तमसे गच्छतीदानीमार्यपुत्रः । किं करोमि ।

बहुमानवत्यस्मि । रिपुघातावधिरिति रावणसंहारस्य तन्मूलकत्वोक्तेरिति भावः । 'न त्वदर्थं मया कृतम्' इति हि पूर्वं रामेणोक्तम् । निरवधिरिति हा हतास्मि । अस्य वियोगस्य निरवधित्वोक्तेः प्रत्याशा छिन्नेति भावः । व्यर्थमिति । यत्र प्रदेशे कपीन्द्रसख्यं सुग्रीवमैत्र्यम् । इदमुपलक्षणं सुग्रीवापेक्षयोपसर्जनत्वस्यापि । तदुक्तं रामायणे—'लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति' इति । 'स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते' इति च । व्यर्थं निरर्थकम् । हरीणां वानराणां वीर्यं पराक्रमः यत्र वृथा निष्प्रयोजकः । जाम्बवतः प्रज्ञा युक्तायुक्तकुशलता यत्र न सार्थिकेत्यध्याहारः । वायोः पुत्रस्य हनूमतः गतिरपि न सार्थिका । मार्गं सेतुम् । न क्षमः न योग्यः । सौमित्रेरपि लक्ष्मणस्य । अपिशब्दात् स्वस्य । पत्रिणां बाणानामविषये अगोचरे तत्र तथाविधे क्व कस्मिन्देशे असि भवसि ॥ ४५ ॥ सुहृदां मित्राणां रामदर्शनं दुःखायैव दुःखफलदमेव । रोदयिष्यामि रुदतीं करोमि । अनुजानीहि अनुमतिं कुरु ॥ वर्षवृद्धिमङ्गलानि द्वादशवर्षपूर्तिमङ्गलानि देवतापूजादीनि शुभानि । आयुष्मतो

१ अस्मात्पूर्वं—बहुमाणिदह्मि पुव्वविरहे (बहुमानितास्मि पूर्वविरहे) इत्यधि० २ इति रोदिति इत्य०. ३ कथं गो:. ४ आगमनतो न. ५ अविषयः ६ गोः. ७ बहुमाणिदह्मि पुव्वविरहे. ८ सलिकयमिरि. ९ आलिङ्ग्य, १० हा ... तमसे गच्छदि दाणिं अज्जउत्तो । किं करिस्सम्, ११ वत्से जानकि. १२ अस्मादनन्तरं—विधिस्तवानुकूलो भविष्यति । इत्यधि. १३ तदायुष्मतो......वर्षवृद्धिमङ्ग.

कुशलवयोर्वर्षवर्धनमङ्गलानि संपादयितुं भागीरथीपदान्तिकमेव गच्छावः ।

सीता—भअवदि पसीद । खणमेत्तं त्ति दाव दुल्लहदंसणं जणं पेक्खामि । (क)

रामः—अस्ति चेदानीमश्वमेधीय सहधर्मचारिणी मे ।

सीता—(साक्षेपम् ।) अज्जउत्त का । (ख)

रामः—हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः ।

सीताः—(सोच्छ्वासास्रम् ।)अज्जउत्तो दाणिं सि तुमम् । अह्महे उक्खाणिदं दाणिं मे परिच्चाअलज्जासल्लं अज्जउत्तेण । (ग)

(क) भगवति प्रसीद । क्षणमात्रमपि तावद्दुर्लभदर्शन जनं प्रेक्षे ।

(ख) आर्यपुत्र का ।

(ग) आर्यपुत्र इदानीमसि त्वम् । अहो उत्खातमिदानी मे परित्यागलज्जाशल्यमार्यपुत्रेण ।

कुशलवयोः कुशलवोद्देशेन संपादयितुमुत्पादयितुम् । भागीरथ्याः संबन्धद्योतनायेयमुक्तिः ॥ अश्वमेधस्य सहधर्मचारिणीति विग्रहः । दम्पत्योः सहाधिकारत्वात् । अश्वमेधनिरूपितकर्तृकत्ववती जायास्तीति भावः ॥ साक्षेपम् । आक्षेपश्चोदनं तेन सह वर्तत इत्यर्थः । क्रियाविशेषणम् । आर्यपुत्र का सहधर्मचारिणीति शेषः ॥ परिणीतमपि । भावे क्तः । परिणयोऽपि किमिति काका योजनीयम् । सितापरित्यागानन्तरं न केवलं शरीरधारणं किंतु परिणयोऽपि जातः किमिति समुच्चयार्थः । सीतावियोगे रामस्य शरीरधारणमाश्चर्यमिति प्रसिद्धम् । तदुक्तं हनुमता—'दुष्करं कृतवान्रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥' इति । 'दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् । विना सीतां महाबाहुर्मुहूर्तमपि जीवति ॥' इति च ॥ नहि नहि । परिणयप्रसक्तिरप्यनिष्टेति द्विरुक्त्या व्यज्यते ॥ इदानीमसि त्वम् ॥ 'स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यया' इत्युक्तरीत्या एकदारव्रतत्वं तवेदानीमेव प्रकटितमिति भावः । परित्याग एव शल्यं परित्यागशल्यम् । निष्कारणपरित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वप्रयुक्तदुःखजनकत्वाच्छल्यत्वरूपणम् । ननु वास्त-

रामः—वत्साणि तावद्बाष्पदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि ।

सीता—धण्णा खु सा जा एव्वं अज्जउत्तेण बहुमण्णीअदि । जा अ अज्जउत्तं विणोदयन्दी आसाणिबन्धणं जादा जीअलोअस्स । (क)

तमसा—(सस्मितस्नेहास्रं परिष्वज्य ।) अयि वत्से एवमात्मा स्तूयते ।

सीता—(सलज्जमधोमुखी स्वगतम्) परिहसिदह्मि भअवदीए । (ख)

वासन्ती—महानयं व्यतिकरोऽस्माकं प्रसादः । गमनं पुनर्यथा कार्यहानिर्न भवति तथास्तोम् ।

सीता—पडिऊला दाणिं मे वासन्दी संवुत्ता । (ग)

तमसा—वत्से एहि गच्छावः ।

(क) धन्या खलु सा यैवमार्यपुत्रेण बहुमन्यते । या चार्यपुत्रं विनोदयन्त्याशानिबन्धनं जाता जीवलोकस्य ।

(ख) परिहसितास्मि भगवत्या ।

(ग) प्रतिकूलेदानीं मे वासन्ती संवृत्ता ।

इति चेन्मैवम् । अग्निप्रवेशादिना मिथ्याभिशस्तेरनवकाशात् । उत्खातितमुद्धतम् ॥ तत्रापि हिरण्मयसीताप्रतिकृतौ बाष्पदिग्धमश्रुणा लिप्तम् । विनोदयामि विस्मृतदुःखं करोमि । एवं च सीताप्रतिकृतेरश्वमेधसहधर्मचारिणीत्वमानुषङ्गिकम् । मुख्यं तु चक्षुर्विनोदनमिति सूचितम् । यैवं बहुमन्यते चक्षुर्विनोदहेतुत्वप्रयुक्तबहुमानविषयीक्रियते सा प्रतिकृतिर्धन्या यैवमार्यपुत्रं विनोदयन्ती विस्मृतदुःखं कुर्वन्ती जीवलोकस्याशाबन्धनं रामजीवनप्रत्याशाहेतुत्वात्स्वस्वविषयकाशाहेतुर्जाता सा धन्येत्यन्वयः ॥ परिष्वज्यालिङ्गय । एवं 'धन्या खलु सा' इत्यादिपूर्वोक्तरीत्या आत्मा स्तूयते स्तुतिविषयीक्रियते । त्वयेति शेषः ॥ भगवत्या । तमसयेत्यर्थः ॥ अयं व्यतिकर एष समागमः । अस्माकं महान्प्रसादः । अस्मद्विषयानुग्रहप्रयोजित इत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण कार्यस्य कर्तव्यस्य हानिर्लोपो न भवति तथा तेन प्रकारेण गमनं पुनि गमनोद्देशेन कार्यं यत्नः कर्तव्यः । इदानीं वासन्ती मे प्रति-

... यस्यास्तव

प्रत्युप्तस्येव दयिते तृष्णादीर्घस्य चक्षुषः।
मर्मच्छेदपरैर्यत्नैराकर्षो न समाप्यते ॥ ४६ ॥

सीता—णमो णमो अपुव्वपुण्णजणिददंसणाणं अज्जउत्तचलणकमलाणम्। (इति मूर्च्छति) (ख)

तमसा—वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

सीता—(समाश्वस्य।) किअच्चिरं वा मेहन्तरेण पुण्णिमाचन्दस्स दंसणम् (ग)

(क) एवं करिष्यावः।

(ख) नमो नमोऽपूर्वपुण्यजनितदर्शनाभ्यामार्यपुत्रचरणकमलाभ्याम्।

(ग) कियच्चिरं वा मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनम्।

एवं कुर्वः। गच्छाव इत्यर्थः॥ **यस्यास्तव प्रत्युप्तस्येवेति**। तृष्णया अवलोकनस्पृहया दीर्घस्य आयतस्य। दयिते रामे प्रत्युप्तस्येव स्थितस्य कीलितस्येव स्थितस्य यस्यास्तव चक्षुषो नेत्रस्य संनिकर्षो दयिते संबन्धः। मर्मच्छेदोपमैर्हृदयादिप्रदेशकृन्तनसदृशैर्यत्नैर्निरुद्ध्यते निवर्त्यते। तथाविधया त्वया कथं गम्यत इति पूर्वेणान्वयः। तृष्णादीर्घस्येत्युक्त्या दयिते प्रत्युप्तस्येवेति दयितपदविवक्षितरामस्यामृतसादृश्यं व्यज्यते ॥ ४६ ॥ **नम इति**। प्राकृते चतुर्थीस्थाने षष्ठीद्विवचनस्य बहुवचनत्वम्। सुकृतानि पुण्यानि यैस्ते सुकृतपुण्याः। सुकृतपुण्याश्च ते जनाश्चेति विग्रहे कर्मधारयः। तथाविधैः दर्शनीयाभ्यां सेवितुं शक्याभ्याम्। न तु मादृशपापकृज्जनदर्शनार्हाभ्यामित्यर्थः। 'न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम्' इत्यादि दशरथोक्तरीत्या पुण्यकृद्दर्शनीयत्वं रामचरणयोरिति भावः। 'ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः' इत्युक्तरीत्या स्वस्याः पापकृत्त्वमिति तात्पर्यम्। अत्र सुष्ठुकृतं यैस्ते सुकृताः। तथाविधाश्च ते पुण्यजना राक्षसाश्चेति ते विभीषणादयः इति कश्चित्। उक्तरीत्याश्रयणे कृतस्यापि संग्रह इति धिक्। इति मूर्च्छामभिनयति॥ कियच्चिरं मेघान्तरेण पूर्णचन्द्रदर्शनं मेघमध्ये पूर्णचन्द्रदर्शनम्। 'वीरशृङ्गारयोरेकः प्रधानं यत्र वर्ण्यते' इत्यौत्सर्गिकस्य शृङ्गारवीरान्यतरप्राधा-

१ मर्मच्छेदोपमैर्यत्नैः संनिकर्षो निरुध्यते. २ णमो सुकिदपुण्णजणदंसणिज्जाणं ...नदर्शनीयाभ्याम्): अकिदपुण्णजणा...

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-
द्भिन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।
आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान्विकारा-
नम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् ॥ ४७ ॥

न्यस्य वीरशृङ्गारौ प्रायिकावित्यपवादेऽपि करुणरसप्राधान्यं प्रकरणे माना-भावः । रसान्तराणां सत्वात् । न ह्यत्र विनिगमकमस्ति • येन करुणरसस्य प्राधान्यमुपपद्यते । किंच करुणस्य दुःखात्मकत्वेन रसत्वं नास्ति । येन रसप्र-धाननाटके तस्योक्तिसंभवः स्यादिति शङ्कां कविस्तमसावाक्यव्याजेन परिहरति । **अहो संविधानकमिति** । अपूर्वरूपकनिर्माणं विस्मयनीयमित्यर्थः । **एक इति** । रस्यते स्वाद्यत इति रसः काव्यानुशीलिनाभ्यासवशविशदीभूतवर्ण-नीयतन्मयीभवनयोग्यसामाजिकमनोमुकुरैर्भाव्यमानतया निर्भरानन्दसंविद्रूपः । करुण इष्टजनवियोगजन्यदुःखातिशयः । एक एव सन्नपि निमित्तभेदात् व्यञ्जकविभावादिविच्छित्तिविशेषाद्भिन्नः विलक्षणः पृथक्पृथग्विवर्तान् परस्पर-विलक्षणशृङ्गाराद्यात्मना परिणामान् । 'व्यत्यस्तपरिणामः स्याद्विवर्तः' इति कपिलः । श्रयते भजते । एकस्यानेकधा विकारमात्रे दृष्टान्तमाह—आवर्तेति । आवर्तः जलस्य भ्रमः, बुद्बुदः कुड्मलाकारजलसंस्थानविशेषः, तरङ्गः भङ्गः, एतद्रूपान्विकारान् । अवस्थान्तराणीत्यर्थः । तत्समस्तमावर्तादिकं सर्वं सलि-लमेव जलमेव । तरङ्गादीनां जलविवर्तत्वाभावाद्विकारमात्रे दृष्टान्तमिदम् । अत एव विवर्तानित्युक्तिः इदमत्र कवेर्मतम्—'यद्यपि शृङ्गार एक एव रस इति शृङ्गारप्रकाशकारादिमतम्, तथापि प्राचुर्याद्रागिविरागिसाधारण्यात्करुण एक एव रसः । अन्ये तु तद्विकृतयः' इति । करुणस्यानुकार्ये रामादौ दुःख-रूपत्वेऽपि सहृदयमानन्दात्मना परिणमतीत्युक्तरीत्या सामाजिके आनन्दरूप-त्वमेव । तर्हि भावकानां करुणात्मककाव्यश्रवणे अश्रुधाराविर्भावः कथमिति चे-दत्राहुः—संभोगसमये स्त्रीणामधरदंशनादौ कृत्रिमदुःखानुभवसीत्कारवदत्राप्युप-पत्तिः । सुखेऽपि दुःखवदुपचारः कुट्टमितं तल्लक्षणात् । यद्यस्य सहजदुःखात्मकत्वं स्यात् न कोऽपि सामाजिकस्तत्र प्रवर्तेत ततश्च करुणैकरसानां रामायणादी-नामुच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्रसान्तरवत्करुणस्याप्यानन्दात्मकत्वमेवेति । एवं च रसान्तरापेक्षया प्रकृतित्वमेव करुणस्य प्राधान्ये विनिगमकं शृङ्गारवीरयोः-प्रायिकत्वोक्तिस्तदभावे अस्यैवोचितत्वादिति । यद्वा एको रसः रसशब्दवाच्यः । अत्र ओदनं पचति अस्य सूत्रस्य पटो वातव्यः इत्यादाविव भाविनीं वृत्ति-माश्रित्य रसशब्दप्रयोगः । एवम् 'पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः'

तमसावासन्त्यौ—(सीतारामौ प्रति ।)

अवनिरमरसिन्धुः सार्धमस्मद्विधाभिः
स च कुलपतिराद्यश्छन्दसां यः प्रयोक्ता ।
स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वसिष्ठ-
स्त्वयि वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

तृतीयोऽङ्कः ।

एक एव सन्नपि निमित्तभेदात्सखित्वपतित्वपत्नीत्वाद्युपाधिभेदाद्भिन्नः विलक्षण इव पृथक्पृथग्विवर्तान् श्रयते । वासन्तीसीतारामप्रभृतिषु परस्परविलक्षणावस्थाविशेषान्भजति । अत्र विवर्तशब्दो विकारमात्रपरः । एवं दृष्टान्तसामञ्जस्यमुपपद्यते । शेषं पूर्ववत् । अस्मिन् पक्षे रसान्तररसत्वे करुणारसप्राधान्यं तूक्तयुक्त्या ग्रन्थाद्बहिः समर्थनीयम् । तथाचैतादृशकरुणरसप्रधानत्वादपूर्वोऽयं कथासंनिवेश इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४७ ॥ तमसावासन्त्यौ सीतारामौ प्रति यथासंख्यं प्रति उद्दिश्य । **अवनिरिति** । अवनिर्भूमिः । अमरसिन्धुः गङ्गा । अस्मद्विधाभिः । तमसापक्षे मुरलागोदावरीप्रभृतिभिरित्यर्थः । वासन्तीपक्षे अन्याभिर्देवताभिः सहेत्यर्थः । यश्छन्दसां प्रयोक्ता वेदानां प्रवक्ता आद्यः कुलपतिः स च सूर्यश्च । मुनिर्मननशीलः स प्रसिद्धः । अनुयातानुगता अरुन्धती यमिति विग्रहे द्वितीयाबहुव्रीहिः । शेषाद्विभाषेति कप् । न कपीति ह्रस्वप्रतिषेधः । तथाविधो वसिष्ठः । तव भूयसे प्रचुराय मङ्गलाय भद्रं मङ्गलं वितरतु ददातु । अत्र गर्भबीजस्य श्रेयोवितरणरूपस्योद्भेदनादाक्षेपो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । 'यदत्रोच्छृङ्खलं किंचित्कविनानेन बध्यते । निरङ्कुशतया तत्तु समाधेयं मनीषिभिः ॥ भावस्य तु गभीरत्वात्स कश्चिदिह कथ्यते । कोशव्याकरणे प्रायेणोज्झ्येते ग्रन्थगौरवात् ॥ ४८ ॥

वाधूलवंशजनुषो भूसारनिवासराघवार्यस्य ।
उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितस्तृतीयोऽङ्कः ॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभावतलस्पर्शिनीसमाख्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां

तृतीयोऽङ्कः ।

एकः—सौधातके दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथिजनस्य समधिकारम्भरमणीयता भगवतो वाल्मीकेराश्रमपदस्य । तथाहि ।

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-
पीतादभ्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।
गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिष्मतः
कर्कन्धूफलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

तत इति । तापसौ तपःशीलौ । एकः । तयोरन्यतर इत्यर्थः । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । 'सुधातुरकङ् च' इत्यकङादेशोऽञ्प्रत्ययः । तस्य संबुद्धिः सौधातके इति । अद्य मध्याह्ने भूयिष्ठं यथा भवति तथा सन्निधापितः निकटागामितः अतिथिजनो यस्मिन्निति तथोक्तस्य भगवतो वाल्मीकेः ज्ञानशक्त्यादिपूर्णस्य प्राचेतसस्य यदाश्रमपदं आश्रमस्थानं तस्य समधिकारम्भेण प्रचुरतरमारभ्यमाणातिथिजनसत्कारादिना रमणीयता हृद्यता दृश्यतां चक्षुर्विषयीक्रियताम् । त्वयेति शेषः । **नीवारेति** । तपोवनमृगः तपोवनाश्रयो मुनिसंवर्धितहरिणः । सद्यः समानेऽह्नि । तस्मिन्दिन इत्यर्थः । प्रसूता प्रसववती । कर्तरि क्तः । तथाविधया प्रियया प्रियविषयहरिण्या पीतात् पानं प्राप्य । भावे क्तः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । अभ्यधिकं अवशिष्टं प्रचुरं वा हरिणीकर्तृकं वा पानं प्राप्यापि प्रचुरमित्यर्थः । उष्णं च तत् मधुरं च माधुर्ययुक्तं चेति विशेषणसमासः । तथाविधं नीवारौदनमण्डं नीवारो धान्यविशेषः । तत्संबन्ध्यौदनस्य यन्मण्डं घनीभूतद्रवविशेषः तत्पर्याप्तं यावदिच्छानिवृत्ति आचामति पिबति । यद्वा सद्यःप्रसूताप्रियापीतादिति हेतौ पञ्चमी । सद्यःप्रसूतप्रियाकर्तृकपानाद्धेतोः अभ्यधिकं यथा भवति तथा प्रचुरं यथा भवति तथा उष्णं मधुरं चेत्यर्थः । अत्र सद्यःप्रसूतत्वमुष्णत्वे हेतुः । उष्णत्वं हि प्रसवविह्वलशरीरतोदपरिहारकम् । प्रियात्वं च मधुरत्वे हेतुः अत एव मधुरत्वोक्तिः प्रयोजनवती । अन्यथा तस्य माधुर्याव्यभिचारात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । इदमेवाभिसंधाय 'अम्बुनीवारशष्पैः' इत्यत्र अम्बुना तरून् अम्बुनीवाराभ्यां शकुनीन् अम्बुनीवारशष्पैः कुरङ्गानिति विवेक उक्त इति बोध्यम् । अत एव पर्याप्तं यावदिच्छानिवृत्ति आचामति पिबति । सर्पिष्मतः घृतवतः भक्तस्यान्नस्य स्फुरता प्रसरता गन्धेन सौरभ्येण मनागीषदनुसृतः अनुगतः कर्कन्धूफलमिश्रस्य बदरीफलमिश्रस्य शाकपचनस्य पच्यमानशाकस्य । बदरीफलानि हि आम्लरसार्थं शाकेन सह

सिदा। अज्ज एव्व पज्जागदस्स राएसिणो जणअस्स भअवदा वम्मीइणा धहिमहूहिं एव्व णिव्वत्तिदो महुवक्को। वच्छदरी उण विसज्जिदा। (क)

दण्डायनः—अनिवृत्तमांसानामेवं कल्पमृषयो मन्यन्ते। निवृत्तमांसस्तु तत्रभवान् जनकः।

सौधातकिः—किंणिमित्तम्। (ख)

दण्डायनः—स तदैव देव्याः सीतायास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुपश्रुत्य वैखानसः संवृत्तः। तथास्य कतिपये संवत्सराश्चन्द्रद्वीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य।

सौधातकिः—तदो किंति आअदो। (ग)

दण्डायनः—चिरंतनप्रियसुहृदं भगवन्तं प्राचेतसं द्रष्टुम्।

सौधातकिः—अवि अज्ज संबन्धिणीहिं समं संवुत्तं से दंसणं णवेत्ति। (घ)

(क) येनागतेषु वसिष्ठमिश्रेषु वत्सतरी विशसिता। अद्यैव पर्यागतस्य राजर्षेर्जनकस्य भगवता वाल्मीकिना दधिमधुभ्यामेव निर्वर्तितो मधुपर्कः। वत्सतरी पुनर्विसर्जिता।

(ख) किंनिमित्तम्।

(ग) ततः किमित्यागतः।

(घ) अप्यद्य संबन्धिनीभिः समं संवृत्तमस्य दर्शनं नवेति।

सि॥ आगतेष्वेवेति। मिश्रशब्दः पूज्यताद्योतकः। 'एवार्थे एव्व' इति प्राकृतसूत्रेण एव्वादेशः। दधिमधुभ्यामित्यनेन दधिमधुसंसृष्टमित्यापस्तम्बवचनमभिप्रेतम्। निर्वर्तितः निष्पादितः। वत्सतरी पुनरिति। विसर्जिता मुक्ता न त्वालब्धेत्यर्थः॥ व्याहरन्ति केचिदिति। केचिद्धर्मशास्त्रकारा आपस्तम्बादयः। एवं कल्पं मांसवर्जं मधुपर्कानुष्ठानप्रकारं व्याहरन्ति वदन्ति। निवृत्तमांसो वर्जितमांसः॥ स देव्या इत्यादि। वैखानसः वानप्रस्थः। चन्द्रद्वीपतपोवने तपस्तप्यमानस्य तपश्चरतः कतिपये संवत्सराः। गता इति शेषः। चन्द्रद्वीप इति कश्चिद्द्वीपविशेषः॥ प्राचेतसं वाल्मीकिम्॥ संबन्धिनीभिः दर्शनं निवृत्तं नवेति ज्ञायते अपीति योजना अपेः॥ अद्यम्।

दण्डायनः—सम्प्रत्येव भगवता वसिष्ठेन देव्याः कौसल्यायाः सकाशं भगवत्यरुन्धती प्रहिता यत्स्वयमुपेत्य वैदेहो द्रष्टव्य इति ।

सौधातकिः—जह एदे त्थविरा परप्परं मिलिदा तह अह्मे वि बडुहिं सह मिलिअ अणज्झाअमहूस्सवं खेलन्तो संभावेह्म । (इति परिक्रामतः ।) (क)

दण्डायनः—तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतसवसिष्ठावुपास्य संप्रत्याश्रमस्य बहिर्वृक्षमूलमधितिष्ठति । य एष

हृदि नित्यानुषक्तेन सीताशोकेन तप्यते ।
अन्तःप्रसृमदहनो जरन्निव वनस्पतिः ॥ २ ॥

(इति निष्क्रान्तौ ।)

मिश्रविष्कम्भः ।

[ततः प्रविशति जनकः ।]

जनकः—

अपत्ये यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता
विषक्तस्तीव्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।
पटुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे
निकृन्तन्मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥ ३ ॥

(क) यथैते स्थविराः परस्परं मिलितास्तथावामपि बटुभिः सह मिलित्वानध्यायमहोत्सवं खेलन्तौ संभावयावः ।

जनक इत्यर्थः । स्नेहाद्द्रष्टव्यः प्रेम्णा दर्शनीयः ॥ स्थविराः वृद्धाः । अनध्यायः अध्ययनाभावः स एव महोत्सवः । आनन्दहेतुत्वादुत्सवत्वरूपणम् ॥ उपास्य परिचर्य । हृदीति । य एषः । जनक इत्यर्थः । हृदि नित्यानुषक्तेन नित्यलग्नेन सीताशोकेन सीतानिमित्तदुःखेन तप्यते तप्तो भवति । जरन् वृद्धः अन्तः प्रज्वलद्वह्निः । वनस्पतिः पुष्पहीनफलवृक्षः ॥ २ ॥ मिश्रविष्कम्भः । संस्कृतप्राकृतात्मकविष्कम्भ इत्यर्थः ॥ अपत्य इति । यस्मात् अपत्ये । सीतायामित्यर्थः । तादृग्दुरितं कौलीनरूपपापं व्यसनं वाभवत् । तीव्रेणातिप्रचुरेण तेन दुरितेन व्यथयता दुःखं प्रापितेन व्रणितहृदयेन विषक्तः प्रसक्तः । पटुः तीक्ष्णः । धारया वहतीति धारावाही । अत्यन्तनैरन्तर्येण प्रवाहीत्यर्थः । चिरेणापि चिरकालेनापि नव इव स्थितः मर्माणि हृदयादीनि निकृन्तन् छिन्दन् क्रकच इव करपत्र इव स्थितः । मन्युः शोकः क्रोधो वा । न

तिभिस्तैर्विभिरात्तरसधातुरनवष्टम्भो नाद्यापि मम दग्धदेहः पतति ।
अन्धतामिस्रा ह्यसूर्या नाम ते लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते य आत्मघातिन इत्येवमृषयो मन्यन्ते । अनेकसंवत्सरातिक्रमेऽपि प्रतिक्षणपरिभावनास्पष्टनिर्भासः प्रत्यग्र इव न मे दारुणो दुःखसंवेगः प्रशाम्यति । अयि मातर्देवयजनसंभवे सीते ईदृशस्ते निर्माणभागः परिणतो येन लज्जया स्वच्छन्दमाक्रन्दितुमपि न शक्यते । हा पुत्रि

अनियतरुदितस्मितं विराज-
त्कतिपयकोमलदन्तकुड्मलाग्रम् ।
वदनकमलकं शिशोः स्मरामि
स्खलदसमञ्जसमञ्जुजल्पितं ते ॥ ४ ॥

विरमात न शाम्यति ॥ ३ ॥ जरया वयोहान्या । दुरासदेन । दुःसहेन दुःखेन सीताविश्लेषजेन । पराको द्वादशादिनोपवासमकृच्छ्रम्, सांतपनं चान्द्रायणविशेषः । एवमादिभिः कायशोषकनियमविशेषैः शोषितान्तःशरीरधातोर्मे कथमवष्टम्भ एव पातप्रतिबन्धकावलम्बनमेव । दग्धदेहः हतहृदयमितिवत् निन्दायां दग्धशब्दः । अद्यापि न पततीति योजना । अनेकसामग्रीसमवधानेऽपि पाताभावो विस्मयनीय इति भावः । तर्हि भृगुपतनादिना त्यज्यतामित्यत्राह—अन्धतामिस्रा इति । आत्मानं घ्नन्तीति आत्मघातिन इति विग्रहः । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । ये बलात्क्रियन्ते तेभ्यः तान् पातयितुं । क्रियार्थे चतुर्थी । असूर्याः सूर्यरहिता अन्धतमसमयास्ते प्रसिद्धा लोका नरकविशेषाः प्रेत्य मरणानन्तरे प्रतिविधीयन्ते इत्येवमृषयो मन्यन्ते । 'असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥' इति श्रुतिः । इति धर्मशास्त्रकाराणां मतम् । प्रतिक्षणपरिभावनया संततविचारेण । 'भू अवकल्कने' । अवकल्कनं चिन्तनम् । स्पष्टनिर्भास विशदप्रकाशः । प्रत्यग्र इव नव्य इव न प्रशाम्यति न नश्यति । निर्माणभागः सृष्टिफलम् । येन निर्माणभागेनाक्रन्दितुमपि रोदितुमपि । अपिशब्दात्क्रियान्तरानर्हत्वं सूच्यते । दोषवादहेतुकत्वात्त्यागस्येति भावः । अनियतेति । अनियतरुदितस्मितं अव्यवस्थितरोदनहसनम् । विराजन्तः कतिपये त्रिचतुराः कोमला ललिता दन्ता एव कुड्मलाग्राणि यस्य तथोक्तम् । तेन कुड्मलाग्रशब्दस्य न पूर्वनिपातः न वा दन्तशब्दस्य दतादेशः । स्खलदपूर्णमसमञ्जसं पूर्वापरसंगतिरहितं मञ्जु सुन्दरं जल्पितं

भगवति वसुंधरे सत्यमतिदृढासि ।

त्वं वह्निर्मुनयो वसिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदु-
र्माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देवः स्वयं भास्करः ।
विद्यां वागिव यामसूत भवती तद्वत्तु या दैवतं
तस्यास्त्वद्दुहितुस्तथाविशसनं किं दारुणेऽमृष्यथाः ॥५॥

(नेपथ्ये)

इत इतो भगवतीमहादेव्यौ ।

जनकः—(दृष्ट्वा) अये गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा भगवत्यरुन्धती । (उत्थाय) कां पुनर्महादेवीत्याह । (निरूप्य) हा हा कथमियं महाराजदशरथस्य धर्मदाराः प्रियसखी मे कौसल्या । क एतां प्रत्येति सैवेयमिति[६] ।

वचनं यस्य तथोक्तं ते वदनकमलकं वदनमेव कमलम् । अनुकम्पायां कन् । स्मरामि उत्कण्ठापूर्वकं चिन्तयामि । अत्रानियतरुदितस्मितं स्खलदसमञ्जसमिति विशेषणानुगुण्याद्वदनकमलकमित्यत्र परिणामालंकारः । केवलकमलस्य प्रकृतक्रियान्वयित्वानुपपत्तेः । 'परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना' इति लक्षणात् । दन्तकुड्मलाग्रमित्यत्रापि क्रियान्वयविवक्षायां परिणामो रूपकं वा ॥ ४ ॥ **भगवतीति** । अतिदृढासि अतिकठिनासीति सत्यम् । अत्र 'यो वा बिभर्ति काठिन्यं तस्मै भूम्यात्मने नमः' इति वचनं द्रष्टव्यम् । तव वसुंधरात्वप्रयुक्तधैर्येण पुत्रीनाशोऽप्यकिंचित्कर एवेत्युपालम्भो व्यज्यते । **त्वमिति** । यस्याः सीताया माहात्म्यममानुषत्वं त्वं वेत्थ । विदुरित्यस्य विभक्तिवचनयोर्विपरिणामेन योजना । वह्निर्वेदमुनयो विदुः, वसिष्टगृहिणी अरुन्धती वेद जानाति गङ्गा च वेद जानाति । यदि वा किंच रघोः कुलगुरुः रघुवंशजनकस्तदाचार्यो वसिष्ठो वा । देवः दीप्तशीलः भास्करः स्वयं वेद परानपेक्षं जानाति । अत्र भुम्यादीनामन्योन्यनिरपेक्षप्रामाण्यप्रतिपत्यर्थं क्रियैकशेषाकरणाद्विदुरित्यत्र न मध्यमपुरुषः प्रयुक्तः । अत एव पुरुषवचनविपरिणामेन भिन्नानि वाक्यानि । यां प्रसूतवती तस्यास्तथाविधायाः पुनः शुद्धिं गतायाः । अग्निप्रवेशादित्यर्थः । त्वद्दुहितुः सीतायास्तथा विशसनमन्यादृशहिंसनं किममृष्यथाः कथं सोढवत्यसि ॥ ५ ॥ गृष्टिः दशरथकञ्चुकी तेन ।

श्रीरेव वा किमुपमानपदेन सैषा ।
कष्टं बतान्यदिव दैववशेन जाता
दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विपाकैः ॥ ६ ॥
य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्तो महोत्सवः ।
क्षते क्षारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशत्यरुन्धती कौसल्या कञ्चुकी च ।)

अरुन्धती—ननु ब्रवीमि द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्यैव वैदेह इत्येषै वः कुलगुरोरादेशः । अत एव चाहं प्रेषिता । तत्कोऽयं पदे पदे महाननध्यवसायः ।

कञ्चुकी—देवि संस्तभ्यात्मानमनुरुध्यस्व भगवतो वसिष्ठस्यादेशमिति विज्ञापयामि ।

कौसल्या—ईरिसे काले मिहिलाहिवो मए दिट्ठव्वो त्ति समं ज्जेव सव्वाहि दुःखाई समुब्भवन्ति । ता ण सक्कुणोमि उव्वट्टमाणमूलबन्धणं हिअअं पज्जवत्थावेदुम् । (क)

(क) ईदृशे काले मिथिलाधिपो मया द्रष्टव्य इति सममेव सर्वाणि दुःखान्युद्भवन्ति । तस्मान्न शक्नोम्युद्वर्तमानमूलबन्धनं हृदयं पर्यवस्थापयितुम् ।

[illegible] प्रसिद्धौ । न कोऽपीत्यर्थः । आसीदिति । इयं कौसल्या दशरथस्य गृहे श्रीरिवासीदथवा श्रीरेवासीत् । उपमानत्वबोधकयथाशब्देन किम् । न किमपीत्यर्थः । अत्रोपमालंकारो रूपकालंकार आक्षेपालंकारश्च । सैषा श्रीसदृशी श्रीभूता वा इयं कौसल्या दैववशेन दैवेच्छया अन्यदिव जातान्यद्भूतमिव संवृत्ता । अलक्ष्मीरिव जातेत्यर्थः । अत्रेवेति वर्तते । दुःखात्मकं दुःखैकरसं किमपि वाचामपरिच्छेद्यं भूतं प्राणिविशेषः जाता । साक्षादलक्ष्मी[illegible]तेत्यर्थः । यथा श्रीः श्रीरेव वेत्यनयोः प्रतिद्वन्द्वभूतमिदमहो विकारः प्राणि[illegible]सुपचयापचयरूपागन्तुको विस्मयनीय इत्यर्थः । कष्टं बतेति दुःखातिशये ॥ ॥ ६ ॥ य इति । य एष जनः कौसल्या ॥ ७ ॥ आदेशः आज्ञा । अनध्यवसायः संशयः ॥ आत्मानं धृतिम् । संस्तभ्य प्रतिहतगतिं कृत्वा । अनुरुध्यस्वानुतिष्ठेत्यर्थः ॥ समं युगपत् । अवतरन्ति प्राप्नुवन्ति । उद्वर्तमानमुद्[illegible]

अरुन्धती—अत्र कः संदेहः ।

संतानवाहीन्यपि मानुषाणां
दुःखानि सद्बन्धुवियोगजानि ।
दृष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि
स्रोतःसहस्रैरिव संप्लवन्ते ॥ ८ ॥

कौसल्या—कहं णु खु वच्छाए वहूए एवं गदे तस्स राएसिणो मुहं दंसह्म । (क)

अरुन्धती—

एष वः श्लाघ्यसंबन्धी जनकानां कुलोद्वहः ।
याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ९ ॥

कौसल्या—एसो सो महाराअस्स हिअआणन्दो वच्छाए वहूए पिदा राएसी । हद्धी हद्धी सुमोरिदह्मि अणिव्वेदरमणीए दिवहे । हा देव्व सव्वं तं णत्थि । (ख)

(क) कथं नु खलु वत्साया वध्वा एवंगते तस्य राजर्षेर्मुखं दर्शयामः ।

(ख) एष स महाराजस्य हृदयानन्दो वत्साया वध्वाः पिता राजर्षिः । हा धिक् हा धिक् स्मारितास्मि अनिर्वेदरमणीयान्दिवसान् । हा दैव सर्वं तन्नास्ति ।

स्थापयितुम् ॥ संतानेति । संतानेन अविच्छेदेन वाहीनि प्ररूढान्यपि दुःखानि प्रेयसि जने दृष्टे सतीत्यन्वयः । स्रोतःसहस्रैरनन्तैः स्रोतोभिः । उपलक्षणे तृतीया । संप्लवन्ते महोर्मीभवन्ति ॥ ८ ॥ वध्वाः स्नुषायाः । एष इति । यस्मै यं जनकं सार्थयितुम् । 'क्रियार्थो—'इति चतुर्थी । ब्रह्मपारायणं स्वरूपेण गुणैश्च अनवधिकाशयब्रह्मत्वयुक्तपरमात्मप्रतिपादकवेदान्तभागं जगौ उपदिदेश । स एष इति योजना ॥ ९ ॥ हृदयनिर्विशेषः । अन्तरङ्ग इत्यर्थः । सीरः ध्वजे यस्य तथोक्तः । अनिर्वेदाश्च ते रमणीयाश्च । न विद्यते निर्वेदश्चित्तग्लानिर्येषु तथोक्ताः । रमणीया आनन्दहेतवः तथाविधा-

जनकः—(उपसृत्य) भगवत्यरुन्धति वैदेहः सीरध्वजोऽभिवादयते।

यया पूतंमन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः
पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरूणां गुरुतमः।
त्रिलोकीमाङ्गल्यामवनितललीनेन शिरसा
जगद्वन्द्यां देवीमुषसमिव वन्दे भगवतीम्॥ १०॥

अरुन्धती—परं ते ज्योतिः प्रकाशताम्। स त्वां पुनातु देवः परोरजसां य एष तपति।

जनकः—आर्य गृष्टे अप्यनामयमस्याः प्रजापालकस्य मातुः।

कञ्चुकी—(स्वगतम्) निरवशेषमतिनिष्ठुरमुपालब्धाः स्मः। (प्रकाशम्) राजर्षे अनेनैव मन्युना चिरपरित्यक्तरामभद्रमुखचंद्रदर्शनां नार्हसि दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम्। रामभद्रस्यापि दैवदुर्योगः कोऽपि। यत्किल समन्ततः प्रवृत्तबीभत्सकिंवदन्तीकाः पौरजानपदा नाग्निशुद्धिमनल्पकाः प्रतीयन्तीति दारुणमनुष्ठितं देवेन।

वयतीत्यर्थः॥ ययेति। पूतंमन्यः आत्मविषयकपूतत्वप्रकारकज्ञानवान्। त्रिलोकीमाङ्गल्यां लोकत्रयमङ्गलहेतुभूतामुषसमिव प्रातःसंध्यादिदेवतामिव स्थिताम्। अवनितललीनेन शिरसेत्युपलक्षणमष्टाङ्गप्रणामस्य॥ १०॥ अक्षरं प्रकृतिपुरुषवरस्वरूपस्वभावविकाररहितं ज्योतिः स्वयंप्रकाशं प्रकाशतां प्रतिभासताम्। अक्षरमम्बरान्तधृतेर्ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यधिकरणद्वयार्थः। प्रत्यभिज्ञापितः। देवः जगत्सृष्ट्यादिलीलावान्। रजसां समस्तदोषजातेभ्यः परः। संबन्धसामान्ये षष्ठी। 'परोरजाः' इति वा पाठः। रजसः पर इति विग्रहः। बाहुलकात्समासः। पृषोदरत्वादोकारश्च। य एष तपति स त्वां पुनातु। अनेन अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यधिकरणार्थः सूचितः। परोरजसामित्यनेन 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः' इतिश्रुतिश्चोदिता॥ अनामयमारोग्यम्। प्रजापालकस्य मातुः राममातुः कौसल्यायाः। इदं च साभिप्रायम्। अनामयमित्यनेन एवं दुःखिनी कियच्चिरं जीवयिष्यतीत्युपालम्भो व्यज्यते॥ निरवशेषं निःशेषमतिनिष्ठुरं अतिरूक्षम्। अनेनैव मन्युना 'अप्यनामयं प्रजापालकस्य मातुः' इत्यनेन व्यज्यते न क्रोधेन। दैवस्य भवितव्यतायाः दुर्योगः दुःखजननसंबन्धः। यत्किल यस्माद्धेतोः प्रवृत्ता प्रसृता बीभत्सा जुगुप्सनीया किंवदन्ती

कष्टमेवंवादिना जनेन रामभद्रपरिभूता अपि वयं पुनः परिभूयामहे ।

अरुन्धती—(निश्वस्य ।) एवमेतत् । अग्निरिति वत्सां प्रति परिलघून्यक्षराणि । सीतेत्येव पर्याप्तम् । हा वत्से

> शिशुर्वा शिष्या वा यदसि मम तत्तिष्ठतु तथा
> विशुद्धेरुत्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।
> शिशुत्वं स्त्रैणं वा भवतु ननु वन्द्यासि जगतां
> गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ॥११॥

कौसल्या—अहो उम्मीलन्ति वेअणाओ । (इति मूर्च्छति)

जनकः—हा कष्टं किमेतत् ।

अरुन्धती—राजर्षे किमन्यत् ।

(क) अहो उन्मीलन्ति वेदनाः ।

भवाः । तस्माद्दैवदुर्योगः कोऽपीति पूर्वेणान्वयः । अनल्पकाः अत्यल्पाः ॥ अग्निशुद्धिं न च प्रतीयन्ति न विश्वसन्ति च । इति पूर्वोक्ताद्धेतोः । दारुणं परित्यागात्मकं रौक्ष्यम् ॥ अग्निशुद्धिरिति क इति योजना । प्रस्ताव इति शेषः । एवंवादिना अग्निशुद्धिरिति वादिना जनेन परिभूयामहे अवमन्यामहे । उप॰ सर्गवशेन भवतेः कर्मणि लकारः ॥ एतत्परिभूयामहे इत्येतत् । एवं जनको॰ क्तदशासद्भाव एव । लघून्यक्षराणि लाघवापादकशब्दाः । सीतेत्येव पर्याप्तम् । वह्निसीतयोः पावनत्वे समकक्ष्यत्वात्प्रत्युत सीतायाः प्रकर्षात्सीताशब्द एव परिपूर्ण इति भावः । **शिशुरिति** । त्वं मम शिशुर्वा शिष्या वासीति यत् तत्तिष्ठत्विति योजना । विशुद्धेः निर्दोषतायाः उत्कर्षः अतिशयः । तथा भक्तिं मन्यादृशीं पूजनीयत्वप्रतिपत्तिं त्वयि मम द्रढयति स्थिरां करोति । शिशुत्वं स्त्रैणं स्त्रीत्वं वा । 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ' इति नञ्प्रत्ययः । भवतु स्यात् । न तु तावता वन्द्यात्वहानिः । जगतां वंद्यासि अभिवादनीयासि । नन्वित्यवधारणे । गुणाः गुणिषु अहिंसाशौचमस्तेयमित्याद्युक्तगुणवत्सु पूजा॰ स्थानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां पूजाप्रयोजकाः । लिङ्गं यज्ञोपवीतादिकं न पूजाप्रयो॰ जकम् ॥ ११ वेदना दुःखानि । समुन्मीलयन्ति मूलमुत्पाटयन्ति । इति मूर्च्छति मूर्च्छामभिनयति ॥ हन्त किमेतत् । शस्त्राभिघातादिकमन्तरा मूर्च्छा

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।
विपाके घोरेऽस्मिन्नथ खलु विमूढा तव सखी
पुरंध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

जनकः—हन्त हन्त सर्वथा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः । यश्चिरस्य दृष्टान्प्रियसुहृदः प्रियदारान्न स्निग्धं पश्यामि ।

स संबन्धी श्लाघ्यः प्रियसुहृदसौ तच्च हृदयं
स चानन्दः साक्षादपि च निखिलं जीवितफलम् ।
शरीरं जीवो वा यदधिकमतोऽन्यत्प्रियतरं
महाराजः श्रीमान्किमिव मम नासीद्दशरथः ॥ १३ ॥

कष्टमियमेव सा कौसल्या ।

राजेति । स राजा तत्सौख्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसा इति यत्तदखिलं सुहृदि त्वयि दृष्टे सति स्मृतावाविर्भूतं कस्याप्यंशस्य प्रतोधेण स्मृतिविषयीभूतम् । 'सदृशा दृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः' इत्युक्तेः । घोरे भयंकरे अस्मिन्विपाके प्रकृतसीतात्यागरूपदैवपर्यवसाने तव सखी कौसल्या विमूढा नेति । अप्यनामयमस्या इत्यादिभवद्वचनभङ्ग्या विक्षोभो भवन्मतरीत्या योऽस्याः कठिनचित्तताप्रयुक्तमूर्च्छाभावो वा नेत्यर्थः । पुरंध्रीणां चित्तं हि यस्मात्कुसुमवन्मृदु तस्माद्विमूढानेति न ॥ २ ॥ एवमरुन्धत्या बोधितोऽनुतपति—**हन्तेति** । योऽहं चिरस्य दृष्टान् चिराद्दृष्टान्प्रियसुहृदो दशरथस्य प्रियान्मत्प्रीतिविषयान्मयि प्रीतियुक्तान् हि दारान् कौसल्याम-स्निग्ध इव शत्रुरिव पश्यामि शत्रुकर्तृकदर्शनसदृशदर्शनवानस्मि । सोऽहं सर्वप्रकारेण क्रूरोऽस्मि हन्त अनुतप्यते । **स संबन्धीत्यादि** । श्रीमान् लक्ष्मीवान्महाराजः सार्वभौमः स दशरथः मम श्लाघ्यः संबन्धी अभूत् । असौ संबन्धिभूतो दशरथः प्रियसुहृदभूत् प्रीतिमान् शोभनहृदयवांश्चाभूत् । 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । तदन्तरङ्गत्वेन प्रसिद्धं हृदयं चाभूत् । चकारेण संबन्धिसुहृत्त्वसमुच्चयः । तदिति दशरथपरं विधेयप्राधान्यात्क्लीबत्वम् । एवं च तत् संबन्धिसुहृद्भूतदशरथः हृदयं चाभूदिति वा । स पूर्वोक्तत्रयात्मा दशरथः साक्षादानन्दश्च । साक्षाच्छब्देनानन्दहेतावानन्दत्वारोपो व्यावर्तते । साक्षान्मुख्य इत्यर्थः । निखिलं जीवितफलमपि च कर्मज्ञानभक्तिरूपं जीवनप्रयोजनं च । चकारः पूर्वसमुच्चायकः । शरीरमथ लैभो मानुषो देह इत्युक्तशरीरं चाभूत् । सकलधर्म-

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परमं दूषितमभू-
 द्भूवं दम्पत्योः पृथगहमुपालम्भविषयः ।
प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-
 दलं वा तत्स्मृत्वा दहति यदवस्कन्द्य हृदयम् ॥ १४ ॥

अरुन्धती—हा कष्टम् । अतिचिरनिरुद्धनिःश्वासनिष्पन्दं हृदयमस्याः ।

जनकः—हा प्रियसखि । (इति कमण्डलूदकेन सिञ्चति ।)

कञ्चुकी—

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः
 प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।
पुनरकाण्डविवर्तनदारुणो
 विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् ॥ १५ ॥

साधनत्वाज्जीवो वाभूत् । जीवश्च भूत्तस्य हि ज्ञानानन्दमयत्वात्प्रेमास्पदत्वमतो जीवादधिकं समस्तकल्याणगुणामृतोदधित्वेनानन्दमयत्वेन च प्रकृष्टं प्रियतरं प्रियो जीवः प्रियतरं ब्रह्म तथाविधं यत्परं ब्रह्म तदभूत् । यत एवं ततः किं नाभूत् । सर्वमप्यभूदित्यर्थः । लोके संबन्धिसुहृदादीनां तत्तन्मात्रत्वमस्य तु सर्वदा सर्वविधत्वमिति भावः ॥ १३ ॥ यदस्या इति । अस्या वा पत्युर्दशरथस्य वा यत्परमं ज्ञायितमभूद्रहसि शुभभाषणं विचारो वा जातः । आचारणिजन्तात्कर्तरि क्तः । तत्राहं दम्पत्योर्जायापत्योः पृथगुपालम्भविषयोऽभूवं परस्परपरिहारेण परस्परविषये अयमेवमुक्तवानयमेवं कृतवानियमेवमुक्तवती इयमेवं कृतवतीत्यादिपरस्परापराधकथनपात्रमासम् । 'परमत्याहितमभूत्' इति पाठोऽपि दृश्यते । प्रणयकलहरूपजीवानापेक्षकमिति तदर्थः । शेषं पूर्ववत् । तदनु उपालम्भानन्तरं प्रसादानुष्ठानं कोपानुष्ठानं वा । मदधीनमभूदित्यर्थः । स्मृत्वालम् । तत्स्मरणेन साध्यं नास्तीत्यर्थः । यद्धृदयमवस्कन्द्याक्रम्य दहति भस्मीकरोति । तत्स्मृत्वालं । कोपप्रसादयोरन्यविषयत्वं च पाठद्वये क्रमाद्विवक्षितम् । तत्र हि परस्परोत्युक्तिरुपलक्षणार्थो ॥ १४ ॥ निरुद्धाः संचाररहिताः श्वासाः प्राणवायवो यस्मिन् तथोक्तं निष्पन्दं च ॥ सुहृदिति । विधिः प्रथममादौ सुहृदिव मित्रमिव सुखप्रदमेकरसामेकप्रकारामनुकूलतां योगक्षेमहेतुभूतां प्रकटय्य प्रकाशयित्वा पुनरन-

रामि दे[1] णवविवाहलच्छीपरिग्गहेक्कमण्डनं[2] पप्फुरन्तसुद्धविहासिदं[3] मुद्धमुहपुण्डरीअं। आप्फुरन्तचन्दचन्दिआसुन्दरेहिं अङ्गेहिं[4] पुणो वि मे जादे उज्जोएहि उच्छङ्गम्। सव्वहा महाराओ एव्वं भणादि। एसा रहुउलमहत्तराणं वहू अह्माणं दु जणअसुदा दुहिदेव्व।

कञ्चुकी—यथाह देवी।

> **पञ्चप्रसूतेरपि[6] तस्य राज्ञः**
> **प्रियो विशेषेण सुबाहुशत्रुः।**
> **वधूचतुष्केऽपि यथैव शान्ता**
> **प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ॥ १६ ॥**

(**क**) हा वत्से जानकि कुत्रासि। स्मरामि ते नवविवाहलक्ष्मीपरिग्रहैकमंडनं प्रस्फुरच्छुद्धविहासितं मुग्धमुखपुण्डरीकम्। आस्फुरच्चन्द्रचन्द्रिकासुन्दरैरङ्गैः पुनरपि मे जाते उद्योतयोत्सङ्गम्। सर्वदा महाराज एवं भणति। एषा रघुकुलमहत्तराणां वधूरस्माकं तु जनकसुता दुहितैव।

सन्मनसो रुजं हृदयपीडां परिशिनष्टि परिशिष्टां करोति। अकाण्डनिवर्तनेन दारुणोऽकाण्डनिवृत्तो भूत्वेत्यप्याहुः। सुहृदपि त्यक्त्वा गतश्चेन्मनःपीडां करोतीति सम्यम् ॥ १५ ॥ नवविवाहलक्ष्म्याः परिग्रहेण एकं मुख्यं मङ्गलं यस्य तथोक्तम्। कौमुद्यां कृत्तिकापौर्णमास्यां भवश्चन्द्रः कौमुदीचन्द्रः। आरोहन्ती प्रादुर्भवन्ती या कौमुदी चन्द्रचन्द्रिका तद्वत्सुन्दरमङ्गं यस्यास्तथोक्ता। उत्सङ्गमङ्कमुद्योतय उपवेशेन प्रकाशय। सर्वदा सर्वस्मिन्काले महाराजो दशरथः। एषा सीता रघुकुले महत्तरा ये मनुप्रभृतयस्तेषां वधूः स्नुषा। जनकसुता सीता अस्माकं तु मम तु दुहितैव मदभिप्रायेण दुहितैवेत्येवं भणति ॥ देवी कौसल्या यथाह। तथैवेति शेषः। **पञ्चप्रसूतेरिति**। पञ्चप्रसूतयः पुत्रा यस्य तथोक्तस्य हि। तस्य राज्ञः पङ्क्तिरथस्य सुबाहुशत्रुः रामः विशेषेण प्रिय इष्टः। पञ्चप्रसूतयो यस्मिन् वृन्दे इति वा विग्रहः। निर्धारणे षष्ठी। 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य' इति पाक्षिकः पुंवद्भावः। पञ्चानां मध्ये रामः प्रिय इत्यर्थः। रामादयश्चत्वारः शान्ता चेति पञ्च। वधूचतुष्केऽपि सीतादिस्नुषाचतुष्टयेऽपि अस्य जनकस्य तनूजा सीता यथा तस्य राज्ञो दशरथस्य प्रिया तथा अन्या

दयंगमः । कथं विस्मर्यसे ।

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराप्तं जनं
संबन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।
त्वं कालेन तथाविधोऽप्यपहृतः संबन्धबीजं च त-
द्घोरेऽस्मिन्मम जीवलोकनरके पापस्य धिग्जीवितम् ॥१७॥

कौसल्या—जादे जाणइ किं करोमि । दिढवज्जलेवघडिअबन्ध-णिच्चलं हदजीविदं मं मन्दभाइणीं ण पडिच्चअदि । (क)

अरुन्धती—आश्वसिहि राजपुत्रि बाष्पविश्रामोऽप्यन्तरे कर्तव्य एव । अन्यच्च किं न स्मरसि यदवोचदृष्यशृङ्गाश्रमे युष्माकं कुल-गुरुर्भवितव्यं तथेत्युपजातमेव किंतु कल्याणोदर्कं भविष्यतीति ।

(क) जाते जानाति किं करोमि । दृढवज्रलेपघटितबन्धनिश्चलं हतजीवितं मां मन्दभागिनीं न परित्यजति ।

ऊर्मिलाप्रभृती राज्ञः प्रिया न अस्य तनूजा सीतेत्यनेन सीताया एव जनकाभिसंधिना तनूजात्वं नान्यासामिति व्यज्यते । वधूचतुष्केऽपीति निर्धारणे सप्तमीदर्शनात् ॥ १६ ॥ सर्वैः प्रकारैर्धर्मैः हृदयंगमः । **कन्याया इति** । संबन्धे कन्यावरसंबन्धे । कन्यायाः पितरौ जनन्यः जनकाश्च जामातुर्वरस्याप्तं संनिहितबन्धुं जनं पूजयन्ति किल संभावयन्तीति प्रसिद्धम् । तदाराधनं पूजनं ते मयि विपरीतमभूत् । त्वत्कर्तृकमद्विषयकपूजनं सत् प्रतिलोमं जातमित्यर्थः । तथाविधोपि त्वं कालेनापहृतः । मया पूज्यमानं भवन्तं द्रष्टुमन्यदयं तावद्भाग्याभावेऽपि केवलं वा भवन्तं द्रष्टुं मदीयदैवदुर्विपाको नाक्षाम्यदिति भावः । संबन्धबीजं सीता चापहृता । लिङ्गविपरिणामः । पूर्वोक्तयोरभावेऽपि तादृशभवदभिमता सीतापि दैवेन नाक्षम्यतेति भावः । घोरे भयंकरे अस्मिन्नेवंविधबहुदुःखाभाजने जीवलोकाबिले पापस्य पूजनविपर्यासादिहेतुभूतदुरितप्रचुरस्य मम जीवितं प्राणधारणं धिक् । तत्कर्मिका निन्देत्यर्थः । अत्रेदानीं भवत्पूजाद्यभावेऽपि यत्र तल्लाभो लोकान्तरे तत्र गमनस्यापि मदीयजीवनयोनिदुरितं प्रतिबन्धकमिति भावः ॥ १७ ॥ दृढेन वज्रलेपेन बन्धकद्रव्यलेपेन यः प्रतिबन्धो विश्लेषानुत्पादस्तेन निश्चलं हतजीवितं निन्द्यजीवितम् ॥ आश्वसिहि आश्वासं दुःखलघूकरणं प्राप्नुहि । बाष्पस्य

सुक्षत्रियेऽन्यथा मन्तव्यम् ।

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां
ये व्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।
भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषक्ता
नैते वाचं विप्लुतार्थां वदन्ति ॥ १८ ॥

(नेपथ्ये कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति ।)

जनकः—अये अद्य खलु शिष्टानध्याय इत्युद्धतं खेलतां बटूनां कलकलः ।

कौसल्या—सुलहसोक्खं दाव बालत्तणं होदि । (निरूप्य ।)

(क) कुतोऽतिक्रान्तमनोरथाया ममैतत् ।

अन्तरेषु मध्ये मध्ये । अन्यच्च बाष्पविश्रामादन्यदपि । यत्कुलगुरुर्वसिष्ठः अवोचत्तन्न स्मरसि किम् । भवितव्यं तथेति परित्यागरूपेण भवनमपरिहार्य-मिति हेतोः । आजातमापाततो जातम् । न त्वन्ततस्तथेत्यर्थः । कल्याणो-दर्कं मङ्गलपर्यवसायि भविष्यतीति यदवोचत्तन्न स्मरसि किम् ॥ अतिक्रान्त-मनोरथाया असंभाव्याभिलाषविषयायाः ॥ मृषोद्यमिति मिथ्यावचनमिति । **आविर्भूतेति** । आविर्भूतज्योतिषां परज्योतिर्विषयकपरोक्षज्ञानवतां ब्राह्म-णानां विप्राणां ये व्याहारा उक्तयस्तेषु संशयः प्रामाण्यसंदेहो माभूत् नोत्पद्यतामित्यर्थः । हि यस्मादेषां ब्राह्मणानां वाचि भद्रा मङ्गलकरी लक्ष्मीः अर्थोपधायकत्वातिशयः । निषक्ता नित्यसङ्गिनी भवति । एते आविर्भूतज्यो-तिषो ब्राह्मणाः विप्लुतार्थामसदर्थां वाचमेकामपि गिरं न वदन्ति नोच्चारयन्ति । पूर्वत्र बहुवचनं तदीयसर्ववाचामपि प्रामाण्यबोधनार्थम् अत्रैकवचनं तु तदीययत्किंचिद्वचोप्यप्रामाण्यं नेति बोधनार्थमिति द्रष्टव्यम् । अत्र श्लोके 'सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥' इति श्रुतिः स्फोरिता ॥ १८ ॥ शिष्टागमनप्रयुक्ताध्ययनाभावः शिष्टानध्ययनः ॥ सुलभं सौख्यं यस्मिंस्तथो-क्तम् । अनेन 'वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते' इत्युक्तवार्द्धकनिन्दा व्यज्यते ।

---

१ भअवदि अदिक्कन्तो मणोरहो (अतिक्रान्तो मनोरथः). २ भवितव्यमेव तेन कल्याणोद. ३ भव्या. ४ विप्लुतां व्याहरन्ति. ५ भनध्ययनः. ६ अस्खलितं.

अम्हे एदाणं मज्झे को एसो रामभद्दलच्छीपरिसोहिदेहिं सावट्ठम्भ-मुद्धललिदेहिं अङ्गेहिं अह्माणं लोअणाइं शीअलावेदि। (क)

अरुन्धती—(अपवार्य सहर्षबाष्पम्।) इदं नाम तद्भागीरथी-निवेदितरहस्यं कर्णामृतम्। नत्वेवं विद्मः कतरोऽयमायुष्मतोः कुशलवयोरिति। (प्रकाशम्।)

कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो
बटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियेव सभाजयन्।
पुनरपि शिशुर्भूतो वत्सः स मे रघुनन्दनो
झटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम्॥ १९॥

कञ्चुकी—नूनं क्षात्रियब्रह्मचारी दारकोऽयमिति मन्ये।

जनकः—एवमेतत्। तथा हि

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो
भस्मस्तोकपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम्।

(क) सुलभसौख्यं तावत् बालत्वं भवति। अहो एतेषां मध्ये क एष रामभद्रलक्ष्मीपरिशोभितैः सावष्टम्भमुग्धललितैरङ्गैरस्माकं लोचनानि शीतलयति।

रामभद्रस्य कौमारलक्ष्म्या चन्द्रवदाह्लादकारिरामशैशवस्य। योऽयमवष्टम्भ आलम्बनं तत्सहितैः। लक्ष्मीपदेन शैशवस्य स्पृहणीयत्वं व्यज्यते। संबन्धशब्दत्वात्सापेक्षत्वेऽपि समासः। मुग्धललितैः सुन्दरसुकुमारैः॥ हर्षः इष्टागमात्प्रीतिः। उत्कण्ठा आकारादिविषयाभिलाषः। भागीरथीनिवेदितं गंगया कथितं रहस्यं गूढं यत्कर्णयोरमृतवद्भोग्यम्। तदिदं नामायुष्मतोः कुशलवयोर्मध्ये कतरोयऽमिति कुश इति वा लव इति वा न विद्मः न जानामि। 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम्। **कुवलयेति।** शिखण्डकमण्डनः काकपक्षधरो बटूनां ब्रह्मचारीणां परिषदं सदः श्रिया कान्त्या सभाजयन्नलंकुर्वन्। अमृताञ्जनममृतमयमञ्जनं शीतलत्वादिभिः। तद्धि रमणीयमिति कविसमयप्रसिद्धिः॥ १९॥ मन्ये अनुमिनोमि॥ एतद्भवता संभाव्यमानमेवं वस्तुभूतम्। **चूडाचुम्बितेति।** चूडाचुम्बितानि संयुक्ताग्राणि कङ्कपत्राणि बाणपक्षा यस्मिंस्तथोक्तम्। पृष्ठतोऽभितः पृष्ठम्। द्वयोर्भागयोरित्यर्थः। भस्ममयं स्तोकमल्पं पवित्रं पावनं लाञ्छनं पुण्ड्रं यस्य तत्तथोक्तम्। उरः

... मौञ्जिका

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पैप्पलः ॥ २० ॥

भगवत्यरुन्धति किमुत्प्रेक्षसे कुतस्त्योऽयमिति ।

अरुन्धती—अद्यैवागता वयम् ।

जनकः—आर्य गृष्टे अतीव मे कौतुकं वर्तते तद्भगवन्तं वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ । इमं च बालकं ब्रूहि । वत्स केऽप्येते प्रवयसस्त्वां दिदृक्षव इति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

कौसल्या—किं मण्णेध एव्वं भणिदो आअमिस्सदित्ति । (क)

जनकः—भिद्येत वा सद्वृत्तमीदृशस्य निर्माणस्य ।

कौसल्या—(निरूप्य ।) कहं सविणअं णिसामिदगिट्ठिवअणो विसज्जिदइसिदारओ इतोऽहिमुहं पसरिदो एव्व सो वच्छो । (ख)

जनकः—(चिरं निर्वर्ण्य ।) भोः किमप्येतत् ।

[क] किं मन्यध्व एवं भणित आगमिष्यतीति ।

[ख] कथं सविनयं निशामितगृष्टिवचनो विसर्जितर्षिदारक इतोऽभिमुखं प्रसृत एव स वत्सः ।

रक्तं वासः अधः उरसोऽधस्तात् । क्षत्रियब्रह्मचारिणां मेखलेत्युक्तं माञ्जिष्ठं राजन्यस्य इति च । पाणौ कार्मुकं धनुरक्षसूत्रवलयं जपमालिकावलयम् । अस्तीति शेषः । अपरे पैप्पलः इति पाठे अपरे पाणौ अश्वत्थदण्डः । अपरः पैप्पलः इति पाठे धनुर्दण्डादपरः । अन्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ कुतस्त्यः कस्माद्भवः ॥ अतिशयितं कौतुकं विशिष्टवस्तुजिज्ञासौत्कण्ठ्यम् । प्रवयसो वृद्धाः । दिदृक्षवः द्रष्टुमिच्छवः ॥ यदाज्ञापयतीत्यर्थः तदनुतिष्ठामीति शेषः ॥ एवं भणितः प्रवयसस्त्वां दिदृक्षव इत्युक्तः सन् आगमिष्यति किमिति मन्यध्वे । किं संदिग्धं ॥ ईदृशस्य लोकोत्तरस्य निर्माणस्याकारस्य । निर्मीयते यन्निर्माणम् । कर्मणि ल्युट् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्युक्तेः । सद्वृत्तं सदाचारो भिद्यते वा । छिन्नं भवति किमित्यर्थः । 'कर्मवत्कर्मणा' इति यगात्मनेपदे ॥ सविनयं निशामितं श्रुतं गृष्टिवचनं येन तथोक्तः ॥ एतद्वक्ष्यमाणं किमपि अपूर्वमित्यर्थः । तदाह-

महिम्नामेतस्मिन्विनयशिशिरो मौग्ध्यमसृणो
विदग्धैर्निर्ग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।
मनो मे संमोहः स्थिरमपि हरत्येष बलवा-
नयोधातुं यद्वत्परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥ २१ ॥

लवः—(प्रविश्य ।) अज्ञातनामक्रमाभिजनान्पूज्यानपि नः स्वतः कथमभिवादयिष्ये । [विचिन्त्य ।] अयं पुनरविरुद्धः प्रकार इति वृद्धेभ्यः श्रूयते । (सविनयमुपसृत्य ।) एष वो लवस्य शिरसा प्रणामपर्यायः ।

अरुन्धतीजनकौ—कल्याणिन् आयुष्मान्भूयाः ।

कौसल्या—जाद चिरं जीव । (क)

अरुन्धती—एहि वत्स । (लवमुत्सङ्गे गृहीत्वात्मगतम् । दिष्ट्या न केवलमुत्सङ्गश्चिरान्मनोरथोऽपि मे संपूर्णः ।

(क) जात चिरं जीव ।

महिम्नामित्यादि । विनयेन ज्ञानवृद्धशीलवृद्धसन्निधौ स्वनिकर्षपर्यवसाय्यवस्थानेन शिशिरः शीतलः मौग्ध्येन मसृणः पौरुष्यरहितः । विदग्धैः सूक्ष्मदर्शिभिर्निर्ग्राह्यो निर्णेयः । अविदग्धैः पुनर्न ग्राह्यो निर्णेतुमशक्यः । एतस्मिन्महिम्नामतिशयः लवनिष्ठप्रकृष्टज्ञानतेजःप्रकृतिगुणादिमाहात्म्यानामुत्कर्षः । संमोहेन मूर्छया स्थिरमपि काष्ठवन्निष्पन्दमपि मे मनश्चित्तं परिलघुरल्पः अयस्कान्तशकलः अयस्कान्तखण्डः अयोधातुं यद्वल्लोहपिण्डमिव हरति कर्षति । अत्र विनयशिशिरो मौग्ध्यमसृण इत्याभ्यां सलिलहिमोपष्टम्भेन ज्योत्स्नीभवतां सूर्यतेजसां सादृश्यं व्यज्यते ॥ २१ ॥ क्रमः सत्काराद्यनुपूर्व्यं वयः स्थाविरादिकं वयःक्रमस्तस्यौचित्य प्राप्तवता । ज्ञातं च तद्वयःक्रमौचित्यं तस्याभावः अज्ञातवयःक्रमौचित्यम् । अर्थाभावे अव्ययीभावः । अपञ्चम्या इति प्रतिषेधादम्भावो न । तथा च वयःक्रमौचित्यज्ञानाभावादित्यर्थः । कथमभिवादयिष्ये केन क्रमरूपप्रकारेण नमस्करिष्ये । अविरुद्धः अविपरीतः प्रकारोऽनुष्ठानविशेषः । सामान्यवृद्धविषयकप्रणामकरणरूप इति भावः । सभायां प्रत्येकं न नमस्कुर्यादिति गौतमस्मरणमिहाभिप्रेतम् ॥ उत्सङ्गे अङ्के ॥ दिष्ट्येत्यानन्दे । उत्सङ्गः केवलं न

कौसल्या—जाद इदो वि दाव एहि । (उत्सङ्गे गृहीत्वा ।) अह्महे ण केवलं दराविअसन्तणीलुप्पलसामलुज्जलेण देहबन्धेण कवलिदारविन्दकेसरकसाअकण्ठकलहंसणिणाददीहरदीहरेण सरेण अ रामभद्दं अणुहरदि । णं कठोरकमलगब्भपह्मलो सरीरप्पस्सो वि तारिसो एव्व वच्छस्स । जाद पेक्खामि दाव दे मुहपुण्डरीअम् । (चबुकमुन्नमय्य निरूप्य सबाष्पाकूतम् ।) राएसि किं ण पेक्खसि णिउणं णिरूवज्जन्तं से मुहं वच्छाए वहूए मुहचन्देण संवददि एव्व । (क)

जनकः—पश्यामि सखि पश्यामि ।

कौसल्या—अह्महे उम्मत्तीभूदं विअ मे हिअअं किंपि एदोमुहं विलवदि । [ख]

जनकः—

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते
संपूर्णप्रतिबिम्बितेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युति ।

(क) जात इतोऽपि तावदेहि । अहो न केवलं दरविकसन्नीलोत्पलश्यामलोज्ज्वलेन देहबन्धेन कवलितारविन्दकेसरकषायकण्ठकलहंसनिनाददीर्घदीर्घेण स्वरेण च रामभद्रमनुहरति । ननु कठोरकमलगर्भपक्ष्मलः शरीरस्पर्शोऽपि तादृश एव वत्सस्य । जात प्रेक्षे तावत्ते मुखपुण्डरीकम् । राजर्षे किं न प्रेक्षसे निपुणं निरूप्यमाणमस्यमुखं वत्साया वध्वा मुखचन्द्रेण संवदत्येव ।

(ख) अहो उन्मत्तीभूतमिव मे हृदयं किमपीतोमुखं विलपति ।

करणं तथाविधेन । अनुसरति अनुकरोति । कठोरस्य समग्रस्य कमलस्य गर्भवदान्तरपत्रवत्पक्ष्मलः स्फीतः तादृश एव रामभद्रस्पर्शसदृश एव । चुबुकमधराधोदेशम् । निपुणं निरूप्यमाणः हेतुभिः पटुतरं विचार्यमाणः । अयमिति शेषः । मुखं चन्द्रेण संवदत्येव । सीतामुखचन्द्रेति योगिकमादृश्यप्रमाणविषयो भवति ॥ पश्यामि सखि पश्यामीति आदराद्द्विरुक्तिः ॥ उन्मत्तीभूतमिव विभ्रान्तमिव कुतोमुखं यत्र क्वापि असंभाव्यविषये लग्नमिति यावत् । विलपति परिदेवयति । 'विवलते' इति च पाठः ॥ **वत्साया इति** । अस्मिन् शिशौ लवे वत्सायाः सीताया रघूद्वहस्य रामचन्द्रस्य च संवृत्तिः संप-

सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ
हा हा दैव किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥ २२ ॥

कौसल्या—जाद अत्थि दे मादा सुमरासि वा तादम्। (क)

लवः—नहि नहि।

कौसल्या—तदो कस्स तुमम्। (ख)

लवः—भगवतः वाल्मीकेः।

कौसल्या—अयि जाद कहिदव्वं कहेहि। (ग)

लवः—एतावदेव जानामि।

(नेपथ्ये)

भो भोः सैनिका एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतुराज्ञापयति न केनाचिदाश्रमाभ्यर्णभूमय आक्रमितव्या इति।

अरुन्धतीजनकौ—अये मेध्याश्वरक्षाप्रसङ्गादुपागतो वत्सश्चन्द्रकेतुरद्य द्रष्टव्य इत्यहो सुदिवसः।

(क) जात अस्ति ते माता स्मरसि वा तातम्।

(ख) ततः कस्य त्वम्।

(ग) अयि जात कथयितव्यं कथय।

कः। संबन्ध इत्यर्थः। प्रतिबिम्बितेवाभिव्यज्यते अभिव्यक्ता भवति। दर्पणादौ बिम्बवद्दृश्यत इत्यर्थः। निखिला कृत्स्ना आकृतिरवयवस्थानविशेषः सैव सीतारघूद्वहसंबन्धिन्येव। द्युतिर्लावण्यं तयोरेव संबन्धिनी। वाणी लवस्य वाक् सा तयोरेव संबन्धिनी। विनयः प्रश्रयः स एव सहजः स्वाभाविकः। पुण्यश्चासौ पावनश्चासौ अनुभावः समीचीनव्यवसायः। असौ सीतारघूद्वहसंबन्ध्येव। अदूरविप्रकृष्टवाच्योऽदःशब्दः। 'अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये' इत्यमरः। देवि सीते। मम मनः। पारिप्लवं सत् चञ्चलं सत् उत्पथैरमार्गैः धावति अनवस्थितं भवति। हा हा। दुःख्यत इत्यर्थः। देवीत्यनेन देवभूयंगतायास्तव कथमिदं संगच्छत इति व्यज्यते। अत एव ह्युत्पथैरित्युक्तम्। अत्र च 'ऋक्पूरब्धूःपथामा—' इति समासान्तः॥ २२॥ कस्य त्वम्। कस्माज्जात इत्यर्थः। सुगृहीतं सुष्ठु प्रतिपादितं नामधेयं यस्य तथो-

कौसल्या—वच्छलक्खणस्स पुत्तओ आणवेदित्ति अमिदबिन्दुसुन्दराइं अक्खराइं सुणीअन्दि । (क)

लवः—आर्य क एष चन्द्रकेतुर्नाम ।

जनकः—जानासि रामलक्ष्मणौ दाशरथी ।

लवः—एतावेव रामायणकथापुरुषौ ।

जनकः—अथ किम् ।

लवः—तत्कथं न जानामि ।

जनकः—तस्य लक्ष्मणस्यायमात्मजश्चन्द्रकेतुः ।

लवः—ऊर्मिलायाः पुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दौहित्रः ।

अरुन्धती—(विहस्य ।) आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन ।

जनकः—(विचिन्त्य ।) यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञस्तद्ब्रूहि तावत्पृच्छामस्तेषां दशरथात्मजानां कियन्ति किंनामधेयान्यपत्यानि केषु केषु दारेषु प्रसूतानीति ।

लवः—नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः ।

जनकः—किं न प्रणीत एव कविना ।

(क) वत्सलक्ष्मणस्य पुत्रक आज्ञापयतीत्यमृतबिन्दुसुन्दराण्यक्षराणि श्रूयन्ते ।

मेध्याश्वस्य यज्ञाङ्गाश्वस्य प्रसङ्गादवश्यानुरोद्धव्यत्वाद्धेतोः द्रष्टव्य इति सुदिवसः । चन्द्रकेतुदर्शनाच्छोभनदिवसोऽयं विस्मयनीय इत्यर्थः । अमृतबिन्दुसुन्दराण्यक्षराणि सुधापृषत इव भोग्या वर्णाः । दाशरथी दशरथपुत्रौ जानासि किमिति काक्वा योजनीयम् ॥ रामायणकथायाः रामायणनामकवाक्यप्रबन्धस्य पुरुषौ प्रतिपाद्यौ । अथ किमित्यङ्गीकारे । तर्हि ऊर्मिलापुत्रत्वे । मैथिलस्य मिथिलाधिपतेः ॥ आविष्कृतं प्रकाशितम् । वत्सेन लवेन ॥ कथायामभिज्ञस्तत्प्रतिपाद्यार्थज्ञानवान् । किंनामधेयानीत्यारभ्य केषु प्रसूतानीत्यन्तस्य ब्रूहीत्यनेनान्वयः । पश्यामः अस्मज्ज्ञातविषयकत्वद्वचनं शृणुम इत्यर्थः ॥ कथा-

लवः—प्रणीतो न प्रकाशितः । तस्यैव कोऽप्येकदेशः सन्दर्भान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः । तं च स्वहस्तलिखितं मुनिर्भगवान्व्यसृजद्भगवतो भरतस्य मुनेस्तौर्यत्रिकसूत्रकारस्य ।

जनकः—किमर्थम् ।

लवः—स किल भगवान्भरतस्तमप्सरोभिः प्रयोजयिष्यतीति ।

जनकः—सर्वमिदमाकूततरमस्माकम् ।

लवः—महती पुनस्तस्मिन्भगवतो वाल्मीकेरास्था । यतः केषांचिदन्तेवासिनां हस्तेन तत्पुस्तकं भरताश्रमं प्रति प्रेषितम् । तेषामनुयात्रिकश्चापपाणिः प्रमादापनोदनार्थमस्मद्भ्राता प्रेषितः ।

कौसल्या—जाद भादावि दे अत्थि । (क)

लवः—अस्त्यार्यः कुशो नाम ।

कौसल्या—जेट्ठोत्ति भणिदं होदि । (ख)

लवः—एवमेतत् । प्रसवानुक्रमेण स किल ज्यायान् ।

जनकः—किं यमजावायुष्मन्तौ ।

(क) जात भ्रातापि तेऽस्ति ।

(ख) ज्येष्ठ इति भणितं भवति ।

एकदेशोंऽशः । स च सप्तमे वक्ष्यमाणान्तर्नाटकार्थक इति ज्ञेयम् ॥ प्रबन्धान्तरेण श्राव्यप्रबन्धातिरिक्तदृश्यप्रबन्धरूपकरूपेण वा रसवान् करुणाद्भुतरसप्रतिपादकः सर्वाकर्णनादितररसप्रतिपादकः अभिनेयः सात्त्विकाङ्गिकादिचतुर्विधाभिनयप्रकाश्योऽर्थः अभिधेयः यस्य तथोक्तीकृतः । मुनिर्वाल्मीकिः । तौर्यत्रिकसूत्रधारस्य नृत्तगीतवादित्रशास्त्राचार्यस्य भरतस्य भावरागतालशास्त्राचार्यत्वमूलकृत्तदाद्यक्षरघटितभरतनामकस्य ॥ तं प्रबन्धं अप्सरोभिः प्रयोज्यकर्तृभिः प्रयोजयिष्यतीत्येतदर्थम् ॥ सर्वमिदं प्रणीतस्याप्रकाशनं प्रबन्धान्तरेण करणं भरतं प्रति प्रेषणं चाकूततरं गूढार्थकम् ॥ आस्था अवश्यकत्वप्रकारकेच्छा । अनुयात्रिकोऽनुचरः । प्रमादस्यानवधानप्रयुक्तप्रतीतस्य च्छेदनार्थं निवृत्त्यर्थमस्मद्भ्राता मत्सहजः । आर्यः पूज्यः । ज्येष्ठ इति भणितं भवति अग्रज इति ध्वनितं भवति ।

जनकः—वत्स कथय कथाप्रबन्धस्य कीदृशः पर्यन्तः ।

लवः—अलीकपौरापवादोद्विग्नेन राज्ञा निर्वासितां देवीं देवयजनसंभवां सीतामासन्नप्रसववेदनामेकाकिनीमरण्ये लक्ष्मणः परित्यज्य प्रतिनिवृत्त इति ।

कौसल्या—हा वच्छे मुद्धचन्दमुहि को दाणिं दे सरीरकुसुमस्स झत्ति देव्वदुव्विलासपरिणामो एक्काइणीए णिवडिदो ।

जनकः—हा वत्से

> नूनं त्वया परिभवं च वनं च घोरं
> तां च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य ।
> क्रव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्सु
> संत्रस्तया शरणमित्यसकृत्स्मृतोऽस्मि ॥ २३ ॥

लवः—(अरुन्धतीं प्रति) आर्ये कावेतौ ।

अरुन्धती—इयं कौसल्या । अयं च जनकः ।

लवः—(सबहुमानखेदकौतुकं पश्यति ।)

जनकः—अहो निर्दयता दुरात्मनां पौराणाम् । अहो रामस्य राज्ञः क्षिप्रकारिता ।

(क) हा वत्से मुग्धचन्द्रमुखि क इदानीं ते शरीरकुसुमस्य झटिति दैवदुर्विलासपरिणाम एकाकिन्या निपतितः ।

विति ॥ कथाप्रपञ्चस्य कथाविस्तरस्य । पर्यन्तोऽवसानम् । यद्वा प्रपञ्चनं प्रकाशनं प्रपञ्चस्तस्य कोऽवधिः । कियत्पर्यन्तं प्रकाशित इत्याशयः ॥ अलीको मिथ्याभूतः पौरापवादः पौरकर्तृकदोषकथनं तेनोद्विग्नेन संभ्रान्तेन राज्ञा रामेण निर्वासितां गृहान्निष्कासितां देवयजनसंभवां यागभूमिजातां परित्यज्य लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्त इति यत् एष पर्यन्त इति योजना ॥ शरीरकुसुमस्य कुसुमसदृशशरीरस्य । दैवदुर्विलासस्य दैवदुश्चेष्टितस्य परिणामः फलोपधानम् । क इति दुःख्यते ॥ **नूनमिति** । क्रव्याद्गणेषु व्याघ्रादिषु परितः समन्तात्परिवारयत्सु सत्सु । मण्डलीकृत्य व्याप्नुवत्सु । संत्रस्तया त्वयाहं शरणमिति स्मृतः नूनं संभावये ॥ २३ ॥ दुरात्मनां दुर्बुद्धीनाम् । क्षिप्रकारिता अपरीक्ष्यकारित्वम् । **एतद्वैशसेति** । एतद्वैशसमेव महाव्यसनमेव

एतद्विशसवज्रघोरपतनं शश्वन्ममोत्पश्यतः
क्रोधस्य ज्वलितुं धगित्यवसरश्चापेन शापेन वा ।

कौसल्या—(सभयकम्पम्) भअवदि परित्ता[2]हि परित्ताहि । पसादेहि कु[3]विदं राएसिम् । (क)

लवः—

[4]एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

अरुन्धती—

राजन्नपत्यं रामस्ते पाल्याश्च कृपणा जनाः ॥ २४ ॥

जनकः—

शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं यत्पुत्रभाण्डं हि मे
भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः ॥ २५ ॥

(प्रविश्य)

संभ्रान्ता बटवः—कुमार कुमार अश्वोऽश्व इति कोऽपि भूतविशेषो जनपदेष्वनुश्रूयते सोऽयमधुनास्माभिः प्रत्यक्षीकृतः ।

(क) भगवति परित्रायस्व परित्रायस्व । प्रसादय कुपितं राजर्षिम् ।

वज्रस्याशनेर्घोरं पतनं तीक्ष्णपतनं शश्वदुत्पश्यतो मम क्रोधस्य शापेनानिष्टोपधायकसंकल्पेन चापेन च मारकधनुषा च झटिति ज्वलितुमवसरः प्राप्तकालता । राजर्षित्वादिति भावः । प्रसादय प्रसन्नं कुरु ॥ एतद्धीति । परिभूतानामवमतानां मनस्विनां महामनसां प्रायश्चित्तं कोपप्रतीकारः एतत् प्रसादनमित्यर्थः । अपत्यं रामः कृपणजनाश्च ते पाल्याश्च रक्षणीयाः ॥ २४ ॥ **शान्तं वेत्यादि** । वा अथवा । शापेन चापेन च ज्वलनाभावे इत्यर्थः । यद्यस्मात्पुत्रभाण्डं मूलधनं पुत्रभूतरामात्मकमूलधनम् । भूयिष्ठानि भूयांसि द्विजाः बालाः शिशवो वृद्धाः स्थविरा विकला अन्धबधिरादयः स्त्रैणं स्त्रीसमूहः यस्य तथोक्तः पौरो जनश्च । मे हि मदीयाः किल । तस्मात्तदुभयं शापश्चापश्च शान्तं भवतु निवृत्तं भवतु । रुषं न दधे कोपं न धारयामि । यद्वा यद्यस्माद्भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलस्त्रैणः पौरो जनः । चकारेण रामः समुच्चीयते । तदुभयं पौरजनरामात्मकोभयं मे पुत्रभाण्डं पुत्रात्मकमूलधनवन्मम संरक्षणीयं तत्तस्मात् शान्तं क्रोधेन ज्वलित्वा अलं रुषं न

तद्भूत कीदृशः ।

बटवः—श्रूयताम् ।

> पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्रं
> दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।
> शष्पाण्यत्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्रमात्रा-
> न्किं वाऽख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेह्येहि यामः ॥२६॥

(इत्यजिने हस्तयोश्चाकर्षन्ति ।)

लवः—(सकौतुकोपरोधविनयम् ।) आर्याः पश्यत पश्यत । एभिर्नीतोऽस्मि । (इति त्वरितं परिक्रामति ।)

अरुन्धतीजनकौ—पूरयतु कौतुकं वत्सः ।

कौसल्या—भअवदि जाणामि एदं अणालोअअन्ती ण जीआमि विअ अदो अण्णदो भविअ पेक्खह्म दाव गच्छमाणं दीहाउम् । (क)

(क) भगवति जानाम्येतमनालोकयन्ती न जीवामीवातोऽन्यतो भूत्वा प्रेक्षामहे तावद्गच्छन्तं दीर्घायुषम् ।

आरण्यकत्वादेवमुक्तिः । श्रूयते शाब्दबोधविषयो भवति । प्रत्यक्षीकृतः चक्षुर्विषयीकृतः । पशुसमाम्नाये पशुद्रव्यकयागप्रतिपादकवेदभागे साङ्ग्रामिके युद्धकाण्डे च । कीदृशः किंलक्षणः ॥ **पश्चादित्यादि** । सः अश्व इत्युच्यमानः विपुलं पुच्छं पश्चाद्वहति । वनमहिषः कोऽयमुभयतःपुच्छ इत्यारण्यवासनानुरूपेण व्यावृत्त्यर्थं । पश्चात्पदम् । अन्यथा पुच्छस्य पश्चाद्वहनाव्यभिचारात् । विपुलमित्यनेन खरव्यावृत्तिः तस्य हि पुच्छं गोवद्रज्जूकृतं भवति । एवं च वक्ष्यमाण विशेषणानां तत्साधारणत्वेऽपि न दोषः । धूनोति चालयति । दीर्घग्रीवो भवति आयतकण्ठो भवति । तस्य खुराश्चत्वार एव । नाधिका इत्यर्थः । शष्पाणि बालतृणानि । अत्ति खादति । शकृत्पिण्डकान् पुरीषपिण्डकानाम्रमात्रान् रसालशलाटुपरिमितान् प्रकिरति विक्षिपति । स पुनर्दूरं व्रजति गच्छति ॥ २६ ॥ कौतुकं हर्षः । उपरोधः बलात्क्रियमाणत्वम् ॥ अरण्यगर्भाणां अरण्यचरशिशूनां रूपै-

---

१ इति नाम. २ अये श्रु०. ३ वा ख्यातैः, व्याख्यानैः ४ इत्युपसृत्य. ५ महत् कौतुकं वत्सस्य. ६ कुतूहलं. ७ अरण्णगब्भरूवालावेहिं तुह्मे तोसिदा अह्मेअ । भअवदि

अरुन्धती—अतिजवेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः कथं दृश्यते ।

कञ्चुकी—(प्रविश्य ।) भगवान्वाल्मीकिराह ज्ञातव्यमेतदवसरे भवद्भिरिति ।

जनकः—अतिगम्भीरमेतत्किमपि । भगवत्यरुन्धति सखि कौसल्ये आर्य गृष्टे स्वयमेव गत्वा भगवन्तं प्राचेतसं पश्यामः ।

(इति निष्क्रान्तो वृद्धवर्गः ।)

(प्रविश्य ।)

बटवः—पश्यतु कुमारस्तदाश्चर्यम् ।

लवः—दृष्टमवगतं च । नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्वः ।

बटवः—कथं ज्ञायते ।

लवः—ननु मूर्खाः पठितमेव हि युष्माभिरपि तत्काण्डे । किं न पश्यथ प्रत्येकं शतसंख्याः कवचिनो दण्डिनो निषङ्गिणश्च रक्षितारः । तत्प्रायमेव बलमिदं दृश्यते । यदीह न प्रत्ययस्तद्गत्वा पृच्छत ।

बटवः—भो भोः किंप्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः पर्यटति ।

लवः—(सस्पृहमात्मगतम् ।) अये अश्वमेध इति नाम विश्वविजयिनां क्षत्रियाणामूर्जस्वलः सर्वक्षत्रपरिभावी महानुत्कर्षनिकर्षः ।

रालैश्च तोषिता यूयम् । अहं तं पश्यन्ती वञ्चितेति जानामि । रामभद्रसंवादेन प्रलोभिताहमिति भावः ॥ कञ्चुकी । गृष्टिरित्यर्थः । अवसरे प्राप्तकाले ॥ एतद्वाल्मीकिवाक्यमतिगम्भीरं गूढाशयं किमपि अपूर्वम् ॥ वृद्धानामरुन्धतीप्रभृतीनां वर्गः समूहः ॥ दृष्टं चक्षुर्विषयीकृतम् । नूनमश्वमेधिकोऽयमश्व इत्यवगतमनुमितम् । अश्वमेधाय प्रभवत्याश्वमेधिकः । तत्काण्डमश्वमेधप्रतिपादकश्रुतिभागः । बालकाण्डं वा तत्रापि ह्यश्वमेधः प्रसक्तः । काण्डोऽस्त्रीत्युक्तः क्लीवत्वम् । शतं कवचिनः शतं निषङ्गिणः शरधिवन्तः । शतमित्यर्थः । शतं दण्डिनः शतं रक्षितार इत्येतन्न पश्यथ किमित्यर्थः । तत्प्रायमेवान्यदपि कश्चित्प्रभृतिसुसदृशं चान्यदपि । अनीकमित्यर्थः । विप्रत्ययो यदि संशयश्चेत् ॥ किंप्रयोजनः किंफलकः । परिवृतः । रक्षितृभिरिति शेषः । पर्यस्यति परितः संचरति परितो गच्छति ॥ [illegible]

अयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा।
सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः॥ २७॥

लवः—(सगर्वमिव) अहो संदीपनान्यक्षराणि।

बटवः—किमुच्यते। प्राज्ञः खलु कुमारः।

लवः—भो भोः तत्किमक्षत्रिया पृथिवी यदेवमुद्घोष्यते।

(नेपथ्ये)

अरे रे[4] महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः।

लवः—धिग्जाल्मान्।

यदि ते सन्ति सन्त्येव केयमद्य विभीषिका।
किमुक्तैरेभिरधुना तां पताकां हरामि वः॥२८॥

भो भो बटवः परिवृत्य लोष्ठैरभिघ्नन्तो नयतैनमश्वम्। एष रोहितानां मध्ये वराकश्चरतु।

व्याज्ञापकदृष्टविशेषः। ऊर्जस्वलः बलिष्ठः। अविचाल्यनिकष इत्यर्थः॥ योऽयमिति। योऽयमाश्वमेधिकोऽश्वः। इयम्। अश्व इत्यर्थः विधेयप्राधान्यात्स्त्रीत्वं पताकात्वं विधेयम्। सप्तान्ययवेषु लोकेषु एकवीरस्य एकेषु प्रधानेषु वीरयति पराक्रमत इत्येकवीरः तस्य। सप्तलोकेत्यत्र मध्यमपदलोपवत्समासः। पात्रादित्वं वा। वीरैक इत्यापत्तिवारणाय एकेषु वीरयतीति विग्रहोऽङ्गीकृतः। दशकण्ठकुलस्य रावणवंशस्य द्विट् शासिता। तस्य राघवस्य पताका विजयध्वजोऽथवा पूर्वोक्तातिरेकेण वीरघोषणा वीर इति जगदाकर्णनानुकूलव्यापारः[उच्चैर्घोषणमिति यावत्]॥ २७॥ गर्वः परोत्कर्षानादरः। संदीपनानि क्रोधजनकानि। 'मनःप्रज्वलनं क्रोधः' इति ह्युक्तम्॥ एवं पूर्वोक्तरीत्या उद्घोष्यत इति यावत्तस्मात्किमक्षत्रिया पृथिवीत्यन्वयः॥ महाराजं प्रति तदौन्मुख्येन कुतः कस्माद्धेतोः क वा॥ धिग्जाल्मानसमीक्ष्यकारिणः। भवद्विषयका निन्देत्यर्थः। अक्षत्रिया इत्यनुषज्यते। क्षत्रिया न सन्तीति भवद्भिरुच्यते यदि सन्त्येवेत्यवगन्तव्यम्। अद्य क्षत्रियसत्ताधिकरणे अस्मिन्दिवसे इयं विभीषिका भयोत्पादनं का। कीदृशीत्यर्थः। एभिरुक्तैरधुना किम्। न किमपीत्यर्थः। तां वः पताकां हराम्यन्यत्र प्रापयामि॥२८॥ अभिघ्नन्तस्तर्जयन्तः। रोहितानां मृगविशेषाणाम्॥ अग्रभ्रेण्यः शस्त्रप्रक्षयन्तीक्ष्णतरा हि। त्वत्तोऽपि क्रूर इत्यर्थः।

(प्रविश्य सक्रोधदर्पः)

पुरुषः——धिक्चाप किमुक्तवानसि । तीक्ष्णनीरसा ह्यायुधीयश्रेणयः शिशोरपि दृप्तां वाचं न सहन्ते । राजपुत्रश्चन्द्रकेतुररिविमर्दनः । सोऽप्यपूर्वारण्यदर्शनाक्षिप्तहृदयो न यावदायाति तावत्त्वरितमनेन तरुगहनेनापसर्पत ।

बटवः——कुमार कृतमनेनाश्वेन । तर्जयन्ति विस्फारितशस्त्राः कुमारमायुधीयश्रेणयः । दूरे चाश्रमपदमितस्तदेहि हरिणप्लुतैः पलायामहे ।

लवः——(विहस्य) किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि । (इति धनुरारोपयन्)

ज्याजिह्वया वलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-
मुद्गारिघोरघनघर्घरघोषमेतत् ।

दृप्तां दर्पयुक्तां वाचं न सहन्ते । शिक्षणाभाववन्तो न भवन्तीत्यर्थः । सोऽपि चन्द्रकेतुरिति योजना । दुर्दान्तोऽमर्षशीलः । अपूर्वारण्यदर्शनेन अननुभूतविपिनावलोकनेनाक्षिप्तहृदयो व्यासक्तमनाः । तरूणां गहनेन दुर्गमसंनिवेशेनापसर्पत पलायध्वम् ॥ कृतं कृतमश्वेनेति । अश्वेन साध्यं किमपि नास्तीत्यर्थः । गर्हायां द्विरुक्तिः । अज्ञानादेव वयमत्र प्रवृत्ता इति भावः । विस्फारितशरासनाः घोषवद्धनुषः तर्जयन्ति भयमुत्पादयन्ति । आश्रमपदं चाश्रमस्थानं च दूरे । विप्रकर्ष इत्यर्थः । हरिणानां यानि प्लुतानि अभूस्पर्शगमनानि । तत्सदृशगमनैरित्यर्थः । पलायामहे परागता भवामः । विस्फुरन्ति घोषयुक्तानि । धनुरारोपयन् । ज्यामिति शेषः । **ज्याजिह्वयेत्यादि** । ज्या मौर्वी सैव जिह्वा रसना तया वलयिता वेष्टिता । उत्कटकोटिरेवोत्तुङ्गाग्रभाग एव दंष्ट्रा यस्य तथोक्तम् । उद्गूर्योऽसंख्याता घोरा भयजनका घनाः सान्द्रा घर्घरघोषा यस्य तथोक्तम् । एतच्चापम् । क्लीबत्वं विचारयितव्यम् । सामान्ये नपुंसकत्वं वा । अथवा भयामृतसकृद्गुरुचापाभरणलाञ्छनमिति नपुंसकशेषोक्तं क्लीबत्वम् । ग्रासे कवलने प्रसक्तमुद्युक्तं हसत् हासयुक्तमन्तकवक्त्रयन्त्रं व्याघ्रादिमारणयन्त्रसदृशकृतान्तस्य कुहरं तस्य जृम्भाविडम्बि जृम्भानुकारि विकटं विषममुदरं मध्यं यस्य तथाविधमस्तु । अस्य चापस्य तथाभवनं प्राप्तकालमित्यर्थः । जिह्वेव ज्या ज्याजिह्वे-

जृम्भाविडम्बिविकटोदरमस्तु चापम् ॥ २९ ॥

(इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(नेपथ्ये)

भो भोः सैनिका जातं जातमवलम्बनमस्माकम् ।

नन्वेष त्वरितसुमन्त्रनुद्यमान-
व्यावल्गत्प्रजवनवाजिना रथेन ।
उद्घातप्रचलितकोविदारकेतुः
श्रुत्वा नः प्रधनमुपैति चन्द्रकेतुः ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति सुमन्त्रसारथिना रथेन धनुष्पाणिः साद्भुतहर्षसंभ्रमश्चन्द्रकेतुः ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य सुमन्त्र पश्य पश्य ।

किरति कलितकिंचित्कोपरज्यन्मुखश्री-
रविरतगुणगुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण ।

वाधुलवंशजनुषो भूसारनिवासराघवार्यस्य ।
उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितस्तुरीयाङ्कः ॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभावतल-
स्पर्शिनीसमाख्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां
चतुर्थोऽङ्कः ।

नेपथ्ये इत्यादि । भो भोः सैनिकाः सेनासमवायिनः जातमवलम्बनम् । आश्रयो लब्ध इत्यर्थः । **नन्विति** । सुमन्त्रनुद्यमानाः सुमन्त्रेण प्रेर्यमाणाः व्यावल्गाः प्रकर्षेण चञ्चलाः प्रजविताः प्रकृष्टवेगयुक्ता वाजिनोऽश्वा यस्मिंस्तथोक्तेन । उद्घातेषु निम्नोन्नतप्रदेशेषु प्रचलितकोविदारयुक्तध्वजवान् । प्रधनं युद्धं श्रुत्वा उपैति नन्नु किल । चूलिका । 'नेपथ्यान्तस्थितैः पात्रैश्चूलिकाङ्कस्य सूचनम्' इत्युक्तेः ॥ १ ॥ **किरतीति** । कलितेनाहृतेन किंचित्कोपेन ईषन्मन्युना रज्यन्ती रक्तीभवन्ती मुखश्रीराननशोभा यस्य तथोक्तः ।

समरशिरसि चञ्चत्पञ्चचूडश्चमूना-
मुपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपोतः ॥ २ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

मुनिजनशिशुरेकः सर्वतः सैन्यकाये
नव इव रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।
दलितकरिकपोलग्रन्थिटंकारघोर-
ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ ३ ॥

सुमन्त्रः—आयुष्मन्

अतिशयितसुरासुरप्रभावं
शिशुमवलोक्य तथैव तुल्यरूपम् ।
कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे
धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥ ४ ॥

चन्द्रकेतुः—मम त्वेकमुद्दिश्य भूयसामारम्भ इति हृदयमपत्रपते ।

षडक्षः कोऽप्यपूर्वोऽयं वीरपोतः वीरशिशुः अविरतं विश्रान्तिरहितं यथा तथा गुणे ज्यायां गुञ्जन्त्यौ अव्यक्तशब्दवत्यौ कोटी अग्रे यस्य तथोक्तेन कार्मुकेन । करणत्वात्तृतीया । समरशिरसि युद्धरङ्गे चमूनामुपरि शरतुषारं बाणवर्षं किरति । तुषारो हि अतिसूक्ष्मसलिलवृष्टिः । अत्र रज्यन्मुखश्रीः कार्मुकेण चञ्चत्पञ्चचूड इत्येतैः शरतुषारमित्यनेन च तडित्वतः शक्रचापयुक्तस्य स्खलिताम्रस्य मेघाङ्कशोरस्य च साम्यं व्यज्यते ॥ २ ॥ मुनिजनेत्यादि । एकः असहायः संप्रकोपात्प्रकृष्टमन्युना । लवकोपस्य तद्दृष्टाल्पत्वेऽपि चन्द्रकेतुबुद्ध्या महत्त्वारोपः । सर्वतः समन्ताद्दलितानां करिकपोलग्रन्थीनां संधीनां टंकारेण ज्वलनध्वनिना घोरं भयजनकं ज्वलितं शराणां सहस्रं यस्य तथोक्तम् । आनन्त्यवाची सहस्रशब्दः । नवः प्रत्यग्रः रघुवंशस्य अप्रसिद्धप्ररोह इव स्थितः अपख्याताङ्कुरवत्स्थितः मुनिजनशिशुर्मुनिजनाः शमप्रधानास्तेष्वपि बाल इत्यर्थः । मे कौतुकं हर्षं करोत्युत्पादयति ॥ ३ ॥ **अतिशयितेति** । तथैव तुल्यरूपम् । यथा रामेण तुल्यप्रभावस्तथैव तुल्याकार इत्यर्थः । तथाविधं कुशिकसुतमखद्विषां सुबाहुप्रभृतीनाम् । अत्र

अयं हि शिशुरेकक: समरभारभूरिस्फुर-
त्करालकरकन्दलीजटिलशस्त्रजालैर्बलैः ।
क्वणत्कनककिङ्किणीझणझणायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्दिनद्विरदवारिदैरावृतः ॥ ५ ॥

सुमन्त्रः—वत्स एभिः समस्तैरपि किमस्य किं पुनर्व्यस्तैः ।

चन्द्रकेतुः—आर्य त्वर्यतां त्वर्यताम् । अनेन हि महानाश्रितजनप्रमाथोऽस्माकमारब्धः । तथा हि ।

आगर्जद्गिरिकुञ्जकुञ्जरघटानिस्तीर्णकर्णज्वरं
ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्जृम्भयन् ।
वेल्लद्भैरवरुण्डमुण्डनिकरैर्वीरो विधत्ते भुवं
तृष्यत्कालकरालवक्त्रविघसव्याकीर्यमाणामिव ॥ ६ ॥

सुमन्त्रः—(स्वगतम् ।) कथमीदृशेन सह वत्सस्य चन्द्रकेतोर्द्वन्द्वसंप्रहारमनुजानीमः । (विचिन्त्य ।) अथवा इक्ष्वाकुकुलवृद्धाः खलु वयम् । प्रत्युपस्थिते रणे च का गतिः ।

अयं हीति । अयमेकक: शिशुरेकाकी बाल: मदभरेण वीरपानेन समुपजनितमदातिशयेन भूरि अधिकं स्फुरन्ति चलितानि करालानि क्रूराणि करकन्दलीषु करशाखाग्रेषु जटिलानि निबिडानि शस्त्रजालानि येषां तथोक्तैः । क्वणन्तीभिः शब्दवतीभिः कनककिङ्किणीभिर्हेममयक्षुद्रघण्टिकाभिर्झणझणायितैः शब्दविशेषयुक्तैरमन्दमदैरतिशयितदानवारिभिर्दुर्दिनैरन्धकारितैर्द्विरदैर्गजैः कारणै डामरैः भयंकरैर्बलैः सैन्यैरावृतः ॥५॥ समस्तैः सहितैर्व्यस्तैः पृथक्स्थितैर्नालम् । न पर्याप्तिरित्यर्थः । आश्रितजनानामुपजीविजनानां प्रमाथः मारणम् । **आगर्जदिति ।** धीरोऽयं लवः अमन्ददुन्दुभिरवैरतिशयितभेरीशब्दैराध्मातं द्विगुणीकृतम् । आगर्जतां भयवशाद्गाढगर्जनं कुर्वतां गिरिकुञ्जकुञ्जराणां पर्वतगुहावर्तिगजानां घटायै पङ्क्तये निस्तीर्णो दत्तः कर्णज्वरो येन तथोक्तश्चासौ ज्यानिर्घोषस्तम् । उज्जृम्भयन्नुल्बणयन्सन् । वेल्लद्भिर्लुठद्भिर्भैरवैर्भयंकरैः । रुण्डखण्डानां शिरःकपालानां निकरैः समूहैर्भुवम् । तृष्यतः कालस्य पिपासितस्य कालस्य मृत्योः करालवक्त्रस्य विघसैर्भुक्तशिष्टैः । 'विघसौ यज्ञशेषभोजनशेषयोः' इत्यमरः । व्याकीर्यमाणामिव संस्तीर्यमाणामिव विधत्ते करोति । तृष्यदित्यनेन पिपासयान्यपरेण मृत्युना अर्धजग्धानि मुक्तानीति व्यज्यते ॥ ६ ॥

चन्द्रकेतुः—(सविस्मयलज्जासंभ्रमम् ।) हन्त धिक् । प्रतिनिवृत्ता-न्येव सर्वतः सैन्यानि मम ।

सुमन्त्रः—(रथवेगमभिनीय ।) आयुष्मन् एष ते वाग्विषयी-भूतः स वीरः ।

चन्द्रकेतुः—(विस्मृतिमभिनीय ।) आर्य किमस्य नामधेयमा-ख्यातमाह्वायकैः ।

सुमन्त्रः—लव इति ।

चन्द्रकेतुः—

भो भो लव महाबाहो किमेभिस्तव सैनिकैः ।
एषोऽहमेहि मामेव तेजस्तेजसि शाम्यतु ॥ ७ ॥

सुमन्त्रः—कुमार पश्य पश्य ।

विनिवर्तित एष वीरपोतः
पृतनानिर्मथनात्त्वयोपहूतः ।
स्तनयित्नुरवादिभावलीना-
मवमर्दादिव दृप्तसिंहशावः ॥ ८ ॥

(ततः प्रविशति धीरोद्धतपरिक्रमो लवः ।)

लवः—साधु राजपुत्र साधु । सत्यमैक्ष्वाकः खल्वासि । तदहं परागत एवास्मि ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

लवः—(सावष्टम्भं परावृत्य ।) आः कथमिदानीं भग्ना अपि

नेन विमृश्यकारित्वमवश्यमिति व्यज्यते । अत्र प्रकाशानुक्तिश्चिन्त्या ॥ अपावृत्तानि पराङ्मुखीभूतानि ॥ आह्वायकैः आह्वानं कुर्वद्भिः । भो भो इति । तेजः शौर्यं तेजसि शाम्यतु निर्वाणं भवतु ॥ ७ ॥ विनिवर्तित इति । पृतनानिर्मथनात्सेनाप्रहारात् । अपादाने पञ्चमी । उपहूत आहूतः । स्तनयित्नुरवात् मेघध्वनेः सिंहशावः सिंहशिशुरिव निवर्तित इत्येतत्पश्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ ततः प्रविशतीति । धीरोद्धतस्य युधयुद्धटस्य पराक्रमो ...

अयं शैलाघातक्षुभितवडवावक्त्रहुतभु-
क्प्रचण्डक्रोधार्चिर्निचयकवलत्वं व्रजतु मे ।
समन्तादुत्सर्पन्घनतुमुलसेनाकलकलः
पयोराशेरोघः प्रलयपवनास्फालित इव ॥ ९ ॥

(सवेगं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः—भो भोः कुमार

अत्यद्भुतादसि गुणातिशयात्प्रियो मे
तस्मात्सखा त्वमसि यन्मम तत्तवैव ।
तत्किं निजे परिजने कदनं करोषि
नन्वेष दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

लवः—(सहर्षसंभ्रमं परावृत्य ।) अहो महानुभावस्य प्रसन्नक-र्कशा वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्तनकुलकुमारस्य । तत्किमेभिरेनमेव ताव-त्संभावयामि । (पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।)

लवः—(सक्रोधनिर्वेदम् ।) आः कदर्थितोऽहमेभिर्वीरसंवादवि-घ्नकारिभिः पापैः । (तदभिमुखं परिक्रामति ।)

चन्द्रकेतुः—आर्य आर्य दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् ।

समीपस्थिता भवन्ति । 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इति षत्वम् । अयं शैलेत्यादि । अयमोघः युष्माकं समूहः शैलाघातेन मन्दरसंघट्टनेन क्षुभितो विपर्यस्तः सः वडवावक्त्रहुतभुग्वाडवमुखाग्निस्तद्वत्प्रचण्डस्य तीक्ष्णस्य क्रोधार्चिर्निचयस्य कोपाग्निज्वालासमूहस्य कवलत्वं भक्ष्यत्वं व्रजतु । क इवेत्याह—पयोराशेरोघः प्रवाह इवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अत्यद्भुतादिति । मम त्वं सखा तस्मान्मदीयं युद्धस्तु तत्तवैव त्वदीयमेव ॥ तन्निजे परिजने किमर्थमेवं कदनं युद्धं करोषि । तव दर्पपरीक्षास्थानमेष चन्द्रकेतुरित्यर्थः॥१०॥ प्रसादवती कर्कशा च कठिना च । आपाततो हृद्या पर्यालोचने तु कठिनेत्यर्थः । वीरवचनप्रयुक्ति-र्वीरवादप्रयोगः । संभावयामि पुरस्करोमि ॥ कदर्थीकृतः अनुचितव्यापारवान्कृतः । वीरसंवादस्य चन्द्रकेतोरुक्तिप्रयुक्तिकायाः युद्धस्य वा ॥

१ प्रतिनिवृत्ताः पृष्ठानु० २ पर्यवष्टभ्य निघ्नन्ति. ३ ०घन; बल; सेना—हेला. ४ अपि. ५ कदर्थीकृतः ६ एभिर्नीरवारं विघ्नकारिभिरिति.

पश्चाद्व रनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।
द्वेधा समुद्धतमरुत्तरलस्य धत्ते
मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

सुमन्त्रः—कुमार एवैनं द्रष्टुमपि जानाति । वयं तु केवलं परवन्तो विस्मयेन ।

चन्द्रकेतुः—भो भो राजानः

संख्यातीतैर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पदाता-
वत्रैकस्मिन्कवचनिचितैर्मध्यचर्मोत्तरीये ।
कालज्येष्ठैरभिलषितवयःकाम्यकार्ये भवद्भि-
र्योऽयं बद्धो युधि परिकरस्तेन धिग्वो धिगस्मान् ॥१२॥

लवः—(सोन्माथम् ।) आः कथमनुकम्पते नाम । (विचिन्त्य ।) भवतु । कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत्सैन्यानि संस्तम्भयामि । (इति ध्यानं नाटयति ।)

सुमन्त्रः—तत्किमकस्मादस्मत्सैन्यघोषः प्रशाम्यति ।

लवः—पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् ।

दर्पेणेति । कौतुकवता सामर्थ्यदर्शनेच्छायुक्तेन दर्पेण बलेन मयि बद्धलक्ष्यः दत्तचक्षुर्मयि व्यवसितलक्ष्यत्ववान् । उदीर्णधन्वा उत्क्षिप्तचापः । द्वेधा मयि बले चाभिमुखोऽयं लवः द्वेधा समुद्धतस्य चलितस्य मघवत्संबन्धिचापधरस्य वर्षाकालमेघस्य लक्ष्मीं श्रियं धत्ते ॥ ११ ॥ संख्येति । संख्यातीतैरसंख्येयैः । द्विरदतुरगस्यन्दनेषु तिष्ठन्तीति द्विरदतुरगस्यन्दनस्थास्तथाविधैः कवचनिचितैर्वारबाणपिहितैः । अपरवयसि वार्धके ख्यातिकामैः विजयप्रशस्तिकामनावद्भिः कालज्येष्ठैर्वयोधिकैः । न तु शौर्येणेत्यर्थः । भवद्भिरेकस्मिन्नसहाये पदातौ पादचारिणि नद्धचर्मोत्तरीयेऽस्मिन् शिशौ विषये योऽयं समभरः एकौघभारः बद्धः तेन वः धिक् । युष्माकमवयवधानेन निन्दा, अस्माकं तु युष्मद्द्वारा ॥ १२ ॥ अनुकम्पते मम दौर्बल्यमाशङ्क्य मद्दुःखं परिजिहीर्षति । कालहरणप्रतिषेधाय कालयापननिवृत्तये संस्तम्भयामि निवृत्तव्यापाराणि करोमि ॥ प्रशाम्यन्ति विरमन्ति ॥ प्रगल्भं प्रौढम् । आमन्त्रितमाहूतम् ॥ कः संदेहः । आमन्त्रित इत्यत्र संशयः क इत्यर्थः ।

सुमन्त्रः—(ससंभ्रमम् ।) वत्स मन्ये कुमारकेणानेन जृम्भकास्त्रमामन्त्रितमिति ।

चन्द्रकेतुः—अत्र कः संदेहः ।

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्ग्रस्तमुक्तं हिनस्ति ।
अथ लिखितमिवैतत्सैन्यमस्पन्दमास्ते
नियतममितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥ १३ ॥

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमःश्यामैर्नभो जृम्भकै-
रुत्तप्तस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।
कल्पाक्षेपकठोरभैरवमरुद्व्यस्तैरवस्तीर्यते
मीलन्मेघतडित्कडारकुहरैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ १४ ॥

सुमन्त्रः—कुतः पुनरस्य जृम्भकाणामागमः स्यात् ।

चन्द्रकेतुः—भगवतः प्राचेतसादिति मन्यामहे ।

सुमन्त्रः—वत्स नैतदेवमस्त्रेषु विशेषतो जृम्भकेषु । यतः ।

कृशाश्वतनया ह्येते कृशाश्वात्कौशिकं गताः ।
अथ तत्संप्रदायेन रामभद्रे स्थिता अपि ॥ १५ ॥

मन्ये इत्यस्य संभावनावाचित्वात्तस्याश्चातिकोटिकसंशयरूपत्वात् । व्यतिकर इति । तमःसंबन्धी तामसः विद्युत्सबन्धी वैद्युतश्च । तथाविधो व्यतिकरः संपर्कः प्रणिहितमपि प्रयत्नेन निक्षिप्तमपि । ग्रस्तं च तन्मुक्तं च । खञ्जकुब्जादिवत्समासः । तमसा ग्रस्तं ज्योतिषा मुक्तम् । तमस्यसत्कल्पत्वाद्ग्रस्तत्वं ज्योतिषि च कार्यकरत्वात्ततो मुक्तत्वम् । चक्षुर्हिनस्ति बाधते । नियतं निश्चितम् ॥ १३ ॥ आश्चर्यमभूतपूर्वम् । पातालेति । पातालोदरमेव कुञ्जः गुहा तस्मिन्पुञ्जितानि संहतभावं प्राप्तानि यानि तमांसि तद्वत् श्यामैः । उत्तप्तं स्फुरत्तेजिष्ठं च यदारकूटं त्रपुधातुविशेषस्तस्य यत्कपिलं पिशङ्गं ज्योतिस्तद्वज्ज्वलद्दीप्तिभिः । अत एव कल्पाक्षेपे कल्पावसाने कठोरेण दृढेन भैरवेण भीतिजनकेन मरुता व्यस्तैर्वियोजितैर्लीनाम्भोदानि तडित्कडाराणि च कुहराणि एषां तथोक्तैः । कडारः कपिलः । विन्ध्याचलशृङ्गैरिव स्थितैः जृम्भकैर्नभः अभिस्तीर्यते आच्छाद्यते ॥ १४ ॥ कुतः पुनः कस्मात्पुरुषात्पुनरस्य लवस्य ॥ मन्त्रेषु विषये एतदागम मेवं न त्वन्मतरीत्या न घटते जृम्भकास्त्रेषु विषये

चन्द्रकेतुः—अपरेऽपि प्रचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं सर्वे मन्त्रदृशः पश्यन्ति ।

सुमन्त्रः—वत्स सावधानो भव । परागतः प्रवीरः ।

कुमारौ—(अन्योन्यं प्रति ।) अहो प्रियदर्शनः कुमारः । (सस्नेहानुरागं निर्वर्ण्य ।)

यदृच्छासंवादः किमु किमु गुणानामतिशयः
पुराणो वा जन्मान्तरनिबिडबद्धः परिचयः ।
निजो वा संबन्धः किमु विधिवशात्कोऽप्यविदितो
ममैतस्मिन्दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

सुमन्त्रः—भूयसां जीविधर्म एष यद्रसमयी कस्यचित्क्वचित्प्रीतिः यत्र लौकिकानामुपचारस्तारामैत्रकं चक्षूराग इति । तमप्रतिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति ।

हीति प्रसिद्धेः । कौशिकं विश्वामित्रम् । अथानन्तरं तत्संप्रदायेन विश्वामित्रोपदेशेन ॥ १५ ॥ अपरेऽपि भवदुक्तेभ्योऽन्येऽपि प्रचीयमानसत्त्वप्रकाशाः व्याप्रुवत्संवित्प्रकाशाः । मन्त्रदृशः स्वयमेव संप्रदायेन विनापि ॥ सावधानोऽनन्यमनाः भव ॥ कुमारौ लवचन्द्रकेतू । प्रियं सुखजनकं दर्शनं यस्य तथोक्तः । स्नेहः मैत्री । अनुरागो भोग्यताज्ञानम् । यदृच्छेति । यदृच्छया दैवेन संवादः समागमः यस्य तथोक्तः । यदृच्छया दैवेन संवाद एकरूपं यस्य तथोक्तो वा । रामादिगुणगणैरेकरूप इति हृदयम् । तथाविधो गुणगणानामतिशयः किमु । पुराणः पुरापि भवः । जन्मान्तरेष्वन्येषु जन्मसु निबिडबद्धः दृढारूढः परिचयो वासना किमु । विधिवशाद्दैवेच्छया अविदितः कोऽपि निजः संबन्धः जननसंबन्धः किमु । यत एवं ततो हृदयं कर्तृ अवधानं व्यापारान्तररहिततां रचयति करोति । अथवा एतस्मिन्दृष्टे सति मम हृदयं कर्म गुणातिशयादिषु त्रिषु अन्यतमावधानता अवधानं अवहितं करोतीति द्विकर्मणि च त्युडित्यप्याहुः ॥ १६ ॥ भूयसामित्यादि । यत्र यस्यां प्रीतौ । तारामैत्री मैत्री तारा कनीनिका प्रेम वा चक्षूरागः । आदराद्वीक्षणम् । 'चक्षुःप्रीतिर्भवेद्यत्र' इत्युक्तचक्षूराग इति च लौकिकानां जनानामुपचारो व्यवहारस्तादृशी कस्यचित्पुरुषस्य क्वचित्पुरुषे स्वरसमयी अकुरसा अकृतिमा वा

स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ १७ ॥

कुमारौ—(अन्योन्यमुद्दिश्य ।)

एतस्मिन्मसृणितराजपट्टकान्ते
मोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।
यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिलाषा-
दुन्मीलत्पुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥ १८ ॥

किं त्वाक्रान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना
शस्त्रेणापि हि तेन किं न विषयो जायेत यस्येदृशः ।
किं वक्ष्यत्ययमेव युद्धविमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे
वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं बाधते ॥ १९ ॥

सुमन्त्रः—(लवं निर्वर्ण्य सास्रमात्मगतम् ।) हृदय किमन्यथा परिकल्पसे ।

मनोरथस्य यद्बीजं तद्दैवेनादितो हृतम् ।
लतायां पूर्वलूनायां प्रसवस्योद्भवः कुतः ॥ २० ॥

प्रमाणं यथार्थानुभवविषयमामनन्ति असकृद्वदन्ति । अहेतुरिति । यः अहेतुर्निष्कारणकः पक्षपातः आत्मीयत्वप्रतिसंधानमूलकानुकूलज्ञानरूपस्तस्य अहेतुकपक्षपातस्य प्रतिक्रिया निवर्तकव्यापारः नास्ति न संभवति । स्नेहात्मकः प्रेममयः स तन्तुः भूतानि प्राणिनः अन्तः सीव्यति अन्तःस्यूतानि करोति ॥ १७ ॥ एतस्मिन्निति । राजपट्टे नीलरक्तपट्टवस्त्रे तद्वत्कान्ते कमनीये एतस्मिन् लवे चन्द्रकेतौ वा परिरम्भणाभिलाषादालिङ्गनेच्छया । उन्मीलत्पुलककदम्बमुद्यद्रोमाञ्चनिकुरम्बम् ॥ १८ ॥ किं त्विति । किंच पूर्वोक्तादन्यत् । आक्रान्तकठोरतेजसि आक्रान्तं प्राप्तं कठोरं पूर्णं तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं यस्य तस्मिन्विषये शस्त्रं विना का गतिः शस्त्रसाधनकयुद्धात्किं किं कर्तव्यम् । न किमपीत्यर्थः । तर्हि शरीरसौभाग्यानुरोधेन शस्त्रन्यासः क्रियतामित्यत्राह—शस्त्रेणेति । यस्य शस्त्रस्य विषय ईदृशः महावीरः न जायेत तेन शस्त्रेणापि किम् । न किमपीत्यर्थः । तर्हि सौकुमार्यवीर्ययोः प्राबल्यदौर्बल्यविचारेण सौकुमार्यानुसारेण शस्त्रन्यासः क्रियतामित्यत आह—उद्यतेऽप्यायुधे युद्धविमुखं मामयमेव किं वक्ष्यति यत एवं ततः दारुणरसः क्रौर्यैकवेषः शूराणां समयः आचारः स्नेहक्रमं स्नेहव्यापारपरिपाटीं बाधते निवर्तयति ॥ १९ ॥ अन्यथा संभाव्यविषयानुसारेण परिप्लवसे चञ्चलीभवसि । रामसा-

चन्द्रकेतुः—अवतराम्यार्य सुमन्त्र स्यन्दनात् ।

सुमन्त्रः—तत्कस्य हेतोः ।

चन्द्रकेतुः—एकतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति । अपि च खल्वार्य क्षात्रधर्मः समनुगतो भवति । न रथिनः पादचारमभियुञ्जन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते ।

सुमन्त्रः—(स्वगतम् ।) आः कष्टां दशामनुप्रपन्नोऽस्मि ।

कथं न्याय्यमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।
कथं वाभ्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ॥ २१ ॥

चन्द्रकेतुः—यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियसखमर्थसंशये-ष्वार्यमेव पृच्छन्ति तत्किमार्यो विमृशति ।

सुमन्त्रः—आयुष्मन् एवं यथाधर्ममभिमन्यसे ।

एष साङ्ग्रामिको न्याय्य एष धर्मः सनातनः ।
इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

चन्द्रकेतुः—अप्रतिरूपं वचनमार्यस्य ।

अभिलष्यमाणलवनिष्ठरामपल्यत्वस्य यद्वीजं सीतारूपं तदादितो हतं गर्भिणीदशायामेव नष्टम् । ' लूनपूर्वायाम् ' इति पाठे पूर्वं लूना छिन्ना तथाविधायाम् । भूतपूर्वनिर्देशात् लूनशब्दस्य पूर्वनिपातः ' पूर्वलूनायाम् ' इति पाठे तु पूर्वस्मिन् काले लूनेत्यर्थः । प्रसवस्य पुष्पस्य ॥ २० ॥ वीरपुरुषः लवः पूजितस्तावद्भवति । द्वयोरवतरणप्रयोजनयोः प्रथमं वीरपुरुषपूजा भवति । क्षत्रधर्मः खल्वपि परिपालितोऽनुष्ठितो भवति । पादचारं पदातिं रथिनो नाभियुञ्जन्तीति शास्त्रविदः क्षत्रधर्मप्रतिपादकार्थशास्त्रज्ञाः परिभाषन्ते नियच्छन्ति ॥ कथं हीति । इदमनुष्ठानं राजपुत्रस्य रथादवतरणं प्रतिषेधतु निषिद्ध्यात् । निवर्तयेदित्यर्थः । साहसैकरसां साहसप्रकृत्येकवेषां क्रियां अनुष्ठानमभ्यनुजानातु अनुमन्येत ॥ २१ ॥ तातमिश्रा अपि । मिश्रशब्दः पूज्यवाची । रामादयोऽपि अर्थसंशयेषु अनुष्ठेयानुष्ठेयसंदेहेषु पितुः प्रियसखं दशरथप्रियसखं त्वां पृच्छन्ति जिज्ञासां बोधयन्ति ॥ यथाधर्मं क्षत्रधर्मानतिक्रमेण । एष इति । सङ्ग्रामे भवः साङ्ग्रामिकः । एष वीरपुरुषपूजारूपः न्याय्यः उचितः । एष धर्मः क्षत्रधर्मपरीपालनरूपः सनातनश्चिरंतनः । इयं

भवन्त एव जानन्ति रघूणां च कुलस्थितिम् ॥ २३ ॥

सुमन्त्रः—(सस्नेहास्रं परिष्वज्य)

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-
र्वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि ।
तस्याप्यपत्यमनुतिष्ठति वीरधर्मं
दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥ २४ ॥

चन्द्रकेतुः—(सकष्टम् ।)

अप्रतिष्ठे कुलज्येष्ठे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।
इति दुःखेन तप्यन्ते त्रयो नः पितरोऽपरे ॥ २५ ॥

सुमन्त्रः—अहह हृदयमर्मदारणान्येव चन्द्रकेतोर्वचनानि ।

लवः—हन्त मिश्रीकृतो रसक्रमो वर्तते ।

यथेन्दावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदिनी
तथैवास्मिन्दृष्टिर्मम कलहकामः पुनरयम् ।

निस्तुलम् । इतिहासमिति । इतिहासं रामायणभारतादिकम् । पुराणम् 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च इत्याद्युक्तलक्षणकम् । धर्माः नित्यनैमित्तिकादयः प्रोच्यन्ते प्रकाश्यन्ते । एभिरित्यर्थे 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । मन्वादिस्मृतयस्ता इत्यर्थः । कुलस्थितिं कुलमर्यादाम् ॥ २३ ॥ जातस्येति । वत्स चन्द्रकेतो पितुर्जातस्य त्वत्पितुरस्मच्छिशोरिन्द्रजितो निहन्तुर्वत्सस्य लक्ष्मणस्य अमूनि दिनानि एतावान् जीवितकाल इति यावत् । कति नाम कियन्ति नाम यद्वा वत्सस्य जातस्यामूनि दिनानि कतिनामेत्यन्वयः । वत्सस्य लक्ष्मणस्य यज्जातं जन्म तत्संबन्धिदिनानि । जन्मप्रभृतिदिनानीत्यर्थः । तस्याप्यपत्यं कर्तृ वीरधर्ममनुतिष्ठति अनुष्ठितं करोति । प्रतिष्ठामागतमास्पदं प्राप्तं माहात्म्यं प्राप्तम् । 'प्रतिष्ठा स्थितिमाहात्म्ये' इति यादवः । दिष्ट्येत्यानन्दे ॥ २४ ॥ अप्रतिष्ठे इति । कुलज्येष्ठे रामे अप्रतिष्ठे अनास्पदे । अनपत्ये । सतीति यावत् । त्रयः पितरः लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः ॥ २५ ॥ हृदयमर्मणां हृदयमध्यप्रदेशानां दारणानि छेदकानि दुःखजनकानीत्यर्थः । यथेति । कुमुदिनी कुमुद्वती सरस्योषधिर्वा इन्दौ चन्द्रे समुपोढे सति समुपागते सति यथानन्दं संतोषं व्रजति तथा मम दृष्टिरस्मिन् चन्द्रकेतौ समुपोढे सति आनन्दं व्रजति । एवकारः सादृश्यद्योतनार्थः । रणत्कारेण रणदिति शब्देन क्रूरं भयंकरं क्वणितं

वादयते ।

सुमन्त्रः—

अर्जितं पुण्यमूर्जस्वि ककुत्स्थस्येव ते महः ।
श्रेयसे शाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम् ॥ २७ ॥

अपि च ।

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य यस्ते पिता
त्वां मैत्रावरुणोऽभिनन्दतु गुरुर्यस्ते गुरूणामपि ।
ऐन्द्रावैष्णवमाग्निमारुतमथो सौपर्णमोजोस्तु ते
देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् ॥२८॥

लवः—कुमार अति हि नाम शोभसे रथस्थ एव । कृतं कृतमत्यादरेण ।

चन्द्रकेतुः—तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रथमलंकरोतु ।

लवः—आर्य प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् ।

कृत प्रेमा कृता प्रीतिर्येन तथोक्तः । विकचानि विस्तृतानि विकरालानि अतिदृढानि व्रणानि मुखे अग्रे यस्य तथोक्तः । अयं मम बाहुः पुनः बाहुस्तु । दृष्टिवैषम्यार्थः पुनःशब्दः । कलहकामः युद्धकाङ्क्षी । भवतीत्यर्थः । अतो रतिक्रोधस्थायिकयोः शृङ्गारवीरयोर्मेलनान्मिश्रितयोः रसयोः क्रमः परिपाटिर्वर्तत इति पूर्वेण संबन्धः । ‘ पुंसादं मनसा ययुः ’ इति न्यायेन कुमुदिनीदृष्टान्तात् शृङ्गाररसोत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ अहितस्यैवानभिमतस्यैव पराभवायावमानायादिवराहः प्रलयार्णवमग्नभूमेरुद्धर्ता वराहरूपेणावतीर्णो भगवान् कल्पतां तस्मिन् समर्थो भवतु । देव इति । देवः सविता सूर्यः धिनोतु प्रीणयतु । मैत्रावरुणः वसिष्ठस्त्वाभिनन्दतु । इन्द्रस्य विष्णोश्च इदं ऐन्द्रावैष्णवम् । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इति आनङ् । अग्नेर्मारुतस्य चेदमाग्निमारुतम् । ‘ इद्वृद्धौ ’ इति इत् । सौपर्णं गरुडदेवत्वमोजः पराक्रमः । ज्याघोष एव मन्त्रः । जयं पराभिभवं देयाद्दद्यात् । एतैर्लिङ्गैस्त्येत्वम् ॥ २७ ॥ शोभसे हृद्यो भवसि । अत्यादरेण कृतम् । अवरोहणं न कार्यमिति भावः ॥ तर्हि मदवरोहणे अनिष्टे । प्रत्यारोपय आरोपय । राजपुत्रं चन्द्रकेतुम् । त्वमप्यनुरुद्ध्यस्व यथा चन्द्रके-

---

१ र–झ–णत्कार. २ विकरालव्रणमुखः. ३ अपमसृतैक्ष्वाकः. ४ पुण्यमोजस्वि.
The Com. reads for the sloka–अहितस्यैव पराभवाय महानादिवराहः कल्पताम् ।

सुमन्त्रः—त्वमप्यनुरुद्ध्यस्व वत्सस्य चन्द्रकेतोर्वचनम् ।

लवः—को विचारः स्वेषूपकरणेषु । किं त्वरण्यसदो वयमनभ्यस्तरथचर्याः ।

सुमन्त्रः—जानासि वत्स दर्पसौजन्ययोर्यथोचितमाचरितुम् । यदि पुनस्त्वामीदृशमैक्ष्वाको राजा रामभद्रः पश्येत्तदा तस्य स्नेहेन हृदयमभिष्यन्देत ।

लवः—आर्य सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । (सलज्जमिव ।)

वयमपि न खल्वेवंप्रायाः क्रतुप्रतिघातिनः
क इह न गुणैस्तं राजानं जनो बहु मन्यते ।
तदपि खलु मे स व्याहारस्तुरङ्गमरक्षिणां
विकृतिमखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाकरोत् ॥ २९ ॥

चन्द्रकेतुः-(सस्मितम्) किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः ।

लवः—अस्त्विहामर्षो माभूद्वा । एतत्तु पृच्छामि दान्तं हि राजानं राघवं शृणुमः । स किल नात्मना दृप्यति नास्य प्रजा वा दृप्ता जायन्ते । तत्किं मनुष्यास्तस्य राक्षसीं वाचमुदीरयन्ति ।

तुस्त्वद्वचनं रथादनवरोहणेनानुरोधितवान् तथा त्वमपि तद्वचनं रथारोहणेनानुसर ॥ स्वेषु स्वीयेषूपकरणेषु रथादिषु । अरण्ये सीदन्ति वसन्तीत्यरण्यसदः । 'सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । अनभ्यस्तरथचर्याः अपरिचितरथगतयः ॥ दर्पसौजन्ययोः यदाचरितं पराक्रमसख्यगत्यानुगुणो य आचारस्तम् जानासीत्यर्थः । अयं लवः अस्य रामभद्रस्य हृदयमभिष्यन्दयेत् द्रवयेत् ॥ **यदि चेति** । वयमहं क्रतुद्विषतां यज्ञादिघातुकानामरौ शासितरि रामभद्रविषये एवंप्राया यदि प्रेमपात्रभूताश्चेत्क इव को वा तं राजानं रञ्जकं तं रामभद्रं गुणैः शीलादिभिः हेतुभिः न बहु मन्यते । सर्वोऽपि तं संभावयतीत्यर्थः । सौजन्यस्य को विरोध इत्यत्राह—तदपि तथापि अखिलक्षत्राक्षेपः सकलराजतिरस्कारस्तेन प्रचण्डतया क्रूरतया तुरङ्गमरक्षिणामश्वमेधाश्वरक्षकाणां विकृतिं मन्युं स व्याहारश्च 'तां पताकां हरामि वः' इत्यादिकः । अथवा तुरङ्गमरक्षिणां व्याहारः सप्तलोकैकवीरस्येत्युक्तिः मे विकृतिं मन्युमकरोत् ॥ २८ ॥ दृप्ता न जायन्ते । राक्षसीं वाचं दृप्तवाचम् । तदाह—

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः ।
सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निर्ऋतिः ॥३०॥

इति ह स्म तां निन्दति । अथेतरामभिष्टुवन्ति ।

कामान्दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां
धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥ ३१ ॥

सुमन्त्रः—परिपूतस्वभावोऽयं बत कुमारः प्राचेतसान्तेवासी । वदत्ययमभ्युपपन्नमर्षेण संस्कारेण ।

लवः—यत्पुनश्चन्द्रकेतो वदसि किं नु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्ष इति तत्पृच्छामि किं व्यवस्थितविषयः क्षत्रधर्म इति ।

सुमन्त्रः—नैव खलु जानासि देवमैक्ष्वाकं येनैवं वदसि । तद्विरमातिप्रसङ्गात् ।

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमोजायितं त्वया ।
जामदग्न्यस्य दमने न हि निर्बन्धमर्हसि ॥ ३२ ॥

लवः—(सहासम् ।) आर्य जामदग्न्यस्य दमनः स राजेति कोऽयमुच्चैर्वादः ।

ऋषय इति । योनिः कारणम् । निर्ऋतिः परिभवहेतुः ॥ २९ ॥ इतरां वक्ष्यमाणाम् । **कामानिति** । काममभिलषितं दुग्धे प्रपूरयति । अलक्ष्मीं विप्रकर्षति दूरीकरोति । कीर्तिं गुणवत्ताप्रथां सूते जनयति । दुर्हृदः शत्रून् निष्प्रलाति अतिशयेन नाशयति । सूनृता वागिति शेषः । शुद्धां दोषशून्यां शान्तां कार्कश्यरहितां मङ्गलानां मातरं हेतुं धेनुं स्वरूपेणाभोग्यां धीराः ध्यानशीलाः सूनृतां शुद्धामाहुरिति योज्यम् । इतीतरामभिष्टुवन्तीति पूर्वेणान्वयः ॥ ३० ॥ अभ्युपपन्नामर्षेण उत्पन्नासहनेन संस्कारेण वासनया ॥

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां
बाह्वोर्वीर्यं यत्तु तत्क्षत्रियाणाम् ।
शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्य-
स्तस्मिन्दान्ते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ॥ ३३ ॥

चन्द्रकेतुः—(सोन्माथमिव ।) आर्य सुमन्त्र कृतमुत्तरोत्तरेण ।

कोऽप्येष संप्रति नवः पुरुषावतारो
वीरो न यस्य भगवान्भृगुनन्दनोऽपि ।
पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि
पुण्यानि तातचरितान्यपि यो न वेद ॥ ३४ ॥

लवः—को हि रघुपतेश्चरितं महिमानं च न जानाति । यदि नाम किंचिदस्ति वक्तव्यम् । अथवा शान्तम् ।

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ण्यते
सुन्दस्त्रीमथनेऽप्यकुण्ठयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीण्यपराङ्मुखान्यपि पदान्यासन्खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥ ३५॥

विषये । निर्बन्धं रूक्षवादम् ॥ ३१ ॥ **सिद्धमिति** । द्विजानां विप्राणां वाचि वीर्यं पराभिभवनसामर्थ्यमिति यत् क्षत्रियाणां बाह्वोर्वीर्यमिति यत् । एतत्सिद्धं प्रसिद्धं किल । जामदग्न्यः शस्त्रग्राही ब्राह्मणः । तस्मिन्दान्ते तस्य राज्ञः तद्दमनकरामभद्रस्य स्तुतिः गुणाभिधानिका का । न किमपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ **कोऽपीति** । यस्य परशुरामश्च वीरो न । यज्ज्ञानाविषयवीरत्ववान् भृगुनन्दनः । यः पुरुषः सप्तानां भुवनानां समाहारः सप्तभुवनं तस्याभयं भयनिवारणं तदेव दक्षिणा प्रत्युपकारनिरपेक्षं स्वाभ्युदयमुद्दिश्य दानं । सा पर्याप्ता पूर्णा येषु तथोक्तानि तातचरितानि पुण्यानि रामभद्रवृत्तलक्षणगुम्फकर्माणि शुभकर्माणि तथा तु न वेद न जानाति । एष नवः पुरुषावतारः कोऽपि । क्षेपेऽयं किंशब्दः । अत्र रामचरितलक्षणक्रतूनां जगदभयदानमेव दक्षिणेति वर्णनाद्रूपकालंकारः ॥ ३६ ॥ यदि नाम किंचिदस्ति वक्तव्यम् । वक्तव्यं किंचिदस्ति किमित्यर्थः । **वृद्धा इति** । अविचारणीयचरितास्ते वृद्धास्तिष्ठन्तु । वयोमात्रं तेषां गौरवहेतुरिति भावः । सुन्दस्त्रीमथने ताटकावधेऽपि अकुण्ठयशसः अप्रतिहतकीर्तयः । कुतोमुखानि पराङ्मुखानि पदानि पदन्यासपराङ्मुखानीति वचा वक्तमपि जुगुप्सया कुतोमुखानीत्युक्तम् ।

चन्द्रकेतुः—आः तातापवादभिन्नमर्याद अति हि नाम प्रगल्भसे ।

लवः—अये मय्येव भ्रुकुटीधरः संवृत्तः ।

सुमन्त्रः—स्फुरितमनयोः क्रोधेन । तथा हि ।

चूडामण्डलबन्धनं तरलयत्याकूतजो वेपथुः
किंचित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः ।
धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्भङ्गेन वक्त्रं भ्रुवो-
श्चन्द्रस्योद्भटलाञ्छनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥३६॥

कुमारौ—तदितो विमर्दक्षमां भूमिमवतरावः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

पंचमोऽङ्कः ।

भद्रश्चापकर्षणार्थं पदत्रयं निवृत्य तं जघानेति प्रसिद्धिः । इन्द्रसूनुर्निधने वालिवधे यत्कौशलं नैपुण्यमन्तर्धानपूर्वकत्वरूपं तत्राप्यभिज्ञो जनः वर्तते । हुमिति परिहासे ॥ ३४ ॥ तातापवादिन् रामभद्रविषयदोषवादिन् । भिन्नमर्याद अतिक्रान्तसमुदाचार ॥ भ्रुकुटीमुखः क्रोधप्रयुक्तभ्रूभङ्गयुक्तवदनः ॥ अनयोर्लवचन्द्रकेत्वोः । **क्रोधेनेति** । उद्धता धूताश्चलन्तः कुन्तलाः केशभराः यस्मिन् स तथोक्तः । कोकनदच्छदस्य रक्तारविन्दपत्रस्य रज्यतः रक्तीभवतः । भ्रुवोर्भङ्गेन भीमम् । अनयोरिदं वक्त्रं च । उद्भटलाञ्छनस्य प्रकटलक्ष्मणः चन्द्रस्य उद्भ्रान्तभृङ्गस्य कमलस्य च कान्तिं धत्ते । वक्त्रमित्येकवचनोक्तिः संतानैकप्रयुक्तात्यन्तसारूप्यद्योतनाय । निदर्शनालङ्कारः ॥ ३५ ॥ एह्यागच्छ । विमर्दक्षमां युद्धयोग्यां भूमिमवतरावः । इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

वाधूलवंशजनुषो भूसारनिवासराघवार्यस्य ।
उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितः पञ्चमोऽङ्कः ॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभावतलस्पर्शिन्यां समाख्यायां उत्तररामचरितव्याख्यायां

(ततः प्रविशति विमानमारूढं विद्याधरमिथुनम् ।)

विद्याधरः—अहो नु खल्वनयोर्विकर्तनकुलकुमारयोरकाण्डकलहप्रचण्डयोरुद्योतितक्षत्रलक्ष्मीकयोरत्यद्भुतोत्क्रान्तदेवासुराणि विक्रान्तचरिता[३]नि । तथाहि प्रिये पश्य पश्य ।

> **झणज्झ[४]णितकङ्कणक्वणितकिङ्किणीकं धनु-**
> **र्ध्वनद्गुरुगुणाटनीकृतकरालकोलाहलम् ।**
> **वितत्य किरतोः शरानविरतस्फुरच्चूडयो-**
> **र्वि[५]चित्रमभिवर्तते भुवनभीममायोधनम् ॥ १ ॥**
> **वि[६]जृम्भितं च दिव्यस्य मङ्गलाय द्वयोरपि ।**
> **स्तनयित्नोरिवाम[७]न्द्रं दुन्दुभेर्दुन्दुमायितम् ॥ २ ॥**

तत्प्रवर्ततामनयोः प्रवीरयोरनवरतमविरलललितविकचकनककमलकमनीयसंहति[८]रमरतरुतरुणमणिमुकुलनिकरमकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः ।

विद्याधरी—ता किं ति उण अआण्डविप्फुरिदतडिच्छडाकडारं विअ अम्बरं झत्ति संवुत्तम् ।

(क) तत्किमिति पुनरकाण्डविस्फुरिततडिच्छटाकडारमिवाम्बरं झटिति संवृत्तम् ।

युद्धस्य युद्धेऽवस्थानं वधमिति दृश्यत्वप्रतिषेधाद्विष्कम्भेन तदाह—विद्याधरमिथुनमित्यादिना ॥ विकर्तनः सूर्यः । अकाण्डकलहेन उभयोरप्येकत्वेन वा मनोवद्धतुरहितवैरेण प्रचण्डयोः क्रूरयोरुद्योतिता क्षत्रलक्ष्मीः ययोस्तथोक्तयोः । अत्यद्भुतेनातिविस्मयेन उत्क्रान्ता देवासुराः यैस्तथोक्तानि विक्रान्तस्य विक्रमस्य विलसितानि । अहो विस्मयनीयानीत्यर्थः । रणदिति । रणत्कारेण रणदिति शब्दहेतुज्यास्फालनेन झणझणाकारवत्क्वणितयुक्तम् । ध्वनन् गुरुगुणः ज्या यस्य तथोक्तया अटन्या धनुष्कोट्या कृतः करालः भीषणः कोलाहलो यस्य तथोक्तं धनुर्वितत्य मण्डलीकृत्य विस्तार्य शरानविरतं किरतोर्लवचन्द्रकेत्वोः ॥ १ ॥ स्तनयित्नोरिव गर्जन्मेघस्येव अमन्ददुन्दुभेर्दुन्दुमायितं दुन्दुमशब्दः जृम्भितं प्रवृत्तम् ॥ २ ॥ अनयोर्लवचन्द्रकेत्वोस्तादर्थ्येन अविरलमिलिता कमलकमनीयसंहतिर्येन तथोक्तः पुष्पनिपातः पुष्पवृष्टिः । तडिच्छटया विद्युज्जालेन कडारं कपिलं आकाशमन्यदिव जातमि-

---

१ अकाण्डकलहेन. २ क्षात्र. ३ विलसितानि, विचरणानि. ४ रणत्कारणझण्झण०. ५ अविरतं पतत् शरयोः. ६ जृम्भितं च विचित्राय. ७ अमन्ददु०. ८ मिलित, ललित.

त्वाष्ट्रयन्त्रभ्रमिभ्रान्तमार्तण्डज्योतिरुज्ज्वलम् ।
पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥ ३ ॥

आं ज्ञातम् । जातक्षोभेण चेन्द्रकेतुना प्रयुक्तमस्त्रमाग्नेयम् । यस्यायमग्निच्छटासंपातः । संप्रति हि ।

अवदग्धकर्बुरितकेतुचामरै-
रपयातमेव हि विमानमण्डलैः ।
दधति ध्वजांशुकपटाञ्चलेष्विमाः
क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

आश्चर्यम् । प्रवृत्त एवायमुच्चण्डवज्रखण्डावस्फोटपटुरवस्फुलिङ्गगुरुरु-

---

त्यर्थः ॥ तत्किं नु खलु नु किमिति पदद्वयमस्य च वक्ष्यमाणवाक्यद्वयेनान्वयः । त्वाष्ट्रेति । त्वष्टृशाणचक्रभ्रमिभ्रान्तमार्तण्डज्योतिः किम् । उज्ज्वलः ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः रुद्रललाटनेत्रस्य पुटभेदो नु उन्मीलनं नु । अथवा किं नित्यैकमेव पदम् । मार्तण्डज्योतिरुज्ज्वल इत्येकपदं पुटभेदविशेषणम् । ज्योतिरिवोज्ज्वलतीति तदर्थः ॥ ३ ॥ जातक्षोभेण प्रकृतिविपर्यासवता । आग्नेयमग्निदैवत्यम् । शरसंपातः इषुधारा । अवदग्धेति । अवदग्धानि प्रायेण दग्धानि बर्बरितानि यानि दाहजबर्बरध्वनियुक्तानि । केतवः क्षुद्रध्वजाश्चामराणि वालव्यजनानि येषां तथोक्तैः । अपयातम् । भावे क्तः । नवपलाशकुसुमकान्तिसदृशः शिखी अग्निः । ध्वजा महाकेतवः तेषामंशुकानि चीनांशुकानि तान्येव पटाः । सामान्यविशेषशब्दयोः कर्मधारयः । 'उत्तरीये वस्त्रमात्रे सूक्ष्मवस्त्रेऽपि चांशुकम्' इति रत्नमाला । अंशुकपदं सूक्ष्ममात्रपरं गोबलीवर्दन्यायेन । तेषामावलिं ध्वजलक्षणकान्तिव्याजमुञ्चानीति वार्थः । अत्र ध्वजाश्च अंशुकपटाश्चेति विग्रहः । व्याजपर्यायः कपटशब्दः । अंशत्र एव ध्वजव्याजेन वर्तन्त इति लाभात्तेजिष्ठत्वं ध्वजानां लभ्यते । किं चायमाग्नेयाग्निरग्निमपि दहतीति असंबन्धेऽपि संबन्धादतिशयोक्तिरिति अपह्नवेन सह संकरः ॥ ४ ॥ वज्रखण्डस्याशनिशकलस्य अवस्फोटः स्फुटनं तद्वत्पटु तीक्ष्णं यथा तथा रटन् स्फुलिङ्गगुरुः कणबहुलः । उत्तालतुमुलं यथा तथा अतिशयितसंकुलं यथा तथा लेलिहानः भृशं कवलनपरः । लिहधातोर्यङ्लुकि चानश् । उज्ज्वलज्वालासंभारेण ज्वालातिशयेन भैरवः भयंकरः । उपर्युक्तः अग्निः । अस्याग्नेः संपातः समन्वयतनम् ।

[illegible]
श्चास्य सर्वतः संतापः। तत्प्रियामंगेनाच्छाद्य सुदूरमपसरामि।

(तथा करोति।)

विद्याधरी— दिट्ठिआ एदेण विमलमुत्ताफलसीअलसिणिद्धमसिणमंसलेण णाहदेहफंसेण आणन्दमंदमउलिदघुण्णन्तलोअणाए अप्पोदिदो एव्व अन्तरिदो मे संदावो। (क)

विद्याधरः—अयि किमत्र मया कृतम्। अथवा।

> **न किंचिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति।**
> **तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ५ ॥**

विद्याधरी—कहं अविरलविलोलघुण्णमाणविज्जुल्लदाविलासमंडिदेहिं मत्तमहूरकण्ठसामलेहिं ओत्थरीअदि णहत्थलं जलहरेहिं।

विद्याधरः—हन्त कुमारलवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावः खल्वेषः। कथमविरलप्रवृत्तवारिधारासहस्रसंपातैः प्रशान्तमेव पावकास्त्रम्।

विद्याधरी—पिअं मे पिअं मे। (ग)

विद्याधरः—हन्त हन्त भोः सर्वमतिमात्रं दोषाय। यत्प्रलय-

(क) दिष्ट्या एतेन विमलमुक्ताफलशीतलस्निग्धमसृणमांसलेन नाथदेहस्पर्शेनानन्दमुकुलितघूर्णमानलोचनाया अल्पोदित एवान्तरितो मे संतापः।

(ख) कथमविरलविलोलघूर्णमानविद्युल्लताविलासमण्डितैर्मत्तमयूरकण्ठश्यामलैरवस्तीर्यते नभःस्तलं जलधरैः।

(ग) प्रियं मे प्रियं मे।

प्रचण्डः अतितीक्ष्णः। विमलमुक्ताशैलवत् निर्दोषमौक्तिकपर्वतवत् शीतलेन स्निग्धेन स्नेहयुक्तेन मसृणेन चाकचक्यवता मांसलेन स्फीतेन। सर्वत्र विशेषणसमासः। आनन्देन संदलिता वर्तिता वेदना यस्मिंस्तथोक्तः। अन्तरितस्तिरोहितः। मया किमत्र कृतम्। न किमपीत्यर्थः। **न किंचिदपीत्यादि**। पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ विलोलाः वेपमानाः घूर्णमानाः वेष्टमानाः। अवस्तीर्यते आच्छाद्यते। 'अवतीर्यते' इति च पाठः ॥ आग्नेयास्त्रप्रतिद्वन्द्वित्वाद्वारुणास्त्रं प्रयुक्तम्। धारासंपातैर्धारासम्यक्पतनैः प्रशान्तं निर्वापितम् ॥ अतिमात्रं प्रमा-

कवारीविश्वग्रसनविकटविकरालकालमुखकन्दरेविवर्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रानिरुद्धसर्वद्वारनारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं वेपते ।
साधु चन्द्रकेतो साधु । स्थाने वायव्यमस्त्रमीरितम् । यतः ।

विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि ।
ब्रह्मणीव विवर्तानां क्वापि प्रविलयः कृतः ॥ ६ ॥

विद्याधरी—णाध को दाणिं एसो ससंभमुक्खित्तकरब्भमिदोत्तरिअञ्चलो दूरदो एव्व महुरसिणिद्धवअणपडिसिद्धजुद्धव्वावारो एदाणं कुमाराणं अन्दरे विमाणवरं ओदरावेदि । (क)

(क) नाथ क इदानीमेव ससंभ्रमोत्क्षिप्तकरभ्रमितोत्तरीयाञ्चलो दूरत एव मधुरस्निग्धवचनप्रतिषिद्धयुद्धव्यापार एतयोः कुमारयोरन्तरे विमानवरमवतारयति ।

उत्क्षोभा अतिशयितक्षोभयुक्ता गम्भीरा अनल्पा गुलुगुलायमाना गुलुगुलु इत्याकारकवर्णध्वनियुक्ता ये मेघास्तैर्मेदुरितेन सान्द्रितेन अन्धकारेण नीरन्ध्रमविरलं नद्धमिव बद्धमिव एकेन वारेण क्षणेन विश्वस्य प्रपञ्चस्य ग्रसनेन कवलनेन । एकवार इहानावृत्तिर्वा । विकटं निम्नोन्नतं विकरालं विशेषेण भीषणं कालमुखं मृत्युवक्त्रं तस्मिन्निवर्तमानमिव विकुर्वाणमिव । युगान्ते कल्पान्ते योगनिद्रया ध्यानात्मकस्वापेन निरुद्धानि सर्वाणि द्वाराणि यस्य तथोक्तम् । यन्नारायणोदरं समस्तवस्त्वाधारभूतलक्ष्मीनायकोदरम् । तस्मिन्निविष्टमिव भूतम् । जात्येकवचनम् । प्राणिन इत्यर्थः । विपद्यते विपदं प्राप्नोति । वायव्यं वायुदैवत्यम् । 'वाय्वृतु–' इति यत्प्रत्ययः । ईरितं प्रेरितमिति यत्तत्स्थाने युक्तम् । यतः यस्मात् । **विद्येति** । विद्याकल्पेन तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रविहिततत्त्वज्ञानसदृशेन मरुता वायुना कर्त्रा भूयसां बहुतराणां मेघानां ब्रह्मणि निर्विशेषसन्मात्रे कूटस्थे चैतन्ये विवर्तानामिव अधिष्ठानविषयसत्ताव्यावहारिकघटपटादिविकल्पानामिव प्रविलयः निवृत्तिः कृतः । इदं चाद्वैतप्रक्रियया व्याख्यातम् । परमार्थतस्तु विद्याकल्पेन दर्शनसमानाकाराविच्छिन्नस्मृतिसंतानात्मकसद्विद्यादिसदृशेन मरुता ब्रह्मणि निखिलचेतनाचेतनशरीरके समस्तकल्याणगुणाकारे श्रीमति नारायणे विवर्तानामिव विशेषणीभूतचिदचिद्वारकविलक्षणविकारभूतदेहेन्द्रियादीनामिव प्रविलयः कृतः । जगदुपादानस्य ब्रह्मणः कार्यत्वनियतनामरूपप्रहाणलक्षणात्यन्तिकलय एव तदपृथक्सिद्धविशेषणभूतजीवस्य मोक्षः । स च 'तमेवं विदित्वा–' इत्यादि श्रुतिभिर्भक्तिसाध्य एव मुक्तिः इति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति इत्युक्तेः ॥ ६ ॥ प्रतिषिद्धः निवर्तितः युद्धव्यापारो येन

विद्याधरः—(दृष्ट्वा) दिष्ट्या एष शंबूकवधात्प्रतिनिवृत्तो रघुपतिः ।

शान्तं महापुरुषसंगदितं निशम्य
तद्गौरवात्समुपसंहृतसंप्रहारः ।
शान्तो लवः प्रणत एव च चन्द्रकेतुः
कल्याणमस्तु सुतसंगमनेन राज्ञः ॥ ७ ॥

तदितस्तावदेहि । (इति निष्क्रान्तौ ।)

मिश्रविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति रामो लवः प्रणतश्चन्द्रकेतुश्च ।)

रामः—(पुष्पकादवतरन् ।)

दिनकरकुलचन्द्र चन्द्रकेतो
सरभसमेहि दृढं परिष्वजस्व ।
तुहिनशकलशीतलैस्तवाङ्गैः
शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥ ८ ॥

(उत्थाप्य सस्नेहास्रं परिष्वज्य ।) अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्रधरदेहस्य ।

तथोक्तः । अन्तरे मध्ये । प्रतिषेधवाक्येन तयोस्तत्प्रतिघाताय मध्ये रथस्थापने तन्निवर्तयतीति भावः ॥ शम्बूकवधात् शम्बूकवधं निर्वर्त्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी । **शान्तमिति** । शान्तं कार्कश्यरहितं महापुरुषस्य रामस्य संगदितं वचनं निशम्य तद्गौरवाद्रामविषयकगौरवत्वबुद्ध्या समुपसंहृतः निवृत्तः संप्रहारः युद्धं येन तथोक्तः । लवः शान्तः निवृत्तव्यापारोऽभूत् । चन्द्रकेतुश्च प्रणत एव । यत एवं ततः सुताभ्यां लवचन्द्रकेतुभ्यां संगमनेन समागमेन राज्ञः रामस्य कल्याणमस्तु । विद्याधरेण ज्ञानत्वात्सुतेत्युक्तिः ॥७॥ **दिनकरेति** । दिनकरकुलचन्द्र सूर्येण सह तदीयस्यास्मद्वंशस्य आह्लादकप्रसिद्धचन्द्र । सूर्यं प्रति चन्द्रत्वाभावेनास्य तं प्रत्यपि चन्द्रत्वमाधिक्ये पर्यवस्यति । अत एव ममापि चित्तदाह इत्युक्तिः संगच्छते । ममापि एवमत्यन्ततप्तस्यापि मम । अनेन सहस्रभानुतापापेक्षयापि स्वतापस्य भूयस्त्वं गम्यते । शमं निर्वाणमुपयातु प्राप्नोतु । ८ । तव दिव्यास्त्रयोधनस्य

चन्द्रकेतुः—कुशलमत्यद्भुताकारस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य लाभाभ्युदयेन। तद्विज्ञापयामि मामिव विशेषेण वा मत्तः स्निग्धेन चक्षुषा पश्यत्वमुं महावीरप्रकाण्डं तातः।

रामः—(लवं निरूप्य।) दिष्ट्या अतिगम्भीरमधुरकल्याणाकृतिरयं वयस्यो वत्सस्य।

त्रातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः
क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य गुप्त्यै।
सामर्थ्यानामिव समुदयः संचयो वा गुणाना-
माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥ ९ ॥

लवः—(स्वगतम्।) अहो पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः।

आश्वासस्नेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत्।
प्रकृष्टस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्तिसंचरः ॥ १० ॥

तवेति शेषः। अनामयमारोग्यम् ॥ अत्यद्भुतस्य आश्चर्यकरस्य प्रियवयस्यस्य लाभ एवाभ्युदयस्तेन। स्निग्धेन स्नेहवता चक्षुषा अनरालसाहसमकुटिलयुद्धादिव्यापारम्। अमुं लवम्। अतिगम्भीरा अक्षोभ्या कल्याणी मङ्गलावहा आकृतिराकारो यस्य तथोक्तः। दिष्ट्या आनन्दहेतुः। **त्रातुमित्यादि**। लोकान् चतुर्दशभुवनानि त्रातुं रक्षितुं कायवान्मूर्तिमान् सन् परिणतः जातः अस्त्रवेदः अस्त्रमन्त्रभागस्तद्रूपस्थितः। ब्रह्मकोशस्य ब्रह्माण्डस्य गुप्त्यै रक्षणाय तनुं मूर्तिं श्रितः प्राप्तः क्षात्रो धर्म इव स्थितः शौर्यवीर्यादिरूपक्षत्रियस्वभाव इव स्थितः। सामर्थ्यानामारब्धकार्यनिर्वहणशक्तीनां समुदय इव स्थितः। गुणानां धैर्यादीनां संचयो वा समूह इव स्थितः। 'वा स्याद्विकल्पोपमयोः' इति कोशः। जगत्पुण्यनिर्माणानां जगत्पुण्यानुष्ठानानां राशिरिव स्थितोऽयं वत्सस्य वयस्य इति पूर्वेण संबन्धः। आविर्भूय प्रत्यक्षीभूय स्थितः जगत्पुण्यनिर्माणराशिरिवस्थितः। अभूतोपमा ॥ ९ ॥ पुण्ये अनुभावदर्शने यस्य तथोक्तः। अनुभावः प्रभावः दर्शनं साक्षात्कारः। **आश्वास इति**। भक्तीनां स्नेहपूर्वानुध्यानानामाश्वास इव स्थितः दुःखविस्मरणपूर्वकाह्लाद इव स्थितः। भक्तयोऽन्यत्र हि क्रियमाणा विषयदोषेण दुःखयन्ति तासां रामे क्रियमाणानां विषयसौष्ठवेनाह्लादो जायते। तद्धेतौ तत्वारोपः। एकमद्वितीयं महद्विपुलं भक्तीनामायतनं

आश्चर्यम् ।

> विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघन-
> स्तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।
> झटित्यस्मिन्दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा
> महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥११॥

रामः---तत्किमयमेकपद एव मे[2] दुःखविश्रामं ददात्युपस्नेहयति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मानम् । अथवा स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत्[3] ।

> व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
> र्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते ।
> विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
> द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्तः ॥ १२ ॥

आश्वासः द्वेषाभावः । स्नेहः प्रणयः भक्तिः स एव भावनाप्रकर्षेण प्रत्यक्षसमानाकारतामापन्न एव तासां मुख्यविषयभूत इत्यर्थः । प्रकृष्टस्य लोकोत्तरस्य धर्मस्य सुकृतस्य मूर्तिसुन्दरः प्रसाद इव स्थितः महापुरुष इति पूर्वेणान्वयः । उक्तं च 'रामो विग्रहवान्धर्मः' इति । प्रसाद इह फलप्रदानोन्मुखता ॥ १० ॥ **विरोध इति** । विरोधः वैरम् । विश्रान्तः विरतः । निर्वृतिघन आनन्दसान्द्रः । रस्यते चर्व्यते इति रसः । अपरोक्षावभासरूपः । प्रसरति प्राप्नोति । तद्विपुलमौद्धत्यं दर्पहेतुकसंभावनारूपं क्वापि व्रजति । विनयः महाजनसंनिधौ स्वोत्कर्षाननुसंधानरूपः मां प्रह्वयति नमयति । अस्मिन्महापुरुषे दृष्टे सति साक्षात्कृते सति किमिति परवानस्मि कस्माद्धेतोः परतन्त्रोऽस्मि । यदि वा अथवा तीर्थानामिव गङ्गादिपावनसलिलानामिव महतां पुरुषाणां महार्घः अमूल्यः । श्लाघ्य इति यावत् । । अतिशय उत्कर्षः कोऽपि । अन्यादृश इत्यर्थः । इमं च श्लोकं बहवो बहुमन्यन्ते ॥ ११ ॥ एकपद एव एकक्षण एव दुःखविश्रामं दुःखनिर्वृतिं ददाति । कुतोऽपि निमित्तादनिर्धारिताद्धेतोरन्तरात्मानमुपस्नेहयति स्नेहयुक्तं करोति । अथवा पूर्वोक्तपक्षाभावे । निमित्तसव्यपेक्षः हेतुसापेक्षः स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्षश्चेति यत् स्नेहत्वनिमित्तसापेक्षत्वरूपं विप्रतिषिद्धं व्याहतम् । **व्यतिषजतीति** । कोऽपि हेतुः भवितव्यतारूपः तस्यान्तरत्वमलौकिकत्वं पदार्थानन्तःकरणप्रभृतिवस्तुजातं व्यतिषजति अन्योन्यलग्नान्करोति । अन्त-

लवः—चन्द्रकेतो क एते ।

चन्द्रकेतुः—प्रियवयस्य ननु तातपादाः ।

लवः—ममापि तर्हि धर्मतस्तथैव यतः प्रियवयस्य इति भवतोक्तम् । किंतु चत्वारः खलु भवतामेवंव्यपदेशभागिनस्तत्रभवन्तो रामायणकथापुरुषाः । तद्विशेषं ब्रूहि ।

चन्द्रकेतुः—ननु ज्येष्ठतातपादा इत्यवेहि ।

लवः—(सोल्लासम् ।) कथं रघुनाथ एव । दिष्ट्या सुप्रभातमद्य यदयं देवो दृष्टः । (सविनयकौतुकं निर्वर्ण्य ।) तात प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते ।

रामः—आयुष्मन् एह्येहि (इति सस्नेहमालिङ्ग्य ।) अयि वत्स कृतं कृतमतिविनयेन । अनेकवारमपरिश्लथं परिष्वजस्व माम् ।

परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छदपीनमसृणसुकुमारः ।
नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्यन्दजडस्तव स्पर्शः ॥ १३ ॥

लवः—(स्वगतम् ।) ईदृशो मां प्रत्यमीषामकारणस्नेहः । मया

नापेक्षन्त इति प्रसिद्धम् । दृष्टान्तमाह—विकसतीत्यादि । पतङ्गस्य सूर्यस्य । चन्द्रकान्तः शिलाविशेषः । अत्र मार्दवस्याप्रयोजकत्वसूचनाय द्वितीयदृष्टान्तः ॥ १२ ॥ धर्मतः पुण्यात् । मित्रस्य पिता स्वस्य पितेति शास्त्रस्यायमर्थः स्वपितृविषये यादृशमनुवर्तनं तादृशं मित्रपितृविषयकं महते श्रेयसे कल्पत इति । एवं च मद्धर्महेतुकपितृत्ववानित्यर्थः । एवं व्यपदेशस्य तातपादशब्दस्य भागिनः स्वामिनः । भागो हि स्वं भागी स्वामी तातपादशब्दस्य वाच्यतया स्वामिनः अर्थप्रत्ययनार्थत्वाच्छब्दस्य वाच्यशेषत्वं वाचकस्य । तत्रभवन्तः पूजनीयाः रामायणकथापुरुषाः रामायणनामकवाक्यप्रबन्धप्रधाननायकाः । तद्विशेषं तेषु विशेषं तातपादत्वव्याप्यरामत्वाद्यन्यतमधर्मविशिष्टत्वं ब्रूहि बोधय ॥ प्राचेतसान्तेवासी वाल्मीकिशिष्यः ॥ परीति । परिणतस्य विकसितस्य कठोरस्य समग्रस्य पुष्करस्य पद्मस्य गर्भच्छदवदातपाद्यनभिहतान्तरपत्रवत् पीनः मांसलः मसृणः दन्तुरतारहितः सुकुमारः मृदुलः चन्दननिष्यन्दवत् चन्दनद्रव-

पुनरभ्य एवाभिद्रुग्धमज्ञेन यदायुधपरिग्रहे यावदध्यारूढा दुर्योगः ।
(प्रकाशम् ।) मृष्यत्विदानीं लवस्य बालिशतां तातपादाः ।

रामः—किमपराद्धं वत्सेन ।

चन्द्रकेतुः—अश्वानुयात्रिकेभ्यस्तातप्रतापाविष्करणमुपश्रुत्य वीरायितमनेन ।

रामः—नन्वयमलंकारः क्षत्रस्य ।

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विषहते
स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।
मयूखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः
किमाग्नेयो ग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति ॥१४॥

चन्द्रकेतुः—अमर्षोऽप्यस्यैव शोभते महावीरस्य । पश्यन्तु हि तातपादाः प्रियवयस्यनियुक्तजृम्भकास्त्रनिष्कम्पस्तम्भितानि सर्वतः सैन्यानि ।

रामः—वत्स लव संह्रियतामस्त्रम् । त्वमपि चन्द्रकेतो निर्व्यापारविलक्षितानि सान्त्वय बलानि ।

षये अपकर्तुम् । 'क्रिया-' इति चतुर्थी । आयुधपरिग्रहः कृतः । बालिशतां मूर्खतां मृष्यन्तां सहन्ताम् ॥ किमपराद्धं कोऽनिष्टाचारः ॥ अश्वस्य मेध्याश्वस्य अनुयात्रिकाः अनुयात्रायां नियुक्तास्तेभ्य इति पञ्चमी । आविष्करणं प्रकाशनमुपश्रुत्याकर्ण्य वीरायितं वीरवदाचरितम् ॥ अयं वीरायितं विधेयप्राधान्यात्पुंस्त्वम् । अलंकारः शोभाकरः । **न तेज इति** । प्रसृतमपरेषां तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं न विषहते न सहत इति यत् सः प्रकृतिनियतत्वादुपादानकारणव्यापृतत्वादकृतकः अनागन्तुकः । स्वो भावः धर्मः । सत्कार्यवादे कारणगुणाः कार्ये उपलभ्यन्ते । मयूखैः किरणैरश्रान्तमविरतमाग्नेयो ग्रावा अग्न्युत्पादकसूर्यकान्तशिला निकृत इव परिभूत इव तेजांसि वमति उद्गिरति । दृष्टान्तालंकारः ॥ १४ ॥ अमर्षोऽपि न केवलं तेजः किंतु मन्युरपि शोभते हृद्यो भवति । स्तम्भितानि निर्व्यापाराणि । संह्रियतामाकृष्यताम् । जृम्भकास्त्रप्र-

लवः—यथाज्ञापयति तातः । (इति प्रणिधानं नाटयति ।)

चन्द्रकेतुः—यथादिष्टम् । (इति निष्क्रान्तः ।))

लवः—तात प्रशान्तमस्त्रम् ।

रामः—वत्स सरहस्यप्रयोगसंहाराण्यस्त्राण्याम्नायवन्ति ।

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तप्त्वा
परःसहस्रं शरदस्तपांसि ।
एतान्यपश्यन्गुरवः पुराणाः
स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

अथैतामस्त्रमन्त्रोपनिषदं भगवान्कृशाश्वः परःसहस्रसंवत्सरान्तेवासिने कौशिकाय प्रोवाच । स तु भगवानमह्यमित्येष गुरुपूर्वानुक्रमः । कुमारस्य कुतः संप्रदाय इति पृच्छामि ।

लवः—स्वतःप्रकाशान्यावयोरस्त्राणि ।

रामः—(विचिन्त्य ।) किं न संभाव्यते । प्रकृष्टपुण्यपरिपाकोपादानः कोऽपि महिमा स्यात् । द्विवचनं तु कथम् ।

लवः—भ्रातरावावां यमौ ।

रामः—स तर्हि द्वितीयः कः ।

(नेपथ्ये ।)

युक्तपीडाया अननुभूतत्वात् । निर्व्यापारतया विलक्षणानि विस्मयान्वितानि । सान्त्वय मधुरोक्तिभिर्मोदय । प्रणिधानं ध्यानम् । प्रयोगो नियोजनम् । संहार आकर्षणम् । सरहस्यौ अङ्गन्यासाद्यनुष्ठानसहितौ प्रयोगसंहारौ येषां तथोक्तानि । संपद्यन्ते स्थितानि भवन्ति । ब्रह्मादय इति । व्याख्यातम् ॥ अस्त्रमन्त्रोपनिषदं अस्त्रमन्त्रमयीमुपनिषदम् । परःसहस्राधिकसंवत्सरं परिचर्यानिरताय कौशिकाय विश्वामित्राय । भगवान् कौशिकः । पूर्वेषां गुरूणामनुक्रमः परम्परासंप्रदायः गुरुमुखोपदेशः । कुतः कस्मात् । स्वतःप्रकाशानि गुरुपदेशेन विना ज्ञातानि ॥ किं न संभाव्यते । सर्वं संभावितमेवेति भावः । प्रकृष्टपुण्योपादानकः प्रभूतसुकृतादिकरणकः । द्विवचनं तु आवयोरिति षष्ठी-

आयुष्मतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यै-

रायोधनं ननु किमात्थ सखे तथेति ।

अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः

क्षत्रस्य शस्त्रशिखिनः शममद्य यान्तु ॥ १६ ॥

रामः—

अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेचकच्छवि-

र्ध्वनिनैव बद्धपुलकं करोति माम् ।

नवनीलनीरधरधीरगर्जित-

क्षणबद्धकुड्मलकदम्बडम्बरम् ॥ १७ ॥

लवः—अयमसौ मम ज्यायानार्यः कुशो नाम भरताश्रमात्प्रतिनिवृत्तः ।

रामः—(सकौतुकम् ।) [2]वत्स इत एवाह्वयैतमायुष्मन्तम् ।

लवः—[3]एवम् । (इति परिक्रामति ।)

(ततः प्रविशति कुशः ।)

कुशः—([4]साकूतहर्षधैर्यं धनुरास्फालयन् ।)

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादा मनो-

र्दृप्तानां दमनाय दीपितनिजक्षत्रप्रतापाग्निभिः ।

आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत्ततो

दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिशिखानीराजितज्यं धनुः ॥ १८ ॥

द्विवचनं तु । आयुष्मत इति । आयुष्मतः अनुजतया तथोक्तिः । नरेन्द्रसैन्यैः राजसैनिकैरायोधनं ननु युद्धं किम् । तथेत्यात्थ किम् । भुवनेषु राजशब्दः अस्तं नाशमेतु प्राप्नोतु । क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः शस्त्राण्येव शिखिनः वह्नयः शमं निर्वाणं यान्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १६ ॥ अथेति । इन्द्रमणिमेचकच्छविः इन्द्रनीलवन्नीलच्छविः । अथेति प्रश्ने । कदम्बस्येव डम्बरं विभ्रमो यस्येति विग्रहः ॥ १७ ॥ ज्यायानग्रजः ॥ इत एव अत्रैव । एतं कुशम् ॥ सक्रोधं कृतधैर्यं च यथा तथा । दत्तेति । अभयमेव दक्षिणा अभयदक्षिणा । इन्द्रस्य अभयदक्षिणा दत्ता यैरिति बहुव्रीहिः । भगवतः षाड्गुण्यवतः वैवस्वताद्विवस्वत्पुत्रादा मनोः मनुमारभ्य दृप्तानां दमनाय शिक्षणाय दीपितः ज्वलितः निजः

---

१ न. २ तर्हि वत्स. ३ यदाज्ञापयति तात इति निष्क्रान्तः । ४ स क्रुद्धः सक्रोधं

रामः—कोऽप्यस्मिन्क्षत्रियपोतके पौरुषातिरेकः ।

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥ १९ ॥

लवः—(उपसृत्य ।) जयत्वार्यः ।

कुशः—नन्वायुष्मन् किमियं वार्ता युद्धं युद्धमिति ।

लवः—यत्किंचिदेतत् । आर्यस्तु दृप्तं भावमुत्सृज्य विनयेन वर्तताम् ।

कुशः—किमर्थम् ।

लवः—यदत्र देवो रघुपतिस्तिष्ठति । स च स्निह्यत्यावयोरुत्कण्ठते च युष्मत्संनिकर्षस्य ।

असाधारणः क्षत्रप्रताप एवाग्निर्यैस्तथोक्तैः । 'दहनाय' इत्यपि च पाठः । आदित्यैः सूर्यवंश्यैः । 'दित्यदित्य'–इति ण्यः । नृपतिभिः विग्रहो यदि विरोधश्चेत्ततः तदा दीप्तानामस्त्राणां स्फुरन्त्यस्तरलाः उग्रास्तीक्ष्णाः या दीधितयस्तासां शिखया कोट्या नीराजिता आर्तीकृता ज्या मौर्वी यस्य तथोक्तम् । ममैतद्धनुः । धन्यं प्रशस्तम् ॥ १८ ॥ विकटं विषमं परिक्रामति ॥ दृष्टिः इति । तृणीकृतः अनादृतः जगत्त्रयसत्त्वसारः लोकत्रयबलोत्कर्षो यया सा । धीरोद्धता धीरा चासौ उद्धता चेति विग्रहः । कौमारकेऽपि बाल्येऽपि गिरिवत्पर्वत इव । गिरिर्हि उत्पत्तिप्रभृतिगुरुत्ववान् वृक्षादयस्तु नैवम् । किंतु परिणामविशेषेण गुरुत्वं भजन्ति । किं वीरो रस एति शत्रुकृतापराधादिना प्रज्वलनरूपक्रोधस्थायिकस्वसंवेद्यः प्रकाशविशेषः किमेति । रसालम्बने रसत्वारोपाद्धेत्वलंकारः । दर्पः युद्धकण्डूलता ॥ १९ ॥ आयुष्मन् लवं प्रति संबोधनम् । युद्धं युद्धमिति वार्ता प्रवृत्तिः युद्धमासीदिति जनवादः श्रूयते स किं सत्य इत्यर्थः ॥ एतद्युद्धं यत्किंचिदल्पकम् । न प्रश्नार्हमित्यर्थः । आर्यस्तु । ज्येष्ठभ्रातृप्रयुक्तपूजाद्योतनाय आर्यशब्दप्रयोगः । दृप्तं भावं दर्पात्मकस्वभावमुत्सृज्य त्यक्त्वा । दृप्तमित्यत्र भावे क्तः । विनयेन निकर्षप्रतिसंधानेन । उपलक्षणे तृतीया ॥ देवः पूज्यः

[illegible]

कुशः—(सतर्कम् ।) स रामायणकथानायको ब्रह्मकोषस्य गोपायिता ।

लवः—अथ किम् ।

कुशः—आशंसनीयपुण्यदर्शनः स महात्मा । किंतु कथमस्माभिरुपगन्तव्य इति न संप्रधारयामि ।

लवः—यथैव गुरुस्तथोपसदनेन ।

कुशः—कथं हि नामैतत् ।

लवः—अत्युदात्तः सुजनश्चन्द्रकेतुरौर्मिलेयः प्रियवयस्येति सख्येन मामुपतिष्ठते । तेन सत्संबन्धेन धर्मतात एवायं राजर्षिः ।

कुशः—संप्रत्यवर्चनीयो राजन्येऽपि प्रश्रयः ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

लवः—पश्यत्वेनमार्यो महापुरुषमाकारानुभावगाम्भीर्यसंभाव्यमानविविधलोकोत्तरसुचरितातिशयम् ।

कुशः—(निर्वर्ण्य ।)

रघुनन्दनः रामः अत्र स्थित इति यत्तस्माद्विनयेन वर्ततामिति पूर्वेणान्वयः ॥ ब्रह्मकोशस्य ब्रह्माण्डस्य गोप्ता रक्षकः ॥ स महात्मा अनन्यसामान्यस्वभावः रामः आशंसनीयमभिलक्षणीयं पुण्यं सुकृतमूलं दर्शनं साक्षात्कारः यस्य तथोक्तः । भवतीति शेषः । 'अस्तिर्भवतिपरः' इत्युक्तेः । अप्राप्तस्य प्रयोजनस्य प्राप्तुमिच्छा आशंसा । किंतु एवं सत्यपि अस्माभिर्मया कथमुपगन्तव्य इति संप्रधारयामि केन प्रकारेण उपस्थातव्यमिति मीमांसे ॥ **यथैवेति** । यथा गुरुः पिता उपसदनेन समीपानुभजनेन । प्राप्य इति पूरणीयम् । तथैव उपसदनेनात्रापि प्राप्य इत्यध्याहारः ॥ एतद्गुरुवदुपसदनीयत्वं कथं कस्माद्धेतोः ॥ अत्युदात्तः अत्युच्चस्वभावः सुजनः समीचीनजनः । सौजन्यवानिति यावत् । और्मिलेयः ऊर्मिलापुत्रः । स्त्रीभ्यो ढक् । सख्येन सखित्वेन मामुपतिष्ठते संश्लिष्यते । 'उपाद्देव–' इति आत्मनेपदम् । तेन सबन्धेन चन्द्रकेत्वभ्युपगतमैत्रीरूपसंबन्धेन ॥ संप्रति धर्मतस्तातत्वे राजन्ये रामेऽपि प्रश्रयो विनयः अवचनीयो निर्दुष्टः ॥ आकारः महापुरुषलक्षणयुक्तविग्रहसन्निवेशः अनुभावः

अहो प्रासादिकं रूपमनुभावश्च पावनः ।
स्थाने रामायणकविर्देवीं वाचमवीवृधत् ॥ २० ॥

(उपसृत्य) तात प्राचेतसान्तेवासी कुशोऽभिवादयते ।

रामः—एह्येह्यायुष्मन् ।

अमृताध्मातजीमूतस्निग्धसंहननस्य ते ।
परिष्वङ्गाय वात्सल्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥ २१ ॥

(परिष्वज्य । स्वगतम् ।) तत्किमपत्यमैयं दारकः ।

अङ्गादङ्गात्स्रुत इव निजस्नेहजो देहसारः
प्रादुर्भूय स्थित इव बहिश्चेतनाधातुरेवं ।
सान्द्रानन्दक्षुभितहृदयप्रस्रवेनेव सृष्टो
गात्रं श्लेषे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥ २२ ॥

अहो इति । प्रसादः पारुष्यराहित्यं तस्मिन् भवं प्रासादिकम् । प्रसादगुण एवास्य रूपस्य उपादानकारणमिति भावः । रूपं विग्रहः । पावनः स्वसंबन्धानामन्येषामपि शुद्धिहेतुः । अनुभावः व्यवसायविशेषश्च । अहो विस्मयनीयावित्यर्थः । रामायणकविः रामायणप्रणेता वाल्मीकिलक्षणकविः देवीं वाचं वाग्देवीमवीवृधत् इति स्थाने युक्ता । वृधधातोर्लुङि णिचि चङ् द्वित्वम् ।
अमृताध्मातेति । अमृताध्मातजीमूत इव सुधापूरितकालमेघवत् स्निग्धं संहननं गात्रं यस्य तथोक्तस्य । 'गात्रं वपुः संहननम्' इत्यमरः । ते तव परिष्वङ्गाय आलिङ्गितुमुत्कण्ठते । 'सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिसन्क्ते । तत्प्राप्तीच्छां ससंकल्पामुत्कण्ठां कवयो विदुः ॥' इत्युक्ताभिलापवान्भवति । अयं जन इत्युक्तेः दर्शनीयत्वरूपवस्तुध्वनिः ॥ २१ ॥ किमित्ययं च दारकः ।
अङ्गादङ्गादित्यादि । अत्र गद्यस्थायंपदस्य पद्यस्थसशब्देन संबन्धात् दारकविशेषणत्वम् । एवं च सोऽयं समस्तविलक्षणो बुद्धिस्थश्च दारकः बालकः । अङ्गादङ्गात् सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः स्रुतः क्षरितः स्नेहजः स्नेह एव मैत्र्येव स्नेहः द्रवद्रव्यं तस्मिन् जातः निजः नैसर्गिकः । देहे रूपलावण्यसौन्दर्यसमुदयात्मके शरीरे यः सार उत्कृष्टरूपलावण्यसौन्दर्यसमुदाय इव स्थितः । स्वरसग्राहिणो जलादिद्रवद्रव्यं संयोज्यैव स्वरसं गृह्णन्ति । तद्वत्प्रकृष्टेऽपि स्नेहलक्षणद्रवद्रव्यसंबन्धेन गाढाश्लेषरूपसंघट्टनवशाद्बहिःस्रुतः स्वदेहसार इवेत्युत्प्रेक्षा । स्नेहज इति श्लिष्टरूपकानुप्राणिता च । अत्राङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे इति

समासमपरिग्रह करोतु तातः ।

रामः——यदभिरुचितं वत्सस्य[3] ।

(सर्वे परिक्रम्य यथोचितमुपविशन्ति ।)

रामः—(स्वगतम् ।)

अहो प्रश्रययोगेऽपि गतिस्थित्यासनादयः ।
साम्राज्यशंसिनो भावाः कुशस्य च लवस्य च ॥ २३ ॥

वपुरविहित[4]सिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः
प्रतिक[5]लकमनीयं कान्तिमुत्केतयन्ति ।
अमलिनमिव र[6]त्नं रश्मयस्ते मनोज्ञा
विकसितमिव[7] पद्मं बिन्दवो माकरन्दाः ॥ २४ ॥

भूयिष्ठां च रघुकुलकुमारच्छायामनयोः पश्यामि ।

श्रुतिः प्रत्यभिज्ञाप्यते । एकः चेतनाधातुश्चैतन्यैकरसे आत्मवस्तुनि एकदेशः बहिः प्रादुर्भूय स्थित इव साक्षात्कारार्हः सन् स्थित इव । सान्द्रानन्दक्षुभितस्य घनतरानन्देन क्षोभं प्राप्तस्य हृदयस्य प्रस्नवेन प्रकृष्टसेकेनावसिक्तः आर्द्रीकृतः गाढः दृढः श्लेष आश्लेषो यस्य तथोक्तः सन् सोऽयं दारकः गाढाश्लेषः सन् हिमच्योतं हिमवर्षमाशंसतीव सूचयतीव । किमिति विस्मये ॥ २२ ॥ ललाटंतपः ललाटं तपतीति विग्रहः । खच्प्रत्यये मुमागमः मध्याह्नसूर्य इति भावः । तदा हि सर्वासु दिक्षु ललाटातपसंयोगोपरिहार्यः । अन्यदा तु न तथा । यथोचितं पितृत्वपुत्रत्वानुगुणम् ॥ **अहो इति** । प्रश्रययोगेऽपि विनयसंबन्धेऽपि । साम्राज्यशंसिनः सार्वभौमत्वसूचकाः गतिस्थित्यासनादयः । आदिशब्देनोक्तिवीक्षणादिपरिग्रहः भावाः क्रियाः सन्ति । अहो विस्मयनीयम् ॥ २३ ॥ **वपुरिति** । अवियुतसिद्धाः अपृथक्सिद्धाः लक्ष्मीविलासाः लावण्यातिशयाः प्रतिकलकमनीयामनुक्षणरमणीयां कान्तिं चारुतां वपुः शरीरं कर्म । वपुः कान्तिमुद्भेदयन्ति । द्विकर्मकोऽयं धातुः । उत्पादयन्तीत्यर्थः । स्वे स्वीयाः रश्मयः मयूखाः अमलिनं निष्कलङ्कं चन्द्रमिव । माकरन्दाः मकरन्दसंबन्धिनः बिन्दवः कणाः विकसितं त्यक्तमुकुलीभावमरविन्दमिव च वपुः कान्तिमुद्भेदयन्ति ॥ २४ ॥ अनयोः कुशलवयोः भूयिष्ठं अतिशयेन बहु रघु॰

---

१ तपस्तपति. २ छायायां. ३ वत्साय. ४ अवियुत. ५ प्रतिजन; कमनीयां.

कठोरपारावतकण्ठमेचकं

वपुर्वृषस्कन्धसुबन्धुरांसकम् ।
प्रसन्नसिंहस्तिमितं च वीक्षितं
ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमांसलः ॥ २५ ॥

(निपुणं निरूप्य ।) अये न केवलमस्मद्वंशसंवादिन्याकृतिः ।

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं
स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।
ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्ष्णो-
रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥ २६ ॥

मुक्ताच्छदन्तच्छविसुन्दरेयं
सैवोष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।
नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले
तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥ २७ ॥

(विचिन्त्य ।) तदेतत्प्राचेतसाध्युषितमरण्यं यत्र किल देवी परित्य-

---

कुलकौमारं रघुवंशसंबन्धिबालत्वम् । कठोरेति । कठोरपारावतकण्ठवत् प्राप्तयौवनकपोतकण्ठवन्मेचकं नीलम् । वृषस्कन्धवद्वृषभककुदिव सुबन्धुरं सुन्दरमंसं भुजशिखरं ययोस्तथोक्तयोः । प्रसन्नसिंहवत्कार्कश्यरहितसिंहवीक्षितवत् स्तिमितमतरलम् । माङ्गल्यमृदङ्गवन्मङ्गलार्थमृदङ्गध्वनिवन्मांसलः स्फीतः । हितादित्वाद्यत्प्रत्यये सति प्रज्ञाद्यणि च आदिवृद्धौ माङ्गल्यशब्दसिद्धिः ॥ २५ ॥ निपुणं निरूपयन् सम्यग्विचारयन् । आकृतिरस्मद्वंशसंवादिनी केवलं न भवति अस्मद्वंशसंवादः अस्मत्कुलसादृश्यं सोऽस्यास्तीति विग्रहः । अपीति । तच्च तच्चावयवादिकं गुणजातमेवं च जनकसुतायाः सीतायाः अनुरूपं सदृशं तच्चावयवादिकमिह शिशुयुग्मे कुशलवयोः स्फुटं व्यक्तम् । तच्च गुणजातं च नैपुणेनावहिततया उन्नेयं निश्चयार्हमस्ति विद्यते । क्रियाद्वयान्येकशेषः । अभिनवशतपत्रस्य नूतनकमलस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य तथोक्तमास्यं पुनरक्ष्णोर्गोचरीभूतमिव ननु भूयोऽपि चक्षुर्विषयीभूतमिव ननु संभाव्यते । द्वादशसु संवत्सरेषु चक्षुरगोचरमद्य गोचरतां गतमिति च्विप्रत्ययेन लभ्यते ॥ २६ ॥ शुक्लाच्छदन्तच्छविसुन्दरेयं ओष्ठमुद्रा अधरोत्तरोष्ठसंनिवेशः सैव सीताया एव । कर्णपाशः स एव सीतासंबन्ध्येव । नेत्रे

कौ। इयं चानयोराकृतिर्वयोऽनुभावश्च। यदपि स्वतःप्रकाशान्यस्त्रा-णीति तत्र विमृशामि। अपि खलु तच्चित्रदर्शनप्रासङ्गिकमस्त्राभ्यनु-ज्ञानमुद्भूतं स्यात्। न ह्यसंप्रदायिकान्यस्त्राणि पूर्वेषामप्यनुशुश्रुम। अयं च संप्लवमानमात्मानं सुखदुःखातिशयो हृदयस्य मे विस्रम्भयते। यमाविति च भूयिष्ठमात्मसंवादः। भूयिष्ठं च मया द्विधा प्रतिपन्नो देव्या गर्भिणीभावं आसीत्। (सास्रम्।)

पुरा रूढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते
रहो विस्रब्धाया अपि सहजलज्जाजडदृशः।
मयैवादौ ज्ञातः करतलपरामर्शकलया
द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसैः कैरपि तया ॥ २८ ॥

साध्युषितं वाल्मीकिकर्तृकवासाधिकरणं। यत्रारण्ये। आकृतिरवयवसंस्थानवि-शेषः। इयमीदृशी। वयः द्वादशवत्सरपरिमितमित्यर्थः। अनुभावश्च प्रभावश्च ईदृश इति शेषः। अस्त्राणि जृम्भकाणि स्वतःप्रकाशानि गुरूपदेशेन विना ज्ञातानीति यत्। तत्रापि चित्रदर्शने प्रासङ्गिकं प्रसङ्गानुप्रसक्तं शस्त्राभ्यनुज्ञानं सर्वथा त्वत्प्रसवमुपस्थास्यन्तीत्यत्र कृतं प्रवुद्धं स्यात्तथा संपादनेन प्रकटं भवे-दिति स्मरामीत्यन्वयः। हि यस्मादसंप्रदायकानि गुरूपदेशक्रमरहितानि अस्त्राणि पूर्वेषामपि मनुप्रभृतीनामपि नेत्यनुशुश्रुम। तस्मात्प्रवुद्धं स्यादिति तत्रापि स्मरा-मीति पूर्वेण संबन्धः। विस्मये संप्लवमानः मज्जन् सुखदुःखातिशयः हृदयस्य विप्रलम्भः विप्रयोगशृङ्गारः। प्रायेण हि स्वरूपसंतापेन प्रियजनसंयोगविप्रयोगौ सुखदुःखहेतू भवतः। विस्मयसंप्लवमानेत्यनेन विस्मयस्य प्रवाहात्मकत्वं ध्वन्यते। अजले प्लवनासंभवात्। यमाविति द्वाविति। आत्मसंवादः प्रकृतानुभूयमानयम-त्वानुरूपस्वपूर्वानुभवः। भूयिष्ठम्। बहुतम इत्यर्थः। सामान्ये क्लीबत्वम्। जीवद्द्वयं यदपत्यं तस्य चिह्नं सूचितं यस्मिंस्तथोक्तः। पुरामिति। स्नेहे परि-चयस्य संततसाक्षात्कारस्य विकासादतिशयात्परां कोटिमपकर्षासमानाधिकरणो-त्कर्षमधिगते प्राप्ते सति। रहो विस्रब्धाया अपि लज्जाविरोधिस्वैरस्थित्यापाद-कदशाविशेषाहीया अपि। अर्हे क्तः। सहजलज्जाजडदृशः अपरिहरणीयलज्जा-गुणेनाधीरलोचनायां आदौ प्रथमं करतलपरामर्शकलया पाण्युदरपरिमार्जन-विद्यया। कलाशब्देन सूक्ष्मदर्शनं ध्वन्यते। ग्रन्थिः मांसिका द्विधा अपत्यद्वय-

लवः—तात किमेतत् ।

बाष्पवर्षेण नीतं वो जगन्मङ्गलमाननम् ।
अवश्यायावसिक्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥ २९ ॥

कुशः—अयि वत्स

विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपतेः
प्रियानाशे कृत्स्नं किल जगदरण्यं हि भवति ।
स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः
किमेवं त्वं पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ॥ ३० ॥

रामः—(स्वगतम्) अये तटस्थित आलापः । कृतं प्रश्नेन । मुग्ध-हृदय कोऽयमाकस्मिकस्ते स्नेहपरिप्लवो विकारः । एवं च निर्भिन्नहृदयावेगः शिशुजनेनाप्यनुकम्पितोऽस्मि । भवतु तावदन्तरयामि । (प्रकाशम्) वत्सा रामायणं रामायणमिति श्रूयते भगवतो वाल्मीकेः सरस्वतीनिष्यन्दः प्रशस्तिरादित्यवंशस्य । तत्र कौतुहलेन यत्किंचिच्छ्रोतुमिच्छामि ।

रूपप्रकारद्वययुक्तः ज्ञातः निश्चितः । तदनु मज्ज्ञानानन्तरं कैर्दिवसैः कतिपयदिवसैस्तयापि ज्ञातः सीतयाप्यवगतः ॥ २८ ॥ केनचिदुपायेन अनिर्धारणीयेन व्याजेन ॥ **बाष्पवर्षेणेति** ॥ जगन्मङ्गलं जगदभ्युदयहेतुभूतं वः आननमवसिक्तस्य पुण्डरीकस्य । विरहपाण्डिम्ना पुण्डरीकत्वोक्तिः । चारुतां शोभां नीतं प्रापितम् । निदर्शनालंकारः ॥ २९ ॥ **विनेति** । सीतादेव्या विना सीतावियोगो रघुपतेः किं वा दुःखं न सर्वं दुःखात्मकम् । कृत्स्नं जगत्प्रियानाशे प्रियायाः अदर्शने अरण्यं भवति हि । स च स्नेहः सीताविषयकः प्रणयः स तावानपरिमितः । वियोगः निरवधिरवसानशून्यः । अनाधिगतरामायण इवानधीतरामायण इव पृच्छसि ॥ ३० ॥ तटस्थः अस्मज्जिज्ञासितसीतापुत्रत्वास्पर्शनेन उक्तमित्यर्थः । आकस्मिकः निष्कारणिकः संप्लवाधिकारः प्लुतगमनान्वयः दुर्लभविषयमनोरथायासः किमर्थं इति यावत् । अन्तरयामि छादयामि । सरस्वत्याः वाण्याः निष्यन्दः द्रवः । आदित्यवंशस्य प्रशस्तिः प्रख्यातिहेतुः । रामायणं रामायणमिति श्रूयते । श्रवणबहुत्वाभिप्रायं द्विरुक्तम् । तत्र तदेकदेशं यत्किंचिच्छ्रोतुमिच्छामि । कौतूहलं हर्षः ॥ कृत्स्न एव सकल एव संदर्भः ग्रन्थः आवृत्तः उपाध्यायासहकारेण स्वमात्रेणोच्चारणानुकूलावृत्तिविशेषः कृतः । स्मृतौ प्रत्युप-

कुशः—स कृत्स्न एव सदर्भोऽस्माभिरावृत्तः। स्मृतिप्रत्युपस्थितौ तावदिमौ बालचरितस्यान्त्येऽध्याये द्वौ श्लोकौ।

रामः—उदीरयतु वत्सः।

कुशः—

> प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः।
> प्रियभावः स तु तया स्वगुणैरेव वर्धितः॥ ३१॥
> तथैव रामः सीतायाः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽभवत्।
> हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम्॥ ३२॥

रामः—कष्टमतिदारुणोयं हृदयमर्मोद्घातः। हा देवि एवं किल तदासीत्। अहो निरन्वयविपर्यासविरसवृत्तयो विप्रलम्भपर्यवसायिनस्तापयन्ति संसारवृत्तान्ताः।

स्थितौ अद्य स्मृतिविषयभूतौ। बालचरितस्य बालकाण्डस्यान्ते सर्गान्ते द्वौ श्लोकौ द्वे पद्ये॥ वत्सौ संबोधनाद्विवचनम्। उदीरयतं वदतम्। विधौ लोण्मध्यमद्विवचनम्। **प्रियात्विति**। सीता पितृकृतादारा इत्येव रामस्य गुणैः शीलादिभिः। रूपगुणैरभूषितेष्वप्यङ्गेष्विति लक्षणलक्षितरूपप्रभृतिगुणैश्च प्रीतिर्भूयोऽप्यवर्धित॥ ३१॥ **तथैवेति**। तथैव यथा रामस्य सीता प्रिया तथा रामः सीतायाः प्रियोऽभवत्। हृदयं त्वेव। एवकारेण सीतारामयोरपि स्वप्रीतिज्ञानव्यावृत्तिः। प्रीतियोगं प्रीतेरुत्तरोत्तरवृद्धिसंनाहम्। 'योगः संनहन—' इत्युक्तेः। जानाति॥ ३२॥ हृदयमेव मर्म मर्मस्योद्घातः प्रहारः दारुणः दुःसहः। **हा देवीत्यादि**। एतद्वक्ष्यमाणमेवमासीद्वक्ष्यमाणप्रकारेणासीत्। यद्वा 'प्रिया तु—' इत्यादिश्लोकद्वयोक्तमेवमासीद्यथोक्तमभूत्। हा दुःख्यते। **अहो इत्यादि**। निरन्वयविपर्यासे निरन्वयविनाशे। 'अयं तु विप्रलम्भः' इत्युक्तेः विश्लेषस्य निरन्वयविनाशत्वोक्तिः। दीपस्य निर्वाणजन्यो ध्वंसः निरन्वयविनाशः। तस्यैव उत्तरोत्तरदशासंक्रमणलिङ्गानुमेयो ध्वंसोऽन्यः। सीताया मरणरूपेऽस्मिन्निरन्वयविनाशे विप्रलम्भस्मृतिपर्यवसायिनः। विप्रलम्भश्च स्मृतिश्च विप्रलम्भस्मृती। विप्रलम्भो वञ्चनं तच्च परेच्छाधीनभ्रमः। स्मृतिर्भूतपूर्वविषयकं ज्ञानम्। तत्पर्यवसायिनस्तद्विषयतामात्रवन्तः दैववञ्चनास्मरणमात्रविषयाः संसारवृत्तान्ताः प्रणयभोगादयः। न तु वस्तुसत्तावन्त इति भावः। यद्वा। निरन्वयविपर्यासात्मको विप्रलम्भः अन्यतरनाशात्मकविरहहेतुकविप्रलम्भशङ्का-

क तावानानन्दो निरतिशयविस्रम्भबहुलः
क वाऽन्योन्यप्रेम क च नु गहनाः कौतुकरसाः ।
सुखे वा दुःखे वा क नु खलु तदैक्यं हृदययो-
स्तथाप्येष प्राणः स्फुरति न तु पापो विरमति ॥ ३३ ॥

भोः कष्टम् ।

प्रियागुणसहस्राणामेकोन्मीलनपेशलः ।
य एव दुःस्मरः कालस्तमेव स्मारिता वयम् ॥ ३४ ॥

तदा किंचित्किंचित्कृतपदमहोभिः कतिपयै-
स्तदीषद्विस्तारि स्तनमुकुलमासीन्मृगदृशः ।

रास्तस्मिन् स्मृतिपर्यवसायिनः स्मृतिविषयतामात्रवन्तो भवन्तीत्यर्थः । अभिलाषेर्ष्याप्रवासकलहविरहहेतुत्वेन विप्रलम्भशृङ्गारस्य पञ्चविधत्वात् । 'संभोगो विप्रलम्भश्च शृंगारो द्विविधो मतः । संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ॥' इत्यादिकमिहानुसंधेयम् । युक्तश्चायमर्थः । नाटकस्थविप्रलम्भशृङ्गारपरत्वस्वारस्यात् । केचित्तु अन्वयश्च विपर्यासश्च अन्वयविपर्यासौ । अन्वयव्यतिरेकावित्यर्थः । तौ न विद्येते येषां ते निरन्वयविपर्यासाः । अन्वयव्यतिरेकशून्या इत्यर्थः । विप्रलभ्यन्ते भ्राम्यन्ते एभिरिति विप्रलम्भाः । बाहुलकः करणे घञ्प्रत्ययः । अन्वयव्यतिरेकशून्यत्वेन सद्विलक्षणतया तुच्छत्वेन विषयतासंबन्धेन भ्रममात्रहेतवः स्मृतिपर्यवसायिनः स्मृतिमात्रविषयातीतघटादिवदर्थक्रियाकारित्वविधुरा इति व्याचक्षते ॥ **केति** । निरतिशयेनानपकृष्टेन विस्रम्भेण भोगदशायां स्वैरस्थित्युपपादकलज्जाविरोधिज्ञानविशेषेण बहुलः स्फारः स तावानपरिमेयः आनन्दः । क गत इति शेषः । अन्योन्यस्य प्रेम परस्परविषयकं परस्पराधिकरणकं च प्रेम प्रणयः क । गहना अगाधाः कौतुकरसाः भोगाभिलाषाः क । हृदययोः मम तस्याश्च मनसोः सुखे वा दुःखे वा सुखदुःखानुभवकाले तदैक्यमभिन्नत्वं क । तच्छब्देन हृदयैक्यस्य दौर्लभ्यं द्योत्यते । तथापि एतेषु सर्वेषु गतेष्वपि पापः मरणप्रतिबन्धकपापवान् पापगुणसारत्वात्पापत्वव्यपदेशः । एष प्राणः आत्मा स्फुरति न विरमति न नश्यति ॥ ३३ ॥ **प्रियेति** । प्रियागुणसहस्राणां सौन्दर्यसौजन्याद्यनन्तगुणानाम् । संख्यायां द्विबहुत्वे स्तः इत्युक्तेः बहुवचनम् । क्रमेण उन्मीलनतत्परः प्रकाशनासक्तः यः कालः दुस्सहस्तमेव कालं वयं स्मारितास्तद्विषयकस्मरणवन्तः कृताः ॥ ३४ ॥ **यदेति** । कृतपदं सूचितरेखाकारसंनिवेशं तत् मृगदृशः

प्रगल्भव्यापारः स्फुरति हृदि मुग्धश्च वपुषि ॥ ३५ ॥

लवः—अयं च मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे सीतादेवीमुद्दिश्य रघुपतेः श्लोकः—

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टोऽयमग्रतः ।
यस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरः ॥ ३६ ॥

रामः—(सलज्जास्मितस्नेहकरुणम्) अति हि नाम मुग्धः शिशुजनः, विशेषतस्त्वरण्यचरः । हा देवि स्मरसि वा तस्य प्रदेशस्य तत्समयविस्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिणः ।

श्रमाम्बुशिशिरीभवत्प्रसृतमन्दमन्दाकिनी-
मरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।

घनः मेदुरता यतः । यादृशकालहेतुक इत्यर्थः । 'वयःस्नेहाकूत—' इति पाठे तु—यत्र काले वयसस्तारुण्यस्य स्नेहस्यानुरागस्य आकूतस्याभिप्रायस्य च व्यतिकरेण घनः सान्द्रः । धर्मपरो धर्मिपरश्चायं शब्दः मदनविशेषणम् । मदनः मन्मथः कर्ता हृदि प्रगल्भव्यापारः सन् मनस्यतिशयितशरपातनादिचेष्टायुक्तः सन्वपुषि मुग्धश्च सन्नप्रकटः सन् स्फुरति वर्तते । तमेव कालं स्मारिता वयमित्यन्वयः । अनेन श्लोकेन मुग्धालक्षणं स्फोरितं पादत्रयेण । उदयद्यौवना मुग्धेति दलमुक्तम् । तुरीयपादेन च लज्जाविजितमन्मथेति दलमुक्तम् ॥ ३५ ॥ चित्रकूटवर्त्मनि चित्रकूटपर्वतमार्गे मंदाकिनीविहारे गङ्गातीरनीरक्रीडायां सीतामुद्दिश्य सीताबोधेच्छया । **त्वदर्थमिति ।** अयं केशरः बकुलवृक्षः यस्याभितः यदीयेषु चतसृषु पार्श्वेषु प्रवृष्ट इव पुष्पकरणप्रवर्षणकर्तेत्युत्प्रेक्षते । सोऽयमायतः शिलापट्टस्त्वदर्थं विन्यस्त इव । उत्प्रेक्षाद्वयम् । अयमभितः केसरः परितो वर्तमानः केशरवृक्षः । यस्य प्रवृष्ट इव भविष्यत्त्वदुपवेशमूलकयदधिकरणपुष्पवृष्टिकर्तेत्युत्प्रेक्षते । अयं त्वदर्थं विन्यस्त इव । अयं श्लोको रामायणलेखकैः प्रभ्रंशित इति वदन्ति ॥ ३६ ॥ लज्जारहस्यप्रकाशनात् हृदयसंकोचः । स्मितं विस्मयात् । शिशुजनः अतिमुग्धो हि नामेति योज्यम् । अरण्यचरस्तु विशेषतो मुग्धः । तस्य पूर्वानुभूतस्य तस्मिन्समये 'त्वदर्थम्—' इत्यादिश्लोकार्थसमये यो विस्रम्भः लज्जाप्रतिघातेन स्वैरस्थित्यापादकज्ञानविशेषः तेन योऽतिप्रसङ्गः भोगातिमात्रता तस्यामित्यर्थः । स्मरसि । 'अधीगर्थदयेशां—' इति कर्मणि षष्ठी । **श्रमाम्ब्विति** । श्रमाम्बु-

निराभरणसुन्दरश्रवणपाशमुग्धं[1] मुखम् ॥ ३७ ॥

(स्तम्भित इव स्थित्वा । सकरुणम्) अहो नु खलु भोः ।

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः
प्रवासेऽप्याश्वासं न खलु न करोति प्रियजनः ।
जगज्जीर्णारण्यं भवति च विकल्पव्युपरमे[2]
कुकूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ॥ ३८ ॥

(नेपथ्ये ।)

वसिष्ठो वाल्मीकिर्दशरथमहिष्योऽथ जनकः
सहैवारुन्धत्या शिशुकलहमाकर्ण्य सभयाः ।
जराग्रस्तैर्गात्रै[3]रथ खलु विदूराश्रमतया
चिरेणागच्छन्ति त्वरितमनसो[4]ऽपि श्रमजडाः ॥ ३९ ॥

शिशिरीभवत् इदं भिन्नं पदं मुखविशेषणम् । सुरतकालजस्वेदसलिलेन शीत-लीभवत् । अलकाकुला चूर्णकुन्तलैर्व्याप्ता । चन्द्रसदृशललाटद्युतिः यस्य तथो-क्तम् । संजातः कलङ्को यस्मिन् कलङ्कितः । कुङ्कुमेन कलङ्कितो न भवतीत्यकुङ्कु-मकलङ्कितः । अत एवोज्ज्वलः लावण्यातिरोधानेन प्रकाशमानः कपोलो यस्य तथोक्तम् । कुङ्कुमस्य कलङ्कत्वोक्त्या न केवलमाभरणस्याभरणं किंतु आभरणा-सहमिति व्यज्यते । निराभरणस्ताटङ्कमौक्तिकगुच्छादिभूषणरहितोऽपि सुन्दरः यः श्रवणपाशः पाशसदृशकर्णसंनिवेशस्तेन मुग्धं सुन्दरमुत्प्रेक्ष्यते संभाव्यते ॥ ३७॥ **चिरं ध्यात्वेत्यादि** । अत्र श्लोके स्थितस्य जनस्येत्यध्याहार्यम् । प्रियजनः कर्ता प्रवासे देशान्तरगमने चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा स्थितस्य पुरतो निर्माय निहित इव । अनवरतभावनाप्रकर्षयुक्तस्य जनस्य पुरस्तावत्तेन भावनाप्रकर्षेण सृष्ट्वा स्थापित इव । आश्वासं न करोतीति न स्वस्य पुनरागमनेन संतोषं करोत्येव । प्रियजने प्रोषितं ध्यायति सति तदानीमागतः प्रोषितस्तेन ध्यानेन सृष्ट इत्युत्प्रेक्षार्ह इति भावः । कलत्रे ह्युपरते च कलत्रनाशे तु जगत्कर्तृ जीर्णारण्यं शून्यकल्पं भवति । प्रवासवत्पुनरागमनकलङ्काभावेन भा-वनाप्रकर्षस्यालीकत्वान्नाश्वासहेतुरिति भावः । तदनु जगज्जीर्णारण्यकानन्तरं हृदयं कर्तृ कुकूलानां राशौ तुषाग्नीनां समुदाये पच्यत इव पक्वं भवति । कर्म-कर्तृलकारोऽयम् । आतिदेशिकयगादयः ॥ ३८ ॥ दशरथमहिष्यः कौसल्या-दयः शिश्वोर्लवचन्द्रकेत्वोः कलहं युद्धमाकर्ण्य जरया वार्धकप्रयुक्तशैथिल्येन

कष्टं कथं खल्वेते द्रष्टव्याः । (सकरुणं विलोक्य ।) अहह तातजनकोऽपि दैवादत्रैवायात इति वज्रेणेव ताडितोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

संबन्धस्पृहणीयताप्रमुदितै[1]र्जुष्टैर्वसिष्ठादिभि-
र्दृष्ट्वापत्यविवाहमङ्गलमहे[2] तत्तातयोः संगतम्[3] ।
पश्यन्नीदृशमीदृशे[4] पितृसखं वृत्ते महावैशसे
दीर्यें किं न सहस्रधाहमथवा रामेण किं दुष्करम् ॥ ४० ॥

(नेपथ्ये ।)

भो भोः कष्टं कष्टम् ।

अनु[5]भावमात्रसमवस्थितश्रियं
सहसैव[6] वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।
प्रथमप्रबूढ[7]जनकप्रबोधनाद्
विधुराः प्रमोहमुपयान्ति मातरः ॥ ४१ ॥

रामः—हा तात हा मातरः हा जनक

जनकानां रघूणां च यत्कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।
तस्मिन्नकरुणे पापे वृथाः व करुणा मयि ॥ ४२ ॥

भावः सुदूराश्रमता । तया चिरेण बहुकालेन ॥ ३९ ॥ कथं द्रष्टव्याः केन प्रकारेण द्रष्टव्याः । तातजनकोऽपि भार्यापितृत्वात्स्वपितृत्वोपचारः वज्रेणेव अशनिघातेनेव ताडितोऽस्मि व्यथितोऽस्मि । **संबन्धेति** । संबन्धस्यापत्यसंबन्धस्य स्पृहणीयतया श्लाघ्यतया प्रमुदितैः प्रकृष्टमोदयुक्तैः वसिष्ठादिभिः । आदिशब्देन गौतमकौशिकादिपरिग्रहः । अपत्यविवाहमङ्गलविधौ मम तस्याश्च पाणिग्रहणकर्मणि । तत्तातयोस्तथाविधजनकदशरथयोः संगमं संमेलनं दृष्ट्वा महावैशसे वृत्ते सीतात्यागरूपमहाहिंसायां पितृसखं जनकमीदृशमत्यन्तदुःखितमीदृशः पश्यन् वैशसनिमित्तभूतः पश्यन्नहं किं कुतः सहस्रधा अनन्तभागतया न दीर्यें विदारितो न भवामि । अथवा विदारणाभावे रामेण दुष्करं दारणाभावो वा इतोऽप्यन्यद्वा सर्वं सुकरमिति भावः ॥ ४० ॥ **अनुभावमात्रेति** । अनुभावमात्रेण अतितरसाधारणमहापुरुषत्वेन समवस्थिता समवस्थार्हा निश्चयार्हा श्रीरैश्वर्यं यस्य तथोक्तम् । प्रथमप्रबुद्धेन कौशल्याद्यपेक्षया पूर्वोत्पन्नप्रत्यभिज्ञापकेन जनकेन प्रबोधिताः प्रत्यभिज्ञापिताः मातरः अनुभावमात्रसमवस्थितश्रियमीदृशं रघुनाथं वीक्ष्य विधुराःसत्यःशून्यकरणाःसत्यः प्रमोहं प्रकृष्टां मूर्च्छामुप-

कुशलवौ—इत इतस्तातः।

(सकरुणाकुलं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति कुमारप्रत्यभिज्ञानो नाम षष्ठोऽङ्कः।

सप्तमोऽङ्कः।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः ।)

लक्ष्मणः—भो भो अद्य खलु भगवता वाल्मीकिना सब्रह्मक्षत्र-पौरजानपदाः प्रजाः[2] सहास्माभिराहूय कृत्स्न एव सदेवासुरतिर्यगुर-

---

गोत्रमङ्गलमखण्डं कुलश्रेयः। तत्रापि तथाविधसीतायामपि अकरुणे तद्दुःखाधीनदुःखवत्त्वरूपकरुणारहिते मयि वः युष्माकं करुणा मद्दुःखाधीनदुःखवत्ता वृथा। दयया सर्वभूतेषु इत्युक्तादृष्टविशेषमात्ररूपप्रयोजनेनापि शून्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥ यावत्संभावयामि अभ्युत्थानाभिवादनादिभिः पुरस्करिष्यामि । यावत्पुरानिपातयोः भविष्यदर्थे लट् । इत्युत्तिष्ठति उत्थानमभिनयति ॥ इत इतस्तातः। अत्रागच्छत्विति शेषः। मार्गदर्शनपरमिदं वाक्यम् ॥ निष्क्रान्ताः । रङ्गस्थानादिति शेषः । सर्वे । वसिष्ठाद्येतदङ्काभिनेयभूमिकाधारिण इत्यर्थः ॥

दाशरथिवंशजनुषो भूसारनिवासवीरराघवार्यस्य ।
उत्तररामचरित्रव्याख्यायामवसितोऽङ्कः षष्ठः ॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभावतल-स्पर्शिनीसमाख्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां

षष्ठोऽङ्कः।

अथ समग्रप्रयोजनकोडीकाररूपनिर्वहणसंधिं सप्तमेन वक्ष्यन् चमत्कृतिविशेषलाभाय परित्यागानन्तरभाविनीं सीतायाः दशामन्तर्नाटकेन विवक्षुस्तदुपक्षेपिकां लक्ष्मणप्रवेशवतीं रङ्गरचनामाह—**ततः प्रविशति लक्ष्मण इति।** ततः षष्ठाङ्कप्रयोगादनन्तरम् । **भोः किं नु खल्वित्यादि** । भो इति हृदयं प्रति संबुद्धिः । किं नु संनिधापित इति योजना । भगवता षाड्गुण्यवता । ब्रह्म ब्राह्मणाः क्षत्रं क्षत्रियाः पौरा अवशिष्टाः पुरवासिजनाः जानपदाः देशवासिजनाः एतैः सहिताः । अस्माभिः सह प्रजा आहूय कृत्स्न एवाखण्ड एव

आदिष्टश्चाहमार्येण—वत्स लक्ष्मण भगवता वाल्मीकिना स्वकृतिमप्सरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टुमुपनिमन्त्रिताः स्मः । तद्गङ्गातीरमातोद्यस्थानमुपगम्य क्रियतां समाजसंनिवेशः इति । कृतश्च मर्त्यामर्त्यस्य भूतग्रामस्य समुचितस्थानसंनिवेशो मया । अयं तु—

राज्याश्रमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ।
वाल्मीकिगौरवादार्य इत एवाभिवर्तते ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति रामः ।)

रामः—वत्स लक्ष्मण अपि स्थिता रङ्गप्रेक्षकाः ।

लक्ष्मणः—अथ किम् ।

रामः—इमौ पुनर्वत्सौ कुशलवौ कुमारचन्द्रकेतुसदृशीं स्थानप्रतिपत्तिं लम्भयितव्यौ ।

वर्गस्तेन सहितः भूतानां प्राणिनां ग्रामः समूहः । सचराचरः सस्थावरजङ्गमः । स्वप्रभावेण स्वतपःशक्त्यतिशयेन किं नु संनिधापितः । किं न्विति विस्मये । आर्येण रामेणादिष्टः आज्ञप्तः । स्वकृतिं स्वग्रन्थम् । अप्सरोभिः उर्वशीप्रभृतिभिः प्रयुज्यमानामभिनीयमानां द्रष्टुमुपनियन्त्रिताः स्मः आवश्यकत्वेनाहूता भवामः। गङ्गतीरं गङ्गाकूलाम् । आतोद्यस्य नृत्यगीतवाद्यसमुदायस्य स्थानं प्रवर्तनाधिकरणमुपगम्य प्राप्य समाजस्य सदसः संनिवेशः यथोचितस्थानविभागः क्रियतामित्यादिष्टश्चाहमिति पूर्वेणान्वयः। सीताया गङ्गाजलादुद्गमनसौकर्याय गङ्गातीरस्य रङ्गत्वकल्पनम् । सलिलादुपैतीति वक्ष्यते । मर्त्यः मरणार्हः अमर्त्यः तदनर्हः। मर्त्यश्चासावमर्त्यश्चेति विशेषणयोः समासः। नित्यानित्यात्मकस्येत्यर्थः। भूतग्रामस्य पृथिव्यादिभूतसमुदायस्य समुचितस्थानस्याधिकारानुरूपस्थानस्य संनिवेशः प्रतिष्ठापनम् । पूर्वमाज्ञापनप्रकारकथनमद्य त्वनुष्ठानकथनमिति न पुनरुक्तिः। अयं तु—**राज्येति** । राज्यं भूमिपरिपालनात्मकराजकर्म ।तदेवाश्रमः स्वैराचारप्रतिबन्धकनियमविशेषः । सुखाल्पत्वदुःखभूयस्त्वाभ्यामाश्रमत्वरूपणम् । प्राप्तं कष्टं दुःखरूपं मुनिव्रतं येन तथोक्तः । वाल्मीकौ वाल्मीकेर्वा गौरवं गुरुत्वप्रतिपत्त्या पूजनीयत्वानुसंधानेन ॥ १ ॥ रङ्गस्य नाट्यस्थानस्य प्राश्निकाः सामाजिकाः रङ्गस्थले राज्ञा सह द्रष्टार इत्यर्थः । प्रश्नं ज्ञातव्यार्थजिज्ञासामर्हन्तीति प्राश्निकाः । तदर्हाधिकारीयमत्र । समस्तशास्त्रनिष्णातहृदया इति भावः ॥ अथ किमित्यङ्गीकारे ॥ इमौ वत्सौ । कुशलवावित्यर्थः ।

सनम्[2] । तदुपविशत्वार्यः ।

रामः[3]—(उपविशति ।)

लक्ष्मणः—प्रस्तूयतां भोः ।

सूत्रधारः—(प्रविश्य ।) भा भो भगवान्भूतार्थवादी प्राचेतसः सस्थावरजङ्गमं जगदाज्ञापयति—यदिदमस्माभिरार्षेण चक्षुषा समुद्वीक्ष्य पावनं करुणाद्भुतरसं च किंचिदुपनिबद्धं तत्र काव्यगौरवादवधातव्यमिति ।

कुमारश्चासौ चन्द्रकेतुश्च तेन समां प्रतिपत्तिं लालनीयत्वादिविधिं लम्भयितव्यौ प्रापयितव्यौ ॥ प्रभो राज्ञः । स्नेहेन कुशलवविषयप्रीत्या यः प्रत्ययस्तथैव कार्यमिति व्यवसायः । तस्मादिदं चास्तीर्णं राजासनं सिंहासनस्यास्तीर्णासंभवेऽपि अन्यत्तद्योग्यमासनमास्तीर्णमिति मन्तव्यम् । कृत्स्न एव सदेवासुरेति ब्रह्मेन्द्रादीनामपि तत्र संनिधापितत्वोक्त्या तदैकरूप्याय सिंहासनातिरेकेणास्तीर्णासनस्यैव युक्तत्वात् । एतेनात्र कवेः प्रमादवचनं प्रत्युक्तम् । अत एव 'स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्बुभूषयासक्तमना बभूव ह' इति बालकाण्डश्लोके परिषद्गत इति सिंहासनादवरुह्य परिषदि जनानामुत्थानाशङ्कया शनैः स्थित इति व्याख्यातमस्मदाचार्यैः।सर्वे रामादय इत्यर्थः।प्रस्तूयतामभिनय आरभ्यतामित्यर्थः सूत्रधारः अन्तर्नाटकीयसूत्रधारः प्रविश्याहेत्यर्थः।भगवान् ज्ञानादिषाड्गुण्यपूर्णः। भूतार्थं सत्यमभिधेयं वदतीति भूतार्थवादी । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । 'युक्ते क्ष्मादावृते भूतम्' इति कोशः। प्रचेतसो वरुणस्यापत्यं पुमान् प्राचेतसः । स्थावरं च तज्जङ्गमं च। विशेषणयोः समासः।आज्ञापयति अकरणदण्डप्रयोजकविधिराज्ञां करोतीत्यर्थः । आर्षेणालौकिकेन चक्षुषा दृष्ट्या योगजप्रत्यासत्तिसहकृतपरिशुद्धान्तःकरणेन समुद्वीक्ष्य सम्यगतिशयेन साक्षात्कृत्य । अत्र 'रहस्यं च प्रकाशं च यथावत्संप्रपश्यसि' इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । पावनं स्वदर्शनादन्येषां शुद्धिजननम्। अनेन 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधोऽन्यपर इति सूचितम् । वचनरूपममृतं सुधा यस्मिंस्तथोक्तम् । भोग्यत्वेन सादृश्यरूपणम् । करुणश्चाद्भुतश्च करुणाद्भुतौ रसौ यस्मिंस्तथोक्तम् । इष्टजनवियोगजन्यदुःखातिभूमिरूपः शोकः सहकारिभूतविशिष्टदेशकालकाव्यनिपुणनटचेष्टादिवशात्सामाजिकैर्भाव्यमानो निरतिशयस्वप्रकाशानन्दमयरसतां प्रतिपाद्यत इति रसविदां संप्रदायः । अद्भुतश्च तथाविधो विस्मयः ।

रामः [illegible]
ममृतसाराणि भगवतां परोरजांसि प्रज्ञानानि न क्वचिद्व्याहन्यन्त इति नाभिशङ्कनीयानि ।

(नेपथ्ये ।)

हा अज्जउत्त हा कुमार लक्खण एआइणिं मन्दभाइणिं असरणं अरण्णे आसण्णप्पसववेअणं हदासं सावदा मं अहिलसन्दि । साहं दाणिं मन्दभाइणी भाईरईए अत्ताणं णिक्खिविस्सम् । (क)

लक्ष्मण—(आत्मगतम्) कष्टं बतान्यदेवं किमपि ।

(क) हा आर्यपुत्र हा कुमार लक्ष्मण एकाकिनीं मन्दभागिनीमशरणामरण्य आसन्नप्रसववेदनां हताशां श्वापदा मामभिलषन्ति । साहमिदानीं मन्दभागिनी भागीरथ्यामात्मानं निक्षेप्स्यामि ।

किंचिन्मार्गरूपकमित्यर्थः । उपनिबद्धं ग्रथितम् । तत्र रूपके काव्यगौरवात्काव्यस्य रूपकरूपस्य तद्गौरवान्महनीयत्वादवधातव्यं मनसो विषयान्तरसंचारराहित्यरूपमवधानं कर्तव्यमित्याज्ञापयतीति संबन्धः ॥ साक्षात्कृतो धर्मोऽलौकिकश्रेयःसाधनरूपो यैस्तथोक्ताः । महान्तश्च ते, ऋषयः महर्षयः । 'ऋषयः सत्यवचसः' इत्यमरः । 'अमृतंभराणि' इति क्वचित्पाठः । इदं च पदद्वयम् । बिभर्तीति भरम् । पचाद्यच् । त्रिलिङ्गत्वान्नपुंसकबहुवचनोत्पत्तौ भराणीति भवति । अमृतमिति कर्मणि द्वितीया । अमृतकर्मकभरणकर्तॄणीत्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यस्यानित्यत्वान्न षष्ठी । तद्व्यापकं तदर्हम्, अन्तर्धानेनादर्शनमिति निर्देशद्वयमिति स्पष्टं व्याकरणपरिशीलनशालिनाम् । 'धयैरामोदमुत्तमम्' इति भट्टिप्रयोगान्नाप्रयुक्तत्वशङ्का । एतेन 'अमृतंभराणि' इति कवेः प्रमाद इति वदन् व्याख्याता निरस्तः। अमृतभरणकर्तृत्वं चेह मोक्षसाधनत्वरूपम् । यद्वा । ऋतंभराणीति द्वारमर्थवन्ति । 'ऋतंभरां च मां प्राहुः' इत्युक्तेः संज्ञाशब्दत्वात्संज्ञायां खच्प्रत्ययः । 'ऋतंभराभिधानम्' इत्युक्तेश्च । रजसः पराणि परोरजांसि । परिशुद्धानीत्यर्थः । 'शुद्धमरजस्कं परोरजः' इति कोशः । तेषां भगवतां प्रज्ञानानि प्रमादरहितानि ज्ञानानि न व्याहन्यन्ते । अयथार्थानि न भवन्तीत्येतदुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः । नहि शङ्कनीयानि । अप्रामाण्यसंशयार्हाणीत्यर्थः । **नेपथ्ये इति** । इदं चाङ्काभिनेयसीताप्रवेशाद्युपक्षेपकम् । एकाकिनीमेकाम् । आसन्नप्रसववेदनां समीपागतप्रसूतिव्यथाम् । हता ां व्यर्थमनो-

विश्वंभरात्मजा देवी राज्ञा त्यक्ता महावने
प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥ २ ॥

(इति निष्क्रान्तः ।

प्रस्तावना ।

रामः—(सावेगम् ।) देवि देवि क्षेणमवेक्षस्व[1][2] ।

लक्ष्मणः—आर्य[3] नाटकमिदम् ।

रामः—हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि एष ते रामाद्दैव[4]-दुर्विपाकः ।

लक्ष्मणः—आर्य द्दश्यतां[5] तावत्प्रबन्धार्थः ।

रामः—एष सज्जोऽस्मि वज्रमयः ।

(ततः प्रविशत्युत्सङ्गितैकैकदारकाभ्यां पृथिवीगङ्गाभ्यामवलम्बिता[6] सीता ।)

रामः—वत्स लक्ष्मण असंविज्ञातमनिबन्धनमन्धतमसमिव प्रविशामि । धारय माम् ।

देव्यौ—

गङ्गायामात्मानं निक्षिपामि पातयामि॥ **विश्वंभरेति** । विश्वंभरात्मजा भूमेः सुता देवी कृताभिषेका। राज्ञा लक्ष्मणेन (रामेण?) । प्राप्तः प्रसवः यं प्राप्तप्रसवस्तम् । गङ्गा च सा देवी च तस्याम् ॥ २ ॥ **प्रस्तावनेति** । अन्तर्नाटकीयप्रस्तावना वृत्तेत्यर्थः ॥ सावेगं सभयम् । लक्ष्मणमवेक्षस्व मयि सापराधेऽपि त्वत्पुत्रं लक्ष्मणं दृष्ट्वा गङ्गायां न पतितव्यमित्यर्थः ॥ नाटकमिदमुच्यमानगङ्गापतनं नाटकं नाटकप्रयोज्याभिनयात्मकम् । न वास्तवमित्यर्थः ॥ रामाद्विपाकः रामहेतुकः दुःखानुभव इत्यर्थः । दण्डकेति विशेषणं तु साभिप्रायम् । मत्सुखं त्वदधीनं त्वद्दुःखं तु मदधीनमित्यर्थः ॥ आर्य आश्वस्य दुःखं लघूकृत्य । आर्षः ऋषिप्रणीतः। दर्शनाभावे मुनिः कुप्येदिति हृदयम् ॥ वज्रमयः अत्यन्तकाठिणः। सज्जोऽस्मि सीताविपत्तिनाटकं द्रष्टुं बद्धपरिकरोऽस्मि ॥ उत्सङ्गितः उत्सङ्गेन गृहीतः एकैको दारको याभ्यां तथोक्ताभ्यामवलम्बिता धारिता प्रमुग्धा प्रकृष्टमूर्छावती ॥ असंविज्ञातमविदितं पदनिबन्धनं स्थानसंबन्धो यस्मिंस्तथोक्ते ।

---

१ लक्ष्मणम् २ क्षमस्व ३ repeated in some eds. ४ रामाद्विपाकः ५ आश्वस्य

अन्तर्जले प्रसूतासि रघुवंशधरौ सुतौ ॥ ३ ॥

सीता—(समाश्वस्य ।) दिट्ठिआ दारए प्पसूदम्हि । हा अज्जउत्त । (क)

लक्ष्मणः—(पादयोर्निपत्य ।)आर्य आर्य दिष्ट्या वर्धामहे । कल्याणप्ररोहो रघुवंशः । (विलोक्य ।) हा हा कथं क्षुभितबाष्पोत्पीडनिर्भरः प्रमुग्ध एवार्यः । (वीजयति ।)

पृथिवी—वत्से समाश्वसिहि ।

सीता—(समाश्वस्य ।) भअवदि का तुमं इअं अ । (ख)

पृथिवी—इयं ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथी ।

सीता—भअवदि णमो दे णमो दे । (ग)

भागीरथी—चारित्रोचितां कल्याणसंपदमधिगच्छ ।

लक्ष्मणः—अनुगृहीताः स्मः ।

भागीरथी—इयं तु जननी ते विश्वंभरा ।

(क) दिष्ट्या दारकौ प्रसूतास्मि । हा आर्यपुत्र ।
(ख) भगवति का त्वमियं च ।
(ग) भगवति नमस्ते ।

पदनिबन्धनः पादन्यासो वा । मां धारय पतनप्रतिघातं कुरु ॥ **समाश्वसिहीति** । हे कल्याणि मङ्गलवति । संबुद्धिरियम् । वर्धसे श्रेयस्विनी भवसि। दिष्ट्या आनन्देऽयं शब्दः । अन्तर्जले जले अन्तः । प्रसूतासि उत्पादितवत्यासि रघुवंशधरौ रघुसंतानैकदेशौ दिष्ट्या दैवेन दुष्टसाधनसंपत्त्यभावात्प्रसूतिप्रतिबन्धकसद्भावाद्दैवमेवात्र कारणमिति भावः । सुन्दरकाण्डस्थदिष्ट्येतिपदस्य दैवेनेत्युत्थानार्थो वर्णितः ॥ ३ ॥ कल्याणः शुभकरः प्ररोहोऽङ्कुरो यस्य तथोक्तः ॥ मुञ्चतं त्यजतम् । लोट्मध्यमद्विवचनम् । मामिति शेषः । श्वशुरकुलस्य पत्युः पितृवंशस्य देवता योगक्षेमनिर्वाहिका भागीरथी । साभिप्रायं नामेह निर्दिष्टम् ॥ चारित्रस्य पातिव्रत्यसच्चरितस्य उचितामनुरूपां कल्याणसंपदं श्रेयःसंपत्तिम् ॥ अनुगृहीताः स्मः । रामः सीता अहं च क्षेमोपधायिकाशीर्विषयीकृता इत्यर्थः । सीताक्षेमे सर्वक्षेम इति हृदयम् ॥ जननी माता । विश्वंभरेति साभिप्रायम् । पत्न्यां त्वयि एवमलीकवादिनोऽपि जनान् बिभर्तीति

सीता—हा अम्ब ईदिसी अहं तुए दिट्ठा । (क)

पृथिवी—एहि वत्से एहि पुत्रि ।

(इति सीतामालिङ्ग्य मूर्च्छति ।)

लक्ष्मणः—(सहर्षम्) दिष्ट्या गङ्गापृथिवीभ्यामभ्युपपन्नार्या ।

रामः—(अवलोक्य ।) करुणतरं खल्वेतद्वर्तते ।

भागीरथी—विश्वंभरापि नाम व्यथत इति जितमपत्यस्नेहेन । यद्वा सर्वसाधारणो ह्येष मनसो मोहग्रन्थिरन्तश्चरश्चेतनावतामनुपप्लवः संसारतन्तुः । देवि भूतधात्रि वत्से वैदेहि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

पृथिवी—देवि सीतां प्रसूय कथमाश्वसिमि ।

सोढश्चिरं राक्षसमध्यवास-
स्त्यागो द्वितीयश्च सुदुःसहोऽस्याः ।

(क) हा अम्ब ईदृश्यहं त्वया दृष्टा ।

क्षमातिशयव्यञ्जनात् ॥ ईदृशी एवमलीकपौरवादेन त्यक्ता विपद्यमाना सती दृष्टा ॥ उभौ सीतापृथिव्यौ ॥ अभ्युपपन्ना अनुगृहीता ॥ एतन्मातापुत्र्योरालिङ्ग्य मूर्च्छारूपं करुणान्तरं मद्दुःखातिरिक्तदुःखम् ॥ अत्रभवती पूज्या विश्वंभरा क्षमाप्रधाना भूमिः व्यथत इति दुःख्यत इति हेतोरपत्यस्नेहेन जितमभिभवः कृतः । अपत्यस्नेहो बलवान्धीरानप्यभिभवतीत्यर्थः । यद्वेति पूर्वकल्पातिरिक्तकल्पद्योतकम् । मनसः हृदयस्य मूढग्रन्थिः मोहात्मको विभागाभावप्रयोजकसंपर्कजनकः । चेतनावतां प्रेक्षावतामान्तरः उपप्लवः अभ्यंतर उपद्रवः संसारतन्तुः संसारसंधायक एषः अपत्यस्नेहः सर्वधारणः । न केवलं विश्वंभरायाः किंतु सर्वेषां समानः । दधातीति धात्री पोषयित्री । यद्वा दधत्येनामिति धात्री । प्राणिनां वर्धयित्रीत्यर्थः । इदं च संबोधनं पृथ्वीं प्रति अभिप्रायगर्भम् ॥ सीतां प्रसूय कथमाश्वसिमि कथं केन प्रकारेणाश्वसिमि क्षीणदुःखा भवामि । मत्सुता संपन्नप्रजेति वा स्वाधीनपतिकेति वा केन हेतुना क्षीणदुःखा भवामीत्यर्थः । **सोढ इति** । राक्षसमध्यवासः चिरं सोढः । भूयांसं कालमनुभूत इत्यर्थः । सुदुःसहः इति । अस्याः द्वितीयस्त्यागस्तु अलौकिजनवादप्रयुक्तत्यागस्तु सुदुःसहः पूर्ववत्सहनानर्हः इत्यर्थः । इदमनन्तं पृथ्वीवाक्यमनन्तरं गङ्गावाक्यम् ॥

भागी०—

> **को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो-**
> **र्द्वाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे ॥ ४ ॥**

पृथिवी—भगवति भागीरथी सद्देशमुक्तम् । युक्तमेतद्वा रामभद्रस्य ।

> **न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ।**
> **नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न संततिः ॥ ५ ॥**

सीता—हा अज्जउत्त सुमराविदह्मि । (क)

पृथिवी—आः कस्तवार्यपुत्रः ।

सीता—(सलज्जास्रम् ।) जहा वा अम्बा भणादि । (ख)

रामः—अम्ब पृथिवि ईदृशोऽस्मि ।

भागी०—भगवति वसुंधरे शरीरमसि संसारस्य । तत्किमसंविदानेव जामात्रे कुप्यसि ।

(क) हा आर्यपुत्र स्मारितास्मि ।
(ख) यथा वाऽम्बा भणति ।

गङ्गेति । आहेति शेषः । को नाम जन्तुः प्राणी पाकाभिमुखस्य फलोपधानप्रवृत्तस्य दैवस्य सुकृतदुष्कृतात्मकभाग्यस्य द्वाराणि अनुभवमार्गान् पिधातुं रोद्धुमीष्टे समर्थो भवति ॥ ४ ॥ वः रामभद्रस्य युष्मद्वंश्यस्य रामभद्रस्य । अनेन स्वसंबन्धः परिहृत इति ध्वनितम् । एतद्वक्ष्यमाणम् । युक्तं संगतम् । **न प्रमाणीकृत इति** । बाल्ये बलभावे । बालेन स्वेनेति शेषः । पीडितः उद्वाहकर्मणि गृहीतः पाणिः न प्रमाणीकृतः युक्तायुक्तविचारे निर्णयहेतुर्न कृतः। गृहीत इत्यनुक्त्वा पीडित इत्युक्तेरयं भावः । सामुद्रिकतन्त्रवेत्ता स्वयं रामो मत्सुतापाणिस्थसाध्वीत्वनिश्चायकं रेखाविशेषं दृष्ट्वा निर्दोषेयं चिरानुभवार्हेति सूचनाय दृढं पाणिं गृह्णन्नद्य तद्विसस्मारेति । अन्यथा पाणिग्रहणस्य दोषवत्त्यास्त्यागाप्रतिबन्धकत्वादिति मन्तव्यम् । प्रमाणीकृत इत्येतदुत्तरत्र यथालिङ्गं विपरिणमयितव्यम् । वृत्तिः शीलम् । संततिर्वंशः ॥ ५ ॥ यथाम्बा भणति अत्र तथैवेति शेषः ॥ ईदृशोऽस्मि अनार्यपुत्रोऽस्मि ॥ संसारस्य दम्पतिमातृपुत्रस्वसृदौहित्रादिकुटुम्बसंबन्धस्य शरीरमसि शरीरवत्प्रवृत्तिनिवृत्तिनिबन्धनभ-

लङ्काद्वीपे कथमिव जनस्तामिह श्रद्दधातु ।
इक्ष्वाकूणां कुलधनमिदं यत्समाराधनीयः
कृत्स्नो लोकस्तदिह विषमे किं स वत्सः करोतु ॥ ६॥

लक्ष्मणः—अव्याहतान्तःप्रकाशा हि देवताः सत्त्वेषु ।

गङ्गा—तथाप्येष तेऽञ्जलिः ।

रामः—अम्ब अनुवृत्तस्त्वया भगीरथकुले[3] प्रसादः ।

पृथिवी—देवि नित्यं प्रसन्नास्मि वः । किं त्वापातदुःसहस्नेहसंवेगेनैवं ब्रवीमि । न पुनर्न जानामि सीतास्नेहं रामभद्रस्य ।

दह्यमानेन मनसा दैवाद्वत्सां विहाय सः ।
लोकोत्तरेण सत्त्वेन प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥ ७ ॥

रामः—सकरुणा हि गुरवो गर्भरूपेषु ।

वती भवसि । 'क्रुधद्रुह–' इति चतुर्थी । **घोरमिति** । अयशः दोषवत्ताप्रथा। लङ्का चासौ द्वीपश्च लङ्काद्वीपस्तस्मिन् । द्विर्गता आपो यस्मिन्स द्वीपः।'द्व्यंत' इति अकारस्य ईकारः । लङ्काद्वीपे या वह्नौ विशुद्धिस्तामिह जनः कथं श्रद्दधातु प्रत्येतु । कृत्स्नो लोकः समाराधनीय इति यदिदमिक्ष्वाकूणां कुलधनं कुलक्रमागतं धनम् । तत्तस्मादिह विषमे एतस्मिन्धर्मसंकटे स वत्सः रामः किं करोतु— ॥ ६ ॥ अव्याहतः अकुण्ठितः अन्तःप्रकाशः परोक्षज्ञानरूपः यासां तथोक्ताः। सत्त्वेषु पदार्थेषु । पृथिव्यपि जानात्येवेति भावः ॥ तथापि एवं सत्यपि एषोऽञ्जलिस्ते । 'अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी' इति प्रसादन इत्यर्थः ॥ अम्ब भागीरथीति संबुद्धिः । अनुवृत्तः भगीरथप्रभृतिमत्पर्यन्तं संवर्धित इत्यर्थः ॥ तव नित्यं प्रसन्नास्मि नित्यं त्वदीयविषयकमनःकालुष्यरहितास्मि । किमर्थोऽञ्जलिरित्यर्थः । किंत्वेवं प्रसन्नत्वेऽपि स्नेहस्य संवेगस्त्वरा । आपाते श्रवणोत्तरक्षणे दुःसहः सोढुमशक्यः । 'दर्शनक्षण आपातस्तथैवाकर्णनक्षणे' इति कोशः । स्नेहेन पुत्रीविषयप्रेम्णा संवेगस्तरलत्वं भयं वा । 'ओविजी भयचलनयोः' इत्यस्माद्भावे घञ्प्रत्ययश्च । 'क्तोः' इति कुत्वं च । रामभद्रस्य सीताविषयकं स्नेहं पुनः प्रेम तु न जानामीति न जानाम्येव । **दह्यमानेनेति** । दह्यमानेन भस्मीक्रियमाणेन मनसा करणेन दैवाद्धेतोः वत्सां सीतां विहाय त्यक्त्वा लोकोत्तरेण सत्त्वेन धैर्येण प्रजानां पुण्यैः सुकृतैश्च जीवति प्राणं धारयति ॥ ७ । गर्भणामिव रूपं येषां तथोक्तेषु । अस्मास्विति शेषः । गर्भस्य,

अम्बा। (क)

राम:—किमन्यद्ब्रवीतु।

भागी०—शान्तम्। अविलीना संवत्सरसहस्राणि भूयाः।

पृथिवी—वत्से अवेक्षणीयौ ते पुत्रकौ।

सीता—अणाध ह्मि किं एदेहिं। (ख)

राम:—हृदय वज्रमयमसि।

भागी०—कथं त्वं सनाथाप्यनाथा।

सीता—कीदिसं मम अभागाए सणाहत्तणम् (ग)

देव्यौ—

जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे।
आवयोरपि यत्सङ्गात्पवित्रत्वं प्रकृष्यते ॥ ८ ॥

लक्ष्मण:—आर्य श्रयताम्।

राम:—शृणोतु लोकः।

(नेपथ्ये कलकलः।

राम:—अद्भुततरं किमपि।

(क) नयतु मामात्मनोऽङ्गेषु विलयमम्बा।

(ख) अनाथास्मि किमेताभ्याम्।

(ग) कीदृशं मे अभाग्यायाः सनाथत्वम्।

यथा स्वरक्षणीयानर्हत्वं मन्त्ररक्षणीयत्वं तद्वद्गुरूणां वयमित्यर्थः॥ विलयमदर्शनम्॥ किं ब्रवीषि। किमिति क्षेपे। संवत्सरसहस्राणि। सहस्रशब्दोऽनन्तवाची। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया॥ अवेक्षणीयौ कटाक्षणीयौ। तदर्थं स्थातव्यमिति भावः॥ अभाग्यायाः पुण्यरहितायाः सनाथत्वं नाथवत्त्वम्॥ **जगन्मङ्गलमिति।** जगन्मङ्गलं जगतां मङ्गलं यस्मादिति बहुव्रीहिः। अनेन मङ्गलदेवतेति समाख्या स्मारिता। अवमन्यसे परिभवसि। यस्य त्वदात्मनः सङ्गात्संपर्कादावयोरपि जगत्पवित्रत्वेन प्रसिद्धयोरपि पवित्रत्वं स्वसंबन्धादन्येषामपि दोषापनोदकत्वं प्रकृष्यते पूर्वापेक्षया अतिशयितं भवति। कर्मकर्तरि। तङ्॥ ॥ ८ ॥ लोकः शृणोतु। मम हि सीतायाः शुद्धता व्यक्ता कौलीनवादिजन एव शृणोत्वित्यर्थः॥ **नेपथ्ये इति।** जृम्भकास्त्राणां प्रयोगायोग्यत्वेन तदाग-

सीता—किं त्ति अन्तरिक्खं पज्जलदि। (क)

देव्यौ—ज्ञातम्।

> **कृशाश्वः कौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः।**
> **प्रादुर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जृम्भकैः॥ ९॥**

(नेपथ्ये।)

> **देवि सीते नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्रकौ हि ते।**
> **आलेख्यदर्शने देवो यदाह रघुनन्दनः॥ १०॥**

सीता—दिट्ठिआ अत्थदेवदाओ एदाओ। हा अज्जउत्त अज्जावि दे पसादा पडिप्फुरन्दि। (ख)

लक्ष्मणः—उक्तमासीदार्येण सर्वथैतानि त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्तीति।

देव्यौ—

> **नमो वः परमास्त्रेभ्यो धन्याः स्मो वः परिग्रहात्।**
> **काले ध्यातैरुपस्थेयं वत्सयोर्भद्रमस्तु वः॥ ११॥**

रामः—

> **क्षुभिताः कामपि दशां कुर्वन्ति मम सांप्रतम्।**
> **विस्मयानन्दसंदर्भजर्जराः करुणोर्मयः॥ १२॥**

(क) किमित्यन्तरिक्षं प्रज्वलति।

(ख) दिष्ट्या अस्त्रदेवता एताः। हा आर्यपुत्र अद्यापि ते प्रसादाः परिस्फुरन्ति।

मनसूचनार्थं नेपथ्ये इत्युक्तम्॥ प्रज्वलितं प्रकाशवत्॥ **कृशाश्व इति**। गुरुक्रमः आचार्यानुपूर्वी। जृम्भकैः सह शस्त्राणि वारुणादीनि प्रादुर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति॥ ९॥ **देवीति**। पुत्रकौ नो गतिः अस्माकं प्राप्यौ। आलेख्यदर्शनात्प्रथमाङ्कोक्तचित्रदर्शनात्॥ १०॥ **दिष्ट्येति**। एताः अस्त्रदेवताः। आनन्दहेतव इत्यर्थः। अद्याप्येवं दोषवादप्रयुक्तपरित्यागकालेऽपि ते प्रसादाः त्वदनुग्रहाः परिस्फुरन्ति प्रकाशन्ते॥ उक्तमासीत्। प्रथमाङ्क इति शेषः॥ **नम इति**। वः परिग्रहाद्युष्मत्कर्तृकस्वीकारात् धन्याः स्मः क्षेमलाभयुक्ता भवामः। काले युद्धादिसमये ध्यातैरागन्तव्यमिति चिन्तितैः। काले युद्धादिसमये वत्सयोरुपस्थेयं संनिधातव्यम्। युष्माभिरिति शेषः॥ ११॥ **क्षुभिता**

दृष्ट्वा—मोदस्व वत्से मोदस्व । रामभद्रपुत्रौ ते पुत्रकाविदानीं संवृत्तौ ॥

सीता—भअवदीओ को एदाणं खत्तिओचिदं कम्म करिस्सदि । (क)

रामः—

> **एषा वसिष्ठशिष्याणां रघूणां वंशनन्दिनी ।**
> **कष्टं सीतापि सुतयोः संस्कर्तारं न विन्दति ॥ १३ ॥**

भागी०—पुत्रि किं तवानया चिन्तया । एतौ हि वत्सौ स्तन्यत्यागात्परेण भगवतो वाल्मीकेरर्पयिष्यामि । स एतयोः क्षत्रकृत्यं करिष्यति ।

> **यथा वसिष्ठाङ्गिरसावृषिः प्राचेतसस्तथा ।**
> **जनकानां रघूणां च वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥ १४ ॥**

रामः—सुविचिन्तितं भगवत्या ।

(**क**) भगवत्यौ क एतयोः क्षत्रियोचितं कर्म करिष्यति ।

कारविशेषः । स चात्र गङ्गापतनतत्रत्यप्रसवजृम्भकप्राप्त्यादिमूलकः । आनन्दः स्वसंबन्धसंभावनार्हताप्रयुक्तप्रीतिविशेषः । ताभ्यां जर्जराः व्याकुलिताः । करुणस्य सीतावियोगजन्यदुःखातिशयस्य ऊर्मयः तरङ्गाः मम कामपि दशामनिर्वाच्यामवस्थां कुर्वन्त्युत्पादयन्ति । ऊर्मिपदेन करुणस्य समुद्रत्वं व्यज्यते ॥ ॥ १२ ॥ मोदस्व मोदं प्राप्नुहि । इदानीं जृम्भकास्त्रलाभे । संवृत्तौ संजातौ ॥ क्षत्रियोचितं क्षत्रियजात्यनुरूपं विधिमुपनयनसंस्कारादिशास्त्रार्थं कः कारयिष्यति ॥ **एषेति** । वसिष्ठशिष्याणां रघूणां वंशनन्दिनी संततेरानन्दहेतुः एषा सीतापि सुतयोः संस्कर्तारमुपनयनादिसंस्कारकाचार्यं न विन्दति न लभते । कष्टम् । दुःखमेतत् इत्यर्थः ॥ १३ ॥ भद्रे मङ्गलवति । एतौ वत्सौ । द्वितीयान्तम् । स्तन्यत्यागात्परेण स्तन्यत्यागकालान्तरकाले । अर्पयिष्यामि विद्यादिप्रदानार्थमिति शेषः । एतेन द्वितीयाङ्कविष्कम्भस्थं केनापि देवताविशेषेणेति वाक्यं व्याख्यातम् । [**वसिष्ठ इति** । ब्रह्म च क्षत्रं च ब्रह्मक्षत्रे । तयोरुचितं कृत्यं ब्राह्मणत्वजात्यनुगुणं त्रय्यध्यापनं क्षत्रियत्वोचितधनुर्वेदाध्यापनं च करिष्यति ।] **यथेति** । जनकानां रघूणां च उभयवंशयोः यथा वसिष्ठाङ्गिरसौ वसिष्ठशतानन्दौ गुरू तथा प्राचेतसः ऋषिर्गुरुः । इदं गंगावचनम् ॥ १४ ॥

वुत्प्रेक्षे ।

एतौ हि जन्मसिद्धास्त्रौ प्राप्तप्राचेतसावुभौ ।
आर्यतुल्याकृती वीरौ वयसा द्वादशाब्दिकौ ॥ १५ ॥

रामः—वत्स इत्येवाहं परिप्लवमानहृदयः प्रमुग्धोऽस्मि ।

पृथिवी—एहि वत्से पवित्रीकुरु रसातलम् ।

रामः—हा प्रिये लोकान्तरं गतासि ।

सीता—णेदु मं अत्तणो अङ्गेसु विलअं अम्बा । ण सक्कम्हि ईदिसं जीअलोअपरिवत्तं अणुभविदुम् । (क)

रामः—किमुत्तरं स्यात् ।

पृथिवी—मन्नियोगतः स्तन्यत्यागं यावत्पुत्रयोरवेक्षस्व । परेण तु यथा ते रोचिष्यते ।

गङ्गा—एवं तावत् ।

(इति निष्क्रान्ते देव्यौ सीता च ।)

रामः—कथं विलय एव वैदेह्याः संपन्नः । हा देवि दण्डकारण्यवासप्रियसखि हा चारित्रदेवते लोकान्तरं पर्यवस्थितासि ।

(क) नयतु मामात्मनोऽङ्गेषु विलयमम्बा । न शक्तास्मीदृशं जीवलोकपरिवर्तमनुभावितुम् ।

तैस्तैरुपायैः बहुभिः हेतुभिः वत्सौ कुशलवौ उत्प्रेक्षे वत्सकुशलत्वेन अभिनेयशिशुद्वयं संभावयामि । हेतनाह–**एतौ हीत्यादिना** । तन्त्रेणायं श्लोकः चतुष्टयपरः अभिनेयशिश्वोः कुशलवयोश्च जन्मसिद्धास्त्रत्वादिकं समानं योज्यम् । वयसा जीवनकालेन हेतुना । द्वादशाब्दकौ द्वादशसंख्याकसंवत्सरयुक्तौ । अभिनेयशिश्वोरप्यभिनयकालापेक्षया द्वादशाब्दकत्वं बोध्यम् ॥१५॥ **वत्सावितेि** । परिप्लवमानहृदयस्तरलहृदयः । प्रमुग्धोऽस्मि प्रमूढोऽस्मि ॥ रसातलमधोभुवनम् ॥ लोकान्तरमन्यं लोकम् ॥ विलयं तिरोहितत्वम् । जीवलोकस्य परिभवं जीवलोककर्तृकतिरस्कारम् ॥ उत्तरं पृथिव्याः प्रतिवचनं किं स्यात् । उत्तरमनन्तरभावि वा ॥ मन्नियोगतः मदादेशेन स्तन्यत्यागं यावत्स्तन्यत्यागमभिव्याप्य पुत्रयोरवेक्षस्व पुत्रौ पश्येत्यर्थः । परेण तु परस्तात्तु यथा रोचिष्यते येन प्रकारेण रुचिर्भविष्यति ते तथाहं करिष्यामीत्यर्थः ॥ एवं तावदेवमेव । देव्यौ गङ्गापृथिव्यौ । निष्क्रान्ते रङ्गस्थानादिति शेषः ॥ लोकान्तरे पर्यवसि-

(इति मूर्छति ।)

लक्ष्मणः—भगवन्वाल्मीके परित्रायस्व परित्रायस्व । एष ते काव्यार्थः ।

(नेपथ्ये ।)

अपनीयतामातोद्यम् । भो भो सजङ्गमस्थावराः प्राणभृतो मर्त्यामर्त्याः पश्यतेदानीं महर्षिणा भगवता वाल्मीकिनाऽभ्यनुज्ञातं पवित्रमाश्चर्यम् ।

लक्ष्मणः—(विलोक्य ।)

मन्थादिव क्षुभ्यति गाङ्गमम्भो
व्याप्तं च देवर्षिभिरन्तरिक्षम् ।
आश्चर्यमार्या सह देवताभ्यां
गङ्गामहीभ्यां सलिलादुदेति ॥ १६ ॥

(पुनर्नेपथ्ये ।)

अरुन्धति जगद्वन्द्ये गङ्गापृथ्व्यौ जुषस्व नौ ।
अर्पितेयं तवावाभ्यां सीता पुण्यव्रता वधूः ॥ १७ ॥

लक्ष्मणः—अहो आश्चर्यमाश्चर्यम् । आर्य पश्य पश्य । (विलोक्य) कष्टमद्यापि नोच्छ्वसित्यार्यः ।

तासि । पर्यवसानं विश्रांतिः । लोकान्तरमेव गतासीति प्रतिपन्नं निश्चितम् । स्तन्यत्यागात्परत्र रसातलगमनस्य पृथिव्याभ्यनुज्ञातत्वात् द्वादशानां वत्सरणामतीतत्वाच्च लोकान्तरं गतासीत्येतावन्निश्चितमिति भावः॥ एष ते काव्यार्थः । पर्याप्तं दृष्ट इति शेषः । इतः परं निवर्तितव्यमिति हृदयम् ॥ आतोद्यं नृत्तगीतसमुदायः।अपनीयतां निवर्त्यताम् । मर्त्यामर्त्या देवमनुष्यात्मका जङ्गमस्थावरात्मकाश्च प्राणभृतः । वृक्षादीनामपि प्राणवत्त्वात्स्थावरोक्तिरविरुद्धा । वाल्मीकिनाऽभ्यनुज्ञातं करुणाद्भुतरसमित्यत्राद्भुतपदेन प्रकाश्यत्वेन बोधितं पवित्रं निर्दोषमाश्चर्यं पश्यत ॥ **मन्थादिवेति** । गाङ्गमम्भः मन्थादिव मन्थनादिव क्षुभ्यति क्षोभं प्राप्नोति । अन्तरिक्षं देवैः ऋषिभिश्च व्याप्तम् । कौतुकादिति भावः । आर्या सीता देवताभ्यां गङ्गामहीभ्यां सह सलिलादुपैति प्राप्नोति॥ १६॥ **नेपथ्ये इति । अरुन्धतीति** । नौ द्वितीयाद्विवचनम् । गङ्गापृथ्व्यौ जुषस्व जानीहि नौ । जुषस्व प्रियस्व । तव वधूः स्नुषा इयं सीता आवाभ्यां तवार्पि-

(ततः प्रविशत्यरुन्धती सीता च ।)

अरुन्धती—

त्वरस्व वत्से वैदेहि मुञ्च शालीनशीलताम् ।
एहि जीवय मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना ॥ १९ ॥

सीता—(ससंभ्रमं स्पृशन्ती) समस्ससदु समस्ससदु अज्जउत्तो । (क)

रामः—(समाश्वस्य सानन्दम्) भोः । किमेतत् । (दृष्ट्वा सहर्षाद्भुतम् ।) कथं देवी[3] । (सलज्जम् ।) अये अम्बा मे अरुन्धती सर्वे च प्रहृष्यन्त ऋष्यशृङ्गशान्तादयोऽस्मद्गुरवः ।

अरुन्धती—वत्स एषा भगवती भगीरथगृहदेवता सुप्रसन्ना गङ्गा ।

(नेपथ्ये ।)

जगत्पते रामचन्द्र स्मर्यतामालेख्यदर्शने मां प्रत्यात्मनो वचनं यथा सा त्वमम्ब स्नुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्यानपरा भवेति । तत्रानृणास्मि जाता ।

अरुन्धती—इयं ते श्वश्रूर्भगवती वसुंधरा ।

(पुनर्नेपथ्ये)

उक्तमासीदायुष्मता वत्सायाः परित्यागे यथा भगवति वसुंधरे श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीमिति । तदधुना कृतवचनास्मि प्रभोर्वत्सस्येति ।

(क) समाश्वसितु समाश्वसित्वार्यपुत्रः ।

प्राप्नोति ॥ **त्वरस्वेति** । शालीनशीलतामधृष्टस्वभावत्वं मुञ्च त्यज । सौम्यस्पर्शेन चन्द्रवच्छीतलेन पाणिना मे वत्सं जीवय सप्राणं कुरु ॥ १९ ॥ एतत्सीतास्पर्शरूपं किं किंहेतुकम् । कथं देवी जानकी । विस्मयद्योतकः कथंशब्दः । लज्जा मनःसंकोचः । स चेहारुन्धतीदर्शनात् ॥ भागीरथी भगीरथानीता रघुकुलदेवता देवी दीप्तिशालिनी । सुप्रसन्ना अनुग्रहं कृतवती ॥ आलेख्यदर्शने चित्रदर्शने । आत्मवचनं त्वद्वचनम् । अनृणास्मि निर्यातितऋणास्मि । ऋणं ह्यवश्यप्रतिविधेयमिति सादृश्यादेवमुक्तम् ॥ आयुष्मता । त्वयेति शेषः । वसुंधरायै वसुंधरां बोधयितुमुक्तमासीदिति वचनं जातम् । श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीमितीदं वस्तु उक्तमासीदिति कर्माणि को वा ज्ञेयः । कृतवचनास्मि ।

नामि वः ।

अरुन्धती—भो भोः पौरजानपदाः इयमधुना भगवतीभ्यां वसुंधराजाह्नवीभ्यामेवं प्रशस्यमाना ममारुन्धत्याः समर्पिता पूर्वं च भगवता वैश्वानरेण निर्णीतपुण्यचारित्रा सब्रह्मकैश्च देवैः संस्तुता सावित्रकुलवधूर्देवयजनसंभवा सीतादेवी परिगृह्यतामिति कथमिह भवन्तो मन्यन्ते ।

लक्ष्मणः—आर्ये एवमार्ययारुन्धत्या निर्भर्त्सिताः पौरजानपदाः कृत्स्नश्च भूतग्राम आर्यां नमस्कुर्वन्ति । लोकपालाः सप्तर्षयश्च पुष्पवृष्टिभिरुपतिष्ठन्ते ।

अरुन्धती—जगत्पते रामचन्द्र

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम् ।
हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः पुण्यां प्रकृतिमध्वरे ॥ २० ॥

सीता—(स्वगतम् ।) जाणादि अज्जउत्तो सीदाए दुक्खं पडिमज्जिदुम् । (क)

(क) जानात्यार्यपुत्रः सीताया दुःखं परिमार्ष्टुम् ।

अनुकम्पयितव्य इति दयाविषयः कर्तव्य इति प्रणमति प्रकर्षेण नमस्यति ॥ पौराः पुरवासिनः । जानपदाः देशवासिनः । एवं प्रशस्यमाना 'आवयोरपि यत्सङ्गात्पवित्रत्वं प्रकृष्यते' इत्याभिष्टुता । पूर्वं रावणवधानन्तरकाले । वैश्वानरेणाग्निना । निर्णीतपुण्यचारित्रा निश्चितपातिव्रत्या । परिगृह्यतां राज्ञीत्वेन स्वीक्रियताम् । इहास्मिन्नर्थे कथं मन्यन्ते किं वो मतमिति भावः ॥ भूतग्रामः गोबलीवर्दन्यायेन पौरजानपदातिरिक्ताः ग्राह्याः । आर्यां सीतां नमस्कुर्वन्ति । लोकपालाः इन्द्रादयः । सप्तर्षय अत्र्यादयः । पुष्पवृष्टिभिः करणैरुपतिष्ठन्ते पूजयन्ति । आर्यामित्यनुषङ्गः ॥ **नियोजयेति** । प्रियां त्वद्विषयकप्रीतियुक्ताम् । धर्मचारिणीं धर्मानुष्ठानशीलाम् । अध्वरे यागे । हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः प्रतिमायाः प्रकृतिं पावनीं प्रकृतिं प्रतिमां सीतां यथाधर्मं नियोजयाज्ञापय । पुण्यामित्यनेन 'यस्य भार्या विदूरस्था पतिता दूषिताथवा । अनिच्छुः प्रतिकूला वा' इत्याद्युदासः ॥ २० ॥ यथा भगवत्यादिशति । तथास्त्विति शेषः ॥ कृतार्थोऽस्मि

लक्ष्मणः—आर्ये एष निर्लज्जो लक्ष्मणः प्रणमति ।

सीता—वच्छ ईदिसो तुमं चिरं जीअ (**ख**)

अरुन्धती—भगवन्वाल्मीके उपनीयेतामिमौ सीतागर्भसंभवौ रामभद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ । (इति निष्क्रान्ता ।)

रामलक्ष्मणौ—दिष्ट्या तथैवैतत् ।

सीता—(सबाष्पाकुला) कहिं ते पुत्तआ मे (**ग**)

(ततः प्रविशति वाल्मीकिः कुशलवौ च ।)

वाल्मीकिः— वत्सौ कुशलवौ एष वां रघुपतिः पिता एष लक्ष्मणः कनिष्ठतातः । एषा सीता जननी । एष राजर्षिर्जनको मातामहः ।

सीता—(सहर्षकरुणाद्भुतं विलोक्य ।) कहं तादो । (**घ**)

कुशलवौ—हा तात हा अम्ब हा मातामह ।

रामलक्ष्मणौ—(सहर्षमालिङ्ग्य ।) ननु वत्सौ पुण्यैः प्राप्तौ स्थः ।

(**क**) प्रत्युज्जीवितास्मि ।

(**ख**) वत्स ईदृशस्त्वं चिरं जीव ।

(**ग**) कुत्र तौ पुत्रकौ मम । .

(**घ**) कथं तातः ।

सीतारामयोः समागमरूपप्रयोजनसिद्धिमानस्मि । त्यागस्य स्वद्वारकत्वादेवमुक्तम् ॥ प्रत्युज्जीवितास्मि 'यस्त्वया सह स स्वर्गः' इत्युक्तरामसमागमात्मकपुनरुज्जीवनवती कृतास्मि ॥ ईदृशः सन् चिरं जीव मम पत्युश्च समागमं परमं श्रेयो मन्वानः सन् चिरं जीव ॥ रामभद्रस्य उपनय रामभद्रसमीपं प्रापय ॥[1] दिष्ट्या तथैवैतत् । एतत्कुशलवोत्पत्त्यादिकं तथैव पूर्वमस्मच्चिन्तितप्रकारेणैव । आसीदिति शेषः ॥ क्व तौ पुत्रौ । इदं वाल्मीकिप्रवेशसूचकम् ॥ मातामहः मातुः पिता । मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ कथं जातौ कुशलवौ । जातौ कथमिति चित्तविकासे ॥ **हा तातेत्यादि** । सर्वत्र हाशब्दो हर्षद्योतकः ॥ ननु वत्सौ युवां प्राप्तौ स्थः । ननु वत्साविति संबोधनम् ॥ चिरस्य परिष्वजेथां

---

१ वि. २ उपनयेदानीं. ३ युवाम्.

सीता—भअव एसा हं पणमामि । (ख)

वाल्मीकिः—वत्से ईदृश्येव चिरं भूयाः ।

सीता—अम्महे तादो कुलगुरू अज्जाअणो सभत्तुआ अज्जा सन्तादेई सलक्खणा सुप्पसण्णा अज्जउत्तचलणा समं कुशलवा वि दीसन्ति ता णिब्भरह्मि आणन्देण । (ग)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

वाल्मीकिः—(उत्थायावलोक्य च ।) उत्खातलवणो मधुरेश्वरः प्राप्तः ।

लक्ष्मणः—सानुषङ्गाणि कल्याणानि ।

रामः—सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि । यद्वा प्रकृतिरियमभ्युदयानाम् ।

वाल्मीकिः—रामभद्र उच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि[2] ।

रामः— अतः परमपि प्रियमस्ति । [3]तथापीदमस्तु—

(क) एहि जात कुश एहि जात लव चिरस्य मां परिष्वजेथां पुनर्जन्मान्तरगतां जननीम् ।

(ख) भगवन् एषाहं प्रणमामि । ,

(ग) अम्हे तातः कुलगुरुरार्याजनः सभर्तृकार्या शान्तादेवी सलक्ष्मणाः सुप्रसन्ना आर्यपुत्रचरणाः समं कुशलवावपि दृश्यन्ते तन्निर्भरास्म्यानन्देन ।

बहुकालमालिङ्गनम् । न तु यत्किंचित्क्षणालिङ्गनेन तृप्तिरिति भावः । परिष्वजेथामिति लोट्मध्यमद्विवचनम् ॥ लोकान्तराद्रसातलात् ॥ तथा कृत्वा आलिङ्ग्य । धन्यौ स्वः प्रशस्तौ भवावः । एवमेव चिरं भूयाः एवमेव पत्यपत्याभ्यां संगतैव भूयाः ॥ नेपथ्ये । उत्खातः उन्मूलितः लवणः लवणनामकासुरो येन तथोक्तः । मधुरायाः तन्नाम्न्या नगर्या ईश्वरः स्वामी । शत्रुघ्न इत्यर्थः । अस्यापि प्रथमाङ्कारब्धप्रयोजनत्वान्निर्वहणे निवेशः ॥ कलत्रपुत्रसमागमादिश्रेयांसि सानुषङ्गाणि ॥ अनुषज्यन्ते अनुसंबध्यन्ते यदित्यनुषङ्गं मङ्गलान्तरम् । कर्मणि घञ् । संबन्धमनुवर्तिष्यत इत्याचार्यभगवत्पतञ्जलिप्रयोगेण नपुंसकत्वम् ।

१ लोअन्दराओ आअदं. २ उपहरामि- ३ किंत्विदं भरतवाक्यमस्तु ।

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च।
तामेतां परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां बुधाः
शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥ २१ ॥

संपत्संपदमनुबध्नातीति मङ्गलान्तरसहितानीत्यर्थः । शत्रुवधतद्राज्यप्राप्त्योश्च श्रेयस्त्वादनुभवन्नपि साक्षात्कुर्वन्नपि न प्रत्येमि नियतमिति न विश्वसिमि । यद्वेति । न मद्दोष इति भावः । इयमनियतमित्यप्रत्ययः । अभ्युदयानां श्रेयसां प्रकृतिः स्वभावः । विधेयप्राधान्यात्स्त्रीत्वम् ॥ भूयः पुत्रकलत्रसमर्पणात्परमिष्टं किमुपहरामि उपहारीकरोमि । इदमेव सर्वथा ऋषयः श्रेयो विधास्यन्तीति प्रथमाङ्के सूचितम् ॥ अतः परमपि उक्तादन्यदपि । किं त्विदं भरतवाक्यमस्तु । एवं सत्यपि वक्ष्यमाणं भरतवचनमस्तु भवनार्हम् । अर्हे लोट् । पाप्मभ्य इति । इयं च प्रशस्तिः । सा प्रसिद्धा इयं बुद्धिस्था कथा रामायणात्मकवाक्यप्रबन्धरूपा कथा । 'कथ वाक्यप्रबन्धे' इति धातुः । सा च वाल्मीकीयचतुर्विंशतिसहस्रिका । पाप्मभ्यः दुरितेभ्यः जगत्पुनाति विभाजयति । जगत इति षष्ठ्यन्तं विपरिणम्य योजनीयम् । पूङ् धातुः यद्यपि दुरितविभजनात्मकदोषनिर्हरणवाची तथापि पाप्मभ्यः पुनातीति 'सकीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः' इतिवद्व्याख्येयम् । जगतः श्रेयांसि पुत्रमित्रादीनि वर्धयति मोक्षपर्यन्तानि उत्तरोत्तरमधिकानि करोति । अत्र कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं इत्यादिश्लोकद्वयमसुसंधेयम् । मातेव गङ्गेव माङ्गल्या मनोहरा च । माता हि दुःखविस्मारिणी सुखदा च भवति । गङ्गा च पापनाशनी मोक्षदा च भवति । तद्वद्रामायणमपीति भावः । शब्दब्रह्मविदः शब्द एव ब्रह्म परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वाभ्यां परब्रह्मसाम्यात्तद्रूपणम् । तद्विदन्तीति शब्दब्रह्मविदः । बुधाः सहृदयाः । अभिनयाः सात्त्विकाङ्गिकाहार्यवाचिकभेदेन चतुर्विधाः । अभिनयैरितीत्थंभूतलक्षणे तृतीया । अभिनयविशिष्टो यो विन्यासः रचनावैशिष्ट्यं च प्रतिपादकस्वरूपं विन्यस्तं विन्यासेन निष्पन्नं यस्यास्तथोक्ताम् । शरीरं चेहानुपूर्वी । प्राज्ञस्य सर्वज्ञशिरोमणेः कवेः भवभूतिकवेः इमां वाणीं परिणतामेनामुत्तररामचरितनाटकरूपभवभूतिवागात्मना यः परिणामः तद्वतीमेनां श्रीरामायणात्मककथां परिभावयन्तु परितश्चिन्तयन्तु । 'भू अवकल्कने' । अवकल्कनं चिन्तनमित्युक्तम् । इयं कथा श्रेयांसि वर्धयति एनां परिभावयन्त्वित्यन्वादेशादेनादेशः । वाल्मीकिवागेव भवभूतिवागात्मना परिणतेत्युक्तिः । उत्तररामचरितस्य गाम्भीर्यमाधुर्ये लभ्येते । परिभावयन्त्वित्यनेन 'बद्धा यदर्पणरसेन विमर्दपूर्वम्' इति श्लोकार्थो

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः ।

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचितं
उत्तररामचरितं नाम नाटकं समाप्तम् ।

ध्वनितः । परिपूर्वकस्य 'भू सत्तायाम्' इति पठितस्यैवावज्ञानार्थकत्वमिति नास्य तत्प्रसक्तिः । शब्दब्रह्मविदो बुधाः अभिनयैः सह विन्यस्तरूपां प्राज्ञस्य कवेरिमां वाणीं परिणतामेनां परिभावयन्त्विति योजना । एतेन 'एनाम्' 'इमाम्' इत्यनयोर्न पौनरुक्त्यम् । अभेदसंबन्धेनान्वयवाचकयोरिव प्रकृतिविकृतिवाचकयोरपि समानविभक्तिकत्वनियमादुभयोर्द्वितीयान्तत्वम् । एवं सांगं नाटकं वृत्तम् ॥ २१ ॥

यद्यप्यत्राखिलं किंचित्कविनानेन बध्यते ।
निरशङ्कतया तत्तु समाधेयं मनीषिभिः ॥
कोशव्याकरणे नात्र लिखिते ग्रन्थगौरवात् ।
भावस्य तु गभीरत्वात्स कश्चित्कथितो मया ॥
भवभूतेः कवीन्द्रस्य क्व गम्भीरो गिरां भरः ।
क्व मे मतिरतिस्वल्पा सहायोऽत्र हयाननः ॥
अनवतरभावनाभिर्योऽर्थः क्लेशान्मया लब्धः ।
तस्य प्रकाशनीयं व्याख्या विदधातु कौतुकं सुधियाम् ॥

इति श्रीवाधूलवीरराघवविरचितायां भवभूतिभवतलस्पर्शिनीसमाख्यायामुत्तररामचरितव्याख्यायां
सप्तमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं नाटकम् ।

I. 11, 44; II. 3; IV. 8; VI. 27; VII. 4, 16.

उपजाति—A mixture of इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा (उपेन्द्रवज्रा जतस्ततो गौ. G. ज त ज ग ग).

I. 15; II. 6; III. 35, 42; IV. 16; VI. 15.

रथोद्धता—रान्नराविह रथोद्धता लगौ G. र न र, ल ग.

I. 34, 37, 45.

शालिनी—मात्तौ गा चेच्छालि नीभोगिलोकैः (4, 7.) G. म त त, ग. ग.

I. 42; III. 2; IV. 18; V. 31, 33.

औपच्छंदसिक—V. 8.

द्रुतविलंबित—द्रुताविलंबितमाह नभौ भरौ. G. न भ भर.

III. 27; IV. 15.

वंशस्थ—वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ G. ज त ज र. VI. 25.

पुष्पिताग्रा—अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा। Odd quarter न न र य, Even quarter न ज ज र, ग.

III. 18, 20; IV. 4; VI. 8.

प्रहर्षिणी—म्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् (3. 10) G. म न ज र, ग.

I. 30, 31, 40, 49; III. 6, 15, 36, 38; IV. 26; V. 12; VI. 9, 22; VII. 6.

मञ्जुभाषिणी—सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी. G. स ज स ज, ग.

I. 18; III. 4; VI. 4, 17, 41.

वसंततिलका—उक्ता वसंततिलका तभजा जगौ गः, G. त भ ज ज, ग. ग.

I. 7, 9, 14, 25, 36; II. 10, 11, 22, 23; III. 8, 11, 12, 21. 26, 28, 47; IV. 6, 23, 29; V. 10, 11, 24, 34; VI. 7, 16, 19.

मालिनी—ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः (8. 7.). G. न न म य य.

I. 24, 26, 27; II. 20, 21; III. 5, 19, 23, 25, 48; V. 2, 3, 13; VI. 12, 24, 26.

पृथ्वी—जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः (8. 9). G. ज स ज स य, ल.ग.

V. 5; VI. 1, 37.

मन्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरूचेत् (4, 6, 7), G. म भ न त त, ग. ग.

I. 33; II. 13, 14, 25; III. 6, 15, 36, 38, IV. 26; V. 12;

I. 28, 29, 35, 38; II. 1, 2, 26, 27; III. 13, 30,
IV. 3, 10, 11, 12, 13,1 4, 21; V. 9, 16, 26,; VI. 11,
30, 33, 35, 38, 39.

हरिणी—नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता (6, 4, 7). G. न स
ल. ग.

I. 20, 23; II. 4; III. 22, 24, 31, 32; IV. 19; V. 29.

शार्दूलविक्रीडित—सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्
G. म स ज स त त, ग.

I. 39; II. 9, 16, 28, 29, 30; III. 16, 37, 43, 45; I
17, 20, 22, 25; V. 6, 14, 19, 28, 35, 36; VI. 18, 40; V

आर्या—VI. 13.

Prelude.

Having addressed our salutation to the bards of old we pray for this, that Divine Speech, a portion of the Supreme Soul and immortal, may favour (be with) us (lit. we may obtain her).

After the Benediction.

MANAGER—No more of prolixity. Let me address the respectable gentlemen (assembled) to-day at, the festival of the Divine Kálapriyanátha: let it be known to your honours. There is, as you know well, an illustrious scion of Kas'yapa's race, bearing the distinctive title of 'S'rikantha,' versed in the principles of Grammar, Mîmámsà and Logic, Bhavabhúti by name and son of Jâtukarṇî.

'Him, a Bráhmaṇa, the goddess of Speech follows like one enslaved (obedient to his will, or, follows lovingly as she does Brahmà); Uttararàmacharita, (a play) composed by him will (now) be represented.

Here am I turned into a man of that time (contemporary of Ràma) and a resident of Ayodhyá as my business requires me to be (*Casting a glance around*). Holloa, if this is the coronation-season of the great King Ráma, the destructive comet of the race of Pulastya, when joyous songs with music should go on continuously day and night, how is it that the public stalls are silent?

(*Enter an* ACTOR)

ACTOR—Your honour, His Majesty has sent back to their homes the magnanimous Monkeys and Ràksbasas, his allies in the war of Lankà, as also the Bráhmaṇa and royal sages that had come from various quarters to offer their greetings, in whose honour festivities had continued for so many days.

MANAGER—Ah, this must be the reason.

ACTOR—And this other thing,

The queens, the mothers of Ráma, have gone to be present at a sacrifice, with Arundhati at their head, to the hermitage

King Das'aratha begot a daughter, S'ánta by name, whom he gave in adoption to king Lomapáda.

Rs'yas'rnga, the son of Vibhândaka, espoused her. He has now commenced a sacrifice lasting for twelve years. At his solicitation the elderly matrons have gone there leaving Jânakî, though far advanced in pregnancy.

MANAGER—Why concern ourselves more with this? Come, let us be present at the royal gate as befits the duties of our profession.

ACTOR—Let your honour then think of some excellent (blameless) mode of addressing the king when we approach him.

MANAGER—We should do our best to do our duty; whence can there be exemption from blame? People are wicked (have an evil tongue) as regards the purity of language just as well as the chastity of women.

ACTOR—Exceedingly wicked, you ought to say,

Since people speak ill even of the divine (or, the queen,) princess of Mithilà. Her residence in the house of the Rákshasa serves them as a basis; but they distrust her ordeal (purification) in the fire.

MANAGER—It will be a sad thing if this scandalous talk reaches the king.

ACTOR—The sages and the gods will, in every way, do good! (*Walking about*). Where is the King, eh! (*Listening.*) Thus say the people.

Janaka, who had come through affection to felicitate Ráma, is gone to-day to Videha after having passed these days in festivities; and to console the queen, disconsolate on that account, the king leaves his judgment-seat and enters the inner apartment.

(*Exeunt both*)

END OF THE PRELUDE.

RA'MA—Queen, daughter of the king of Videha, cheer up. For thy esteemed father cannot (of his own will) leave us.

But the necessary performance of holy rites takes off his freedom. The home-life of those who keep the sacred fires is fettered with restraints (obstacles).

SÎTA—I know it, my lord, I know it. But separations from one's beloved connections cause, nevertheless, affliction.

RA'MA—Just so. These are the wordly incidents piercing the vital parts of the heart, disgusted with which the wise leave all objects of desire and find rest in the forest.

(*Enter the* CHAMBERLAIN).

CHAMB.—Dear Ráma (*interrupting himself here, with confusion*) Your Majesty,

RA'MA—(*With a smile*) Venerable man, to address me as 'Dear Ráma' well becomes the servant of my father. Address me, therefore, as is your wont.

CHAMB.—Sire, Ashtàvakra has arrived from the hermitage of Ṛs'yasṛnga.

SÎTA'—Venerable Kanchukin, why tarry then?

RA'MA—Send him in at once.

(*Exit* KANCHUKÎ.)

(*Enter* ASHTA'VAKRA).

ASHTA'.—Hail to you both!

RA'MA—Revered Sir, I salute you. Please take your seat here.

SÎTA'—Venerable sir, I bow to you. Are my elders, together with their son-in-law, doing well, as also noble S'àntá!

SÎTA'—Do they remember us?

ASHTA'—(*Sitting down*) Yes, of course. Queen, his reverence Vasishtha, the spiritual guide of your race, sends you this message—

The all-supporting goddess Earth gave thee birth; king Janaka, Prajápati's peer, is thy father; and O delightful one, thou art the daughter-in-law of those kings whose race has

sense attaches itself to the utterances of primeval sages.

ASHTA'.—Moreover, the revered Arundhatî, the elderly queens and S'ántà, repeatedly asked me to deliver this message, that whatever pregnancy-hankering Sîtá may have it should needs be instantly fulfilled.

RA'MA—All that she says will be done.

ASHTA'.—And Ṛshyasṛnga, the husband of her sister-in-law, sends this message to the queen:—Dear child, you were not brought as you are in a high state of pregnancy; and dear Ràma too was left there for your diversion. I, therefore, wish to see you with a son on your lap.

RA'MA—(*With a smile of joy mingled with blush*) May it be so! Has not the venerable Vasishtha sent me some message?

ASHTA'.—Let it be heard.

We are detained (here) on account of the sacrifice of our son-in-law. You are only a youth, and have recently ascended the throne; be you intent on satisfying your subjects. The glory arising from that is the highest treasure of your race.

RA'MA—It will be done as the venerable Vasishtha advises.

Even if I have to sacrifice friendship, mercy, personal happiness, nay, even Jànakî, for the satisfaction of my people, I shall feel no pain.

SÎTA'—Hence, indeed, is my lord the upholder of Raghu's race.

RA'MA—Who waits there? Let Ashtàvakra have rest.

ASHTA'.—(*Rising and walking about*) Ah, prince Lakshmana is here! (*Exit.*

(*Enter* LAKSHMANA.)

LAK.—Victory, victory to your Highness. Sire, that painter has, according to our instructions, portrayed your honour's life on this picture wall.

RA'MA—You know, my boy, how to divert the queen in her melancholy mood. Upto what event then has he represented it?

other purifying things: Holy water and fire need no purification from other sources.

Queen, sprung from sacrificial ground, forgive us. This reproach will last through life.

What a hard lot it is that people have to be appeased by those who regard (the good name of) their family as their treasure ! And therefore what ill we have said of you does not, indeed, befit you. The natural place of a sweet-smelling flower is on the head; and not under trampling feet.

SÎTA'—Let it be, my dear, let it be. Come away. Let us enjoy a sight of your life. (*They rise and move about*).

LAK.—Here is the painting.

SÎTA'—(*Marking with attention.*) Who are these stationed above in a compact line that seem to praise my lord ?

LAK.—These are the well-known Jṛmbhaka missiles with their mysterious charms which were handed down from the revered Kris'às'va to sage Vis'vàmitra and presented by him to my revered brother on the occasion of the destruction of Tâtaká.

RA'MA—Offer your veneration, Queen, to these heavenly missiles.

The primeval instructors, Brahmà and others, having practised penance for upwards of a thousand years for the benefit of Righteousness (or, the world-as the Com. takes it) beheld these as (the manifestations of) their own spiritual energies.

SÎT'—My homage to these.

RA'MA-They will, by every means, wait on your progeny.

SÎTA'—I am blessed.

LAK.—Here is the account at Mithilá.

SÎTA'—Oh, here is my lord painted, distinguished by an excellent frame swarthy like an opening young lotus, lovely, charmingly glossy and strong; with his soft and graceful splendour gazed at steadfastly by my wondering father, as he (my lord) snapped the bow of S'iva with little concern;

RA'MA—It is a scence worth seeing.

To whom is not welcome the kinship between the families of Janaka and Raghu, wherein the son of Kus'ika became the donor and receiver in his own person ?

SITA'—Here are you, four brothers, having your tonsure ceremony reformed just at the time and gone through the right of matrimony. I feel as if I stood just in the same spot and at the very moment.

RA'MA—

Meseems the hour is present now, when, O fair-faced one, this your hand with the beautiful nuptial string fastened upon it, being joined with mine by the son of Gotama, thrilled me with joy, as if it were a great festival in a bodily form.

LAK.—This is your ladyship; this is noble Mándavi; and this our daughter-in-law Srtakîrtî.

SÎTA'—And son, who is this other one ?

LAK.—(*With a blushful smile, aside*) Ah, her ladyship asks me about Urmilâ ! Well, I will direct her attention to another quarter. (*Aloud*) See this worthy sight. This, too, is revered Bhârgava.

SÎTA'—(*With alarm*) I shudder.

RA'MA—I salute thee, saint.

LAK.—Lady, see, see. Here is he by his lordship—

[*Interrupting him here*—

RA'MA—(*Wishing to divert attention*) Son, there is much yet to be seen. Show us other scenes.

SÎTA'—(*With a look of affection and deep respect*) This noble modesty highly becomes you, my lord.

LAK,—Here are we arrived at Ayodhyâ.

RA'MA—(*Tearfully*) I remember it, Oh, I remember it.

Then my dear father was still alive, we were fresh from marriage and were tenderly taken care of by our mothers;

moon light and possessed of artless grace.

LAK.—This is Mantharà.

RA'MA—(*Quickly showing elsewhere*) Queen, Princess of Videha,

This is that Ingudi tree in the town of Sṛugavera where we formerly met our affectionate friend (Guha), king of the Nishàdhas.

LAK.—(*With a smile, to himself*) Ah, he skipped over the account of our second mother.

SÎTA'—Oh, this is the scence of our tying np our matted hair.

LAK.—

That holy vow of leading a life in the woods which the descendants of the Iksvàku race practised when aged and after devolving their royalty on their sons, was undertaken by my lord in his youth !

SIT'A—Here is the revered Bhágírathi, with her lucid and purifying waters.

RA'MA—Divine river, tutelary goddess of Raghu's race, my homage to thee.

It was when sprinkled over with thy waters that Bhagíratha, of yore, having practised austerities, quite heedless of bodily anguish, raised to heaven his great grand-fathers long after they had been reduced to ashes by the fierce wrath of Kapila, when at the sacrifice of Sagara they had excavated the earth while engaged in search of the horse.

Be thou who art such, oh mother, devoted, as Arundhatí is, to the well-being of Sîtà, thy daughter-in-law.

LAK.—This is the banian tree named S'yáma, on the bank of the Kàlindi by the side of the road leading to Chitrakûta, to which our attention was called by the *Bhàradwája* birds (or, which was shown by Bhàradwája).

RA'MA—(*Looks at it longingly*).

SITA'—Does my lord remember this region ?

RA'MA—How can I forget it, my dear ?

ing from fatigue of the journey, soothingly pressed by close embraces and languid like a crushed lotus.

Lak.—Here is the obstruction caused by Viràdha at the entrance of the Vindhya forest.

Sîta'—Let us have done with that. I will just see how we entered the Southern forest, my lord holding over me with his own hand a palm-leaf-umborella to keep off the sun.

Ra'ma—

These are the penance-groves on the banks of the mountain brooks with hermits dwelling under the trees wherein tranquil settlers (anchorites) who regard the rights of hospitality as their highest duty and who live upon handfuls of wild rice, have their homes.

Lak.—Here is the mountain Pras'ravaṇa, situated in the middle of Janasthàna with its sombre view rendered darker by the ever drizzling clouds and having its caves noisy with the roar of the Godàvarî winding its way through the surrouding forests of a romantic blue on account of the thickly growing clumps of trees.

Ra'ma—

Do you remember, fair-bodied one, the days which we passed on the mountain happily on account of Lakshmana ministering to our comfort; do you remember the Godavarî with its sweet water and also our rambles in its environs ?

Moreover,

(Here) while we talked at random on this thing and that in gentle tones resting closely together, cheek to cheek, and one arm of each engaged in a fast embrace, the night itself ended without our noticing how the hours flew.

Lak.—Here is S'ûrpaṇakhà in the Panchavatî.

Sîta'—Oh, my lord, I see you for the last time.

Ra'ma—You, afraid of seperation. this is a picture.

Sîta'—Be it as it may. A wicked person causes annoyance.

Ràkshasas by using the trick of the golden deer that it smarts us even though avenged. In the lovely Janasthàna even the stones wept, even the heart of the adamant broke, at the actions of his lordship in the bereavement of his senses.

SÎTA'—(*With tears, to herself*) My lord, joy of Raghu's family, on my account you were thus afflicted !

LAK.—(*Looking at Râma, feelingly*).

This flow of your tears falling down in streams like a shattered necklace of pearls rolls on the ground in broken drops; though checked, your emotion, swelling the heart by its excess, betrays itself to others by the throbbing of the lips and the nose.

RA'MA—Dear brother,

The fire of grief arising from the separation of my beloved, however intense, was at that time borne by me through the craving for revenge; but now reviving in my breast it causes agony like a wound festering in the vital part of my heart.

SÎTA'—Alas, alas ! I too fancy myself to be bereaved of my lord on account of the intensity of my anguish.

LAK.—(*To himself*). Well, let me divert their attention to another scene. (*Looking at the painting, aloud*). Here is the representation of the actions and the manly deeds of the revered father Jatàyu, king of the vultures, as old as one Manu.

SÎTA'—Alas father, your fatherly love was fully borne out.

RA'MA—Alas, father, descendant of Kas'yapa, lord of the birds, where can there possibly be born again a great and holy saint like yourself ?

LAK.—This is that part of the Dandaka forest, to the west of Janasthàna, called Chitrakunjavân, inhabited by the headless demon Danu. This is the site of Matangà's hermitage on mount Rsbyamuka; this is the pious female ascetic of the S'abara tribe, called Sramaná: this is the lake Pampà, noted for its lotuses.

Mallikàksha birds singing indistinctly through hilarity were seen by me in the intervals of the falling and rising of tears, to be full of blue lotusos.

LAK.—This is he, the venerable Hanumán.

SÎTA'—This is he, the magnanimous Màrnti, a mighty benefactor by his rescue of the world of mortals long sunk into despair.

RA'MA—

Happily it is he, of mighty arms, ever the new delight of Anjanà, by whose valour both the worlds and we were blessed (or, attained our object).

SÎTA'—Son, what is the name of this mountain having peacocks dancing vehemently on the blooming *Kadamba* trees, where, under a tree, my lord is painted as swooning supported by you, weeping aloud, his beauty fading and his majesty and grace only remaining.

LAK.—

This is that well-known mountain called Màlyavàn, odorous with the flowering *kukubha* trees, to the summit of which clings a fresh cloud, blue and glossy.

RA'MA—

Desist from it, dear brother, desist from it; I cannot stand it any more: I feel as if that separation from Jânakî has come upon me again.

LAK.—Hereafter are represented the countless achievements, each more wonderful than the other, of his lordship and of the noble monkeys and *râkshasas*. But the lady is tired; I, therefore, beg that you should take rest.

SÎTA'—My lord, I have a thing to say, a desire being produced in me by the sight of the painting.

RA'MA—You are welcome to speak it out.

SÎTA—I feel (wish) that I should once more wander in those serene and majestic sylvan avenues, and that I should again bathe in the divine Ganges, a plunge in which is so purifying, gladdening and cooling.

carriage that moves lightly and does not jolt.

SÎTA'—My lord, you too should accompany me there.

RA'MA—O you hard-hearted, do you need tell me this ?

SÎTA'—Then I am glad at it.

LAK.—As your lordship commands. (*Exit.*

RA'MA—Let us sit here awhile, my dear, near the threshhold of the window.

SÎTA'—Let it be so. I am really over-powered by the sleep brought on by the exertion.

RA'MA—Then recline closely upon me that you should sleep (well).

Cast thy arm covered with the particles of perspiration caused by the fatigue and excitement, round my neck, inspiring new life into me as it were, and possessed of the grace of a necklace of moon-gems melting under the kiss of the lunar rays.

(*Helping her to do so, with delight*). My dear, what is this !

I cannot determine whether it is pleasure or pain, whether stupor or sleep; whether the working of poison, or rapturous joy: at every touch of thine a certain sensation comes upon me which stupifying all my senses, now bewilders my consciousness, now paralyses it.

SÎTA'—It is your constant love for me, what else could it be ?

RA'MA—

These thy sweet words, O lotus-eyed one, cause the withered flower of my life to bloom, gladden me, lull all my senses into peace, serve as nectar to the ears and as a sovereign balm to the heart.

SÎTA'—You sweet-speaker, come, let us lie down for rest. (*Looks about for something to sleep on*).

RA'MA—What are you searching for, my dear ?

Ever since the time of our marriage, whether in the house or in the wilderness, in the days of childhood and thereafter in those of youth, this arm of Râma has been thy pillow, lulling you to sleep and not resorted to by any other

nectar to my eyes; her touch is a thick sandal paste to my body; this her arm twined round my neck is as cooling and smooth as a pearl-string; what about her would not be pleasing (only) if there would be no separation again from her which is unbearable.

(*Enter* DOOR-KEEPER.)

There has approached, sire,—

RA'MA—Oh, who ?

DOOR-KEEPER—Durmukha, Your Majesty's personal attendant.

RA'MA—(*To himself*) Durmukha, the attendant of the harem ! He was commissioned by me to ascertain secretly the thoughts of the townsmen and the country-folk. (*Aloud*). Let him come in.

[*Exit* DOOR-KEEPER.

(*Enter* DURMUKHA.)

DUR.—(*To himself*) Oh, how can I communicate to his lordship such inconceivable slanderous talk of the people with regard to queen Sítá ? Or such is the bounden duty of me, unlucky that I am !

SÎTA'—(*Talks in her sleep*) O my lord, my delight, where are you ?

RA'MA—Oh, it is the same thought of separation produced in the Queen by the sight of the painting and causing uneasiness that is disturbing her sleep.

(*Touches her body affectionately.*)

Happy is that fortunate man who, somehow, obtains that one thing (*viz.* pure, matchless love) which is the same in happiness or misery, which adapts itself to all conditions, where the heart finds its solace, the flavour of which is unaffected by old age and which matures, as time removes the veil (of reservedness) into permanent deep affection.

DUR.—(*Approaching*) Victory to Your Majesty !

RA'MA—Speak out what you have collected.

DUR.—The inhabitants of the city and the country praise Your Majesty saying ' The good king Ráma has made us

DUR.—(*Tearfully*). May Your Majesty listen. (*Whispers into his ear*—Something like this).

RA'MA—Oh, terrible is the fall of this thunderbolt of words. (*Faints*).

DUR.—Take heart, my lord.

RA'MA—(*Recovering*).

Alas, alas ! fie upon the infamy attaching to one's stay in another's house. For, the same with regard to Sitá, though extinguished by miraculous means, has again spread in all directions, as the evil turn of fortune would have it, like the poison, of a mad dog. (Or, alas, alas, woe, woe, ! The infamy attaching to Sítá on account of her stay in the enemy's house which though wiped off by &c.)

What am I, a miserable wretch, to do in this case ? *Reflecting, pitifully*). Or, what else (is to be done).

By any means to satisfy the people is the self-imposed duty of the good; and the same was fulfilled by my father quitting me and his life together.

It was also just now that the revered Vasishtha sent me a message (to the effect).

Moreover,

Woe to me, a cursed being, if that noble, unspotted character which was conspicuously maintained by the kings of the solar race, the best of mortals, were to be tarnished by a foul scandal in connection with me !

Alas, Queen, sprung from sacrificial ground, you who hallowed the earth by accepting it as your birth place, you, joy of the race of Janaka and Nimi, and amiable with virtues commended by Fire, Vasishtha and Arundhati, oh you to whom Ráma is all your life, my dear companion in the great

(*To* DURMUKHA) Durmukha, say to Lakshmaṇa—This your new king thus commands you. (*Into his ear*) Thus, thus.

DUR.—Alas! How is it that by listening to the mere words of wicked men Your Majesty has decided to act thus ungenerously towards the Queen who was purified by fire and in whose womb is lodged the pure progeny of the race of Raghu.

RA'MA—Tush! How can the people of the town and the country be wicked!

The race of Iks'váku is loved by the people; but unfortunately there was a cause of slander; and as for the miracle at the time of her purification who could believe it since it took place at a very remote place?

Go, there.

DUR.—Alas, my Queen! [*Exit.*

RA'MA—Alas, how woeful! I have become a cruel man, the perpetrator of a very execrable deed.

Through a pretext I am handing over to death this my beloved whom I have brought up from her childhood and who has been one with me through affection, just as a butcher does a domestic bird.

Why then do I, a sinner, not fit to be touched, defile the Queen. (*So slowly raises the head of Síta and withdraws his arm*).

Leave me, O innocent one, who am a unique Chandála by my atrocious deeds. You are clinging to a deadly poisonous tree taking it for a sandal one.

(*Rising*) Alas! The world of mortals is now a changed scene to me; the purpose of Ráma's life is at an end to-day; the world has become a void. deca d f rest: world y life

Life was put in Râma simply that he should experience pain; my soul is like a nail of adamant driven into the heart piercing it into its vital parts.

Oh mother Arundhati, O venerable Vasishtha and Vis'wamitra, Oh divine Fire, Oh goddess, the supporter of all creatures, Oh father Janaka, Oh father, Oh mothers, Oh dear friend Sugrîva, Oh gentle Hanúmân, Oh my great benefactor Bibhîshana, lord of Lankà, Oh friend Trijaṭâ, you have been deluded, you have been insulted by cursed Râma. Or who am I (what right have I) to call on them now ?

For, these high-souled persons are, I think, as it were, polluted with sin when named by me an ungrateful villain.

I who,

Having discarded my beloved wife, the ornament of my house, gone to sleep having reclined on my bosom without any misgivings and heavy with the developed fœtus trembling with fear, ruthlessly cast her off like an offering to the beasts of prey.

(*Placing the feet of Sitâ on his head*). Queen, O my queen, now for the last time Râma touches your lotus-like feet with his head. (*Weeps*).

(*Behind the scenes.*)

Help ! Help ! The Brâhmanas in distress !

RA'MA.—Ascertain, ho, what it is.

(*Again behind the scenes.*)

Harassed by the demon Lavana, the multitude of sages, of austere penance, living on the banks of the Yamunâ, has approached thee for protection.

RA'MA—What, troubles from demons yet ! Let me at once send S'atrughna for the destruction of this wicked son of Kumbhînasî. (*Advancing a few steps and then coming back*) Alas, queen, how will you fare in this condition. O

broughtest forth in the holy sacrificial ground.

[*Exit weeping.*

SÎTA'—O my gentle lord, where are you ? (*Rises hastily*) Oh, fie, fie. Deluded by an evil dream I call out to my lord. (*Looking about*) Alas, alas, my lord has gone away leaving me alone fast asleep. What can this be ! Well, I will get angry with him if I am master of myself when I see him. Who waits here ?

(*Enter* DURMUKHA).

DUR.—Queen, prince Lakshmana says—the carriage is ready; your Highness should mount it.

SÎTA'—Here I mount it. (*Rising and walking forth*) My heavy foetus throbs. Let us walk gently.

DUR.—This way, this way, Queen.

SÎTA'—A bow to those whose wealth is their penance (sages) ! My homage to the guardian Deities of the Raghu race ! My veneration to the lotus-feet of my lord ! Reverence to all my elders !

(*Exeunt Omnes*).

END OF ACT I.

ACT II.

(*Behind the curtains*).

Welcome to the female ascetic.

(*Enter a* FEMALE ASCETIC *in a traveller's costume*).

FE. ASC.—Ah, the sylvan deity waits on me with an offering of fruits, flowers and leaves.

(*Having entered*).

SYL. DEI.—(*offering the oblation*).

Enjoy this forest just as you wish; this is a happy day

your disposal here.

FE. ASC.—What shall I say to this !

A behaviour full of kindness, a restraint over speech pleasing by its modesty, a mind naturally prone to do good, and a friendship irreproachable—This secret of the life of the good, of a sweetness not altered by time past or future, guiltless and pure, is ever triumphant.

(*Both sit down*).

SYL.—DEI.—Whom I am to know your ladyship for !

FE. ASC.—I am A'treyî (of the family of Atri).

SYL. DEI.—Noble A'treyî, where do you come here from ? What makes you seek the groves of Dandaká !

A'TREYÎ—In this tract there dwell many scholars versed in Atharva lore, Agastya the foremost of them. To learn from them the principles of Vedánta I have wandered to this place from the abode (lit. side) of Vàlmiki.

SYL. DEI.—When other sages too wait upon that ancient teacher of Brahma, the sage Pràchetas, for a complete study of the Brahma-lore, what means all this trouble of a long journey on the part of your ladyship ?

A'TREYÎ—There is a great impediment to study there; and this is why I have undertaken this long journey.

SYL. DEI.—What sort of impediment (you mean) ?

A'TREYÎ.—A couple of boys marvellous in every way and of an age when they could just have been weaned was presented to the sage by some distinguished deity. Those boys win the affection not only of the sages but also of creatures animate and inanimate.

SYL. DEI.—Do you know their names ?

A'TREYÎ—That very goddess, they say, told their names to be Kus'a and Lava and also described their power.

SYL. DEI.—What sort of power ?

duties of a nurse towards them brought them up and watch-ed over them. When their tonsure ceremony was performed he carefully instructed them in all the lores except the Vedas. Just after that in their eleventh year from conception, he invested them with the sacred thread according to the rite proper for the Kshatriya class, and taught them the three Vedas. There is no possibility of people of my sort studying with these two possessing a very acute intellect and a strong memory. For,

The instructor imparts knowledge to the talented scholar just as he does to the dull; he does not, indeed, give them the talent for learning nor does he take it away; and yet there is a very great difference as to the result. The explanation is this—a bright gem can give a reflection; not so a lump of earth.

SYL. DEI.—This must be the obstruction in learning you referred to.

A'TREYÎ—There is another too.

SYL. DEI.—Which is the other one?

A'TREYI—Thereafter once the Bráhmana sage went to the river Tamasá to offer the midday prayer. There he saw that one out of a pair of herons was being shot by a hunter. He then uttered the divine words, of blameless composition, which suddenly manifested themselves to him and which took the form of the Anushtubh metre—

Thou shalt not attain rest, O fowler, for everlasting years, since thou hast killed one of the pair of the herons when maddened with passion.*

SYL. DEI.—Wonderful! A new revelation of metre different from that of the Veda.

A'TREYÎ—Then just at the time, the divine Brahmà, the procreator of beings, appearing before the revered sage to whom the Brahma in the form of speech had been revealed,

* Side meaning—Lord of Lakshmî (Râma), thou hast obtained

eye of genius will have its vision never obstructed; thou art the first poet.' With these words he vanished. Thereafter the venerable son of Prachetas (Vàlmiki) composed the history of Rámàyana, the first manifestation of Divine speech in that garb in the mortal world.

SYL. DEI.—Ah, then the world has been graced.

A'TREYÎ—Hence it was I said that there was a hindrance to our study.

SYL. DEI.—That is right.

A'TREYÎ—I have had rest, friend. Now tell me the way. to the hermitage of Agastya.

SYL. DEI.—Start, from here enter the Panchavatî and proceed on your way by the bank of the Godàvari.

A'TREYÎ—(*With tears.*) Can this be the penance forest ? this the Panchavatî, and this river too Godavari ? Is this mountain Prasravaṇa and thou Vàsantî, the nymph of the forest ?

SYL. DEI.—Every thing is as you mention it.

A'TREYÎ—Alas, child Jánakì.

This is the number of thy dear associates, the theme of your occasional talks, which now being seen actually presents thee to our view though existing only in name.

VA'SANTÎ—(*With alarm, to herself*). What, existing in name she said ! (*Aloud*) Revered lady, what great misfortune has befallen Queen Sìtà !

A'TREYI—Not only a great misfortune but with calumny too ! (*Whispers into her ear*) thus, thus.

VA'S.—Alas, what a cruel blow of fate !

A'TRE.—Friend, take heart, take heart.

VA'S.—Alas, dear friend, alas noble lady ! Such should be your lot ! Oh friend Ràma ! Or enough of you. Noble A'treyî, have you any intelligence as to what became of

the eminent descendants of Raghu were guided by Arundha-
ti and Vasishtha and the aged Queens were still alive ?

A'TRE.—The elderly persons were at the hermitage of Ṛshyasṛnga then. Now the sacrificial session lasting for twelve years has been concluded. Ṛshyasṛnga bade farewell to all the elders having duly honoured them. Then the revered Arundhatî said that she would not go to Ayodhyá destitute as it was then of her daughter-in-law. To this the mothers of Ràma gave their consent. And the venerable Vasishtha, in approval of the same, clearly declared that they would go to the hermitag of Vàlmiki and live there.

VA'S.—Now, how is the king engaged at present ?

A'TRE.—That king has commenced a horse sacrifice.

VA'S.—Oh, fie. He has married too ?

A'TRE.—Heaven forbid ! No, no.

VA'S.—Who then is his consort in the sacrifice ?

A'TRE.—A gold image of Sîtà.

VA'S.—How strange, oh !

Harder even than adamant and softer than a flower are the hearts of super-eminent persons: who can correctly guage them ?

A'TRE.—The sacrificial horse consecrated by Vàmadeva has been let loose and its guardians appointed according to the sacred rules. Chandraketu, the son of Lakshmana, initiated into the use of the heavenly weapons has been sent as their Commander accompanied by a force composed of the four divisions.

VA'S.—(*With tears of affection and wonder*) Even the son of Prince Lakshmana ! O mother, I have got new life now.

A'TRE.—About this time a Bràhmana threw the body of his dead son before the gate of the king's palace and beating his bosom loudly proclaimed an outrage upon the Bráh-

happen among the subjects, an aerial voice was heard at I at once.

A man of mixed class, S'ambûka by name, has been practising religious austerities on the earth; you ought to cut off his head, O Ràma; kill him and restore the Bráhmana to life.

As soon as he heard this, the lord of the earth, with a drawn sword in hand, ascended the aerial vehicle Pushpaka and began to move in all quarters and by-quarters in search of the Sûdra ascetic.

VA'S.—A smoke-inhaling ascetic named S'ambúka practises penance in this very Janasthâna. Can it be that noble Ráma may once more grace this forest ?

A'TRE.—Friend, I go now.

VA'S.—Revered A'treyi, be it so; but the day has far advanced.

The trees on the banks having nests of birds on them are honouring the Godávari with their flowers having their stems loosened by the heat and dropping down on account of the violent shaking caused by the itching elephants rubbing their temples against them, while the wood-peckers are scratching their barks in the shade and drawing out the insects with their beaks from them and flocks of wearied pigeons and the wild fowls are cooing.

(*They walk about and depart*).

END OF THE PURE VISHKAMBHAKA.

(*Enter Râma seated in his Pushpaka, his sword raised, with a feeling of compassion*).

RA'MA—

Oh right hand, strike the sword on the S'ûdra ascetic that the dead boy of the Bràhmana might revive; thou art a

back to life.

(*Enter a* HEAVENLY PERSON).

HEA. PER.—Victory, victory to the king.

When you who can grant protection even against Yama have been the punisher, that (Bràhmana) boy has revived while I am thus exalted. Behold in me S'ambûka bowing his head to your feet. Even death at the hands of the good leads to salvation.

RA'MA--Both the events please us. Do you then enjoy the reward of your austere penance.

May those luminous worlds, full of bliss, called the Vairajas, be thine for ever—the worlds where there are rejoicings and celestial pleasures and where there are also holy treasures.

S'A.—All this greatness is due to your favour only. Of what avail is penance here ? Or rather, my penance has done me a great service.

That you, the lord of beings and protector, who ought to be sought after in this world, have come here seeking me a poor *Vrs'ala*, having traversed hundreds of miles, is the favour of penance; or else where was the chance of your coming again from Ayodhyá to this Dandaka forest !

RA'MA—What, can this be Dandakà ? (*Casting a glance around*) How now,

Here of a lovely dark and there arid with their frightful extent, filling up the quarters at different places with the murmer of brooks and interspersed with holy places, hermitages, hills, rivers, valleys and woods—these are the tracts of the Dandaka-forest meeting my view, the sites of which have been familiar to me.

S'A.—This is Dandakà assuredly. While living here, your lordship, formerly verily.

RA'MA—This not only Dandaka, but Janasthàna also ?

S'A.—Certainly. These are, verily, the vast forests on the borders of Janasthàna stretching in the southern direction, the caverns of the mountains in which are crowded with the herds of wild and fierce ferocious animals and which cause the hair to stand on end.

Moreover,

In some places noiseless and calm, in others resounding with the frightful roar of beasts, here having wild fires enkindled by the breathings of hideous huge snakes and there having rivulets playing in the ravines, these are the skirting forsets wherein the thirsty lizards are drinking the sweat of monstrous serpents.

RA'MA—

I see Janasthàna, once the abode of Khara, and with it the past occurrences, as if they were happening now before my eyes. (*Looking all round* ; The princess of Videha was exceedingly fond of forest scenes; and these are those beatiful woods ! What can be more terrible than this ? (*With tears*).

" I will live with you in the fragrant forests " thus she said and did take delight in these: it was her love that was such !

A beloved person, even without doing any thing, removes sorrows by delights. Whoever has a beloved person, that is his indescribable treasure.

S'AMB.—Then enough of these which are painful to approach. May your noble self now see these peaceful and majestic middle forests which are surrounded by border-regions variegated with the soft beauty of the necks of peacocks screaming through passion, which are adorned with the clusters of young trees affording dark thick shade and dense-

their many branches murmuring as they stumble through the clusters of Jambû trees dark with their ripened wealth of berries.

Moreover,

Herein the growls of young bears linking in the caves swell with their echoes; and the cooling, pungent but fragrant odour of the exudations from the joints of the S'allaki trees broken and scattered about by the elephants spreads all round.

RA'MA—(*Checking his tears*) Friend, may thy path be favourable to you; mayest thou attain the path of gods that thou mayest reach the worlds of bless.

S'AMB —Having first saluted the sage Agastya, the ancient expounder of Brahma, I will enter the overlasting region.

RA'MA—

To-day I have seen again the very same forest wherein we formerly lived for a long time, both as hermits and householders, devoted to our proper duties and also tasting the flavour of worldly pleasures.

These are the very mountains with peacocks uttering their notes; these are the same forest sites with impassioned deer therein; and these too are the very same river-banks lined with the beautiful *Vanjula* creepers and the densely growing dark reeds.

And that mountain here which can be discerned from afar, looking like a line of clouds (or, which looks like although in the vicinity), that is Prasravan, where the Godavari flows by.

On the towering peak of this very mountain the king of Vultures had his residence; and at its foot we too lived happily in leafy huts, there, where the wood region is delightful on account of the singing birds warbling in it and the dark beauty of its trees being reflected in the water of the Godavari.

dear friend of my beloved.

Like dreadful venom which begins to operate after a long time with virulence; or like the infixed point of an arrow shaken off by some force (or, somehow when in motion), or like an ulcer with flesh overgrown, bursting in the vital part of the heart, my grief, being intensified, torments me afresh and distracts me.

Yet I will see these tracts, once so familiar to me. (*Observing carefully*) Oh, how the situation of the ground has changed ! For,

Where formerly there was the current of a river, there is now a sandy bank; the density and the thinness of trees have been exchanged; seen after a very long time, I think the forest to be a different one: but the situation of the mountains assures me that it is the same.

Oh, my love for the Panchavatî forcibly draws me to it though I wish to avoid it. (*Feelingly*)—

How can wicked Râma, after having destroyed his beloved, now alone visit that Panchavatî or go away without having honoured it, wherein he passed those days in her company as if in his own house, and with protracted talks upon his adventures in which he ever lived afterwards.

(*Enter* S'AMBÚKA).

S'AMB.—Victory to your Majesty ! My lord, the venerable Agastya, having heard of your near presence from me, sends you this message:—' The good Lopâmudra having made the auspicious preparations for your alighting from the heavenly car has been waiting for you; and with her all the sages too. You should, therefore, honour us with your visit. You can then go back to your country in the swift Pushpaka and be ready for the horse-sacrifice.

RA'MA—As the ene abl g comma d .

on account of his regard for the elders.

S'AMB.—See, see, my lord,

This is the mountain *Kraunchâvata* with its flights of crows sitting silently in the vast clumps of the bamboo trees resounding with the hootings of the flocks of owls in their rumbling bowery homes; upon this, frightened by the notes of the peacocks dancing about, the snakes coil round the higher branches of the old sandal trees.

Moreover,

These are the southern mountains with their peaks darkened by the clouds resting on their points, and with the waters of the Godávarî roaring and splashing in their caves; and these are the holy confluences of rivers with deep waters awful with the tumult of the waves rushing forth in wild confusion on account of their dashing against one another.

(*Exeunt omnes.*)

END OF ACT II.

Styled. 'The entrance into the Panchavatî.'

ACT III.

(*Enter* TWO RIVERS.)

ONE—Friend, Muralà, why do you look to be in a hurry?

MURALA'—Friend Tamasà, I am sent by Lopàmudrá, the wife of the venerable Agastya, to Godàvarî, the best of rivers, to deliver this message:—You know that after his abandonment of our daughter-in-law (Sîtà),

Rama's feeling of sorrow which does not break out on account of his gravity but which causes poignant pain inside is like a thing boiled in a closed pot.

In consequence of the long and continuous grief caused

spots in the Panchavatî which were the witnesses of his confidential sports in the company of his wife. While good Ràma is there we have to fear great risks of his straying from his nature at every step in his present condition owing to the violent agitation caused by his excessive and wide-reaching grief, though he is naturally firm-minded. O venerable Godavari, you should, therefore, watch him with care.

Do you then refresh the spirits of Ràma, every time he swoons, by the breezes from your waves, gently, gently urged forth, cool by the spray of water and wafting with them the odours of the lotus filaments.

TAMASÁ—This kindness is but worthy of her affection. But there is at hand to-day a radical means for restoring Ràma to life

MURALA'—How do you mean ?

TAMASA'—Listen. When formerly, as I hear, Lakshmaṇa returned from the skirt of the penance-grove of Válmiki having left her there, Queen Sîta, when she began to suffer from the pangs of travail, threw herself into the stream of the Ganges on account of the poignancy of the pain. Just there and then she gave birth to twin-sons. There she was attended upon by the divine Prithvî and Bhàgîrathî and taken to the nether world. The goddess Gangà entrusted the two boys when they had been weaned from the breast to the great sage Pràchetasa in person.

MURALA'—(*With astonishment*).

Even the adverse turn of fortune of such persons proves very wonderful since divine personages like these minister to their wants.

TAMASA'—Now the revered Bhàgîrathî, having heard from the lips of Sarayú of the expected visit of dear Ráma to Janasthàna in connection with the S'ambuka incident had the same apprehension which the revered L[illegible]pàmudrá d

of his capital, engaged in the various affairs conducive to the prosperity of the world, his internal distraction was checked. But as he is not so occupied now and has no other companion but his grief, his entrance into the Panchavati will be a serious calamity. How is Queen Sítà then to comfort Ràma ?

TAMASA'—Having this object in view the revered Bhàgîrathi said to her—Child Sita, born of the sacrificial ground, to-day is to be the ceremony of tying the auspicious knot corresponding to the twelfth year of the long lived Kus'a and Lava. Do thou, therefore, worship, with flowers collected with thy own hands, thy ancient father-in-law, the divine Sun, the progenitor of such extensive a race of royal sages taking its name after Manu, and the destroyer of sin. Through my favour even the sylvan deities shall not see thee moving on the earth, much less the mortals. To me also she said—Tamasá, child Jánakî has already a great affection for thee: be thou, therefore, her companion. I will, therefore, aot according to her bidding.

MURALA'—I too will communicate this account to the revered Lopámudrá. I think good Ràma has arrived too.

TAMASA'—There, having issned from a pool of the Godàvarî, is she,

The daughter of Janaka, her countenance charming by its pallid and emaciated cheeks and her loosened braids waving about, coming to the wood like the very image of pity or rather like the pain of separation incarnate.

MURALA'—This is she,

The terrible and long grief drying up the flower of her heart parches up her very pale and emaciated body like a beautyful sprout forcibly plucked off from its stem, as does the autumnal sun the innermost leaf of the Ketaka flower.

(They turn round and exeunt).

(*Enter* Sîtâ *engaged in gathering flowers, listening with pity and anxiety*).

Sîtâ'—Ah, I think it is my dear friend Vâsanti that speaks.

(*Again behind the Scenes*)

That young elephant, which was formerly reared by Queen Sîtâ by being fed, as he danced before her, with the tender leaves of the S'allakî tree gathered with her own hands—

Sîtâ'—What of him ?

(*Again behind the Scenes*).

That same elephant has been wantonly attacked and engaged by another powerful and wild elephant as he was sporting with his mate in the water.

Sîtâ'—(*In confusion, going forward a few steps*) Save, my lord, save that boy of mine. (*Gesticulating recollection, with dejection*). Alas, alas, ! Unfortunate that I am, the same words to which I had been familiar for a long time stand foremost on my lips at the sight of the Panchavatî. Alas, my lord ! (*She faints*).

(*Enter* Tamasa').

Tama.—Cheer up, child, cheer up.

(*Behind the Scenes*)

O sovereign of balloons, halt just here.

Sîtâ'—(*Having come back to her senses; with joy and trepidation*) Ah, whence is this sound of words, loud and deep like the rumbling of water-laden clouds which, filling up the cavities of my ears, at once inspires even me, an unlucky creature, with life !

Tamasa'—(*With tears of affection*) O child,

Why are you thus agitated and anxious at a sound indis-

it was my lord who spoke.

TAMASA'—I hear that the King of the Ikshwáku race has come to Janasthàna to punish, as the rumour goes, the S'ûdra ascetic.

SÎTA—I am glad to see that the King does not neglect his royal duties.

(*Behind the Scenes*).

These are the slopes of the mountain in the vicinity of the Godàvarî, abounding in rills and caverns, where even the trees and the deer were my relations and whereon I dwelt for a long time in the company of my beloved.

SÎTA'—(*Looking forth*) What ho ! It is my lord himself with a body emaciated, weak and pale like the disc of the moon at dawn, and recognisable by his natural grace and majesty. Revered Tamasá, support me. (*She falls into the arms of Tamasâ and faints*).

TAMASA'—Daughter, take heart.

(*Behind the Scenes*).

By this sight of the Panchavatî,

A gloom first envelopes me like a column of smoke of the fire of my grief concealed within but about to break out fiercely to-day.

O my dear Jánakí !

TAM.—This it is that was feared by the elders.

SÎTA'—(*Coming to herself*) Oh, how is this !

(*Again behind the Scenes*).

O Queen, my beloved companion during my residence in the Dandaka forest, and Princess of Videha ! (*Swoons*).

SÎTA'—Alas, alas ! Having called out to me, a cursed being, my lord has swooned, his dark lotus-eyes being closed. Alas, how he is stretched on the ground helplessly and with

of the world to life; for the touch of your hand is dear to him, and in it he takes delight.

SÎTA'—Come what may; I will act as your reverence says. (*Exit in haste*).

(*Then is discovered* RA'MA *fallen on the ground cheering and reviving being touched by* SÎTA' *in tears*).

SÎTA'—(*Somewhat rejoiced.*) I think the life of the three worlds has come back.

RA'MA—Oh joy, what can this be !

Can this be a shower of the balmy juice of the heavenly trees; or is this a sprinkling with the quintessence pressed out of the lunar rays; or is this the juice of the drug of immortality reanimating my scorched life, that is besprinkled over my heart !

Moreover,

This is certainly the same touch formerly experienced by me that at once revived and lulled my heart, and which now having quickly dispelled my swoon caused by grief benumbs my body again by its gladdening influence.

SÎTA'—(*Withdrawing, with trepidation and fear*) This much even is much for me at present.

RA'MA—(*Sitting up*) Can it be that I am favoured by the Queen Sîta in the kindness of her heart !

SÎTA'—Oh, fie, ! Will my lord now seek me ?

RA'MA—Well, let me see.

SÎTA'—Revered Tamasà, let us move away. If the King sees me he will be more angry with me for having approached him without leave.

TAM—O my child, by the favour of Bhâgirathî you are invisible even to the wood-nymphs.

SÎTA'—Ah, I remember it, it is so,

RA'MA—O dear Jânakî !

it was my lord who spoke.

TAMASA'—I hear that the King of the Ikshwáku race has come to Janasthàna to punish, as the rumour goes, the S'ûdra ascetic.

SÎTA—I am glad to see that the King does not neglect his royal duties.

(*Behind the Scenes*).

These are the slopes of the mountain in the vicinity of the Godàvarî, abounding in rills and caverns, where even the trees and the deer were my relations and whereon I dwelt for a long time in the company of my beloved.

SÎTA'—(*Looking forth*) What ho ! It is my lord himself with a body emaciated, weak and pale like the disc of the moon at dawn, and recognisable by his natural grace and majesty. Revered Tamasá, support me. (*She falls into the arms of Tamasâ and faints*).

TAMASA'—Daughter, take heart.

(*Behind the Scenes*).

By this sight of the Panchavatî,

A gloom first envelopes me like a column of smoke of the fire of my grief concealed within but about to break out fiercely to-day.

O my dear Jánaki !

TAM.—This it is that was feared by the elders.

SÎTA'—(*Coming to herself*) Oh, how is this !

(*Again behind the Scenes*).

O Queen, my beloved companion during my residence in the Dandaka forest, and Princess of Videha ! (*Swoons*).

SÎTA'—Alas, alas ! Having called out to me, a cursed being, my lord has swooned, his dark lotus-eyes being closed. Alas, how he is stret ched on the ground he ples ly and with

of the world to me, for the touch of your hand is dear to him, and in it he takes delight.

Sita'—Come what may; I will act as your reverence says. (*Exit in haste*).

(*Then is discovered* Ra'ma *fallen on the ground cheering and reviving being touched by* Sîta' *in tears*).

Sîta'—(*Somewhat rejoiced.*) I think the life of the three worlds has come back.

Ra'ma—Oh joy, what can this be !

Can this be a shower of the balmy juice of the heavenly trees; or is this a sprinkling with the quintessence pressed out of the lunar rays; or is this the juice of the drug of immortality reanimating my scorched life, that is besprinkled over my heart !

Moreover,

This is certainly the same touch formerly experienced by me that at once revived and lulled my heart, and which now having quickly dispelled my swoon caused by grief benumbs my body again by its gladdening influence.

Sîta'—(*Withdrawing, with trepidation and fear*). This much even is much for me at present.

Ra'ma—(*Sitting up*) Can it be that I am favoured by the Queen Sîta in the kindness of her heart !

Sîta'—Oh, fie, ! Will my lord now seek me ?

Ra'ma—Well, let me see.

Sîta'—Revered Tamasà, let us move away. If the King sees me he will be more angry with me for having approached him without leave.

Tam—O my child, by the favour of Bhâgîrathî you are invisible even to the wood-nymphs.

Sîta'—Ah, I remember it, it is so,

Ra'ma—O dear Jânakî !

woman, and whose sight it is not possible to obtain even in another life! I know his heart and he knows mine.

RA'MA—(*Looking all round, in despair*) Alas, there is nothing here.

SÎTA'—Venerable Tamasà, though he abandoned me without any cause in that way yet I know not what the feelings of my heart are when I see him in this plight.

TAMASA'—I know them, child, I know them.

Indifferent through despair, ruffled by harsh treatment, paralysed as it were on account of the sudden meeting in this long separation, oblivious of wrongs by its inherent goodness, and deeply affected by the touching words of your husband, your heart appears to melt with love as it were at this moment.

RA'MA—Queen,

Your touch, cooling and delightful through affection, as if it was your favour incarnate, still gladdens me; but where are you yourself, O delightful one?

SÍTA'—These are the mellifluous utterances of my lord, disclosing an unfathomable depth of affection and overflowing with delight, by hearing which I consider my existence as amply rewarded though I smart under the unjust banishment.

RA'MA—Or whence can my beloved be here! Surely this must be Râma's delusion readily caused by the constancy of his thoughts about her.

(*Behind the Scenes.*)

Oh, a great calamity! a great calamity (*Then is heard the first half of the stanza ' Whom* QUEEN SÍTA, *with handfuls &c.*)

RA'MA—(*With sympathy and eagerness*) What of him?

(*Again behind the Scenes*)

RA'MA—Where is he, where is that wicked one, that attacks the fondling of my dear wife, with his mate? (*He rises*).

(*Enter* VA'SANTÎ *in flurry*)

VA'S.—How, his Majesty Ráma!

SÎTA'—Ah, my dear friend Vàsantî!

VA'S.—Victory to your Majesty!

RA'MA—(*Eying her*) Holloa! Vásantî, my wife's dear companion!

VA'S.—Sire, make haste, make haste. Descend from here to the Godàvarî by the Sîtâtîrtha (stairs sacred to Sîtà) lying to the south of Jatàyu's peak and rescue the child of the Queen.

SÍTA'—Alas, father Jatàyu, dreary appears this Janasthána without you.

RA'MA—Oh, these allusions to past events cut my heart to its quick.

VA'S.—This way, my lord, this way.

SÎTA'—Revered lady, do you think even the sylvan deities do not see me?

TAMASA'—O child, the divine power of the goddess Mandàkinî surpasses that of all others; why do you entertain a doubt then?

SÎTA'—Let us follow them then. (*They then walk round*)

RA'MA—Revered Godâvarî, I bow to thee.

VA'S.—(*Observing*) Sire, rejoice at the victory won by the Queen's son with his mate.

RA'MA—Let my boy of long life ever triumph.

SÎTA'—Oh, my dear boy has turned out such.

RA'MA—O Queen, you are to be congratulated.

This you : s ... O fair-bodied one, now a subduer of rut-

RA'MA—Friend Vâsanti, see, see. Our dear son has even learnt the art of pleasing his mate.

Every time she finished the repast of the mouthfuls of lotus-stalks plucked off in sport he gave her trunkfuls of water scented with the blooming lotuses: he afterwards besprinkled her with the shower of spray from his trunk, and then as she rested he held over her, through affection, a lotus-leaf with a straight stalk as an umbrella.

SI'TA'—Revered Tamasâ, as for this boy he has grown so much; but I do not know how much those my sons, Kus'a and Lava, have grown by this time.

TAMA.—As this is, so they must be too.

SI'TA'—So unlucky am I that I suffer continual separation not only from my lord but also from my two sons.

TAMA.—This was fated.

SI'TA'—Or, why have I given birth to sons, since my lord did not kiss their clean lotus-like faces, such as they are, with their cheeks bright on account of their teeth, a little thin, white and tender, with a smile blooming on them, accompanied by sweet lisping, and decked with locks.

TAMA.—This will come to pass by the favour of the gods.

SI'TA'—Revered Tamasâ, my breasts are heaving and overflowing with milk as I am thus put in mind of my sons, and their father too is close by. I have thus become a worldly woman for a moment.

TAMA.—Needs this be said! A child is, indeed, the highest pitch of the excess of love; it is the strongest link that connects the parents.

A child is but the one knot of joy that unites the parents since in it is centered the affection of their hearts.

VA'S.—May your lordship see this way too.

Here, perched on the Kadamba tree, with his crest upraised and looking like a crown of gems, is shreaking in the company of his mate that peacock whom with new-fledged

RA'MA—Revel, my boy, revel.

SI'TA'—Do so.

RA'MA—

With a heart melting with affection do I remember you as a son, as my fair wife made you dance to the beatings of her tender (lit. sprout-like) hands, enhancing by the qcick and clever play of her eyebrows the beauty of her eyes rolled round in their lids as you moved circuitously.

Oh, even animals regard familiarity.

This *Kadamba* tree displaying a few flowers was reared by my beloved.

SI'TA'—(*Observing carefully*) Well has my lord recognised it!

RA'MA—

And the mountain-peacock seems to remember the Queen since he feels so merry here as in the company of a relative.

VA'S.—Please take your seat here, Sire.

(RA'MA *sits down*).

VA'S.—This is the same stone-slab situated in the middle of the plantain-grove where you used to lie down in the company of your beloved; and since, seated on this, Sítà gave grass to these deer they do not leave it.

RA'MA—I cannot bear to look at this even.

(*So he weeps and sits elsewhere*)

SI'TA'—Friend Vàsantí, what is this that you have done by showing this to my lord and to me! Alas, alas, ! My lord is the same; this is the very Panchavati forest; this is the same dear Vàsànti; these are the sites in the forest of the Godàvarí, the witnesses of our various confidential sports, quite unaltered; these are the same deer, birds and trees, whom we treated like our children; and I too am the same; and yet all this has ceased to exist as it were for me, a luck-

lovely like the petals of a blue lotus was ever new to us though seen at pleasure and continually; even he with his senses enfeebled, his complexion turned pale and his body emaciated through grief can now be recognised but with great difficulty as the same: and yet he is charming to the sight.

SITA'—I see it, friend, I see it.

TAMASA'—Enjoy the sight of your husband.

SITA'—Oh Destiny! Who had imagined even in a dream that he would be separated from me and I from him! I will, therefore, look, for a while, as much as my tears will allow, at my kind husband as if come from a second existence. (*So she remains gazine upon him*).

TAMASA'—(*Clasping her, with tears.*)

Pouring down tears of joy and grief that gush forth in floods; and wide-opened and dilated through vehement longing, your sight, like a stream of milk, charming by its excessive whiteness, seems to bathe the lord of your heart by shedding upon him a rain of affection.

VA'S.—

Let the trees dripping floral juice offer their oblation of flowers and fruits; let the sylvan zephyrs blow wafting the sweet odour of blooming lotuses; and let the birds with melodious voices incessantly pour forth their sweet songs; for here has King Ràma come again in person to this wood.

RA'MA—Come, dear Vàsanti; please sit down here.

VA'S.—(*Sitting, tearfully*) Sire, is prince Lakshmana well!

RA'MA—(*Not hearing it*).

When I see these trees, birds and fawns reared by the princess of Mithilá with water, wild rice and grass (respectively), offered with her own lotus-like hands, a certain emotion rises within me as if it were my heart liquified and capable of melting even a stone.

voice, regards Lakshmana's welfare only. So I think she is acquainted with the Sitá affair. (*Aloud*) Oh yes, my boy is all right.

VA'S.—(*Weeping*) My lord, what more can I say; you are ruthless.

SÎTA'—Friend Vásanti, why should you speak in this strain? My lord deserves kind treatment at the hands of all and particularly at my dear friend's.

VA'S—

You are my life, you are my second heart; you are the moonlight to my eyes and the ambrosia to my limbs—You flattered your guileless wife with hundreds of such loving expressions, and *her* you—or peace! Why talk more of this! (*She faints*).

TAMASA'—It is but natural that she should thus break off in her speech and faint.

RA'MA—Take courage, friend, take courage.

VA'S.—(*Coming to herself*) Why then was this unworthy act done by your lordship?

SITA'—Desist, Vàsanti, desist from this.

RA'MA—Because people would not bear it.

VA'S.—For what reason?

RA'MA—They themselves know something.

TAMA.—The rebuke comes too late.

VA'S.—O you hard-hearted one, fame is dear to you, as I hear; but what infamy, I ask, can be more dreadful than this? What became of the fawn-eyed maid in the wilderness? Tell me, my lord—what do you think of her fate?

SÎTA'—You yourself, dear Vásanti, are hard-hearted and ruthless, since you thus inflame my lord already burning with grief.

TAMA.—It is her affection and grief that speak thus.

destroyed by beasts of prey.

SÎTA'—I *am*, my lord, here I am.

RA'MA—Oh, my dear Jànaki !

SÎTA'—Alas ! alas ! my lord is weeping bitterly as if h is another man.

TAMASA.—Child, this is but natural. People under affliction must give vent to their grief.

When a tank is full to the brim an outlet is the only remedy. When the mind is tossed by sorrow it is sustained only by lamentations.

This is especially the case with dear Ráma to whom life has been exceedingly painful in many ways.

With an attentive mind he has to govern this world according to the rules of administration; his grief for his dear wife withers his body as heat does a flower; having himself abandoned her he cannot disburden his mind by lamentation but to-day he can breathe a sigh of relief and thus lamentation is, indeed, a gain to him.

RA'MA—What misery, Oh !

My heart breaks under its heavy anguish but does not go into twain; my languid frame falls a victim to swoons but leaves not consciousness; the inwardly consuming fire inflames my body but reduces it not to ashes; Fate strikes cutting at my vitals but parts not life asunder.

SÎTA'—Your state is such.

RA'MA—O ye citizens and countrymen !

Verily you did not approve of the Queen's staying in my house and therefore I abandoned her in a forest like straw nor did I mourn her loss. But the various objects of long familiarity move me; and so being helpless, I weep to-day please forgive me.

VA'S.—(*To herself*) His excess of grief has reached its

It is the twelfth year since the world was bereft of Sîtá, her very name has been blotted out; and yet it is not that Ráma has ceased to exist.

S'TA'—These words of my lord make me faint.

TAMA.—Just so, my child.

So full of affection and yet terrible with grief, these cannot be highly gratifying words; these are the showers of honey that pour upon you but mixed with (burning) poison.

RA'MA—O Vàsantî, have I not, indeed,

Borne the dart of sorrow in my heart causing poignant pain and corroding the vital parts, like a red hot javelin driven athwart into my breast or the venomous bite of a serpent?

SÎTA'—Thus have I, luckless that I am, again become a source of affliction to my lord!

RA'MA—Though I have thus manned my heart so that it should remain perfectly at rest yet the agitation now caused in me at the sight of the various dear and familiar objects is quite irresistible.

Whichever effort I somehow put forth to check the outburst of the sentiment of grief set in wild commotion, undermining that, some strange emotion forcibly overpowers me as the flood of water rushing with irresistible fury does a dam of sand.

SÎTA'—My heart is somehow bewildered, its own sorrows being forgotten, on account of the stirring of my lord's grief, the fury of which is irresistible and terrible.

VA'S—(*To herself*) His lordship has got into a painful condition. I will, therefore, divert him. (*Aloud*) Let my lord honour these spots of Janasthána of long familiarity, by a look at them.

RA'MA—Just as you say. (*With these words he rises and walks round*).

your eyes directed towards her path when she tarried long on the sanday-bank of the Godávarí, dallying with the swans and when as she returned she saw that you were somewhat out of temper, through timidity she folded her hands in submission, which looked as graceful as a lotus-bud.

SITA'—You are cruel, Vàsanti, you are cruel; since by thus constantly shaking the dart (of grief) thrust deep into the vital part of the heart you torture me, unlucky woman, and my lord, again and again.

RA'MA—O ruthless Jánakí, you appear to be present here and there but you do not take compassion on me.

Alas, alas, my Queen! My heart bursts; the frame of my body falls to pieces; I deem the world a void: I burn from within with an ever-consuming flame; my inward soul, afflicted and agonising, sinks into impenetrable darkness; and a universal stupor paralyses all my senses; what am I, an ill-starred being, to do?

(*Faints*)

SÎTA'—Woe, woe! My lord has swooned again.

VA'S.—Compose yourself, my lord, compose yourself.

SÎTA'—My lord, on account of me, a cursed soul, you, whose life has been a blessing to the whole world of the living, again and again get into this state, terrible by its endangering your life. Oh I am done up.

TAMA.—Child, be calm, be calm. The touch of your hand again is the only remedy for reviving Ràma.

VA'S.—How does he not recover yet! O my dear friend Sità, where are you? Restore the lord of your life.

(SÎTA' *hurriedly approaches* RA'MA *and touches him on the heart and the forehead*).

VA'S.—O joy, dear Ràma has regained consciousness.

brings on an insensibility of a different nature, due to joy.

(*His eyes still closed in felicity*) Dear Vásantî, fortune now smiles upon you.

VÁS.—How, my lord ?

RA'MA—Friend, what else; Jànakî is again with me.

VA'S.—Ah, my lord, where is she ?

RA'MA—(*shows that he experiences her felicitous touch*). Lo, here is she before me.

VA'S.—Alas, my lord, why do you burn me; luckless that I am, with these ravings cutting me to the quick when I have been already consumed by the fire of grief ?

SÎTA—I wish to withdraw. But then this my hand, which is perspiring and lying about helplessly and which trembles continuously, refuses, as it were, to obey me, being as if held fast by adamantine glue by the touch of my lord which is gladdening and refreshing on account of long attachment and which at once dispels my torment though long and agonising.

RA'MA—Friend, how can you talk of ravings ?

The hand which, bearing the *marriage-bracelet*, was formerly seized by me at the time of the nuptial rite, and which had been long familiar to me by its touches to be had at will and cooling like nectar,

SÎTA'—My lord, you are now just the same again.

RA'MA—That same hand of her, refreshing like a mass of snow and resembling a tender *Lavali* sprout have I obtained now.

(*With these words he grasps it*).

SÎTA'—Oh, fie, fie ! Infatuated by the touch of my lord I have surely committed a blunder.

RA'MA—Friend Vàsantî, joy has paralysed my senses; excitement has overpowered me; do you, therefore, hold her.

also turned heavy, shaking and perspiring.

SÎTA'—Alas, alas! With his eyes now whirling, now fixed, now stupified and now rolling about, he is not yet able to compose himself.

TAMASA'—(*Looking at* SÎTA' *with affection and a smile of curiosity*).

By the pleasurable sensation caused by the touch of her beloved lord, my dear child is covered with perspiration, with her hair standing on end and bodily frame trembling; thus resembling the twig of a Kadamba tree, with buds shooting out, shaken by the breeze and besprinkled by the new shower.

SÎTA'—(*To herself*) Ah, having thus lost control over my heart I am ashamed in the presence of Tamasà: what will be her thoughts to behold this repudiation and yet such an affection on my part!

RA'MA—(*Casting a glance all round*) Ha, what! She is surely not here. You, heartless Sîtá!

SÎTA'—Really I am heartless, since I yet live though I behold you in this plight.

RA'MA—Where are you, my Queen! Take compassion on me. It does not behove you to abandon me in such a state.

SÎTA'—O my lord, this is the reverse of the truth.

VA'S.—Have mercy on me, my lord. By your own uncommon fortitude compose your heart whose delusion has gone to its excess. Whence could my dear friend be here?

RA'MA—Clearly she is not here. How else could even Vásanti fail to see her. Could this, indeed, be a dream? But then I am not asleep. How could Ráma get sleep? All things considered, this must be his reverence Delusion, created by my various fancies, that again and again pursues me hard.

This is the iron-chariot of Ràvana shattered by Jatàyu; and yonder are the goblin-faced mules (now) remaining only in skeletons; here it was that your foe cut off the wings of Jatàyu from their roots and then jumped into the sky bearing with him Sitá struggling for liberty, looking like a cloud with lightning flashing within.

SÎTA'—(*With alarm*) My lord, father (Jatàyu) is being slain, and I, too, am carried off. Help, help.

RA'MA—(*Rising in haste*) Thou wretch, the robber of Sitá, and of my father's life, where canst thou escape?

VA'S.—O my lord, the destructive comet to the race of the demons, is there yet scope for your wrath?

SÎTA'—Ah, I too was out of my wits.

RA'MA—Quite of a different sort is my present calamity!

That (my first) separation from my fair-eyed beloved, which, owing to the existence of means, afforded constant diversion, aud gave rise to the sentiment of wonder in the world by the conflicts between the warriors, was to be terminated at the destruction of the enemy: but how is this separation to be borne silently which is endless and also irremediable?

SÎTA'—This separation endless! Alas, I am undone, ill-starred that I am.

RA'MA—Oh misfortune!

Where are you, my darling, at a place where my friendship with the lord of monkeys avails not; where the valour of the monkeys is of no use; where even the intellect of Jàmbavat comes to naught; to which even the son of Wind can have no access; to which Nala, the son of Vis'vakarman, too, cannot open a path and which is inaccessible even to the shafts of the son of Sumitrá?

SÎTA'—I set a high value on that my former separation.

RA'MA—Dear Vàsantî, Ràma's seeing his friends at pre-

revered Bhagirathi let us go too to celebrate with her the auspicious birth-day rites of the long living Kus'a and Lava.

SÎTA'—Revered one, be pleased. Let me behold, even for a moment, the person whose sight it is not easy to obtain.

RA'MA—I have now an associate in my performance of the As'vamedha,

SÎTA'—(*With agitation*) Who, my lord?

RA'MA—A gold image of Sîtà.

SÎTA'—(*Breathing a sigh of relief, tearfully*). My lord, you are yourself now. Oh, now my lord has extracted the dart of shame arising from my repudiation.

RA'MA—I will divert my eyes smeared with tears just by looking at it.

SÎTA'—Blessed is she who is thus honoured by my lord, and who, diverting him has become the stay of hope of the world of mortals.

TAM.—(*Embracing her with a smile and tears of affection*) O my dear child, you have thus sung your own praise.

SÎTA'—(*Casts down her face with a blush and to herself*) Oh, the revered Tamasà laughs at me.

VA'S—This meeting is a great favour upon me. Let your departure now be such as to cause no hindrance in your undertakings.

SÎTA'—Vásantî is now acting adversely towards me.

TAM.—Come, child; let us go.

SÎTA—(*Sorrowfully*) Let us do so.

TAM.—Or rather how can you go away; you

Who cannot withdraw even with heart-rending efforts, your eyes which are riveted, as it were, upon your lord, and are dilated through the desire of seeing him.

SÎTA'—My repeated bow to the lotus-like feet of my lord, a sight of which is obtained with extraordinary merit. (*She swoons*).

TAMASA'—How wonderful the variety of incidents!

The one sentiment of pathos, divided by a diversity of causes, undergoes different variations, as water assumes the different conditions of eddies, bubblus and waves, and it is all, neverthless, but water.

RA'MA—O prince of balloons, come here.

(*All rise.*)

TAM. & VA'S.—(*To* SITA' and RA'MA *respectively*)

May the Earth, the divine river (Ganges) together with divinities like ourselver, that mighty preceptor, the originator of metres, and the sage Vasishtha, too, accompained by Arundhâtî, grant you blessings that you may attain the highest good !

(*Exeunt omnes.*)

END OF ACT III.

ACT IV.

(*Enter* TWO ASCETIC BOYS)

FIRST—Sandhátaki, behold the beauty which the venerable Vàlmiki's hermitage presents to-day on account of the numerous guests that have arrived and the special preparations that are being made in their honour. For,

The deer of the penance-grove drinks to his satisfaction the warm and savoury scum of the boiled rice after his mate that has recently brought forth young has drunk of it; while there is diffused all round the aroma of boiling vegetables mixed with jujube fruits, followed gently by the spreading fragrance of the cooked rice mixed with ghee.

SAU.—Welcome are the grey-bearded folks of various descriptions who have been the cause of this special holiday.

FIRST—(*Smiling*) There must be some unusual reason

the queens of the great king Das'aratha, with Arundhati at their head. How do you thus prattle then ?

SAU.—Oh, Vasishtha !

DAN.—Yes, he.

SAU.—I, however, thought he was a tiger or a wolf.

DAN.—What disrespectful language this !

SAU.—Since as soon as he came he greedily feasted upon that poor tawny calf.

DAN.—In acceptnce of the holy text—The *Madhuparka* (an offering of curds &c. mixed with honey) should be accompanied with a dish of flesh-meat—householders offer a heifer, a big bull or a goat to a S'rotriya (a learned Bráhmana) coming as a guest. And the writers on holy law enjoin this duty.

SAU.—Oh, you are caught.

EAND.—How so ?

SAU.—For, when the worshipful Vasishtha arrived the heifer was slaughtered. But to-day when the royal sage Janaka came the revered Vàlmiki offered the Madhuparka with simple curds and honey, while he let off the heifer.

DAN.—The holy sages prescrible this mode of reception only in the case of those who have not abstained from flesh; but the revered Janaka has abstained from flesh.

SAU.—For what reason !

DAN.—The moment he heard of the sad calamity that overtook Qeen Sítà, he took to the life of an anchorite and it is some years since he has been practising religious austerities in the penance-grove of Chandradvípa.

SAU.—Why then has he come here?

DAN.—To pay a visit to the revered Vàlmiki, his old and intimate friend.

SAU.—Has he had an interview with his kinsmen to-day

SAU.—Just as these old folks have met together so let us too join our comrades and enjoy this joyous holiday by, playing together. (*So they turn round*).

DAN.—This is the aged royal sage Janaka, an expounder of Brahma, who, having paid his respects to the revered Vâlmiki and Vasishtha has now sat down at the root of a tree outside the hermitage; he,

Who has been consumed by the (fire of) grief, for Sîta abiding in his heart, like an old tree with fire spreading within.

(*Exeunt Both*)

END of mixed VIS'KAMBHAKA.

(*Enter* JANAKA)

JANAKA :—

My grief caused by that serious, bitter, heart-piercing and painful calamity which befell my child, intense and continuous, does not cease even after a long time but, as if fresh, keeps on cutting my vitals, like a keen, sharp-toothed and new saw.

What a hard luck ! My accursed body with its vital fluids sapped by old age, unbearable grief and still more by such penances as Paràka, Sàntapana and others, and thus deprived of its support, does not fall yet. The sages hold that those who commit suicide are condemned to those worlds where no sun shines and which are shrouded in eternal darkness. Though many a year has elapsed the agonising emotion of grief which is clearly felt every moment on account of my constant brooding over it does not cease as if ever new. O child, Sîtà, sprung from holy ground, such has been your doom that I cannot even give free vent to my tears through shame. Alas, daughter,

I remember your lotus-like face, when a child, with its irregular weepings or smiles, with a few tender budding teeth shining therein and with its faltering, incoherent and

holy fire, the sages, Vasishtha's wife and Gangà, nay, even the divine Sun, the progenitor of Raghu's race, himself, knew; whom you brought forth as the goddess of speech did learning; and who herself was of divine rank like any of the preceding?

(*Behind the Scenes.*)

This way, this way, your reverence and great Queen.

JANAKA—(*Looking*) Oh, here comes Arundhatî, the way being shown by Gṛsti. (*Rising*) But whom did he address as great Queen'! (*Observing carefully*) Ah, ah,! How is it that she is my dear friend Kausalyá, the lawfully wedded wife of the great king, Das'aratha? Who can recognise her as the same!

She was like the goddess of wealth in the palace of Das'aratha; or why use a comparison, the goddess of wealth herself. But alas, Oh pity! She is altogether changed in obedience to the will of fate, looking like some embodiment of grief. Oh sad end!

This is another accursed change of conditions.

The sight of that very person, who was, in former days, a festivity incarnate to me, is now as unbearable as salt applied to a sore.

(*Then enter* ARUNDHATÎ, KAUSALYA' *and* KANCHUKI).

ARUN.—I say it was the advice of your preceptor that you should go in person and see Janaka. I too was sent with the same object. What means then this hesitation on your part at every step?

KANCH.—Queen, I request you to calm yourself and act according to the revered Vasishtha's behest.

KAU.—Since I have to see the king of Mithilà at such a time, all my griefs thicken upon me simultaneously. I am unable to com ose my heart the ties of which are sh t r d

a thousand streams.

KAU.—How can we, indeed, show our face to the royal sage when such a fate has over-taken our dear daugther-in-law.

ARUND.—

This is your noble kinsman, the upholder of the Janaka family, to whom the sage Yájnavalkya taught the whole of the sacred lore.

KA'U.—This is the royal sage, the delight of the great king's heart and the father of my dear daughter-in-law. Alas, alas! I am carried back to those days which afforded unmixed pleasure. O Destiny! All that is no more.

JANAKA—(*Approaching*) Revered Arundhati, Janaka, of Videha, bows to you.

With my head bent low to the surface of the earth I bow to your reverence, as to the divine Ushas, adorable to the world and the source of blessings to the three worlds, you by whom your husband, though a repository of holy lustre, and though the most to be revered of even the primeval sages, regards himself as purified.

ARUN.—May the Supreme light be manifest to thee. May the God that blazes and stands beyond the reach of darkness purify thee.

JAN.—Noble Gṛshti, is it all well with the mother of the Protector of men?

KANCH.—(*To himself*). We have been unsparingly and very bitterly reproached. (*Aloud*) Royal sage, it does not behove you to afflict the Queen who has been already exceedingly grieved and who, in her anger for this very incident, has long avoided the sight of the moonlike face of dear Ràma. It was surely some lamentable misfortnne of Râma. For, hearing that some dreadful slander was spreading everywhere among the citizens and the country-folk, who, being mean-minded, would not believe in the purification by fire,

mob raving like this.

ARUN.—(*Sorrowfully*). Exactly so. To speak of fire in connection with our dear child is an insult. The word Sîtà speaks enough. Alas daughter!

Whether thou art to me a child or a pupil, be that as it may; the super-eminence of thy purity consolidates my affection for thee; thy childhood or womanhood is not the consideration; verily thou art adorable to the (three) worlds: in the case of, (or, with) the virtuous merits are the object of reverence; neither their sex nor age.

KAU.—Oh, my agonies revive. (*She faints.*)

JAN.—Oh misery, what is this!

ARUN.—Royal sage, what else conld it be?

That king, that happiness, that knot of children, and those days—all this stood before her mind's eye at the sight of you, her friend, in the hour of this terrible calamity; and then she fainted: for the heart of matrons is as tender as a flower.

JAN.—Alas, alas! I have become cruel in every way since I do not receive affectionately the beloved wife of my dear friend, seen after a long time.

He was a desirable connection, a dear friend, the very heart, joy in a visible form; nay, the entire fruit of existence, my body, my soul, or any other thing more precious than this: what was not the noble and great king Dasaratha to me!

Alas, this is that very Kansalyà!

Whenever there was any serious discord in private between the hnsband and wife, I was the person to whom they severally communicated their complaints, and then their pacification or exasperation was a matter resting with me. But enough of these recollections, since overpowering the heart they burn me.

ARUN.—Oh hard luck! Her heart ha become motionless.

in his gourd.)

KANCH.—

Fortune, having at first, like a well-disposed friend, manifested an unmixed favourableness, but again becoming terrible by the sudden reverse, intensifies, alas, the anguish of the mind.

KAU.—(*Recovering*) O child Jánaki, where are you ! I remember that engaging lotus-like countenance of yours graced solely with the singular beauty imparted by marriage and with a pure smile playing upon it. Brighten my lap once more, dear child, with your limbs lovely like glittering moon-light. The great King would always say—This is the daughter-in-law of our mighty ancestors of the race of Raghu, but as Janaka's daughter she is only a daughter to us.

KANCH.—It was as the Queen says.

Though the King had five chidren, the enemy of Subàhu (Ràma) was his special favourite; and of his four daughters-in-law Sîtà was as dear to him as his daughter S'ántá.

JAN.—O dear friend, great king Das'aratha, thus did you attract the heart in every way ! How can I forget you ?

It is customary for the parents of the bride to honour the kinsmen of their son-in-law; but in our connection your respectful treatment of me was a reversal of that order; you who were such are snatched away by Death, as also that cause of our connection: fie upon the life of me, a sinful wretch, in the horrible hell of this world.

KAU.—Dear Jánakî, what am I to do ! My cursed life is firmly fastened with an indelible adamantine glue and will not leave me.

ARUN.—Take consolation, Princess; you should also in the mean while stop your tears. More-over don't you remember what your family preceptor said at the hermitage of Rs'ya n ga, that what was fated to hap en took place but

light.

Let not doubt be entertained with regard to the utterances of Bráhmanas to whom the Supreme light has been revealed. Good luck resides in their speech. They utter not words of false import.

(*A confused noise behind the scenes; all listen*).

JAN.—Oh, to-day being a holiday on account of the arrival of the distinguished guests, it is the youngsters at school that are making a row being briskly at play.

KAU.—How easily is happiness attained in childhood! (*Observing*) Hollo! who is this boy in their midst that delights my eyes with his limbs firm, lovely, and tender, that disclose the grace of dear Ráma.

ARUN.—(*Aside, with tears of joy*) This must be that secret, the very nectar to my ears, communicated to me by Bhàgirathî. But I do not know which of the two, Kus'a and Lava, of long life that boy is. (*Aloud.*)

Of a lovely dark like the petals of a blue lotus, decked with forelocks, of pure grace, embellishing, as it were, with beauty the assemblage of boys, and appearing like my dear Ráma once more restored to childhood, who may this be that being seen all at once delights my eyes as with nectareous collyrium?

KAN.—I think the boy must undoubtedly be of Kshatriya extraction in a student's stage of life.

JAN.—It is just so. For,

He has on his back a pair of quivers, the feathers of the arrows in which reach his crest; his breast has the tiny holy mark of sacred ashes; he wears the *Ruru* skin; his lower garment dyed with red madder is held fast by a girdle of Murvà grass; and in one hand he has a bow with a rosary of Rudràkshas, in the other a *pippala* staff.

Revered Arundhatî, what is your guess; where may he

also to the boy that some elderly persons here wish to see him.

KANCH.—As your lordship commands. [*Exit.*

KAU.—What think you? That he will come being thus addressed?

JAN.—Can noble conduct belie such grace of form?

KAU.—(*Observing*) How wonderful! Having with modesty listened to the words of Gṛshti and dismissed the boys of the ascetics that boy has already started hitherwards.

JAN.—(*Eying him for a long time*) Oh this is something wonderful!

There is in him an excess of noble qualities mellowed by modesty and innocense common to childhood, an excellence that can be marked by the discerning and not by the vulgar. This feeling of rapture (rising within me) forcibly possesses my mind, just as a tiny piece of the loadstone does iron.

LAVA.—(*Entering*). How shall I, of my own motion, address my salutation to these persons whose names, rank and family I do not know, although they command my respect. (*Deliberating*) This mode of address is unobjectionable, as the elders say. (*Approaches respectfully*). Here Lava bows his head to you all in succession.

ARUN. and JAN.—Blessed boy, may you live long.

KAU.—Dear child, live long.

ARUN.—Come here, dear boy. (*Seating* Lava *on her lap, to herself*) Not alone my lap has been filled up but also the cherished desire of my heart has been fulfilled after a long time.

KAU.—Dear child, come here too. (*Taking him on her lap*) Oh wonder! He resembles dear Ráma not only by his bodily frame that has the dusky bright of a garland of blue lotuses a little opened, but also by his voice very deep like the note of a royal swan whose throat has been rendered

him carefully and with tears of emotion) Royal sage, d you not see; if his face be closely observed it bears a re semblance to the moon-like face of our daughter Sîtá?

JAN.—I see it, dear friend, I see it.

KAU.—Oh ! My mind, as if frenzied, suggests me some thing like this.

JAN.—

In this child clearly appear to be perfecty mirrored in their entirety the same form and the same splendour of my dear daughtér and the eminent descendant of Reghu (Ram'a); also the same voice, that same natural modesty and also the same awe-inspiring majesty. Alas, Destiny how does my mind, being agitated, run along wild paths !

KAU.—Dear child, have you a mother; do you remember your father ?

LAVA.—No, no.

KAU.—To whom do you belong then ?

LAVA.—To the revered Vàlmikî.

KAU.—My dear boy, tell all that is proper to be told.

LAVA.—I know but this much.

(*Behind the Scenes.*)

Ye soldiers, here this prince Chandraketu commands you that no one shall transgress the bounds of the hermitage.

ARUN. & JAN.—Ah, Prince Chandraketu has arrived on account of his being the guardian of the Sacrificial horse and we shall see him this day. Oh lucky day !

KAU.—'The son of Lakshmana commands' these are words sweet as nectar that I hear.

LAVA—Noble sir, who is this Chandraketu, may I ask ?

JAN—You know Rama and Lakshmaṇa, the sons of Das'aratha.

LAVA—These two are the very heroes of the Ramayana;

LAVA—The son of Urmilá then and the grandson of the royal sage, king of Mithilá.

ARUND.—(*Smilingly*) Oh the boy has shown his deep acquaintance with the story.

JAN.—(*Reflecting*) If you are so conversant with that history, then tell us, we ask you, what the names of the children of those sons of Dásaratha are and born of what mother each.

LAVA—This chapter of the story has not been heard by us or by any one else before.

JAN.—What, has the poet not yet written that portion ?

LAVA—He has, but has not yet published it. Part of it has been composed as a separate work being full of sentiment, and adapted to theatrical exhibition. That composition written with his own hand, he has sent to the venerable sage Bharata, the writer of aphorisms on Music.

JAN.—With what object ?

LAVA—That the revered sage, it is said, may have it performed on the stage by the heavenly nymphs..

JAN.—All this has the deepest interest for us.

LAVA—Great is the interest which the revered Válmiki has evinced in that work. For he sent the manuscript to the hermitage of Bharata by some pupils and my brother was despatched, bow in hand, as their escort to ward off any casualty.

KAU.—Child, have you a brother too ?

LAVA—Yes, the noble Ku'sa.

KAU.—He must be your senior, as your words show.

LAVA—Exactly. He is, indeed, elder by order of birth.

JAN.—What, are you, of long life, twins ?

LAVA—Quite so.

of the people.

KAU.—Alas child, with a countenance lovely as the moon, what a calamity, the wicked pastime of fate, suddenly overtook the blossom of your body, forlorn and alone!

JAN.—Ah daughter,

Having experienced that insult and the dreadful forest, as also those pains at the time of labour, surely you must have often remembered me as your protector, in your fright, as the eaters-of-raw-meat thronged round you from all sides.

LAVA—(*To Arundhati*) Noble lady, who are these two?

ARUN.—This is Kausalyâ, and this Janaka.

LAVA—(*Surveys them with reverence, sorrow and wonder*).

JAN.—Oh the cruelty of the wicked citizens! Oh the rashness of king Ràma!

As I have been long brooding over this terrible blow of the thunderbolt in the form of this calamity, it is now time for my wrath to burst forth into a flame, with bow or with curse.

KAU.—(*With dismay and trepidation*) Help, help, revered lady; pacify the angry royal sage.

LAVA—Such is mostly the state of mind of the high-minded who have received an insult.

ARUN.—King, Ráma is your son; and the poor subjects must be protected.

JAN.—But no, peace be with either of them as far as Ráma is concerned; for he is my treasure in the form of a son; while the town-people are chiefly composed of Bráhmanas, children, old and decrepit persons and women.

(*Enter*)

BOYS (*in excitement*)—Friend, we have heard of a certain animal which they call a horse in the country; the same we have seen with our eyes to-day.

LAVA—They speak of the 'horse' in treatises on zoology and warfare; tell me then how it looks.

it eats grass and throws out balls of dung each as big as a mango : but why describe it thus ! It is going farther and farther off ; come, come ; let us follow it up.

(*With these words they pull him by his deer's skin and hands.*)

LAVA—(*With curiosity, hesitation and modesty*) Noble sirs, look here, they are dragging me away. (*He runs with haste.*)

ARUN. & JAN.—May our dear child satisfy his curiosity.

KAU.—Revered lady, I feel I shall not live if the boy be out my sight (*i. e.* without his company); let us, therefore, go to another spot and see the boy as he goes. Long may he live !

ARUN.—Quick of foot the nimble boy has gone far already; how is he to be seen !

KANCH.—(*Entering*) The revered Válmiki says that your honours will know it at the proper time.

JAN.—This is something extremely mysterious; Revered Arundhatî, friend Kausalyà, noble Gṛshti, let us go ourselves and see his reverence Pràchetasa. (*Exeunt the* ELDERS).

(*Enter*).

THE BOYS—Behold, Prince, that wonderful object.

LAVA—I see it and know what it is. Surely it is a sacrificial horse.

BOYS—How do you know that ?

LÁVA—You fools, surely you must have read it also in the chapter (on horse-sacrifices). Don't you see that the guards are cuirassiers, lancers and quiver-bearers numbering a hundred in each division. This army appears mostly to consist of such troops. If you do not believe me, go and ask them.

BOYS—Hollo, soldiers, why does this horse roam about thus guarded ?

(*Behind the scenes*)

This horse, this banner, or rather, this war-cry, belongs to the one supreme hero of the seven worlds, the destroyer of the race of Râvana.

LAVA—(*With an air of disdain*) Ah, these words are exciting.

BOYS—What is to be said ! the Prince is clever, indeed !

LAVA—Hollow ! ho ! Are there no Kshatriyas in the world that you should proclaim thus ?

(*Behind the scenes*).

Ah, whence can there be Kshatriyas (worthy of the name) as compared to the great king !

LAVA—Fie upon you impudent babblers !

If they (the Kshatriyas) are, they do exist; but what means this threatening proclamation ! Or rather, why utter these words ! Here I carry off that (boasted) banner of yours.

Hollo comrades, surround the horse and drive it (home ward) with clods of earth. Let the poor thing graze among the roebucks.

(*Enter a man full of haughty pride*)

MAN.—A truce to this rashness. What is it that thou hast said? These battalians of armed men are stern and merciless; they brook not an insolent word even from a child. Prince Chandraketu is a destroyer of his foes. Therefore make off quickly by this thick row of trees ere he arrives whose heart has been attracted by the sight of these wonderful forests.

BOYS—Prince, have done with the horse. The lines of soldiers with flashing weapons threaten you, while the hermitage is far away. Come, therefore, let us scamper off, bounding like the deer.

LAVA—(*Smiling*) What, their weapons are flashing you

ing forth a terrific, deep and hoarse sound (like the grinding of the teeth) resemble by its frightful cavity the gaping of the horrible (lit. machine-like) month of the god of death, grinning when about to make a meal of the world.

(*All walk on in proper order and depart.*)

END OF ACT IV.

ACT V.

Ye soldiers, succour has, indeed, come to us now.

Verily, here comes Chandraketu, on hearing of our fight, in his speeding chariot drawn by the fleet steeds which are galloping being urged on by Sumantra, with his flagstaff of the Kovidára wood shaking by the jolting (of the car).

(*Enter in a chariot driven by* SUMANTRA, CHANDRAKETU, *bow-in-hand and with a feeling of joy and hurry mingled with wonder*).

CHAN—Noble Sumantra, see, see,

Here is the warrior-boy, of unkonwn extraction, with his beautiful countenance glowing with slight anger, and his five locks all in a flutter, being in the van of battle, showering on the troops a hail-storm of arrows from his bow the points of which are ever resounding with its twang.

Wonderful, wonderful !

The ascetic—boy rouses my curiosity, as he stands there, single-handed, like some new and still uknown scion of Raghu's race, in the midst of the body of the troops, scattering in all directions thousands of shafts glowing as they cleave, with a terrible clash, the temple-joints of the elephants.

SUMANTRA—Long-lived one,

As I behold the boy who far outdoes the prowess alike of the gods and of the demons, and possesses similar features,

For, this boy, unaided as he is, is surrounded by our forces wielding various weapons in their sturdy and huge hands, which flash forth on the scene of the raging battle, with their chariots resounding with the jingle of gold bells and with their cloud-like elephants raining down showers of rut.

SUM—Prince, of what avail are these against him even when united; what then would be their condition if they were disbanded.

CHAND.—Make haste, noble one, make haste. Terrible is the havoc that he has commenced among our followers-For,

Sending forth the twang of his bow, that swells with the loud sounds of the kettle-drums, and grates fearfully against the ears of the elephant-herds grunting in the mountain-caverns, the hero makes the ground, with the numerous heads and headless trunks frightfully dancing about, appear as if bespattered with the morsels from the horrible mouth of the god of death when satiated.

SUM.—(*To himself*) How should I allow dear Chandraketu to engage in a single combat with a hero of such a type. (*Reflecting*). But we have grown old in the house of Ikshvàku. Besides, what àlternative is there when fighting has become necessary ?

CHAN.—(*With a mingled feeling of astonishment, shame, and confusion*) Oh, fie ! my troops are retreating on every side.

SUM.—(*Driving forth the chariot*) Prince of long life, the hero is now within reach of your voice.

CAND.—(*Forgetfully*) Noble one, what did our heralds say, was his name ?

SUM.—Lava.

CHAND.—Hollo Lava of strong arms, what have you to do with these soldiers ? Here am I; advance against me; let

(*Enter Lava with bold and haughty strides*).

LAVA—Bravo, prince, bravo. You are truly a descendant of Ikshvàku. Here I turn to you now.

(*A great noise behind the curtains.*)

LAVA—(*Turning back with firm steps*) How, now, these generals, although overpowered, now turn back and surround me being intent on battling ! Fie upon, you miscreants.

Let the deep and tumultuous uproar of the army, rising from all sides like the tide of the ocean lashed by the hurricanes of the doom's day, be swallowed by the stupendous flames of my fierce wrath, the counterpart of the submarine fire raging when it is dashed against by the mountains.

(*Moves round rapidly.*)

CHAND.—Youth,

I love you for your wonderful and surpassing qualities. You are, therefore, my friend and so whatever belongs to me belongs to you also. Why do you slay then your own followers ? This Chandraketu here is, indeed, the touchstone for your haughtiness.

LAVA—(*Turning back with joy and haste*). Oh, how lucid and yet bold is the heroic language of this high-souled prince of the solar race ! Why then trouble myself with these. I will first honour him.

(*Behind the scenes, a noise again.*).

LAVA—(*With wrath and disdain.*) Ah, I am annoyed by these villains who would not allow me to speak with the hero. (*Advances towards them*).

CHAND —Noble charioteer, see a sight worth seeing. With his glance fixed on me with pride mingled with curiosity, with his bow raised, and followed from behind by the troops, he resembles a cloud carrying the rain-bow and agitated either way being beaten by a blast from both the sides.

SUM.—The prince alone knows how to look at him even.

merable and mounted on elephants, horses and chariots, he alone and on foot; you closely clad in steel, he wearing only the holy deer-skin; you his seniors in age, and he with a body lovely on account of his tender age.

LAVA—(*With pain*) Ah, what ! He shows pity ! (*Reflecting*). Well, to avoid loss of time I will just paralyse the forces with the Jṛmbhaka missiles. (*He remains in meditation*).

SUM.—Ho, how is this that the tumultuous uproar of our army ceases all of a sudden !

LAVA—I shall now see that boaster.

SUM.—(*With confusion*). Prince, I think that boy has invoked the Jṛmbhaka missile.

CHAN.—What doubt can there be as to this ? A dreadful combination, as if of darkness and lightning, baffles the eye although directed towards an object as it is lit up and suddenly obscured ; moreover, thise army stands motionless as if painted in a picture: verily it is the Jṛmbhaka missile, of unlimited power, that is at work.

Wonderful, wonderful !

The sky is being filld up with the Jṛmbhaka missiles which have the pitchy dark of the mass of darkness collected in the vaults of *Pâtâla*, and whose blazing splendour resembles the tawny lustre of brass glowing when heated, as if with the peaks of mount Vindhya, tossed about by the strong and terrible hurricanes at the time of the universal destruction, and having their gorges filled up with the clouds blending with the tawny lightning.

SUM.—But where could he have learnt the lore of these weapons from ?

CHAN.—I think from the revered Prâchetasa.

SUM.—It can not be so, with regard to missiles, and particularly with the Jṛmbhaka missiles.

These were the offspring of Kris'âs'va; from him they passed to Kaus'ika; he handed them over to dear Râma and

see everything.

SUM.—Prince, be on your guard; the eminent hero has turned up again.

THE PRINCES—(*To each other*). O, how noble looking this prince is! (*They behold each other with love and affection*).

Can it be the fortuitous conversation or the excess of excellences, or a time-honoured friendship formed in some previous life, or my relationship with him owing to the will of providence, not yet known to me, that my heart feels drawn toward him at his first sight?

SUM.—Mostly it is the characteristic of living beings that some one feels an ardent love for another, which men of the world call 'the friendship of the stars' or 'the love which the eye begets.' This love the wise declare to be spontaneous and unaccountable.

That attachment which springs up without a cause cannot be counteracted; it is a thread formed of affection which links together the inner hearts.

THE PRINCES—(*With reference to each other*) How can I shoot the arrows at his body lovely like a polished *râja-patta* (a gem or silken garment) at the sight of which my limbs are covered with the hair standing on end through my longing to embrace him?

But what other course is there than taking up the weapon against one who has displayed such a fierce spirit of heroism? What is also the use of that weapon which is not directed against an antagonist of such a type? And what will he himself say of me if I am not inclined to fight, when the weapons are already brandished? Stern, indeed, is the warrior's duty that obstructs the operation of love!

SUM.—(*Marking* LAVA, *with tears to himsef*) My heart, why dost thou indulge in fancies!

That which was the seed of our hope was nipped in the bud by Fate: when the creeper is already cut off where is

CHAND.—In the first place this heroic youth will be honoured; secondly, O noble one, I shall thus be properly observing the martial law; for, the canonists say that men in chariots shall not advance against those on foot.

SUM.—(*To himself*) Alas! I am now thrown into a fix.

How can a man like myself go against a right course of action, or how can he permit an act solely grounded on adventure!

CHAND.—When my revered fathers consult your honour the dear companion of their sire, in matters of doubt, why should your noble self hesitate?

SUM.—Prince of long life, your intention is quite consistent with the laws of duty.

This is the martial law, this is the time-honoured ordinance; and this is certainly the heroic course of conduct pursued by the lions in the race of the (most eminent) Raghus.

CHAND.—The noble one can only speak so.

Your honour alone knows the history, the holy chronicles, the canons of law, and also the customary practices of the Raghu family.

SUM.—(*Embraces him with tears of affection.*)

Dear child, how few have been the days since dear Lakshmana, your father, even though the slayer of Indrajit, was born! And his child now follows the course of a warrior. All hail to the family of Das'aratha which has thus attained its stability!

CHAND.—(*Painfully*)

What stability can our race have when the eldest of the Raghus (Ràma) is unrepresented (without progeny)—with this grief are our three other fathers smitten.

SUM.—Alas! The words of Chandraketu pierce the very vitals of the heart.

LAVA.—Strange, how divided are my feelings!

As the lotus-plant rejoices at the rise of the moon so do mine eyes at his sight; and yet this my arm which lovingly

SUM.—May the eternal God, the divine Boar, grant thee, for thy welfare a lustre, invincible, holy and majestic, such as Kakutstha possessed.

Moreover,

In the ensuing fight, may the divine Sun, who is the progenitor of thy race, give thee energy (lit. keep thee cheerful); may the son of Mitra and Varuna (Vasishtha) who is the spiritual guide even of thy sires bless thee; may the strenght of Indra and Vishnu, of Agni and Marut, and of the divine Eagle, be thine; and may the magic twang of the bows of Râma and Lakshmana grant thee victory.

LAVA—Prince, you certainly appear exceedingly well when seated in the chariot. Enough, enough of this extreme regard.

CHAND.—Well then, the noble warrior too should mount another charior.

LAVA—Noble one (Sumantra), seat the Prince in the chariot.

SUM.—You, too, comply with the request of dear Chandraketu.

LAVA—What hesitation can there be in using one's proper implements. But we, living in the forest, are not accustomed to move in chariots.

SUM.—Dear son, you know how to act in a manner befitting pride and politeness. If the sovereign of the Ikshyáku race were to see you, such as you are, his heart would melt with affection.

LAVA—Noble sir, that royal sage is reported to be a noble man. (*With a feeling of shame*). We too are certainly not so disposed as to put obstacles into the performance of sacrifices. Who, in this world, does not highly esteem that king for his virtues? But those words of the guardians of the horse, dreadful on account of the insult they meant to the whole *Kshatriya* race, roused my anger.

CHAND.—(*With a smile*) What! you are wroth even at

The sages call the language of the conceited and the arrogant as infernal. That is the source of all enmity and the bane of the world.

On this account they condemn it, while they extol the other (of the opposite sort).

The wise call truthful and agreeable speech a cow, the mother of all blessings; a cow that grants desires, removes misery, begets fame and destroys sin.

SUM.—Oh, this youth is of a refined character being the disciple of Vàlmiki. He speaks nobly owing to his education under the sage.

LAVA—And now, Chandraketu, as to your question if I am indignant at your father's superiority of valour, I ask you—Are all the accomplishments of a warrior confined to one individual?

SUM.—Surely you do not know the king of the Ikshvâku race and hence you speak in this strain. Desist, therefore, from your bold talk.

True that you have displayed your valour by your slaughter of the troops, but you ought not to blurt out such language with regard to the victor of Jamadagni.

LAVA—(*With a laugh*) Noble sir, what means this bragging that the king is the victor of the son of Jamadagni!

It is a natural fact that the strength of the Bràhmana lies in his tongue, while the strenght of arm belongs to the Kshatriya alone. Jàmadagnya was a Bràhmana who wielded arms and if he was subdued where is the ground for praising that king?

CHAND.—(*With almost a pang*) Venerable Sumantra, have done with this exchange of words.

He must be some extraordinary and novel incarnation of valour, that has come down now, since he does not esteem even the noble son of Bṛgu a hero, and does not know even the holy exploits of my father competent to grant immunity

He is old and his actions should not be scrutinised; let him be alone; why dwell on his doings. He is great in the world and his fame unblemished even though he killed the wife of Sunda (Tàtakà)! And the three steps which he had to pace back without turning his face in his fight with Khara and the dexterity he displayed in slaying the son of Indra (Váli) are also facts well known to the world.

CHAND.—Ha, you violate all rules of propriety since you traduce my father; you are growing too bold.

LAVA—Holloa, he now scowls at me!

SUM.—Their anger is ablaze! For,

The tremor caused by rage agitates the knots of their hair; their eyes which somewhat resemble the leaf of a red lotus are turning deeper red; and by the knitting of their eye-brows which have suddenly commenced their play, their faces bear resemblance to the moon with the spot brought into prominence or to the lotus with bees hovering about.

THE TWO LADS.—Let us then repair to a spot suitable for fighting.

(*Exeunt Omnes.*)

END OF ACT V.

ACT VI.

(*Enter a pair of resplendent* Vidyádharas *in an aerial vehicle*).

VID.—Oh, wonderful, indeed, are the heroic deeds of these two princes of the solar race that have suddenly closed in fearful combat and have displayed their martial valour: the gods and demons are in utter bewilderment with extreme wonder at them. For, look, my dear, look at them.

There is raging wonderfully the fight, striking terror into the whole world, between the two (combatants) their locks constantly fluttering, showering arrows by stretch-

of a thunder-cloud.

Let us therefore pour down on these two eminent warriors a continual shower of flowers the mass of which will be charming being thickly intermixed with the lovely full-blown golden lotuses, and which will be gratifying (to the senses) by the honey of the numerous fresh and jewel-like buds of the trees of Paradise.

VIDYADHARÎ—But why has the sky, all of a sudden, turned tawny as if with the streaks of lightning flashing out of season.

VID.—Can it be then that to-day,

Shiva has opened his eye on the forehead emitting a dazzling lustre like that of the sun whirled round on his moving wheel by Tvashtr?

(*Reflecting*) Ah, I have it. It is the fiery missile discharged by Prince Chandraketu, his anger being provoked. From it comes this fall of voluminous sparks of fire. For now,

The multitudes of the aerial cars have withdrawn with their banners and chauries chequered by being slightly burnt; while these flames, as they spread about the borders of the silken flag-cloths, appear for a moment like the streaks of saffron.

Wonderful! His reverence the fire has actually spread round, terrible by its sparks bursting forth with a fearful hissing sound like that of the thunderbolt when breaking into pieces, and awe-inspiring with its masses of raging flames spreading about (lit. licking on) in wild confusion. Its heat is very fierce on all sides. I will, therefore, screen my wife with my body and retreat to some great distance. (*Does accordingly.*)

VIDYADHARI—Happily has the heat been warded off from me when it had just begun to affect me, by this touch of my lord's body, thrilling, soft, agreeable and cooling like spotless pearls, and causing my eyes to close and roll about with delight.

thing himself, by the delights (of his mere presence).

VIDYADHARÎ—Ah, whence is the sky over-cast with clouds, dark like the necks of impassioned peacocks and decked with the playful lightnings continuously flashing forth.

VID.—Holloa, hey! This must be the effect of Varuna's missile employed by Prince Lava. How now, the fiery missile has been quenched by the thousands of streams of water pouring down in continuous succession.

VIDYA'DHARÎ—Oh, how I welcome it!

VID.—Ah, ah! Every thing pushed to an extreme leads to disaster. For, the whole animal creation is quacking, as if being closely wrapped up in darkness deepened by the pealing clouds thrown into agitation by a series of hurricanes as at the destruction time of the universe, as if it were rolling in the horrid cavity of the mouth of Death, wide opened to make one meal of the whole world, or as if it were shut up in the belly of Nàrâyana, when, at the close of a *yuga*, he sleeps his sleep of meditation, with all the passages of his body closed. Well done, Chandraketu! well done, Rightly have you discharged the Wind-missile. For,

The wind has entirely (lit. to some unknown region) banished the clouds though numerous, as the means of right knowledge dispels all the illusions superimposed on Brahma.

VIDYA'DHARÎ—But who is this, my dear, that is causing his celestial vehicle to alight between these two princes, waving the end of his upper garment with his hand raised up in haste, and ordering them from afar to desist from fighting with sweet and loving words?

VID.—(*Observing*), Fortunately it is the Raghu king on his return from his killing of S'ambuka.

Having heard the tranquil words of the great personage and having out of respect for him desisted from the work of fighting, Lava stands peaceful, while Chandraketu bows down to him. May the monarch be happy on account of his ...

Chandraketu, you the moon of the solar race, come quickly and give me a close embrace; let the fire that burns in my mind be quenched by your limbs cooling like the flakes of snow. (*Raising him up and embracing him with tears of affection*). Is it all well with you, the wielder of celestial weapons?

CHAND.—It is well with me now that I have fortunately come in contact with Lava, of wonderful exploits and lovely to sight. I, therefore, request that my father should look upon this eminently brave warrior with an equally affectionate eye as on me or even still more.

RA'MA—(*Marking* LAVA *closely*) I am glad that this comrade of my dear child has an appearance exceedingly serene, lovely and auspicious.

He is, as it were, the science of archery appearing in a corporeal form to safe-guard the worlds; or martial duty become incarnate for the protection of the Vedic lore; or he seems to be the sum of all powers or the collection of all virtues; ay, the very store of the meritorious actions of the world standing out in a visible shape.

LAVA—(*To himself*) Oh, how purifying and majestic is the appearance of this magnanimous personage!

He is the one great asylum of comfort, affection and devotion; and the grace of supreme Duty, as it were, moving in a bodily form.

Oh, wonder!

All hostility ceases, and a feeling full of joy springs up; that arrogance has vanished some where, and modesty makes me humble; suddenly at his sight I am strangely fascinated: or rather the magnanimous possess some super-eminent excellence like the holy places.

RA'MA—How is it that he at once assuages my sorrow and wins the affection of my inward soul from some mysterious

stone melts when the moon rises.

LAVA.—Chandraketu, who is this?

CHAND.—Dear friend, he is my revered father.

LAVA.—Then he bears the same relation to me by the law of relationship since you have called me your dear companion. But there are four revered heroes of the story of the Râmâyana who are entitled to this mode of address by you. Give me, therefore, the exact relation.

CHAND.—Then know him to be my eldest father.

LAVA.—(*With joy*) What, he is Raghunâtha himself? Oh happy luck! The day has auspiciously dawned for me to-day since I beheld this king. (*Marking him with modesty and curiosity*). Father, Lava the disciple of Vâlmiki, bows to you.

RA'MA.—Long lived one, come, come. (*He embraces him affectionately*) Dear boy, enough, enough of this excessive modesty. Embrace me pressingly again and again.

Your touch, fleshy, soft and tender, like the inner leaf of a well-developed lotus and cooling like the nectar oozing from the moon, or sandal juice, gladdens me.

LAVA.—(*To himself*) Such disinterested affection he has for me! but I in my ignorance showed hostility towards this very personage, in as much as I pushed my obstinacy to the very extremity of taking up arms. (*Aloud*) Revered father, pardon the childish folly of Lava.

RA'MA.—What fault has my dear child committed?

CHAND.—When he heard the proclamation of my father's exploits from the keepers of the horse, he played the hero.

RA'MA.—This is creditable to a *Kshatriya*..

A man of might does not brook the might of others getting ascendancy; it is his innate disposition, being inherant in his constitution and not acquired. If the divine sun blazes incessantly with his beams, why does the fire-crystal shoot forth its rays as if insulted?

CHAND.—Indignation, too, appears graceful in this great

RA'MA —Dear lava, withdraw the missile and you too, Chandraketu, console the troops that are feeling ashamed at their motionless state.

LAVA.—As my revered father commands.

(*He remains in meditation*).

CHAND.—As you order. [*Exit.*

LAVA.—Father, the missile has ceased to operate.

RA'MA —Dear child, missiles have secret charms for their employement and withdrawal, and their knowledge is obtained by traditional instruction.

The *primeval* instructors &c. (See p. 5). Now the venerable Krs'ás'va communicated the occult science of these missiles to Kaus'ika, who had been his disciple for over a thousand years and he transmitted it to me. This is the order of transmission. And now I ask from whom my child received his instructions.

LAVA.—The missiles revealed themselves to us both spontaneously.

RA'MA.—(*Reflecting*). What cannot be possible ! This may be (due to) some singular greatness, the result of the ripened fruit of excellent merit. But how do you use the dual.

LAVA.—We are two brothers, twin-born.

RA'MA.—Who is then the other ?

(*Behind the scenes*).

Dàndàyàna,

What do you say, friend, about the fight between Lava, of long life and the troops of the King ? That there was one. Let then, to-day, the title of 'Imperial king' cease to exist in the world ; and let also the fires arising from the weapons of the Kshatriyas be extinguished.

RA'MA.—But who is this of a complexion dark-blue like saphire, that by his very voice covers me with horripilation, making me thereby resemble a *Kadamba* tree that puts forth buds in joy on hearing the deep roar of a fresh blue clouds ?

Lava—So I will. (*He walks about*).

(*Enter* Kus'a).

Kus'a—(*Touching his bow with curiosity, joy and fortitude*).

If there would be a fight with the kings of the solar race, who from the time of the revered Manu, the son of Vivaswat, have granted protection from danger to Indra and who have kept the fire of their natural martial vigour ever blazing for the destruction of the haughty, then blessed will be this bow of mine, with its string lighted up with the flames of the fierce rays shooting forth from the blazing missiles.

(*Walks forth in a warlike attitude*).

Ra'ma—There is an extraordinary excess of manliness in this *Kshatriya* youth.

His eye bids defiance to (lit. treats as straw) the essence of the power of the three worlds; his bold and proud gait bends down, as it were, the earth; and though yet in his boyhood, he possesses the hugeness of a mountain; who is this that is advancing, Martial spirit or Pride itself?

Lava—(*Approaching.*) Victory to my revered brother!

Kus'a—Long-lived one, what is this talk about a fight?

Lava—Oh, it is a trifling matter. My revered brother, however, should give up his haughty bearing and behave modestly.

Kus'a—For what reason?

Lava—We have here the sovereign of the Raghu race. He loves us and is longing for your company.

Kus'a—(*Surmisingly*), That hero of the story of Râmâyana, the protector of the Vedic treasure (or the world)?

Lava—Yes, he.

Kus'a—He is a magnanimous person, whose sight is holy and covetable. But I can not yet make up my mind as to how we should approach him.

Lava—Just as we would a father.

Kus'a—How can this be.

Lava—The very noble and gentle Chandraketu, the son of

be objectionable.

(*Both walk forth*).

LAVA—See this great man, dear brother, the supreme excellence of whose manifold and uncommon achievements is clearly perceptible from his noble mien, majesty and serene dignity.

KUS'A—(*Closely observing*). Oh, how gracious his form and how sanctifying his majesty! In a right place, indeed, has the author of the Rámáyana employed the Goddess of speech.

(*Approaching*) Father, Kus'a, the disciple of Prâchetasa, salutes you.

RA'MA—Come, come boy; long may you live!

This person longs with paternal affection to embrace you whose bodily frame is as lovely as a cloud filled with water,

(*Embracing him to himself*). What then, can this boy be my child?

He seems, as it were, to be the very essence of my body flowing forth from every limb through affection; or rather my very life appearing in a visible form outside my body; he is fashioned as it were from the oozings of my heart melting through intense joy; since as I embrace him he appears to besprinkle my body with a stream of nectar.

LAVA—Father, the sun is shining right on the forehead. My father, therefore, should be pleased to take a seat for a while in the shade of the Sála trees.

RA'MA—As my child likes.

(*All walk round and sit down according to rank*).

(RA'MA—*To himself*)

Oh, though combind with modesty, the general deportment of Kus'a and Lava, such as their gait, their mode of standing and sitting, and so on, foreshadows universal sovereignty.

I also observe in these two boys an almost complete resemblance to the princes of Raghu's race.

Their body is dark-blue like the neck of a full-grown pigeon with the shoulders (neck) well-turned like those of a bull; their gaze is steady like that of a lion in good spirit, and their voice is deep like that of a drum beaten on an auspicious occasion.

(*Surveys them closely*). Oh, their bodies not only resemble mine,

But to a careful eye are clearly visible in these two boys the various resemblances to Janaka's daughter: nay, there stands once more before my eyes that very countenance of my beloved, lovely like a fresh-blown lotus.

The same is the stamp of their lips, enchanting with the beauty of the teeth that disclose a pearly whiteness, and the same too is the beauty of their ears; and although their eyes are red and blue yet they possess the same grace.

And this is the wood inhabited by Vâlmiki, where, as I hear, the queen was abandoned. This is their form, and this their age and majesty. And the fact that the missiles disclosed themselves to them of their own accord makes me thus reflect. Can it be my permission to the missiles at the time of our looking at the pictures that has taken effect? For we have heard that even our ancestors did not get a knowledge of these missiles without traditional information. This over-great delight of my heart, too, assures my mind tossed about by doubts. That they are twins also greatly agrees with my own experience. For I had often marked that the queen in her pregnancy was blessed with twins. (*With tears*).

For, when the love that had already taken root had grown with our growing familiarity, it was I who first perceived with the gentle touch of my hand the double character of the fœtus in her womb as we were alone, she with her eyes closed from a sense of natural bashfulness though feeling

The shower of tears has lent to your face, the blessing of the world, the loveliness of a lotus besprinkled with dew-drops.

KUS'A—Ah, my boy.

What possibly would not be a source of grief to the lord of the Raghus when separated from queen Sità ? Verily on the loss of a beloved the whole world becomes a wilderness. His great love, so well known, and this endless separation ! Why do you then ask thus as if you have not studied the Râmâyana ?

RA'MA—(*To himself*) Oh, they speak indifferently. Enough of questioning. Foolish heart, what means this sudden emotion which agitates you with affection ? Having thus betrayed the anguish of my heart I have become an object of pity even to these boys. Well, I will conceal my emotion. (*Aloud*) Boys, there is much talked of a work, entitled the Râmàyana, an outcome of Vâlmiki's poetic genius (lit, language) and a panegyric of the solar race. Out of curiosity I wish to know something in it.

KUS'A—We have learnt the whole of that composition. These two *slokas*, however, are now present to my memory from the last chapter of the part descriptive of (Ràma's) boyhood.

RA'MA—Repeat them, dear boy !

KUS'A—Sitá was naturally an object of affection to the high-souled Ráma ; and she increased that affection by her virtues alone. Similarly, Ràma was dearer to Sità than even her life: it is their (individual) heart that knows the mutual love.

RA'MA—Oh pity ! Exceedingly painful is this blow to the vital parts of my heart, Alas, Queen ! So it was then. Oh, the incidents of worldly life, unpleasant on account of the sudden reverses and terminating in disappointments, cause

in me; the accursed one does not vanish.

Oh pity!

I am reminded of that *time*, so painful to remember, which is able at once to unfold (conjure up in my memory) the thousand virtues of my beloved.

Then it was that the bud-like breasts of the fawn-eyed one, that had just made their appearance expanded a little after some days ; (a time) when love, intense by the combination of youth, affection and longing, displays itself working boldly in the heart but gently in body.

LAVA—And this is the stanza addressed by the sovereign of the Raghu race to Queen Sítá, while they sported in the *forest* adjoining the Chitrakûta mountain and the river Mandákinî—

For you is set here, as it were, this stone-slab before us, round which the Kesara tree has poured, as it were, a rain of flowers.

RA'MA—(*With a smile of shame and a feeling of affection and pathos*) Very innocent, indeed, are boys, especially those who live in a forest. Alas, Queen, do you remember that spot, the witness of our acts of great intimacy at that time ? Alas, oh pity!

I remember her face, as it was cooled down by the perspiration caused by fatigue, with its beautiful moon-like forehead overhung with her tresses dishevelled by the gently blowing breezes from the Mandákini, with its cheeks bright not being marked with saffron paint, and engaging with its well formed ears charming in their unadorned state.

(*Remains as if petrified ; then pitiously*) .

What wonder, ho !

A beloved person, pictured and placed before the mind as it were, after long continued meditation, does, indeed, give consolation even in separation: but when fancy ceases the world appears like a desolate wilderness; and then the heart

Vasishtha, Vâlmiki, the queens of Das'aratha, and Janaka, together with Arundhati, with their bodies worn out by old age, are coming tardily, being overpowered by fatigue on account of the *great distance* of the hermitage, though speeding on with their minds.

RA'MA—What! Revered Arundhati, Vasishtha, *my* mothers and Janaka too, all here! O ill luck! how can I see them (*Looking forth piteously*), Alas, that fate should bring Janaka too here is a stroke of the thunderbolt to me, an unlucky being.

Why am I not torn into a thousand pieces when thus seeing my father's friend in such a condition, after the dreadful calamity has taken place, having (*once*) seen him, in the company of my father, on the auspicious occasion of the wedding of their children, which was approved of by Vasishtha and others, delighted at the desirability of the alliance; or rather, what is not Ráma capable of doing?

(*Behind the curtains*)

Alas, alas, oh pity!

Having seen, all of a sudden, the lord of the Raghus in such a condition, with his majestic appearance only left to him, his distressed mothers have fallen into a strong swoon just after the recovery to consciousness of Janaka who was the first to faint.

RA'MA—O father, O mothers, O Janaka!

Out of place is your compassion for me, a sinner, who was cruel to her who was the sole blessing of the families of the Raghus and Janakas. I will, however, pay my respects to them. (*With these words he rises*)

KUS'A and LAVA—This way, father, this way.

(*They walk round overpowered with pity and exeunt omnes*)

END OF ACT VI.

(*Enter* LAKSHMANA.)

LAK.—Hollоa, ho! To-day, indeed, the venerable Vàlmiki, having invited, together with us, the subjects including the Bràhmanas, the Kshatriyas, and the other inhabitants of the city and the country, has caused to be assembled here, by his power, the whole collection of beings, animate and inanimate (their spirits) consisting of a multitude of the principal gods, demons, animals and serpents. And his lordship (Ráma) said to me—"We are invited by the revered Válmiki to witness the performance of his own play by the heavenly nymphs. You, therefore, go to the theatre on the bank of the Ganges and seat the audience." And I have seated the whole assemblage of mortals and immortals in their proper places. But here,

Comes his lordship, in this very direction, out of respect for Vàlmiki, he, who lives the very austere life of an ascetic, though still dwelling in the hermitage of his kingdom.

(*Then enter* RA'MA)

RA'MA—Dear Lakshmana, have the spectators taken their seats?

LAK.—Yes, they have.

RA'MA—Now these two boys Kus'a and Lava should have a seat of honour like that of prince Chandraketu.

LAK.—I have already provided such for them, full aware of your lordship's affection for them. Here is a royal seat spread out. Your lordship should sit down on it.

RA'MA—(*Sits down.*)

LAK.—Holloa, actors, commence the play.

SÛTRADHA'RA—(*Entering*) Hear ye! His reverence, the truth-speaking Vàlmiki, thus informs the animate and the inanimate world—Here is something which I perceived with the unerring eye of a sage as [illegible] and exciting the

beheld the laws by intuition. The perceptions of these revered seers which are fraught with the highest truth and beyond foulness never prove false and therefore ought not to be called in question.

(*Behind the curtains*)

Alas my lord, alas prince Lakshmana, as I am here alone, unfortunate and helpless, with the pains of labour approaching and all hope gone, the wild-animals are eagerly looking out to devour me. I, therefore, a luckless creature, will throw myself into the Bhâgirathî.

LAK —(*To himself*) Alas, alas ! This is something quite unexpected.

SÚTRA.—The Queen, the daughter of the all-supporting Earth, abandoned by the King in the great wilderness is throwing herself into the Ganges in the agonies of child-birth.

(*Exit.*

(*End of Prologue*)

——:o:——

RA'MA—(*In alarm.*) Qeen, wait a moment.

LAK.—My lord, this is a play.

RA'MA—Alas Queen, dear companion during my residence in the Dandaka forest, this calamity has befallen you on account of Râma.

LAK.—My lord, just look at the performance.

RA'MA—Here I am ready, framed of adamant as I am.

(*Enter* SÍTA', *supported by* PRITHVI *and* GANGA', *each with a boy in her lap.*)

RA'MA—Dear Lakshmana, I sink, as it were, into a powerful gloom, the nature and cause of which are unintelligible to me. Bear me up.

THE TWO GODDESSES—

Take comfort, O blessed one ! Good luck greets thee, princess of Videha! Thou hast brought forth, beneath the waters, twin sons, the upholders of Raghu's race.

offspring. (*Looking at him*) Alas, alas! His lordship has fainted, overwhelmed with the flow of tears that burst forth. (*He fans him*).

PRITHVÎ—Child, take cheer, take cheer.

SÎTA'—(*Regaining her senses*) Revered one, who are you and who is this?

PRI.—This is Bhàgîrathî, the tutelary goddess of the Raghu family.

SÎTA'—My homage to you, goddess!

BHA'.—Do you obtain an abundance of blessings befitting your virtuous life.

LAK.—We are highly blessed!

BHA'.—This is your mother, Earth.

SÎTA—Alas mother, you have seen me in this plight.

PRÎ.—Come, my darling, come, my daughter.

(*She embraces* SÎTA' *and swoons*).

LAK.—(*With joy*) Fortunately has the Queen been favoured by Gangà and Prthivî.

RA'MA—(*Observing*) This is more touching, indeed!

BHA'.—All-triumphant is parental affection, since even the all-supporting Earth is pained, Or rather, common to all (universal) is this thread of life (*viz.* affection) the knot of infatuation of the mind, which exerts a secret influence on sentient beings and is not to be counteracted. Goddess Earth (the supporter of creatures), child Vaidehi, take heart.

PRI.—Goddess, how can I take heart, being the mother of Sìtà,

I bore her long stay in the midst of the Ràkshasàs; her second exile is extremely unbearable.

BHA'G.—Who is, indeed, able to close the gates of a creature's destiny when about to bear fruit.

PRI.—Revered Bhàgîrathî, you have worthily spoken. Or rather, was it proper on the part of dear Ràma.—

SÎTA'—Ah, I am put in mind of my lord.

PRI.—Ah, whom do you call your lord?

SÎTA'—(*With a blush and with tears*) Or as my mother calls him.

RA'MA—Mother Earth, such am I.

BHA'G.—Goddess Earth, you are the very body (main stay) of the world. Why then do you get angry with him as if you did not know him properly.

A dreadful scandal spread among the people; as for the purification by the fiery ordeal it took place in Lankà and how could the people *here* believe it? While to keep contented the whole world is the family inheritance of the descendants of Ikshwàku: being in such a fix what was the boy to do?

LAK.—Deities have an unobstructed knowledge of the minds of creatures.

GANGA'—Nevertheless I here fold my hands to you.

RA'MA—Mother, your favours on the family of Bhagîratha have been uninterrupted.

PRI.—Goddess, I am always favourably disposed towards you. But I speak thus on account of the vehemence of affection bearing down irresistibly upon me. Not that I do not know Ràma's love for Sità

Having abandoned my daughter, as ill luck would have it, with a burning heart, he now lives by his uncommon fortitude and meritorious acts of his subjects.

RA'MA—Verily parents have a tender affection for the children.

SÎTA'—(*Weeping and with folded hands*) Let my mother absorb me into her own self.

RA'MA—What else could she say!

BHA'G.—Heaven forbid! May you live for thousands of years.

PRI.—Daughter, you have to look after your sons.

SÎTA'—When I am without a protector what have I to do

THE TWO GODDESSES—Why do you speak disparagingly of yourself, you who are the blessing of the world and by being associated with whom even our own sanctity increases.

LAK.—Hear this, my lord.

RA'MA—Let the people hear it.

(*A noise behind the scenes*).

RA'MA—Something very marvellous is going to happen.

SÎTA'—How is it that the sky is ablaze?

THE TWO GODDESSES—Ah, we have it,

Those very weapons are manifesting themselves, along with the Jrmbhakas, whose order of transmission is from Krs'âs'va to Kaus'ika and from Kaus'ika to Râma.

(*Behind the scenes*).

Queen Sîtà, our homage to thee; thy sons are our resort, since King Ràma, the delight of Raghu's race, so commanded us on the occasion of his looking at the painting.

SÎTA'—Happily these are the presiding deities of the missiles. Ah, my lord, your favours are still shining upon us.

LAK.—Your lordship had said that they would by all means wait upon her offspring.

THE TWO GODDESS—A bow to you mighty missiles! Blessed are we by your favour. You should attend upon the boys when meditated upon in the hour of need. May you fare well!

RA'MA—The waves of emotion mixed with the mingled feelings of wonder and joy being set in agitation now hurl me into an indescribable state.

THE TWO GODDESS—Rejoice, daughter, rejoice. Your sons have now become like dear Ráma.

SÎTA'—Divine ones, who will perform in their case the rites proper for the warrior class?

RÁMA—Alas, even Sîtà, the delight of the race of the Raghus who are guarded by Vasishtha, finds no one to per-

ties.

Just as Vasishtha and Angirasa are, so is the sage Válmiki the spiritual guide of the families of Janaka and Raghu.

Ra'ma—It is well thought of by the revered goddess.

Lak.—I really tell you, my lord, that from these various circumstances I see that these two boys are Kus'a and Lava.

For these two warriors had the missiles from their very birth, both were under Práchetasa, they resemble your lordship and are twelve years in age.

Rama'—Dear brother, my heart too being tossed by similar thoughts, I am quite bewildered.

Pri.—Come child, sanctify the surface of the earth.

Ra'ma—Ah my dear, you are gone to the other world.

Sítà—Let my mother take me up in her bosom. I can no more put up with such vicissitudes of the world of the living.

R'ama—What will the answer be ?

Pri.—At my command take care of the boys until they are weaned. Thereafter you may have your wishes.

Ganga'— Just so.

(*Exeunt the two* Deities *with* Síta'.)

R'ama—What, the princess of Videha has altogether disappeared ? Alas Queen, dear companion in the exile of Dandaka, oh goddess of virtue, you are departed to the next world. (*He swoons.*)

Lak.—Save, save, O venerable Vàlmiki. Is this the gist of your piece ?

(*Behind the scenes.*)

Remove the musical insurements. O you living beings, moveable and immovable, mortals and immortals, behold now a holy miracle ordained by the great sage, the venerable Válmiki.

emerges from the water the Queen, along with the goddesses Gangà and Prithvî.

(*Again behind the scenes*).

O Arundhatî, adorable to the world, know us to be Gangà and Prithvî: here we make over to you your daughter-in-law, Sîtá, of virtuous character.

LAK.—Oh, wonderful, wonderful! See, see, my lord! (*Observing*) Alas, his lordship does not recover yet!

(*Enter* ARUNDHATÎ *and* SÎTA'.)

ARUN.—Hasten, O princess of Videha; leave aside your bashfulness; come and vivify my son by the agreeable touch of your hand.

SÎTA'—(*Touching him in great haste*) Cheer up, my lord, cheer up.

RA'MA—(*Having regained consciousness, joyfully*) Oh, what is this? (*Seeing her, with joy and wonder*) Oh the Queen! (*With a feeling of shame*) Oh my mother Arundhatî and all my elders, Ṛshyas'ṛnga, S'ántá and others, are here in rejoicings!

ARUND.—Here is the divine Gangà, the tutelary goddess of Bhagîratha's house, graciously disposed.

(*Behind the scenes*).

Lord of the world, Rámachandra, remember your words addressed to me at the time you were looking at the painting, *viz.*, 'Be thou, Oh mother, ever devoted, like Arundhatî, to the welfare of Sîtà, your daughter-in-law', and I have fulfilled that obligation.

ARUN.—Here is your mother-in-law, the revered Earth.

(*Behind the scenes, again*)

The long-lived one had said at the time of the banishment of my dear daughter—Revered Vasundharà, look after the well-being of your noble daughter, Jànakî,—and I have acted up to those royal words of my son.

solar family, who has now been thus praised by the goddesses Gangà and Vasundharà, whose pure character had been formerly established by the divine Fire and who has been eulogised by Bhahmà and the other gods—made over to me, Arundhati. What do you think as to her being accepted now?

LAK.—My lord, thus upbraided by the revered Arundhati, the people of the city and the country, and the multitude of beings, pay their homage to the Queen, while the guardians of the world and the seven sages are honouring her with showers of flowers.

ARUND.—Lord of the world, Ràmachandra,

Instal as your associate in the sacrifice your beloved and virtuous wife, the holy original of the gold image.

SITA'—(*To herself*) My lord knows how to wipe away Sità's sorrow.

RA'MA—As your reverence commands.

LAK.—I have gained my object.

SITA'—I breathe again.

LAK.—Queen, here does shameless Lakshmana bow to you.

SITA'—May you live long, such as you are.

ARUND.—Revered Vàlmiki, let Kus'a and Lava, the sons of good RA'MA, born of Sîtà's womb, be presented now. (*With these words exit.*)

RA'MA and LAK.—Thank God, it is as we thought it.

SITA'—(*Overwhelmed with tears*) Where are those my sons? (*Then enter* VA'LMIKI *with* KUS'A *and* LAVA.

VA'L.—Dear Kus'a and Lava, here is the lord of Raghus, your father; here is Lakshmana, your uncle; this is Sítá, your mother, and this is the royal sâge Janaka, your maternal grand-father.

SITA'—(*Looking at him with a mingled feeling of joy,*

SÎTA'—Come my darling Kus'a, come my boy Lava, embrace for a long time me, your mother, who have obtained another existence.

KUS'A—and LAVA—(*Doing accordingly*). Blessed are we.

SÎTA'—Venerable sir, I salute you.

VA'L.—Child, mayest thou long be in this happy state.

SÎTA'—O blessed day! Here I see my father, our family preceptor, the elderly matrons, the noble S'ântâ with her consort, my revered lord, together with Lakshmana, graciously disposed, and with them all, Kus'a and Lava. So I am overwhemed with joy.

(*A confused noise behind the scenes*).

V'AL.—(*Rising and observing*) Oh, the lord of Mathurâ (*S'*atrughna) has arrived after having slain Lavana.

LAK.—Good fortunes come in a train!

RA'MA—Though enjoying all this I cannot be sure of that. Or rather, such is the nature of prosperity.

VA'L.—Good Râma, tell me what further favour shall I bestow upon you.

RA'MA—Can there be any thing further to be wished for! Neverthless let there be this—

May this story leading to bliss and attractive like the mother of the world (Lakshmî) or like Gangà, purify from sins and increase blessings! And may the wise lay to their hearts that same composition, invested with a dramatic form, of the poet, of matured intellect, to whom the Brahma in the form of words was revealed!!

(*Exeunt Omnes*)

END OF ACT VII.

Styled 'The Final Union.'

ACT I.

P. 1. उत्तररामचरितम्— Lit. 'an account of the latter part of Ráma's life,' signifies 'the play of that name' as embodying that account, by अभेदोपचार or the rhetorical transference of an epithet. *Cf.* शारीरकं, the title of S'ankaráchárya's Bháshya on the Ved. Sut., on which Dikshit remarks शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् । or उत्त० लक्षणया तद्वर्णनं यस्मिन् ।

इदं कविभ्यः &c —Following the convention of the Sanskrit writers on poetics the poet opens his play with what is termed the *Nándí*. See p. 3. इदं—Refers to the prayer expressed in the last two lines *viz.* विन्देम &c. कविभ्यः पूर्वेभ्यः—Such as Válmiki, Vyàsa and others, the originators and institutors of the science of poetry. Kálidása, too, makes a similar reference to the पूर्वसूरिs in his Rag. I. 4. The poet may also be supposed to refer to Válmiki alone, as the father of Sanskrit poetry, the plural being used out of respect (आदरार्थे). But this does not seem to be natural or even probable. नमोवाकं—used as an adv. to प्रशास्महे; नमः इति वाक उक्तिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा; having uttered the word नमः *i. e.* having made a respectful obeisance. The poet seems to make a threefold नमस्कृति-कायिक, वाचिक and मानसिक, and hence the appropriateness of the term. This may also be explained as a Namulanta नम इत्युक्त्वा. प्रशास्महे—We hope or pray for; in this sense आशास्महे is more usual. As the sense is the same the root takes Atm the rule about आ not being absolute; आङः पूर्वत्वं प्रायिकं तेन नमोवाकं प्रशास्महे इति सिद्धम्; Sid. Kau.; see also com.

विन्देम &c.—It is somewhat surprising to find the poet making this prayer (for though put into the mouth of the Sútradhára, it is really an expression of the poet's own wishes) in spite of his यं ब्रह्माणमियं देवी &c. further on, and his usual utterances of confidence in his power elsewhere (वश्यवाचः कवेर्वाक्यं Mv. 1. 4, Mal. 1. 8 &c.). Perhaps in doing so the poet follows his great exemplar Kàlidása, who invokes a similar blessing (वागर्थप्रतिपत्तये) at the beginning of his Raghu. We are, however, disposed to prefer the reading of the Com., वन्देमहि च &c., or of one of our

they lose their force.

अमृतां—imperishable, immortal; the other sense of 'sweet as nectar' may also have been intended. The goddess of speech is immortal as being a phase of the Supreme Spirit. The poet further on uses the word शब्दब्रह्म; see p. 54. आत्मनः—Atman used by itself generally means 'The Supreme Soul.' When the distinction between the Supreme soul and the individual one is to be marked the words पर and प्रत्यच् are respectively prefixed to it. कलाम्—कला इव तां what looks like a portion of; a phase of. *cf.* काव्यालापश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च । शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥ V. P.; see also com.

P. 3. नान्दी—आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः । नान्दीति कथ्यते । Bharata. नन्दन्ति देवता अस्यास्तस्मान्नान्दीति कीर्तिता । It is so called because it is the cause of delight to the gods (as well as to actors &c.). The Nándi or the Benediction forms the first part of the Prelude and is termed 'the Pûrvaranga.' In it the protection of the tutelary deity is generally invoked in favour of the audience or the actors. Sometimes a short prayer is added to the benediction or even substituted for it. The Nàndî may consist of eight, twelve or eighteen *Padas*; see com. p. 3, यत्राष्टभिः &c. which gives the convention about the length of the Nândî. The term पद is variously defined; if it be taken to mean a foot of a Sloka it may consist of one or more stanzas; the best writers scarcely go beyond one or two. The present Nándî is made to conform to the convention by taking पद in its usual acceptance of a grammatical word and by separating either नमः from नमोवाकं or प्र from प्रशास्महे (उपसर्गतिङन्तयोः समासाभावेन) which gives twelve Padas. According to the def. of the Nándî given above it should give an indication of the subject matter of the plot. Thus the word आत्मनः कला refers to Sîtá विन्देम indicating her reunion with Ràma through the favour of Vàlmiki to whom reference is made in the first line. See com.

नान्द्यन्ते सूत्रधारः—This stage direction is put after the Nàndi, agreeably to Hindu prejudices, though it has puzzled many a commentator. It is the Sûtradhàra (unless otherwise directed) who recites the Nândi accord'ng to t tex of Bharat —'The'

not unlikely that it was the intention of the original writers, though the commentators have failed to mark it, to discriminate between the real and assumed character of the Sûtradhâra, who repeated the Benediction in his proper character as a Bráhmaṇa, which he often was, and then carried on the dialogue of the Prelude as the manager of the theatrical company.

कालप्रियनाथस्य—Bhavabhûti has laid the scene of his three plays at the shrine of Kála., by which term the poet probably refers of the god S'iva in his own town.

आर्यमिश्रान्—The honourable or respectable gentlemen. The title आर्य corresponds to the modern 'gentleman'; for the qualifications of an A'rya, *cf.* Bharata as quoted by Jag.; कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान्संप्रचक्षते ॥ मिश्र—is simply used as an honorific suffix. See com. also.

श्रीकण्ठ—श्रीः सरस्वती, or ऋचो यजूंषि सामानि सा हि श्रीरमृता सती' इत्युक्तलक्षणा वाग् वा कण्ठे यस्य This was Bhavabhûti's paternal name according to the commentators. भवभूति—The Com. accounts for the name in two ways, which see. The words नाम and लांच्छन, however, show that the reverse is more probably true. भवभूति, it appears, was the poet's proper name (his birth being probably the result of S'iva's favour) and his exceptional poetical abilities afterwards gained for him the distinctive appellation of S'rikantha. पद०—see com ; पद 'lit. a grammatical form' stands for Grammar, वाक्य or a logical statement or a syllogism for 'Logic or Nyáya' and प्रमाण or authoritative statement for the two Mîmâmsás, Pûrva and Uttara. जातुकर्णी—जतुकर्णगोत्रप्रसूता.

P. 4. ब्रह्माण—The word is purposely used instead of ब्राह्मण the comparison to the God Brahmá being implied therein. वश्या-one entirely in the power of another, one having no free will or independence of action, a servant girl. The fig. is Upamá. Some construe ब्रह्माणमिव यं &c., but then this would be liable to the fault of दूरान्वय. For the subtilties of construction see com. उत्तरं &c.—The present play is a sequel of the Mv., wherein the poet has depicted the events of Ráma's life previous to his installation on the throne of Ayodhyá after his conquest of Lanká.

business. (See p. 6 वदांशिकारमांति &c.) कार्य does not mean 'the business of the play'.

पौलस्त्य—Rávana, the son of Pulastya (or, according to another account the son of Vis'ravas, the son of Pulastya), one of the ten Prajápatis: कुल—refers to Rávana's sons and brother Kumbhakarna and sister S'ûrpanakhá.

०धूमकेतोः—Cf. नन्दकुलकाननधूमकेतोः Mud. I. 10. धूमकेतु may mean fire or a comet (which is commonly regarded to be the harbinger of some coming calamity; cf. Kum. II. 32). रात्रिंदिवं—irregular Dwandwa. नान्दी—Joyous songs together with instrumental music. According to some नान्दी means 'the symphonious sound of twelve tabors beaten simultaneously' (एकदा द्वादशमृदङ्गघोषो नान्दी इति रंगराजः). चत्वरस्थानानि—Public stalls.

P. 6. सभाजनोप०—Who had come to greet or to offer their hearty congratulations. The other reading समाजोप० 'who had come to join the assembly or to be present at the coronation' does not seem to be original, and is not good. सभाज् 10 P. (probably derived from सं+भज् cau.) combines in itself the idea of respect with joy. (प्रीतिदर्शनयोः) It is again used in I. 7. ०दिगन्तपावनाः—V. l. the purifiers of different regions by reason of their holiness. The reading is not appropriate here, but the purifying influence of the sages and other holy personages is often refered to by Sanskrt poets; cf. संचारपूतानि दिगन्तराणि &c. Rag. II. 15 Kum. VI. 60, 61. पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनां किं पुनर्दर्शनानि । Kâd. p. 77. ब्रह्मर्षयः &c.—Seven classes of Rshis are generally mentioned. They are Rshi, Maharshi, Paramarshi, Devarshi, Brahmarshi, Kándarshi and S'rtarshi. A king who leads a hermit's life, being a Kshatriya, ranks below a rshi.

वसिष्ठ—The family priest of the solar race, the son of Brahma in one life and of Mitra and Varuna in another. See note on Nimi p. 42. राघव–Properly a descendant of Raghu. As Ráma was the most distinguished of the Raghus, the term here applies to him. अपत्यकृतिका— see com; अपत्यकृतक is more usual; cf. पुत्रकृतकः S'ak. IV. 14; कृतकतनयः Meg. 8. रोमपाद—Or Lomapàda was a king of Anga. See Râm. Bâl. XI. also VII. IX. X.

P. 7. विभाण्डकसुतः &c.—Vibhándaka was a descendant

by the Vart. वा किंसोपाम् and not as the Com. does, as a king is regarded as a portion of God; *cf.* Kalid. स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती.

उपस्थानस्तोत्र०—उपस्थानार्था स्तोत्रपद्धतिः. पद्धति mode of expression, composition (with which they may approach the king). भावः—A learned man (विद्वान् Amar.); a respectful mode of address. The Sûtradha'ra is generally so addressed.

P. 8. मारिष—Lit. a patient (मर्षणान्मारिषः) or good man. Also a term of address (by the Sûtra. to the chief actor or Pa'ripa'rs'vika); see D. R. II. 69.

सर्वथा &c.—He means—It is ours to do our duty properly. It is useless to seek exemption or freedom from blame; for we can never find it in this world situated as it (is so full of wicked men). व्यवहर्तव्ये—*V. l.* is also a good reading. The cons. will be व्यवहर्तव्ये in matters to be transacted सर्वथा (in every respect, absolute) अवचनीयता कुतः । न क्वाचिदपीत्यर्थः । यथा &c.—The fig. is अर्थान्तरन्यास. दुर्जनः—*i. e.* doing discredit to their humanity. *Cf.* the following in which women and speech are compared: सरसाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषान्तचक्षणाः । भवन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥ Neh. Mark how ingeniously and yet imperceptibly the poet is introducing the audience to the public slander about Sita', the turning point in the play.

देव्यां—Mark the appropriateness of the term. Even Sîta''s divine origin does not shield her from blame. वैदेही—is also emphatic. She, the daughter of Janaka, ought to have been above all such blame. सापवादः—talking scandalously. रक्षोगृह०—This reading is preferable to ०गृहे स्थितिः; for, symmetry requires it. गृहस्थिति better corresponds to अग्निशुद्धे. तु—brings out very vividly the folly of the people. They easily believe the one but disbelieve the other.

After the recovery of Sitá from *Ra'vana*, Ráma welcomed her coldly, and after intimating some suspicions unfavourable to her chastity, refused to receive her; on which Sitá determined to commit herself to the test of fire. Having entered the fire prepared for this purpose in the presence of the gods and of *Das'aratha*, the deceased father of Ráma, it proved innocuous, and *Agni*, its deity, restored Ráma his

Agni for her substance. It was this semblance, also, that entered the fire, in order to give *Agni* an opportunity of restoring the original to Ráma. The *Padma-Purana* (*Patala Khund*) dispenses with the ordeal, but brings forward *Agni*, *Va'yu*, *Varuna*, *Brahma'*, and *Dasaratha* to swear to Sitá's innocence; *Brahma* further consoles Ráma by declaring it was necessary Sitâ should have been carried off by *Ra'vana*, as his rape of a virtuous woman was the only cause of destruction to which he was subject, agreeably to the curse denounced upon him by *Nala Kuvera*, and the previous boon conferred upon him by *Brahma*. In the *Uttara Khand* of the same *Pura'na* she enters into the fire as in the other authorities. Wilson.

P. 9. किंवदन्ती—a scandal, slander. कोऽपि कुत्सितो वा वादः, or 'किं वदन्ति' इत्याख्यायमाना.

सभाजयितुं *Cf.* देवं सभाजयितुमागताः S'ak. p. 125. जनक—king of Videha. He was the foster father of Sîtâ, having found her, an infant, in the ground ploughed for Sacrificial purposes. Hence Sitâ possessed the patronymic Vaidehî. Janaka was known for his great piety and good works and was deep read in the Vedantic lore. The sage Yâjnavalkya was his spiritual guide See *infra* IV. 9. विदेह—The country which lay to the north-east of Magadha. Its capital Mithilâ is the same as Janakapura in Nepal north of Madhuvâṇi. विमनसः—विगतं unsettled, distracted मनोऽस्याः । धर्मासन—Judgment-seat (धर्म law आसन seat). This is also called कार्यासन (Vik. II.), व्यवहारासन Rag. VIII. 18.

प्रस्तावना—For def. see com. p. 3.

P. 10. न शक्नुवन्ति—Râma means that Janaka's departure was not an act of will but of necessity. गुरवः—The pl. used out of respect. *Cf.* आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया Rag. XIV. 46.

नित्यत्वं—does not mean here 'daily performance', for in that case Janaka could not have stayed at Râma's palace even for a day—but the necessary performance of rites at stated or fixed periods (नियमेन भवं नित्यं) such as दर्शपूर्णमासेष्टि &c., नित्यत्व being equivalent to नियतत्व आहिताग्नीनां—Three fires are usually consecrated *viz.* दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः । Amara. संकटा—full

अज्जउत्त—आर्यपुत्र the son of the father-in-law A title of address in dramas used by a wife when addressing her husband. संसारभावा:—such worldly incidents as separations from beloved persons &c. बीभत्समान—disgusted with. For the ab. येभ्य: see com.; बध् takes the desi. aff स in the sense of चित्तविकार (see the Vârt. quoted in the com.), something at which the mind revolts. मनीषिन्—मनीषा अस्यास्तीति. According to Malli. (who follows Bhâs'ya) मनस ईषिण: those who reach everything by their mind; those whose intellect can penetrate everything. A comp. of the पृषोदरादि class.

रामभद्र—Child Râma. This form of address has a blessing implied in it and bespeaks seniority or superiority on the part of the speaker. The Kanchukin at first addresses Râma as was his wont, but suddenly remembering that Râma was now a crowned king, he corrects himself and addresses him as महाराज 'My Lord'. आर्य—The Kanchukin is always a respectable character in Sanskrit plays. He is never treated as an ordinary menial. He is represented as an old man, a Bra'hmaṇa, endowed with many good qualities such as truthfulness &c , and a clever man of business, उपचार—a form or mode of address. Wilson remarks on this passage–The mode here adopted of delineating Râma's kindly disposition is very Shakespearian..

P. 11. अष्टावक्र—A celebrated Brâhmaṇa, son of the great sage Kahoda. His father who had married a daughter of his preceptor Uddâlaka, was so devoted to his holy studies that he neglected his wife even when she was far advanced in pregnancy. The son while yet in the womb blamed his father for this neglect of her. The sage became very angry at this impertinence and condemned his son to be born crooked. यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि तस्माद्वक्रो भवितास्यष्टकृत्व: । Mb. By his father's favour, however, he afterwards became perfectly straight (by having bathed in the river Samanyâ). सोमपीथी—सोमस्य पीथं पानमस्यास्ति, more usually सोमपीती. One who always drinks Soma, a constant performer of *Somayâga*. आवुत्त:—भगिनीपति: (Amara.) a brother-in-law.

The birth of a daughter was as welcome as that of a son in ancient times. गुरु—(1) the progenitor; (2) the spiritual guide. किमन्यत् &c.—cf. Rag. V. 35. वीरप्रसवा—A blessing much prized by the Kshatriya ladies. Cf. अर्धाप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् । Rag. XIV. 4.

P. 13. साधु—साध्नोति धर्मं fr. साध्+उ Unâdi, a righteous man, a saint. ऋषीणां—is opposed to साधूनां, आद्य to लौकिक. The Ṛshis being the repositories of penance have the power to control the workings of Destiny and so their utterances come to be fulfilled. They being आद्य are unfettered by the laws which govern the ordinary world. While ordinary people have first to carefully ascertain the meaning of what they wish to say and then give utterance to it For a very similar idea cf वरः खलु एष न आशीः and प्रागभिप्रेतसिद्धिः पश्चाद्दर्शनं, तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः । S'ak.

दोहदः—दोहं आकर्षं ददाति इति m. n. दोहदः पुंनपुंसकं Rabhasakors'a. Though given in Amara as a syn. of इच्छा it usually means a pregnancy desire; cf. Visva गर्भमात्रेऽपि दोहदम् अचिरात्संपादयितव्यः —On the necessity of gratifying the pregnancy-hankerings of a woman see Malli. on Rag. III. 6.

P. 14. आदिष्टोऽस्मि:—Mark the humility of Râma. He does not say संदिष्टम्. बाल्ल:—The propriety of this word is explained in the com. तस्माद्यशः &c.—The good of the subjects was the first thing the kings of the solar race had at their heart; cf. Rag. I. 18, 22, and infra. sl. 14.

P. 15. मैत्रावरुणि:—The son of मित्रावरुण; for the comp. see Gr. § 193. The story of the birth of Vasishtha is thus given by Sâyanâchârya in his com. on Rg. VIII 33. 11. (उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठो &c.) तयोरादित्ययोः (मित्रावरुणयोः) सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तत्कुंभे न्यपतद्वासतीवरे ॥ तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संभूत ऋषिसत्तमः ॥

स्नेहं &c.—No nobler sentiment has perhaps escaped any other lips. Râma prized the good of his subjects above every earthly pleasure. In fact Râma's sense of duty as king had entirely banished all idea of self from his mind. Nay it was a pleasure to

reference to Janaka's name shows that he would face even the anger of that monarch but mind public good. See com. लोकानां—लोकस्य v. l.; the plural is preferable. Rāma would satisfy people not as a whole but every one of them. नास्ति मे व्यथा.—*Cf.* अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्यशोधनानां हि यशो गरीयः । Rag. XIV. 35. त्यजन्त्यसून् शर्म च मानिनो वरं &c. Nai. I.50. तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् । Bha. Nit. 110.

अत एव &c.—This shows Sītā's uncommon affection for her husband. She not only does not resent the words of her husband uttered to her face but on the contrary congratulates him for having uttered them. Like her husband she also attached the highest importance to Rāma's duty as a sovereign. *Cf.* her words further on दिष्ट्या अपरिहीनराजधर्मः &c. p. 74. राघवकुल°—See com.; *cf.* अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता । Rag. XI. 2.

P. 16. वीथी—seems to mean here a wall or a terrace serving as a picture-gallery. It cannot mean 'a scroll of paper' as some take it. For we see further on that Rāma and Sītā leave their seat and go to have a look at the painting. Had it been a picture-roll or board Lakshmaṇa could have easily brought it with him.

जानासि &c.—A *Kāku* seems to be intended on these words so as to convey to Lakshmaṇa a suggestion that he should not allude to any thing likely to hurt the feelings of Sītā. The poet of course, as suits his purpose, makes Lakshmaṇa misunderstand his brother's meaning. He takes the words to be a compliment paid to him for his timely suggestion. दुर्मनायमानां—A denom. from दुर्मनस्. Sītā was ill at ease because of her father's departure; see com.

उत्पत्ति°—She was born like a divine being and not like an ordinary mortal. किमस्याः—Janaka, further on, makes a similar remark; *cf. infra* p. 117. See also Com.'s is remark किंतु पावका चेति सूच्यते । अपि मां पावयेत्साध्वी &c. तीर्थोदकं—तीर्थ by itself means holy water ऋषिजुष्टजलं; निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ । Amara; but here it

ground." तथा is preferable to तन्म. नः—by us it may better be taken to mean अस्मानुद्दिश्य (लोकरूक्तं). नैसर्गिकी &c -Ráma means that the treatment Sita received is as unnatural and foolish as is the trampling down of a sweet-smelling flower under feet. *Cf.* Mal. Mad. IX. 51.

P. 18 सरहस्य०-*Rahasya* is the mystic charm which endows a missile with or divests it of its proper potency. जृम्भका०- For a description of the power of these famous weapons; *cf.* V. 13 14, further on, and Mv. p. p. 30, 33 (Nir. Ed.). These are also called the sons of Krs'ásva (cf. *infra* V. 15) and are described as moving and assuming any form at will (कृशाश्वतनयान्राम भास्वरान्कामरूपिणः । प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोसि राघव ॥). These were 100 in number. Their special property, as their name implies, was to cause insensibility; see Ráma. I-26-28.

कृशाश्वात्—Kris'ásva is the name of a king of the solar race, an ancestor of Ráma. But evidently he could not have been intended here. A Muni so named or Devarshi was the husband of Jayá and Vijayá, (according to the Rámáyana, but of Archi and Dishana according to the B. P.), two daughters of Daksha. Kris'asva is also the author of a work on dramatic representation and dancing, whence Kris'ásvin is given in Amara as a word for an actor or dancer. The sage is anterior to Pánini as the latter refers to him in IV. 3. 111. For Kaus'ika see विश्वामित्र in A. Dic.

ताटका—Was the daughter of Suketu, a Yaksha and wife of the *Daitya* Sunda. She was changed into the form of a *Rákshasî* after her husband's death by the curse of Agastya. Her destruction was the first exploit of Râma when going with Visvâmitra to protect his sacrifices. See Raghu XI. 15-20.

ब्रह्मादयः-&c.—This stanza occurs in Mv. I. ब्रह्महिताय-ब्रह्म properly the *Veda*; hence the Vedic law governing human life; *cf.* ब्रह्मकोषस्य *infra* VI. 9. परःसहस्राः:-सहस्रात्पराः । पर being a word of the पारस्करादि group takes स् after it. सहस्र takes परनिपात being included under the राजदन्तादि group. See Gr. § 198. एतानि—Here Ràma speaks of missiles in general, as the Jṛmbhakas are said to have originated with कृशाश्व; see above, note on

+ H. 16 and Lakshmana's speech. [illegible]— a particle expressing wonder or surprise like अहो. एदाणं—There is no dat. in Prákrit; so in translating into Sanskrit we must substitute the dat. for the gen. as required by the rules of grammar.

P. 20. मांसल great, hence excellent. शंकरशरासन—This was the bow of S'iva which was made for him by Vis'vakarman and which he wielded victoriously against the other gods at Daksha's sacrifice but without success against Vishnu. He then deposited it with Devaráta, an ancestor of Janaká. *Cf.* Rag. XI. 76. शिखण्ड—The side-locks which boys wear and which are taken off at the time of marriage. बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः Haláyudha. शतानन्द—The son of Gotama and Ahalyá and the well known family priest of the Janaka family.

P. 21. गोदानमङ्गल—गावः लोमानि दीयन्ते छिद्यन्तेऽस्मिन् इति गोदानं तदेव मङ्गलम्; the auspicious ceremony of cutting the hair previous to marriage, generally performed in the 16th year in the case of a Bràhmaṇa and in the 22nd in the case of a Kshatriya. See Malli. on Rag. III. 33. and our note ad loc.

आगृहीत०—आ does not seem to have any special sense here. though the Com. attaches such to it. कंकण seems to mean the marriage string tied round the wrist. The last two lines occur also in Mál. Mâd. IX. 9.

P. 22. आर्यो &c.—Lakshmaṇa speaks respectfully of Sítá and Mándavî as they were the wives of his elder brothers Ràma and Bharata. S'atrughna being his younger brother stood in the relation of a son to him and so he calls his wife वधूः (a daughter-in-law).

अपवार्य—तद्भवेदपवारितं। रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते॥ Sah. D. The stage direction स्वगतं is preferable here. भार्गवः—भृगोः गोत्रापत्यं पुमान् a descendant of Bhrigu. He was the son of Jamadagni, son of Richika. As he was a pupil of S'iva he was highly incensed at Ráma's having broken his bow and intercepted him as he was returning to Ayodhyà with his father and brothers. But as the Vaishnava power passed over to Ráma as soon as he

Com.'s readings are not good. The poet represents Sîtà as a child (शिशुः) at the time of her marriage for dramatic effect; *cf. infra* VII. 5. According to the Ramá. she was quite of a marriageable age; see com.

P. 24. ललित॰—The repetition (वीप्सा) shows excess. ज्योत्स्ना॰—*i. e.* full of लावण्य; *cf.* त्वं कौमुदी नयनयोः &c. further on. For the meaning of प्राय see com. अकृत्रिम—suggests innocense natural to childhood. अङ्गकै her tender (or lovely) limbs. The Com. takes the क in the sense of दयनीयत्व fit to be treated tenderly; it may be taken also अल्पार्थे, the अल्पत्व referring to the absence of fulness to be imparted by youth.

मन्थरा—the knavish hunch-backed maid of Kaikeyî who instigated her mistress against Râma. शृङ्गवेर—a town on the Ganges near the modern Mirzapur inhabited by Nishadas or wild tribes. निषादपति—this was Guha. He was very useful to Râma and assisted him, Lakshmana and Sîta in being ferried over the Ganges in their journey southwards.

जटासंयमन॰—Before Ráma crossed the Ganges, he and Lakshmana took off their royal garments and put on a dress more suited to the life they had to lead thereafter. See Ràmà. II. Ch. 52. 67-69.

P. 25. पुत्रसंक्रान्त॰—Such was the custom of the kings of the Iks'vàku race who were strict followers of the Vedic laws. *Cf.* मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ Rag. III. 70 and Malli on it; also Rag. VII. 71. Mark the use of the word संक्रान्त. The goddess of royalty had passed to their sons already; see Com.'s remarks. *Cf.* Rag. III. 36; V. 38.

पुरा प्रपितामहान्—The story of Bhagîratha who brought down the Ganges from heaven and purified his ancestors is too well known to need any mention here. Sagara had 60,000 sons, one of whom was असमञ्जस. His son was Ams'umàn, his son Dilipa, and his son Bhagîratha. Thus according to historical authority, the sons of Kapila were the great-grandfathers of Bhagîratha himself and not of his fat er; and so the reading

Bharadwaja resided at Prayaga and received Rama, Lak. and Sita in his hermitage there which was then and afterwards much celebrated and 'where a temple dedicated to him still exists' (Wilson). In some places he is said to be the son of Bṛhaspati and the authorship of many hymns of the Rigveda is ascribed to him.

चित्रकूट—Lit. with variegated peaks. Chitrakûta is the name of a hill to the South of the Jamuna and situated in the district now called Chitrakota or Chatarkot, about fifty miles south-east of Bundelkhand. It was the first habitation of Ráma in his exile, according to the Rámáyana, and then the seat of Vàlmiki's hermitage. Many temples and shrines dedicated to Ráma and Lakshmana exist in the district; the heights abound with monkeys and some of the wild fruits there are still called Sitáphalas.

वट: श्यामः—It is thus described by Kálidàsa—(त्वया पुरस्ता-दुपयाचितो यः सोयं वटः श्याम इति प्रतीतः। राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ Rag. XIII 53. See al·o Malli. thereon. This *vata* is known as *Akshayya* (imperishable) *vata* which has long been famed at Allahabad. Râma, with his brother and wife rested under the shade of this tree after crossing the Jamunà. This *vata* was then in open space and on the opposite side of the river to that where it is now traditionally worshipped. कालिन्दी is the river Jamunâ, so called being the daughter of Kalinda, a name of the Sun.

अलस &c.—Bhavabhûti in this and other similar stanzas makes the nearest approach to Kâlidása as the describer of Sṛngára but this he does in order to intensify the sentiment of Karuṇa (Pathos) which he delineates so successfully and with a masterly hand in the present play.

विराध०—A hideous demon, the son of Jaya and S'atahradá. He, by his penance, obtained a boon from Brahmá, which made him invulnerable. Encountering Ràma, Lak. and Sitâ he seized the last and was trying to run away when he was attacked by the two brothers with sharp arrows. Though

Gandharva named Tumburu and thanked Râma for his release from the accursed form to which he was condemned by Kubera. See Râma. III. ch.s 2-6.

P. 27. वैखानस—Anchorites; householders in the third stage of life living in forests. It also means a certain class of ascetics living on roots and followers of Vikhanasa. See our note on Bhatti. III. 46. आतिथेयपरमाः—आतिथेयं hospitality परमं the highest object or duty येषां.

अनोकह—is strangely derived: अनसः शकटस्य अकं गतिं हन्तीति. परिसर—may also mean extent. परिणद्ध—Widening, spreading. जनस्थान—A part of the Dandaka forest, so called probably because it was a safer place for human habitation being less haunted by demons. मेदुरित—softened, or intensified.

P. 28. सरसतीरां—*v. l.* with banks full of watery places. किमपि &c.—The prevailing sentiment of the sloka is संभोगशृंगार as an instance of which it is quoted in the D. Ru Its स्थायिभाव or permanent feeling is *Rati* indicated by आसक्ति, अशिथिलपरिरम्भ &c. आसक्ति—in translating we have followed the reading आसत्ति. रात्रिरेव व्यरंसीत्—The night only ended and not our conversation. The sing. is जातौ-many a night was passed like that. There is a curious anecdote about this reading. Tradition says that Bhavabhûti first wrote एवं but altered the reading afterwards at the suggestion of Kâlidâsa. (See intro.). Whatever credit may be due to this tradition the altered reading is certainly an improvement upon the original (if Bhav. wrote it so at all).

P. 29, पञ्चवटी—A place in the great Dandakâranya, generally identified with the place of that name near the source of the Godavri. Râma passed here a long period of his exile. It derives its name probably from the five fig trees *viz. A'svattha, Bilva, Vata, Dha'tri*, and *Asoka*. शूर्पणखा—Lit. having nails like a winnowing basket; mark the fem. ending; see Gr. § 330. She was a sister of Râvana living at the time with her brothers, Khara and Dûshana in the Dandaka forest. See. A. Dict.

एतावत्ते &c.—At the very mention of Sûrpankhâ's name all

कनककहारण &c.—कनकहारण एव छद्म तस्य विधिना व्यापारेण. Ma'richa, son of Ta'daka, assumed the form of a charming golden deer, at the instigation of Ra'vana and attracted Ra'ma away from his residence. In the mean time R'avana came and carried away Sita'. करुणकरुणे: *v. l.*—exceedingly piteous. The वीप्सा expresses excess. अपि ग्रावा रोदित्यपि &c.--Here the poet sounds the key-note to his poetic achievement in the present work *viz.* his development of the sentiment of Pathos. In fact the words put into the mouth of Lakshmana though not exaggerating facts, form the poet's own judgment on the success of his work as a करुणरसप्रधान काव्य; and this his view has been supported by other critics: *cf.* Govardhana'cha'rya— भवभूतेः सम्बन्धाद्भूधरभूरेव भारती भाति। एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥

P. 31. साकूतं—feelingly, with emotion. अयं ते &c.-in this Sloka the two qualities of Ra'ma, as a hero, *viz.* his स्थैर्य and सहृदयत्व are brought out. प्रतिकृति०—*cf.* III 44. विपच्यमानः—The Com. takes this with Agni as well as व्रण. रणरणकः—fr. रण् to sound, रणशब्दस्तत्कारः। पकारे द्वित्वम्.

P. 31. मन्वंतरपुराण—As old as the present Manu, *scil.* वैवस्वत. मन्वतर—is the period of time during which one Manu presides over creation. A Kalpa is divided into fourteen such *Manvantaras*, each comprising a little over 71 *Mahâyugas*. A Ma'hâyuga is equal to the four *yugas* put together *i. e.* 4,320,000 human years. तातजटायुषः—Jatâyu was the son of Aruṇa and S'yeni (see Mv. V. 6), or according to the Râmâyana, of Garuda, and the younger brother of Sampâti. He was thus of divine origin and preternatural longevity. Jatâyu had once saved the life of Das'aratha and from that time they had been connected by the ties of closest friendship. Hence Ra'ma speaks of him as Tâta. When Râvaṇa carried off Sitâ, Jatâyu opposed him and tried to rescue her, but was overpowered and left mortally wounded. Hence Sitâ makes the following remark. उदाहरण—a representation or manifestation in words or painting; for the former *cf.* Vik. p. p. 22, 51 &c.

निर्व्यूढ—fully carried or borne out; proved true. *Cf.* निर्व्यूढः

S'ri, according to another account a grand son of Danu, a daughter of Daksha and wife of Kas'apa, (according to the Mah. Bhâr. he was a Gandharva named Vis'wávasu) cursed to be a Rákshasa by the sage Sthúlas'iras from which hateful form he was to be delivered by Ràma. In a fight with Indra the latter struck him with his thunderbolt and drove his head into his body whence he came to be called Danukabandha (the head-less monster). *Cf.* Mv. V. 34. When he seized Ràma and Lak. with the object of devouring them the latter extricated them-selves from his grasp by cutting off his arms. When thus wound-ed he asked them who they were, and on being informed of their names, rejoiced at the prospect of his being freed from the accured form and requested Rama to burn his body, which done, he rose from the fire as a pure heavenly being and counselled Ráma to seek the friendship of Sugríva. See Ràmà-yana, Ar. chs. 82. 84. Wilson says—

This *Kabandha* or headless monster is possibly the original of the Anthropophagi of the East, and the " men whose heads do grow bene-ath their shoulders." He is described as vast as a mountain, of a sable hue, without legs; but with arms a league long, a formidable mouth in his belly, and a single eye of vast dimensions in his breast.

ऋष्यमूक—According to Prof. H. H. Wilson, the mountain Rs'yamúka, the lake Pampà, and the other scenes referred to here are still known by the same appellations in the neigh-bourhood of the modern town of Anagundi, the ancient capital of the monkey-chiefs on the Tungabhadra.

On the ascent to the mountain occurs the forest of *Matanga*, or the *Meghaprabha* wood, in which the trees never wither and the flowers never fade. The saint and his disciples had long disappeared; but his hermitage had remained inaccessible to noxious or inimical beings, and the cooking utensils left by him awaited, in perfect order, the arrival of Ráma, being destined for his accommodation.

A *Savari*, or female forester, named *Sravaṇà*, who had attended on *Matanga's* disciples, and whose ascension to *Swerga* was to be the reward of her acting as guide to Ráma. Wilson.

पम्पाभिधानं सरः—Name of a celebrated lake which is considered

yamúka mountain. Subsequently the name was transferred m the tank to the river which rose from it. A. Dic.

ामर्ष०—Indignation leading one to take prompt action in-t the offender. It is one of the 33 *Vyabhichâribhâvas.* ah. D. or our Sah. Sár. Sang. p 47. रमणीयं &c.—Pampá described in the Râmâ. as a beautiful lake with its nsparent water chequered with lotuses and the ducks and se playing upon its surface. Water-birds of radiant plumages wded it while its banks were green with fruitladen trees ying to and fro and diffusing their fragrance all round. Rag. XIII. 30. Bâṇa has also described this lake in Kâd.

ल्लिकाक्ष०—A species of swans with beak and legs of a darkish our. कुवलयित:—The idea is this. As Râma's eyes were beamed with the moisture of tears he could not take a clear w of the spots covered with white lotuses. These appeared kish to him and the confusion was helped on by the exposed s and beaks of the geese, so that he well mistook them for ls of blue lotuses. The figure is भ्रांतिमान् (the mistaking of thing for another on account of similarity). The meaning this stanza is somewhat doubtful. For the various meanings posed see com.; one or two of these are far-fetched. The t three lines occur in Ma'l. Mád. IX. 14.

P. 32. हनूमान्—He was the son of Marut (the god Vâyu) Anjanâ, wife of a monkey named Kesarî. According to other account he was a portion of S'iva. On one occasion his u was broken by the thunderbolt of Indra and hence his ne; मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः । नाम्नैव कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ mâ. Uttarakanda Ch. 41. चिरनिर्विण्ण .&c.—Sitâ makes s remark on account of the conspicuous part played by ruti in the Lanká war and the final destruction of Râvaṇa. cording to the Com. Sîtá here refers to herself; see his marks.

P. 33. कृतिन:—प्रशस्तं कृत मेषामस्तीति who have gained our object

कुसुमित०—कुसुमान्येषां सञ्जातानीति कुसुमिता च पादपास्तेषु ताण्डविता बर्हिणो (peacocks) येषु: । ताण्डविता: ताण्डवन्तः कृताः p. p p. of the den. fr. ताण्डवत, वत् being dropped.

अनुभाव०–is the dignity or majesty of mien with which person impresses or strikes with awe another. *Cf.* Rag. I. 37. सौभाग्य—collective grace. अनुभावसौभाग्ये यद्वा अनुभावस्य सौभाग्यं (excellence, excess) एव परिशेषो यस्यास्तादृशी चासौ धूसरा च &c

माल्यवान्—This is described as a minor mountain-range. It must also be in the neighbourhood of Anagundi. Kâlidâsa also has described this mountain. *Cf.* Rag. XIII. 26–29. नीलस्निग्धः &c.– *Cf.* Mv. V. 42. वत्सैतस्मात् &c.—Because it was the sight of this mountain that had affected Râma very deeply in his bereavement. *Cf.* the stanzas from the Rag. and Mv. referred to above (नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टं । &c.). प्रत्यावृत्तः—a sort of presentiment of the future separation from Sita. पुनरिव—is obviously preferable to पुनरपि. This shows the tender heartedness of Râma. उत्तरोत्तराणि—उत्तरस्मादुत्तराणि represented in a series; or one excelling the other. कर्माश्चर्याणि—कर्माण्येवाश्चर्याणि.

P. 34. प्रसन्नगंभीर—*i. e.* delightful and abounding in scenes. सौम्य०—read पवित्रसौम्य &c. अस्खलित०—अस्खलितः सुखश्च संपातो यस्य. As Sitâ was advanced in pregnancy such a precaution was all the more necessary. कठिणहृदये—Râma gently rebukes Sitâ for having entertained a doubt in the matter.

P. 35. निरंतरं—निर्गतमन्तरं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । शयनाय—शयितुम्. अविरलम् &c – The fig. of speech is Upamá. The points of similarity are that both are slender and long, covered with drops, and gladdening. साध्वस—fear caused by the dreadful sights. साध्वसं च श्रमश्च ताभ्यां जनितो यः स्वेदस्तस्य बिन्दवः तैः सहितः ससाध्वसः यद्वा ससाध्वसो यः श्रमः &c. ऐन्दव०– इन्दोरिमे ऐन्दवा ये मयूखास्तैः चुम्बिता अत एव स्यन्दिनो ये चन्द्रमणयस्तेषां हारस्येव विभ्रमो यस्य । This sl occurs in Mâl. Mad. See VIII. 3.

सुखमिति &c.–Because the result of both is an equal insensibility to any other perception. प्रमोह—प्रबोध *v. l.* with समुन्मीलति in the last line reappears to be better at first sight as it gives a better contrast with निद्रा; but must be rejected as it goes against प्रतिबोधविषयत्व while प्रबोध better agrees with निमीलितं

describes the state of his mind on his first seeing Mâlati.

P. 36. स्थिरप्रसादा—This reply beautifully expresses Sita's modesty. She means that it was his unchanging love for her that made him say so. विकासनानि—In this and in the other similar epithets in this stanza the affix अन is added कर्तरि. सकलेन्द्रिय०—Here प्रलय one of the *Sâtvika bhâvas*, is expressed. सुवचनानि—Here their refreshing property is left to be understand. In Mâl. Ma'd. VI. 8 wherein the first two lines are the same as here, we have वचोऽमृतानि which better explains their विकासनत्व &c. सरोरुहाक्षि—The fem. is ०क्षी when अक्षि refers to an animate object. रसायनानि—acting as an elexir *vitæ*, *i. e.* regaling or gratifying the mind. See com. The fig. in this stanza is Rûpaka.

P. 37. स्वापहेतु—inducing sleep, which lulled you to sleep. प्रसुप्तैव— एव shows Râma's surprise at the quickness with which Sita' sank into sleep. गेहे लक्ष्मी—*Cf.* IV. 6. अमृतवर्तिः—As Amṛta is supposed to possess the highest property of pleasure-giving, such expressions as अमृतवर्ति, अमृताञ्जनशलाका &c. are common enough.

P. 38. अयं बाहुः &c.—Mark the poet's power of description. The idea in the last two lines of st. 34 is again clothed here in a beautiful garb. There is a series of Rûpakas in the first three lines. किमस्याः &c —This line is full of variants. The reading यदि परमसह्यस्तु विरहः is capable of a three-fold interpretation: (1) यदि तु विरहः परमसह्यः स्यात्तर्हि अस्याः किं न प्रेयः what of her would not be highly endearing if only her separation could be extremely bearable. In this case, however तु and परम are quite inappropriate. (2) अस्याः किं न प्रेयः यदि तु विरहः स्यात् स एव परम् असह्यः what of her would not be highly pleasing; but if there be separation that alone would be extremely unbearable. (3) Râma wanted to say किमस्या न प्रेयः यदि तु विरहः न स्यात्; but at such a time the idea of separation was too much for him to bear; and so instead of completing the line he simply breaks out into विरहस्तु परम् असह्यः but her separation is extremely unbearable. यदि पुनरसह्यो न विरहः—This reading is adopted in the text as it fits in well with the next speech of the Door-keeper. Ra'ma means यदि पुनरसह्यो विरहः स्यात्सर्वमेवेदमधिकतराय दुःखाय कल्पेत विरहाभावे तु सर्वमेव प्रेयः । There is one more variant which also gives a good

in the D. R. as an instance of *Ganda* (a sort of premonition) called a kind of *Patâkâsthâ'na* by the author of Sah Dar. It consists in so introducaticn the words of a different character as to be syntactically connected with the speech of the character already on the stage and to have a distinct bearing on them though utterd with a different import. Thus here the word उपस्थित which means 'has arrived' is so brought in after Ra'ma's soliloquy that its first sound conveys to him the import of 'is impending' and he being thus rudely shocked with the idea of separation from Sîtà asks in alarm the question 'अयि कः'. Such words are generally supposed to presage good or evil. Here they foreshadow the coming separation of Sitâ. This poetical device is common enough in Sanskrit Plays; *cf.* Veni. after the words दुर्योधनः—पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुगमम्–प्रविश्य कन्चुकी–देव भग्नं भीमेन. Mud. IV. राक्षसः—अपि नाम चाणक्यबटुः-दौवा०-जयतु-रा०-अतिसंधातुं शक्यः स्यात्-दौ०अमात्यः; also चा०—अपि नाम दुरात्मा राक्षसो गृह्येत । सि०—अज्ज गहीदो &c. *Ibid.* I.

दुर्मुख: The name is well selected for the tidings he has to communicate. It is the poet's creation According to Kálid. and Râmà. the spy appointed for that purpose was भद्र by name. पप्रच्छ भद्रं विजिताग्भिद्रः Rag. XIV. 31. अपसर्पितुम is found in Mb.; the regular form is सप्तुं or स्रप्तुम्. अथवा नियोगः &c.—*cf.* Kanchuki's speech at S'ak. p. 121.

P. 39. अद्वैतं &c.—What a grand ideal of conjugal love that the poet gives us here! Ra'ma's words are not an effusion of youthful passion untried or inexperienced, but passion tempered down by experience and long association. It is impossible to describe a husband's love and regared for his wife more effectively or naturally than the poet has done here. अद्वैतं—अविद्यमानं द्वैतं यस्मिन् which remain the same–unaltered-under opposing circumstances. विश्रामः—According to Pa'n. विश्रम is the correct form, Vriddhi being forbidden before घञ् (अ) by VI. 3. 123. The poets, however, freely use the form; *cf.* S'ak. II. 6. See com.; or we may defend the form by adding अ (णू) स्वार्थे by including it in the प्रज्ञादि group although not actually mentioned in it. भद्रं &c.—construe येन तदेकमनिर्वचनीयं प्रेमरूपं वस्तु कथमपि प्राप्यते तस्य सुमानुषस्य मनुष्येषु धन्यस्य भद्रम्; see trans.; with the reading

अनुकूल hero who is एकनायक, with the reading मद्र तस्य सुमानुषस्य in the fourth line.

P. 40. अर्थवादः—अर्थ्यते इत्यर्थः तस्य वादः lit. the mention or specification of the object (for which a thing is done). It is a term occurring along with विधि in the Bráhmaṇas and the Púrvamímámsa' and means what is said by way of commending a *vidhi* or sacred precept. See A. Dic. Hence secondarily it means something said in praise of a thing, and finally praise or eulogy. दोष may be in his public or private life. प्रतिविधीयते Lit.—measures may be taken to counteract it *i. e.* may be removed.

P. 41.—हा हा धिक् &c.—This may be a general remark or may be taken in connection with वैदेही. अद्भुतैरुपायैः—This refers to the terrible ordeal of fire through which Sita' had to pass before she could be received by her husband as his wife. She came out of the fire unharmed and brighter than before, her purity being attested to by the god of Fire himself. The ordeal was done in the presence of Das'aratha and many gods who had come down from heaven for that purpose. आलर्कं—fr. अलर्क a mad dog. The poison of a mad dog does not operate all at once after the bite but shows itself several weeks or even one or two years after the time of infection, when it spreads through the whole system.

पुरितं—There was लोकाराधन in the exile of Ráma as the demons had to be killed and the world to be rid of that pestilence. पूजितं *v. l.* honoured (by being observed).

दीपितं—implies absence of stain. *Cf.* जज्वाल लोकस्थितये स राजा। Bhatti. I. 4. कश्मला—fr. कश् to go and अल before which म् is inserted by Unâdi I. 109; foul, ignominious. *Cf.* Rag. XIV. 37.

P. 42. निमि—The founder of the Janaka family and a son of Iks'va'ku. He was cursed by Vasishtha to lose his corporeal form; and he in his turn pronounced a similar imprecation on the sage. Both quitted their bodily forms. Vasishtha was born again as the son of Mitra and Varuna but Nimi did not like to be restored to a bodily form although the gods were willing to enable him to do so. See V. P. तातप्रिये—*cf.* *infra.* IV. 16. राममयजीविते—whose life is Ráma alone. Here मय is added स्वार्थे; राम एव जीवितं यस्याः। ...

The fig. here is विषम (the incongruity between cause and effect).

P. 43. नूतनो राजा—Mark the sarcasm of the expression. संतान—संतन्यते इति संतानः fr. तन् with सम् and घञ्; may mean 'progeny or 'continuation' as the affix is added करणे or भावे. Here of course the former sense is intended. अनार्यं—Lit. something not worthy of an A'rya; hence an act of cruelty &c. अध्यवसितं—determined upon. अतिदूर—*Scil.* in Lanká.

P. 44. बीभत्स—cruel, savage.

सौहृदात्—This is grammatically irregular. Both सौहार्द and सौहृद, however, occur in literature; *cf.* for the latter सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः। Vik. I. 9. निसर्गसौहृदेन Mál. Mâd. I. यत्सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति Mk. I. 13; Káli. uses दौर्हृद also; Rag. III. 1. Jag. thus comments on the form—By the Sûtra हृद्भग—Pân. VII. 3. 9. the proper form should be सौहार्द; how do you justify सौहृद then? उच्यते। हृदित्यादौ प्रतिपदोक्तस्य (the word that is mentioned) हृदयस्य हृल्लेख—इति हृदादेशस्य आदिवृद्धिः; (and not of the independent word हृद्). यद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति वचनादुभयपदवृद्धेरनित्यत्वम्। See our note on the word, Mâl. Mâd. p. 8. अपृथगाश्रयां—So great was their love that Ráma and Sitâ were never apart after their marriage. *Cf.* st. 37. *supra.* अपृथगाशया *v. l.*-one in heart, never holding conflicting thoughts or opinions. This is perhaps a better reading. See notes on p. 177, Sl. 32. सौनिक-also शौनिक a butcher; सूना प्राणिवधस्थानं तज्जीविकात्वेनास्त्यस्य; fr. सूना + ठक् (इक). गृहशकुन्तिका—गृहे पालिता शकुन्तिका.

कर्मचा०—कर्मणा चाण्डालः a Chândála (*i. e.* a man of atrocious deeds) by acts, not by birth. Vasishtha mentions four classes of these *viz.* असूयकः पिशुनश्च कृतघ्नो दीर्घरोषकः। चत्वारः कर्मचाण्डाला जन्मतश्चापि पंचमः॥ Ráma calls himself अपूर्व because he is not one of these. A Chandála does not cast off his wife, much less one who is dutiful, and still less when she is pregnant. मुग्ध—innocent one, that can be easily duped. विपाक—may mean fruit or result.

P. 45. विपर्यस्तः—In Sítá's company the world was all a source of joy and happiness to him; now the reverse of it. See the Com.'s remarks. जीर्ण०—implies absence of delightf spots and

P. 46. दुःखसंवेदनाय—That he should not only experience but feel the pangs of sorrow. वज्रकीलायितं—have acted the part of adamantine nails which can never be extracted *i. e.* life has been so infixed that it cannot escape.

मुषिताः—see com; the *dravya* is of course Sítá. परिभूताः—insulted; *i. e.* of course by his unworthy conduct. Ráma thinks that Sítà was a sacred treasure committed to his care by the above named personages. He, however, has shown himself to be unworthy of the trust reposed in him and thus guilty of the blackest ingratitude (कृतघ्नेन in the next sl.).

तेर्हि &c. The fig. is Utpreksha.

P. 47. विस्रम्भात् &c. Here Ráma represents himself as cruel proceeding in a sort of climax, each of विस्रम्भ, लब्धनिद्रत्व &c. serving to augment his cruelty the more and more. क्रव्याद्भ्यः— &c. marks the culminating point. आतङ्क (*fr.* तञ्च् with आ to coagulate or contract) properly means bodily distress or pain; hence secondarily what causes such distress, mental disquietude, fear.

पश्चिमः—last (पश्चाद्भवः). अपश्चिम *v. l.* means the same thing— नास्ति पश्चिमः यस्य having no other subsequent or last, which is itself the last; *cf.* अनुत्तम Hit. I, अपश्चिम often occurs in plays. See Apte's Dic. अब्रह्मण्य—ब्रह्मणः हितं ब्रह्मण्यं न ब्रह्मण्यमब्रह्मण्यं something calamitous to the Bráhmanas (which ought not to take place). Hence used as a cry for protection or help against a calamity. लवण—a demon, son of Madhu and Kumbhinasí, the sister of Rávana and daughter of Vis'ravas. He was the sovereign of Mathurá which was previously called after his father Madhuvana. He had inherited from his father an invincible trident originally obtained from S'iva. *Cf.* Rag. XV. 5, Rámâ. Uttarakánda. 61-63.

शत्रुघ्नं &c.—The complaint of the sages and the despatching of S'atrughna against the demon Lavana were events subsequent to the abandonment of Sítá. But the poet puts them earlier here furnishing Ráma an occasion to leave Sítâ alone, and thereby to avoid a spectable which would ther'e's have been terribly

It is perhaps put in for alliteration or the poet might be taken to mean अजीजनः अत एव पुण्ये.

एकाकिनी—एका एव alone (with the idea of helplessness); एकादाकिनिचासहाये Pâṇ. V. 3. 52. यदि प्रभविष्यामि—Sîta was sure that her anger would melt away at the sight of her dear husband.

ACT II

P. 50. Act. II. opens with a *Chûlikâ.* अन्तर्जवनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचनम्। Here the words "स्वागतं &c." of the wood-nymph who is behind the curtain indicate the approach of A'treyî. The interlude is meant to acquaint the audience with the events intervening between the closing of the 1st and the commencement of the 2nd Act, a knowledge of which is necessary for a proper understanding of the incidents represented in the 2nd Act.

उपतिष्ठते—For the Atm. see com. and Gr. p. 398.

सतां संगः &c.—*cf.* ग्रहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः। Sis. I. 14. न पराधीनमिह वः—A courteous way of saying भवदधीनम्. परस्मिन्नधि पराधीनम् अधि necessarily takes ईन (ख) when the latter member of a compound, by अष्युत्तरपदात् Pâṇ. V. 4. 7.

P. 51. विनयमधुरः—And not necessitated by the observance of a vow. अविपर्यासित—not changing *i. e.* of uniform nature. उपधि—उपधायते आरोप्यतेऽनेन *lit.* that by which something is falsely attributed to another. *Cf.* with this Mv. I. 12; for the different traits of good men's character mentioned here see. Bh. Ni. 62-65.

का पुनः &c.—The conversation here is not only very elegant but full of politeness and sweet address. अगस्त्य—Son of Mitra and Varuṇa conjointly, born along with Vasishtha. See *supra*, note on Vas, p. 6. and A. Dic.

उद्गीथविदः—Adepts in the Sâmaveda. उद्गीयते इत्युद्गीथः is the

आमत्युद्राथ quoted by the Com. is from Chand. Up.; the दहरविद्या referred to by the Com. is also from the same Up.; VIII. 1. 1. Dahara is the heart lotus and the Brahma in it is the object of knowledge; see S'an. Bhâ. on Ved. Su. I. 3. 14-18

P. 52. निगमान्त—the same as वेदान्त. निगच्छन्त्यनेन निगमश्छंद *fr.* निगम् to attain knowledge. ॰विद्या—knowledge of Brahma as unfolded in the Upanishads. पार्श्व—पर्शूनां समूहः the rib-bones; hence the side of an animal, and secondarily, vicinity. वाल्मीकि—So called from Valmîka or an anthill, full of the nests of termites, with which he was covered as he sat down repeating the word Marà, Marà; see A. Dic.

प्राचेतस्—Son of Práchetas or Varuna, Vâlmiki. ब्रह्मपारायण—Complete course of study of the Brahma philosophy. पारस्यायनं पारायणं; now see com.

उपस्नेहयति—Den. fr. उपस्नेह, melts with love. संविज्ञान—a correct knowledge of.

P. 53. धात्रीकर्म वस्तुतः *v. l.*—having actually undertaken &c. This is the best reading. Some read ॰कर्मवस्तुत—धात्रीकर्मैव वस्तु ततः। but here वस्तु has no propriety. धात्रीकर्मतः is the Com.'s reading and so we have preserved it in the text although not satisfactory. चौलकर्म—the ceremony of cutting the hair and keeping the locks and crest, which is done generally in the third year. *Cf.* चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः। प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात्॥ Manu II. 35. त्रयी-the Vedic lore, the three Vedas. *A dwija* is not entitled to read or study the Veda until his उपनयन ceremony is performed. The Com. remarks that by त्रयी we are to understand the 6 *angas*, or works accessory to the study of the Vedas, also. तिस्रो विद्याः—See com.; according to some these are आन्वीक्षिकी [त्रयी] वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती; see Kâm. Nit. II. 2. परिनिष्ठापिताः—*i.e.* they were well grounded in. क्षात्रेण कल्पेन—See Manu II. 36-49. प्रज्ञा—the faculty of understanding; मेधा-the retentive faculty or memory; धीर्धारणावती मेधा Amara. ज्ञाने—*i.e.* ज्ञानग्रहणे power to grasp. प्रभवति *&c.*—*Cf.* पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः। Mal. 1. 6. The Fig. is दृष्टान्त.

P. 34. अनुष्टुभेन छन्दसा—The Ráma. poetically asserts that the श्लोक was a transformation of Vál.'s शोक; पादबद्धोक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः। शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ *Cf.* also Kálidása निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः। Rag. XV. 70. मा निषाद &c —मा अगमः the retention of अ is A'rsha. Some explain away the anomaly by supposing the particle used here to be मा and not माङ्. Our Com. gives a queer defence of this. प्रतिष्ठा—a position of happiness or bliss. समाः is fem. and is generally used in the plural. *Cf.* the translation of the stanza by Griffith:—

No fame be thine for endless time,
Because, base out-cast, of thy crime,
Whose cruel hand was fain to slay,
One of this gentle pair at play.

The Com. interpretes the Sl. as indirectly referring to Ráma. Thus—मानिषाद means Ráma (मा—Lakshmí *i.e.* Sitá, her incarnation निषीदति resides अस्मिन्) he being an incarnation of Vishnu. क्रौञ्च (literally going wrong, fr. क्रुञ्चकौटिल्याल्पीभावयोः). मिथुन may refer either to Váli and Tárá or Rávana and Mandodari; Râvana was काममोहित with regard to Sitâ. Hence the fig. is श्लेष.

आविर्भूत०—(1) To whom the Brahma in the form of words had been revealed; or (2) through whom the Brahma &c. had manifested itself. भूतभावनः—who creates according to the laws of previous creation; see com. and *cf.* the S'rti सर्वं धाता यथापूर्वमकल्पयत। आर्षं—ऋषेरिदं lit. of a sage; hence prophetic; implies superhuman power. प्रातिभं चक्षुः—प्रतिभा the creative faculty, genius. विवर्त—In the Vedánta philosophy this means modification or development, which is illusory appearance. The difference between विवर्त and परिणाम is this, that in the former there is no complete change of form of the cause while in the latter there is the entire destruction of form or nature of the original cause (प्रकृतिस्वरूपानुपमर्देन रूपान्तरोत्पत्तिर्विवर्तः, तदुपमर्देन...... परिणामः). Bhavabhûti seems to be a *Vivartawádi* and therefore belongs to that school of the Vedantins which regards the whole of the phenomenal world as a mere illusion, the only real entity being Brahma. Thus जगत् is the Vivarta of Brahma which is its

twice again in this work :—(1) in III. 47. wherein आवर्त, बुद्बुद, तरङ्ग &c. are indicated as the Vivartas of water, while (2) in VI. 6 he speaks of Vidya' as dispelling all illusion and resolving the *Prapancha* into Brahma. इतिहास—fr. इतिह पारम्पर्योपदेशे अव्ययं (traditional account of former events) आस्ते अस्मिन् । Bh. Dik.

P. 55. मण्डित:—of course by the ornament, the new work of Vâlmiki. It is quite natural that the wood-nymph who is a friend and admirer of Râma and Sitá should make such a remark. पण्डित v. l. meaning 'has grown wiser by the new production' is not a very appropriate reading.

प्रासंगिकी—प्रसंगादागता.

अत्याहितं—a great calamity; अत्यन्तमाधीयते तन्निवृत्त्यर्थं मनो दीयत अस्मिन्निति.

P. 56. दारुण—fr. दॄ to tear, is appropriate with निर्घात which means 'a terrible stroke' here. निर्घात properly means the clash of two contending winds वायुना निहतो वायुर्गगनाच्च पतत्यधः । प्रचण्डघोरनिर्घोषो निर्घात इति बुध्यते ॥

महाभाग—महान् प्रशस्तः भागः यस्याः one to whose lot falls a very great number of blessings; hence fortunate. In contrast with this stands ईदृशः निर्माणभागः । नहि—Nothing at all. हि adds force.

रघुकदम्बकेषु—The word कदम्बक like कुञ्जर &c. expresses excellence. वधू—उह्यते पितुर्गृहाद्भर्तुर्गृहमिति. Unâdi I. 83. परिशुद्धाः—clear in their import.

क्रतु—करोति क्रियते वा इति क्रतुः fr. कृ+अतु by Unadi I. 77. The most important thing that a man does; hence a sacrifice. *Cf.* Gr. *Kratos*, Zend *Khratu*. Kratu is one in which an animal is necessarily killed while a Yajna is one in which an animal may or may not be killed. प्रक्रान्त:—is used in connection with sacred rites for which previous preparations are necessary and means the performance of preliminary ceremonies.

परिणीतं—The instituting of a sacrifice always pre-supposes the existence of पत्नी the husband's partner in religious performances. Hence the question.

P. 57. लोकोत्तराणां—अतिशयेनोद्गता उत्तराः लोकेषु उत्तरा लोकोत्तराः supremely eminent, extraordinary. *Cf.* for a similar idea संपत्स

in the Rámáyana. Vámadeva is also the Rishi of almost all the hymns of the 4th Mandala of the Ṛgveda. See Dowson's Class. Dic. संप्रदाय—संप्रदानमिति Lit. the due transmitting of knowledge by a preceptor to his disciple (गुरुपरंपरागतसदुपदेशः); traditional knowledge or instruction. चतुरङ्ग—The four parts are हस्त्यश्वरथपत्तयः.

सोरस्ताडनम्—उरसरताडः तेन सहितं यथा तथा । It may also be taken as a Namulanta ; कृत्स्नमुरस्ताडयित्वा तत्सहितम्. This was what the Bráhmana said :—रामस्य दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः । यथा हि विषयस्थानां बालानां मृत्युरागतः ॥...... राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः । असद्वृत्ते हि नृपतावकाले म्रियते जनः ॥ Ráma. VII. 74. 10, 16. अपचार—misconduct, transgression of duty. Malli. translates this by वर्णधर्मव्यतिक्रम. See. com. on Rag. XV. 47. अशरीरिणी—incorporeal, from heaven. There is no reference to this in the Rámàyana though Kàlida'sa makes mention of it; *cf.* Raghu quoted above- According to the Rámàyana, Nàrada councels Râma as to what was to be done.

P. 58. विदिशः—by-quarters. दिग्भ्यां विनिर्गता विदिक् । दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् Amara. अपि नाम—I wish that. Here अपि has the sense of संभावना. नाम is generally added to अपि in this sense. The two particles are used when the speaker intends that some desired thing should happen and when there is a likelihood or hope that it would so happen. *Cf.* अपि नाम तयोः कल्याणिनोरभिमतः पाणिग्रहः स्यात् । Mál. Mád. I. अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसंभवा स्यात् S'ak. I. &c. See A. G. 247.

कण्डूल—कण्डूर्विद्यतेस्य कण्डूलः. The Fig. in the first two lines is उत्प्रेक्षा. See com.

P. 59. अपस्किरमाण—from कृ with अप A. स् is inserted after अप when the meaning is to scratch for food &c. (as a quadruped or bird) and the root is Atm.; 'अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने' Pán VI. I. 142. सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः । Vart अपकिरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति किम् । अपकिरति कुसुमम् । Sid Kau. विष्किरः—विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा Pan' VI. I. 150. कीटस्वचः—a double fish. कुलं—सजातीयैः कुलम् Amara; applied to a group of animals of the same species. कुलायद्रुमाः—कुलायविशिष्टा द्रुमाः । मध्यमपदलो० स०.

dat. of जीवातु life, revival. **रामस्य** &c.—If this be regarded as the हेतु for striking, the fig. is Kâvyalinga.

कृतं रामसदृशं कर्म &c.—This as well as the previous stanza show that Si'tá's exile was an act quite against Ra'ma's will and weighed heavily on his mind.

P. 60. **दण्डधारः**—दण्डं धारयतीति. **सत्संगजानि** &c—The fig. is *Arthântaranyâsa. Cf.* for a similar thought समुन्नयन्भूतिमनार्यसंगमाद्वरं विरोधोपि समं महात्मभिः । Kit. I. 8.

आनन्द—inward or spiritual joy. **मोद**—joy due to external objects (विषयसुखं). **वैराजाः**—विराजः ब्रह्मण इमे, the brilliant region called ब्रह्मलोक or सत्यलोक souls translated to which are exempt from further birth. This is the seventh and the highest world the other six being भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः and तपस्. Or this may be the celestial region occupied by the Vaira'jas, the first gods or the pitrs of that name referred to by the Vâyupura'na, whose forms are composed of spiritual (तेजस्) and not of elementary substance. लोकाः सान्तानिका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः । ते वैराजा इति ख्याता देवानां देवि देवताः ॥

अन्वेष्टव्यः—*cf.* अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् । ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ Rag. X. 23.

भूतनाथः—Ra'ma is identified here with the Supreme Spirit.

वृषलक—क is कुत्सार्थे. Out of modesty he speaks disparagingly of himself. वृषल is a man of mixed parentage.

P. 61. **आभोग**—wide extent, expanse. **भीषण** because of its great extent. भीषणः आभोगस्तेन रूक्षाः not pleasant to look at; or भीषण आभोगो येषां ते च ते रूक्षाः sterile च । **तीर्थाश्रम०**—तीर्थानि च आश्रमाश्च &c. कान्ताराश्च तैः मिश्राः । **०गर्भ०** *v. l.*—०सरितः गर्भे येषां ते च ते कान्तारमिश्राश्च; or गर्भभूताः कान्ताराः गर्भकान्ताराः small woods तैर्मिश्राः ।

रक्षसां &c.—The reading चतुर्दश &c. is in better accord with Râmâyana. See Aran. K. XXI. 8, 9. **दूषण०**—The comp. may also be ०मूर्धाः; see the com. Khara, the half brother of Râvana was the principal general of the Ra'kshasa force stationed in South India. दूषण and त्रिशिरस् were under him. See Râ'ma'. III. 20-30.

of the different classes of beasts (cf. ...) जनस्थानपर्यन्ते दीर्घारण्यानि ।

निष्कूज &c.–सीमान: the border grounds सन्ति। कीदृश्यः। क्वचित् निष्कूजाः (see com.) च ताः स्तिमिताश्च । स्तिमित implies absense of wind, so that not a leaf was astir; क्वचित् प्रोच्चण्डः सत्वानां स्वनः यासु। स्वेच्छया सुप्तं गभीरं यथा तथा घोराः घोरन्तः (deep snoring) ये भुजगास्तेषां श्वासैः प्रदीप्ता अग्नयो यासु। प्रदर a crevice, a ditch. प्रतिसूर्यक—a lizard. In this sl. भयानक and बीभत्स are slightly displayed.

पश्यामि च–च—Just as I see &c.; the two चs show that the two actions take place simultaneously.

प्रियारामा—one to whom delightful groves or spots were dear. आराम is here used in its literal sense (आरमन्त्यत्र). प्रियरामा *v. l.* is also a good reading. कान्तार is used here in the sense of महारण्य.

इतीहारमतैवासौ—इति इह अरमत एव असौ. इतिहारमतैवासौ *v. l.*; here इतिह is a particle indicating a past event; or हा may be taken separately; thus alas! &c. The other variants are :—(1) इतीवारमतीवासौ; here the two इवs have no propriety. इतिचारमतीवासौ; here इव must be taken in the sense of एव. इति हा रमते सीता is also a good reading. In this case हा expresses sorrow, रमते Present tense used for the Past.

P. 63. अकिंचिदपि—Here Ráma explains why Sítá longed to live with him in the forest and how she found pleasure there. Though Râma did nothing special towards contributing to Sitá's happiness yet by being merely in his company she bore lightly all the hardships of a forest life. See com. सौख्यैः—*i. e.* of course caused by his presence.

दुरासदैः—Lit. difficult to approach; hence causing pain. छवि—colour. पर्यन्तैः—border spots covered with verdant grass &c. on account of which they resembled the peacock's neck. बहलच्छाया०—read ०च्छाय; अविरलं निविष्टा नीला बहला छाया येषां तैः ०च्छायैः तरुणतरूणां षण्डैः &c.; or after the Com who reads छायातरवः; अविरलं निविष्टा ये &c. महानुभावः—Noble or magnanimous one.

इह समद &c.—This and the following stanza occur also in Mv., see V. 40, 41. समदैः शकुन्तैः आक्रान्ता या वानीरविरुधस्तासां प्रसवैः flowers सुरभीणि च तोयानि यासां. The actual use of सुरभि in this impairs the beauty of the line. फलभरस्य परिणामेन (ripening) ...

thickness, magnitude. मांसप्रवाणां निदर्शः

P. 64. सल्लकी—also called गजभक्ष्या is a tree much liked by elephants. *Cf.* Vik. IV. 23. इभ०—इभैर्दलितास्च ते विकीर्णाश्च ये ग्रन्थयः the joints तेषां निष्यन्दः तस्य गन्धः। The sl. occurs also in the Mâl. Mad. (IX.6).

देवयानः—The Com. refers to Bg. VIII. 24. where S'ridhar understands by fire &c. the path indicated by a deity presiding over each of these. S'ankarâchârya also agrees with him remarking that 'fire' here means a deity presiding over time. This is the better of the two paths, attainable, only by the knowledge of truth (सत्येन पंथा विततो देवयानः), mentioned in the Chândogya and Kaus'itaki Upanishads and in the Brahmasûtrabhâshya on Ved. Sût. IV. 2. 21; 3. 1, 2, and by which a *Vidwan*, free from sin or merit, goes to the world of Brahman. यावत्—First, before doing any thing else.

आरण्यकाश्च गृहिणश्च – Here also the two चs show क्रियायाः यौगपद्यम् Living the life of hermits and householders. अरण्ये भवः आरण्यकः Lit. one living in a forest from birth. The affix वुञ् (अक) is added to a few words. See Vârt. on Pân IV. 2, 129. रता. स्वधर्मे—Willingly doing our duties as Kshatriyas. रसज्ञाः—*i. e.* we also tasted.

मञ्जु—fr. मञ्ज् to sound; properly what is grateful or pleasing to the ear; hence beautiful in general. *Cf.* मनोहर which is used in connection with the ears or eyes. आ may have a deminutive force here. or आ समन्तात् मञ्जवः वञ्जुललताः वेञ्जुला लताश्च वा येषु तानि. नीरन्ध्र—without intervening space; growing in thick numbers.

आरादपि—Although near. आरात् means दूर as well as समीप. But the use of अपि and अयं shows that the latter meaning is intended here. प्रस्रवण—So called because of its many streams.

तेषु—so familir to us. पर्णोटज—उटज (उटेभ्यः जायते) itself means a leafy hut; but here it means simply a hut, a cottage. पयसि—is connected with दिग्ध &c.; so this is an instance of एकदेशीयान्वय. अनोकह a tree. मुखर—singing. वनान्त – forest regions; अन्तशब्दः स्वरूपवाची। 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः' इति हैमः।

sorrow was there like the point of an arrow once driven into the heart. The point is now shaken off and causes intense pain. **रूढग्रन्थिः** *Cf. supra* I. 30.—shows that the wound was not already healed. The fig. here is Málopamá. **घनीभूतः**—अघनः घनः संपन्नः. **मूर्च्छयति च**—नूतन इव *v. l.* The former is more in keeping with Bhavabhûti's manner of putting things.

अनवस्थितः—changed. **संनिवेशः**—the situation, the position, of scenes.

विपर्यास—from अस् with वि and परि to reverse, to overturn. **बुधिं द्रढयति**—assures; lit. fixes.

P. 66. **सथा**—पुनः *v. l.* in which case पुनः स्वे गृहे goes with what follows and is perhaps a better reading. **पापः विलोकयतु**-*cf.* I. 48.

अवतरणमङ्गल—The religious ceremony performed at the time of receiving a distinguished person, a bridegroom &c. which consists in waving auspicious lights around him by way of respect, or for warding off evil, &c.

P. 67. **वत्सला**—वत्से कामोऽस्या अस्तीति; fr. वत्स+ल a matub aff.; see Pân V. 2. 98. this implies motherly affection for Ráma on her part. **लोपामुद्रा**—wife of Agastya and (अयोनिसंभवा) daughter of the king of Vidarbha. See. A. Dic. **सर्वे च**—आगस्त्यायनाः अगस्त्यगोत्रापत्यानि; fr. अगस्त्य and aff. आयन added अपत्यार्थे. See Pán. IV. 1. 99. **उपरोध**—Properly means obstruction or restraint; hence what causes obstruction or imposes restraint; regard for.

कूजत् &c.—कूजन्त्यः घटाः तासां &c; see com. **कीचक**—bamboos which produce musical sounds as the wind passes through them. वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः। Amar. **स्तम्ब**—clumps. आडम्बर—Vast mass. **मौकुलि**—a crow. **प्रचलाकिन्**—A peacock; fr. प्रचलाक a peacock's tail; सोऽस्यास्तीति. **उद्वेल्लन्ति**—and do not leave the trees. This shows how fond they are of the trees. **रोहिण**—a kind of sandal with strong odour. **कुम्भीनसाः**—कुम्भीव नासिका येषां; नासिका becomes नस by Pán V. 4. 118. Mark the alliterations. This is an instance of S'abdachitra, Ka'vya.

कुहरेषु—is connected with गद्गद &c.; see note on पयसि p. 64. **मौलि**—the top of a peak; see com.

P. 68 संकुल mixe ... rush ing fo t ... उत्ताल—form'd-

Roar loud with mighty waters, as from the earth
The springs of the *Godávari* burst forth;
And at whose base the sacred conflux blends,
In one broad stream, the loud, encountering torrents

ACT III.

The third Act opens with a conversation between the (presiding deities of the two rivers, Tamasá and Muralá, which is necessary to introduce the audience to the meeting of Sitá and Ràma which forms the subject of the Act.

P. 69. अनिर्भिन्नगभीरत्वात्—*V. l.* (1) अनिर्भिन्नं च तद्गभीरत्वं च तस्मात् on account of his gravity not being pierced or overpowered. In this case the idea of 'and therefore not finding a passage out' has to be inferred; or it may mean अनिर्भिन्नश्चासौ गभीरश्च अनि० तस्य भावस्तस्मात् on account of it (Ráma's grief) being unmanifested and deep. In this case गभीर goes with करुणरस and निर्भिन्नत्व remains unexplained. The reading in the text, therefore, is preferable. पुटपाक—refers to the particular process of heating drugs either by putting them in a closed earthen pot (sometimes two patters joined together) or wrapping them up in leaves and covering the whole with a thick layer of clay or so. प्रतीकाश—properly means a reflection &c.; at the end of a comp. it means 'like, resembling' स्युरुत्तरपदे त्वमी। निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः। Ak. II. 10. 37. The meaning is that Ráma's grief which he could not communicate to any one else caused him the severest pangs and thus resembled a medicinal herb heated in a closed pot.

तथाविधेष्टजन—a person so passionately loved. प्रकर्ष-excess, intensity. दीर्घशोकसंतानेन *V. l.*—long (extending over a period of twelve years) and continuous sorrow. प्रमादस्थानानि—प्रमाद properly means carelessness due to over-joy (प्रमादोऽनवधानता Ak.); hence the result of such carelessness, a calamity; here danger to life.

to here; cf. Rag. I. 43, XIII. 35. आक्रं &c.- This epithet is redundant as the शीतलत्व is already suggested by वीचिवातैः itself. आकर्षद्भिः—See. com.

दाक्षिण्य—Scrupulous anxiety. दक्षिण properly means one who has generous thoughts about another, one working for the welfare of another. मौलिकः—मूलादागतः. अभ्युपपन्ना—approached with the desire to assist. अभ्युपपत्तिरनुग्रहः Ak. हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तिः Com.; अनयाभ्युपपत्यास्या जीवितमवलम्बस्व S'ak. III. स्तन्यत्यागात्—A grammatical inaccuracy. परेण being an adv. ending in एन requires the Acc. by the Sutra एनपा द्वितीया। Pan. II. 3. 31.

ईदृशाणां—refers to Sitá only. विपाक—an unwelcome turn, calamity. उपकरणीभाव—The act of serving as helping instruments; a *Chvikarana*. एवंविधः—*scil.* Gángá, Prithvî and Válmiki.

P. 71. व्यपदेश—Lit. giving out another than the true motive; a pretext. नियत—Limited, checked, restrained. अव्यग्र—व्यग्रं विविधं विविधे वा अग्रमस्य. Lit. one differently occupied. अत्र—*i. e.* with regard to his आश्वसिन.

संख्यामङ्गल—This seems to be a ceremony performed on the birth day of a person and consisted mainly in tying an auspicious knot to a string fastened on the wrist, on every birth-day, the number of knots being thus a register of the years passed by the person. See com. एतावतः—expresses the great length of the chain. मानवस्य—Sprung from Manu. This Manu also called सत्यव्रत from his great purity was the son of Vivaswat and is considered the founder and the first King of Ayodhyá. See Rag. I. 11. and our note ad loc. अपहतपाप्मानं—The sun is spoken of specially as the dispeller of sin and the healer of diseases; see com.; the Com. refers to the passages from the Chhándogyopanishad in the S'ankarabháshya on Ved. Sû. I. 1. 20. प्रत्यनन्तरी—Lit. at her elbow; in close attendance upon.

P. 72.—परिपाण्डु—extremely pale. दुर्बलं—emaciated. विलोल—dishevelled. Sitá had neither combed her hair nor braided it nor tied it into a knot. The figure of speech in this

P. 73. स्वकरकलित—shows Sîtâ's motherly affection for the cub. लोलः—dancing before her in joy to receive the mouthfuls. कलभक—क is added to excite pity. संनिपत्य—having suddenly rushed upon or attacked.

आर्यपुत्र—In her excitement Sîtâ utters the words which were foremost on her lips by habit forgetting that she was then separated from her husband. She herself accounts for her mistake in the next speech. सवैक्लव्यम्—with overpowering grief. विमानराज—Pushpaka.

P. 74. समाश्वस्य—Mark how Sîtâ revives on hearing the voice of Râma. साध्वस—agitation. उल्लास—joy. मांसल—मांसमस्त्यस्य fleshy, stout; hence anything great or large of its kind; here 'loud'.

निक्वाण—a musical sound. चकितो०—चकितमुत्कण्ठितं च यथा तथा. स्तनयित्नु fr. स्तन् to thunder (स्तनयतीति) and the Un. aff. इत्नु.

स्वरसंयोग—संयोग is used in the sense of संवाद.

तपस्यतः—तपस्य a den. from तपस् Gr. § 646. ऐक्ष्वाको राजा—She does not wish to take the name of Râma, as in her opinion he is a king who would do stern justice but not be kind. Sîtâ understands what she means and defends her husband by ejaculating दिष्ट्या &c.—She rejoices at Râma's dutiful conduct. See our note on अत एव &c. *supra* p. 15.

P. 75. गोदावरी०—गोः परिसरे यस्य. निजसौम्य०—The effect of the separation could not rob Râma of his natural gentle and noble demeanour. निजेन सौम्येन गम्भीरेण चै अनुभाव एवानुभावमात्रं तेन प्रत्यभिज्ञेयः ।

उद्दामं—उद्गतं दाम restrain यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा fiercely, violently. उत्पीड इव—उत्पीड an enveloping mass of; a very happy Upamá. दुःखाग्नेः—is a Rûpaka.

P. 76. निःसह—सोढुमशक्यं यथा तथा unable to bear the strain, droopingly.

कल्याणि—The epithet is purposely used. She has the power to exercise a benign and vivifying influence. एष—refers to Râma. नियतो जनः—नियतो भरः—*v. l.* To which is confined, *i. e.*

जीवितं त्रैलोक्यस्य—Sitâ in her excessive love for Ráma identifies his life with that of the three worlds. The welfare of the world, indeed, depended on the life of Ráma. She again gives expression to this thought when she observes सकलजीवलोकमंगलाधारस्य (p. 94.) and या चार्यपुत्रं विनोदयन्ती आशानिबन्धनं जाता जीवलोकस्य p. 103.

P. 77. आश्चोतनं—a sprinking over all limbs (आ.) करकन्दल—The tender sprouts of the lunar rays. आतप०—०तरो० *v. l.* The comparison of life to a tree is not happy; तोषण; has no propriety with तरु; पोषक would have been better; even the reading adopted in the text is not satisfactory. The fig. is Utpreksha.

स्पर्शः पुरा &c.—supply अयं. परिहृत्य—प्रतिहृत्य *v. l.* is better. आनन्दनेन—By the pleasurable sensation caused. Here the aff. ल्युट् (अन) is added भावे while in संजीवन and परिमोहन it is added कर्तरि (in the sense of the agent). The fig. in the last two lines is विरोधाभास.

न खलु—indicates जिज्ञासा or enquiry.

P. 78. अस्य वृत्तान्तस्य—Sitâ refers to her unmerited banishment. वज्रमयी—see हिरण्मयी p. 50. वत्सल—moved with affectoin for. निरनुक्रोशा—अनुक्रोशति &c. see com ; it rather means to cry after *i. e.* out of sympathy for another ; hence to show pity &c. अहमेतस्य &c.—*cf.* अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ Ráma. Sun.k. XV. 12.

हृदयानुबन्ध—the state of the feelings of my heart.

P. 79. तटस्थ—indifferent, not expecting a favourable issue. घटनोत्तंभित—*V. l.* घटनेनोत्तंभितं may be interpreted to mean petrified or paralysed by the sudden meeting or (2) supported, cheered up. करुणैः—stands for करुणप्रलापैः । प्रसार इव &c.-The fig. is Rûpaka.

अगाध०—अगाधं यथा तथा दर्शिताः स्नेहस्य संभाराः यैः । प्रत्यय—hearing and knowing their import. निष्कारण०—०परित्याग एव शल्यं निष्कारण० तदस्य संजातमसौ ।

P. 80. संकल्पाभ्यास—Constant thought or meditation about Sitâ. पाटव readiness to cre e ich fa cies. उपादान generative

sense seems to be intended.

रघुनन्दनः—is perhaps sarcastic; he is रघुन. (one who would care for his race) and not जनकजानन्दन. सीतातीर्थ—a flight of steps or place of landing named after Sità. कथोद्घाताः—Allusions to the past stories. उद्घात—Introduction, beginning; *cf.* आकुमारकथोद्घातं Rag. IV. 20.

P. 81. उद्गच्छत्—उद्गच्छन् बिसस्य किसलय इव स्निग्धः (glossy and charming) दन्तांकुरः the budding tusk यस्य. कर्णमूलात्—कर्णपूरात् *V. l.* is better as the पल्लव is not worn at the root of the ear. यत्कल्याणं-&c. स मदमुचां वारणानां विजेतायं तव पुत्रः यत् कल्याणं प्रकृष्टशौर्यवीर्यादि तस्य &c. see com. He has become the abode (possessor) of all that is considered a blessing, *viz.* youthful beauty, vigour, a mate &c.

कान्ता—कान्ताया अनुवृत्तौ चातुर्यं the skill or art of attending to the desires of the mate. *Cf.* Mál. Mád p. 192.

लीला०—This stanza occurs in Mal. Mad. IX, being st. 34, with the reading न instead of यद् in the fourth line. च्छेद—end; at the end of, during the intervals. गण्डूष०—गण्डूषपदेन स्वयं पीत्वा जलदानं ध्वनितम् Com. on Mál. Mád. पुष्यत्—growing, developing.

P. 82. कामं—To her satisfaction. यत्—यतः since; goes with every line; यतः एवं कृतं तस्मात्कान्तानुवृत्ति० &c.

एतावता—एतत्परिमाणमस्य एतावान्. तादृशं—even in that condition, forlorn as they were.

ईषद्विरल &c.-ईषद्विरलाश्च ते धवलाः कोमलाश्च ये दशनाः teeth तैरुज्ज्वलौ कपोलौ यस्मिन्. अनुबद्धे always present मुग्धे engaging, charming काकलीविहसिते यस्मिन्. काकली babbling or lisping ; it properly means a gentle sound; ईषत्कलः काकली; काकली तु कले सूक्ष्मे Amara.

P. 83. उच्छ्वसित—throbbing. प्रस्नुतस्तनी—Such is described to be the effect of true maternal love. प्रकर्षपर्यन्त—The last limit of the excess of affection. For the meaning of प्रकर्ष *cf.* प्रकर्षमाधारवशं गुणानां Kir. III. 18. संश्लेषण—A connecting or fastening together of.

अन्तःकरणतत्त्व—अन्तःकरणमिति तत्त्वं. स्नेहसंश्रय—The common receptacle of affection. अपत्य—is derived in two ways. न पतन्ति

pieces of the poet. It makes a tender appeal to the feelings. Bhav. is always happy in described young children and parental relation.

अनुदिवसं—&c.—The reading in the foot-note which is the reading of most of the editions does not appear to be appropriate; while the reading herein adopted clearly shows the connection of Sîtâ with the peacock. अचिर०—अचिराद् अचिरं वा निर्गतं मुग्धं लोलं च मुग्धलोलं बर्हं plumage यस्य। अतरुण has no appropriate sense unless it is explained as नास्ति तरुणो यस्मात्स तथा गुरुरित्यर्थः. कदम्बे—The peacock is often described as dancing on the Kadamba trees. नदति and वधूसखः imply youth in him. वधूसखः—वध्वाः सखा वधूसखः and not वधूः सखा यस्य; the poet intends here merely to convey the idea of साहचर्य; *cf.* महिषीसखः Rag. I. 48.

P. 84. भ्रमिषु—The circuitous motions of the peacock. कृतपुटान्त &c.—The Com. takes the whole as one word, taking probably त्वां as the object of मण्डयन्त्या. It seems better, however, to divide the line as ०वृत्ति चक्षुः &c. in which case चक्षुः becomes the object of मण्डयन्त्या. कृता पुटान्तः मण्डलावृत्तिः येन. चटुल—moving चतुर is perhaps better. ताण्डवैः—rapid, sportive movements. करकिसलयतालैः—By the clappings of her tender, sprout-like hands.

तिर्यञ्चोऽपि—Here Râma indirectly blames himself since he had not done the same.

स्मरति &c.—may be construed as (1) एष देव्याः गिरिमयूरः कदम्बं स्मरति यतः स्वजने (=देवीसम्बन्धात्) इव &c.; or एष गिरिमयूरः देव्याः स्मरति (remembers with pain); अधीगर्थदयेशामिति कर्मणि षष्ठी। यतः स्वजने &c.; स्वजनः may also be nom.; तस्याः स्वजनः इव &c. The fig. of speech here is काव्यलिंग, in which either a sentence or a word is intended to give a reason for the statement made in the whole sentence.

P. 85. ततो हरिणकैः—Another illustration of तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते. जातनिर्विशेषाः—जातेभ्यः सुतेभ्यः निर्गतः विशेषः येषां ते. *Cf.* सुतनिर्विशेष Rag. V. 6. जात०, however, implies that they were tended with greater care and tenderness than the word सुत० does. जीवलोकस्य परिवर्तः—The world has thus changed for me. जीवलोक has its usual

स्वेच्छादृश्य to Sítá. The clause ददन्नयनोत्सवं also goes against this reading. Why should Ráma have given to Sítá नयनोत्सव only and not परिष्वंगाद्युत्सव. We can better understand ददन्नयनोत्सवं with reference to persons like Vásantí to whom Ráma's sight was easily obtainable. नवो नव एव—Ráma's sight never cloyed them. No familiarity could impair its loveliness. The reading नवं नवं which qualifies नयनोत्सवं gives by itself a good sense. But the reading in the text more prominently expresses the contrast between सततं स्वेच्छादृश्यः and नवः नव एव. विक्लव—enervated, drooping. शुचा—goes with विक्लवीकरणम्. कथमपि उन्नेतव्यः—With difficulty only it can be made out that &c.

P. 86. जन्मान्तरात्—For Sitá had quite despaired of being reunited with Ráma in her present existence.

विलुलित—tossed about. आनन्दशोक०—आनन्द because she obtained a sight of Ráma, the cherished object of her heart; शोक because of the thought of her desolation in which she had lived and was to live after Ráma's separation again. तृष्णया—through your longing to see your lord. उत्तान—wide stretched, dilated. *Cf. infra.* Sl. 46. ll. 1 and 2. धवलबहल—may better be taken to mean 'white for the most part (धवलो बहलो यस्याः)'; this explains the comparison to a दुग्धकुल्या.

दस्तु &c.—Here Vásanti speaks of the kingly reception of Ráma by the several sylvan agents. The idea was probably suggested by Kálidása's Ragh. II. 8–13. अविरलं—without a break, continuously or ceaselessly. स्वयं—Ráma has come of his own accord to do honour to the forest and hence the greater necessity to accord him such a greeting.

P. 87. अश्रुतिमभिनीय—The stage-direction is for the actor. Ráma of course does not hear it.

करकमल०—करकमलाभ्यां वितीर्णैः । तरुकुसुम &c.—The fig. in the first two lines is यथासंख्य. प्रस्तरोद्भेदयोग्यः—प्रस्तरस्योद्भेदस्तेन योग्या तुलना अस्यास्तीति comparable with the melting of a stone. Here Ráma compares his heart to a stone in hardness. And since the *Vikâra* melts even such a heart its power must be very great.

indignant at some thing and that nothing short of her knowledge of Sítâ's banishment could have made her so indignant. ०सीतावृत्तान्ता—Ráma does not say सीतात्याग &c. The very idea of त्याग is too painful for him to bear. आम्—yes.

P. 88. अनुरुध्य—having pleased or flattered. मुग्धां—Because she easily believed in what you said. तामेव &c.—दोहदपूरणव्याजेनारण्ये त्यक्तवानसीति वाक्यशेषः। शान्तं—To Vâsantî also the thought of Sítâ's banishment is over-whelming, and so she exclaims शान्तम् &c. It is a masterly device of Bhavabhûti to put this rebuke into the mouth of Vàsantî and not of Sitá.

स्थाने—Because of her excessive affection for Sîtá. स एक &c.—must be read with a *Kâku* (a particular mode of pronouncing) so as to imply a taunt. Ráma does not mention the slander directly. The very thought was horrible to him. चिरात्—When it is too late.

P. 89. कठोर यशः &c.—This is a sneer flung by Vásantî at Ráma. किल—I hear that you long for fame. But O lover of fame, what infamy could be greater than this &c. कथय नाथ &c.—Vásantî is purposely seeking to awaken sympathy in Ráma for Sitá by thus appealing to his feeling of pity.

त्वमेव दारुणा &c.—Since Ràma was already grieved it was certainly cruel on the part of Vâsantî to have teased him any more. प्रणय एवं &c.—Tamasâ means to say that Vâsantî was then entirely in the power of her emotion; she was acting under the impulses of her deep affection for Sítâ and her sorrow.

त्रस्तैकहायन &c.—एकं हायनं year यस्य स एकहायनः such a deer is naturally more timid; त्रस्त एकहायनः यः कुरङ्गस्तस्य इव विलोला दृष्टिः यस्याः सा। अनेन दृष्टेरतितरलता सूचिता. परिस्फुरित &c.—expresses her utter helplessness. मृदुबाल—मृदु if taken with मृणाल is redundant; Or मृदु may be taken with अंग०, मृदुश्च बाल० स्या च। विलुप्ता—Râma's tenderness of heart does not allow him to say भक्षिता.

त्रिये—Here I am, I am not destroyed. सांप्रतिक—संप्रति तस्येदं proper for the present time; hence proper, fit.

P. 90. परीवाह—जलं परिवहत्यनेन an outlet or passage for water; उपसर्गस्य घाञि इति वा दीर्घः। so परिवाह also. The fig. here is दृष्टान्त or

The पद्यं is explained in the next Sloka.

पाल्यं—For, क्षत्रियाणामयं धर्मो यत्प्रजापरिपालनम् । अभियुक्तेन मनसा—with a mind wholly devoted to it. The meaning is that it was not possible for Râma to neglect his duty as a king even for a moment. *Cf*. Sak. V. 6. विलपन॰—विलपनमेव विनोदः or विलपनेन विनोदः. असुलभः—Notice the meaning of अ which is used here अप्राशस्त्ये. Not that Râma could not have found relief by weeping, but that he could not have done so with any propriety. उच्छ्वासः—giving full vent to his grief. नतु &c.—I is indeed a gain that Râma should thus disburden himself to-day; for that will keep up his life in future.

गाढोद्वेगं—गाढः उद्वेगः यस्य. The reading गाढोद्वेगः subverts the symmetry of construction and must be rejected. द्विधा &c.—that would have put an end to my tortures. There is विरोधाभास here (यद्दलति तन्न भिद्यते) as also in the following lines. विकलः—shattered, drooping. स्थिरे मोहे दुःखाज्ञानात्कृतार्थः स्यामिति भावः । तदिहाध्यात्मिकविपद्द्वयमुक्तम् । Jag. भस्मसात्—does not entirely reduce it to ashes. सातिः कात्स्न्र्ये तथात्वे दुःखाज्ञानमेव स्यादित्याशयः । अनेनाधिभौतिकी विपदुक्ता । तदिह व्याधिदशायां मोहादय उक्ताः । इह कायावच्छिन्न आत्मा कायपदेनोक्तः । अन्यथा मोहस्यात्मधर्मतया कायेऽसंभव इत्यवधेयम् । Jag. on Mâl. Mâd. This stanza is the same as Mâl. Mâd. IX. 12. तृणमिव stands in contrast with the high regard he had for the people's satisfaction. ते ते भावाः—The various scenes and incidents. इदं—refers to the क्रिया expressed by रुद्यते. Here I weep. अशरणैः—I am quite helpless. प्रसीदत–take a generous view of the matter and do not blame me. अद्यापयेवं—*V. l.* construe अद्यापि with प्रसीदत. Take compassion upon me even now.

P. 91. आपूरणं—swelling from all sides—well expresses the magnitude of his sorrow. न च—here च has a disjunctive force. And yet it is not that &c. नैताः &c.—सविषाः—The sorrow corresponds to the विष. The fig. here is *Apahnuti*, which is defined by Mammata as प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः । A figure in which the real character of the thing in question is denied and that of another similar to it is superimposed upon it or ascribed to it. तिरश्चीन—तिर्यगेव तिरश्चीनं । स्वार्थे खः (ईन). अलातशल्य—

लोलो॰—लोलश्चासौ उल्लोलश्च तथा क्षुभितः exceedingly or furiously agitated; or लोला उल्लोला महोर्मयो यत्र तादृक् क्षुभितं यस्य. करुण—the permanent sentiment (स्थायिभाव) of grief. This is compared to a body of water while चेतोविकार is the force that throws it into wild commotion. तोयस्येव—the fig. is Upamâ.

दुर्वार॰—see com.; दुर्वारश्चासौ दारुणश्च is more natural. प्रमुग्ध—entirely bewildered. कष्टमभ्यापन्न—has got into a painful state.

P. 93. चिरमभूत्—loitered, tarried long. सैकत—सिकताः सन्त्यत्र सैकतं a sandy bank, a bank. दुर्मनायित—दुर्मना इव आचरति दुर्मनायते तथा भूतं offended, displeased, vexed; fr. दुर्मनस् + क्यच् (य) before which स् is dropped and the preceding vowel is lengthened. *Cf.* दुर्मनायमानां p. 16. कातर्यात्—ईषत्तरति स्वकार्यसिद्धिं गच्छतीति कातरः तस्य भावः कातर्यं timidity of heart, tenderness of feeling.

हृदय॰—हृदयमर्मणि गूढं यत् शल्यं तस्य संघट्टनैः चालनैः by shaking the dart fixed deep into the vital part of the heart.

P. 94. हाहा देवि &c.—Mark how Râma's sorrow grows in intensity. *Cf.* *Supra* 31. Therein he said that his heart refused to break, but now it is about to break; and so with the rest. सीदन्—Agonising, writhing with pain. अत एव विधुरः helpless. विष्वक्—may be adj. or adv. स्थगयति—paralyses all my senses. This stanza is nearly the same as Mâl. Mâd. IX. 20.

सकलजीवलोक &c.—Râma could truly be called मङ्गलाधार of the whole world. सशयित॰—See com.; terrible because it endangers or threatens your life. दशापरिणाम—the change of condition.

P. 95. संभावय—Revive him or bring him back to life.

प्रलेप—balmy or soothing unguents or ointments. शरीरधातून्—The principal constituents of the body. These are त्वक्, अस्थि, असृज्, मांस, मेदस्, मज्जा and शुक्र. He, of course, means the whole body internally and externally. आनन्दात्—through joy. अपरविधं—अपरा विधा यस्य—different from the one I was experiencing. The fig. in the first two lines is Utprekshâ; in the last two Virodhâbhâsa. Or आनन्दात् may be taken with अपर॰—not differing from identical with joy.

preparation see Bṛh. S. LVII. स्विद्यत्—perspiring (on account of the touch of her husband). Here स्वेद, one of the eight Sâtvika *Bhâvas*, is mentioned. The *Sâtvikabhâvas* or the external manifestations of the feelings due to सत्त्व are eight in number; स्तंभः स्वेदोथ रोमांचः स्वरभंगोथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलयं इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ निःसहंविपर्यस्त—निःसहं यथा तथा विपर्यस्तः completely paralysed. This indicates जडता. वेपनशीलः—indicates वेपथु or tremor.

कंकण—The मंगलसूत्र tied round the wrist at the time of marriage. स्वेच्छास्पर्शैः &c.—The instr. may be उपलक्षणार्था (स्पर्शैरुपलक्षितो यो मम परिचितः) or करणे. The Com.'s reading does not suit the context. ०निकरौपम्य०—०पम्येन सुभगः lovely, being similar to. ललित—tender. कंदल—sprout.

P. 97. साध्वस—agitation due to emotion. उन्मादं—madness, insanity.

करपल्लवः—In this stanza the Sâtvikabhâvas जडता, प्रकम्प and स्वेद are again mentioned. These are the external manifestations of *Rati*, the Sthâyibhâva of शृंगार which they help to strengthen here. This शृंगार too is accessory to and is meant to enhance the Karuna which is the prevailing sentiment of this Act.

अनवस्थित—unsteady; or not restored to their natural state. Now unsteady, now fixed; now unable to perceive, now rolling &c.

रोमाञ्चित—This is another of the Sâtvikabhâvas. सस्वेद०—These are the usual effects manifested by a woman at the touch of her lover. ०ङ्कुर. also (and preferably).

P. 98. मरुन्नवांभः०—मरुच्च नवांभश्च मरुन्नवाम्भसी ताभ्यां यथाक्रमं प्रविधूता चासौ सिक्ता च। The comp. is faulty since there is nothing to indicate the order of the construction. This is an instance of what is called in English 'Hyperbaton' or the transposition of words. This is a *Purnopamâ*. The rain-drops correspond to the particles of perspiration, the agitation caused by the wind to प्रकम्प and the buds (कोरक) to the *Româncha*.

आत्मना—हेतुना on account of. एष परित्यागः &c.—Such is the repudiation (under which I am smarting) and yet such affection on my part for him. विपरीतं &c—Sitâ means that it

called up by my fancy.

कार्ष्णायसः—made of iron (अयस् here–metal in general); see com.; कृष्णं च तदयः कृष्णायसं. अ is added to the final. **पिशाच**—पिशितमाचामति, अश्नाति वा; in both cases the comp. is पृषोदरादि; a fiend, a goblin. **कंकाल**—a skeleton, bones. **खराः**—The mules yoked to Rávana's car. **खड्ग०**—see com.; this may also be taken and perhaps preferably) as an adj. qualifying अरिः (खड्गेन छिन्ना जटायोः पक्षतिः येन). पक्षस्य मूलं पक्षतिः (पक्ष+ति indicating the root, by Pán. V. 2. 25). **जटायु**—जटा पक्षमूलमेवायुर्यस्य (also जटायुस्); or जटया यातीति जटायुः । मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययः । **ज्वलन्तीं**—ज्वलन्ती *V. l.* burning with her splendour. This is preferable. **अन्तर्व्याकुल०**—व्याकुला flashing; see com. on the propriety of the comparison. **अभि**–may also be taken as an adv. (to उदस्थात्) अविद्यमाना भीः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा fearlessly. But this does not seem natural.

आर्यपुत्र &c.—Sitá here forgets that these were past events. So this is an instance of विस्मृति one of the 33 Vyabhichári-bhávas.

P. 100. **तात**—*i. e.* Jatâyu. **राक्षसकुल०**—*cf.* पौलस्त्यकुल० p. 5. प्रलयधूमकेतु a Madhyamapadalopi comp.; see com. **अन्य एवायं**—Of a different sort, **विपर्यय**—calamity, an evil course of destiny. The reading अन्वर्थः &c. has no propriety. Besides it cannot be a proper reply to what Vásanti says in her last speech. That speech makes no allusion to प्रलाप. Ráma simply understands the word मन्यु in the sense of grief and explains why he should grieve now.

विनोद—The dispelling of grief, recreation. The reading ०करः should have been preferred. *Cf.* l.l. 1, 2, I. 30. **विमर्द**—collisions, fightings. **अद्भुतरसः**—The Com. explains how the Vîrarasa gives rise to the Adbhuta Rasa. **रिपुघातावधिः**—which terminated with the destruction of the enemy. Construe the last line as अयं तु निरवधिरप्रतिविधः च अतः कथं तूष्णीं सह्यः । This reading is preferable to those in the foot-note as it better expresses the contrast between the first वियोग which was प्रतिविधेय and रिपुघातावधि and the second which is अप्रतिविध and निरवधि. This speech of Ráma serves to develop the विप्रलम्भशृंगार.

जाम्बवत्—A monkey chief who was of signal service to Ra'ma during the Lanka-war. He was famous for his medical skill. नल—was noted for his proficiency in engineering. बहुमानितास्मि —For she then lived every day on the hope of being rescued from the clutches of the enemy and being restored to her lord.

P. 102. वर्षवर्धनमङ्गल—वर्षस्य वर्धनं तस्य मङ्गलानि the auspicious rites attendant on a birth-day ceremony. अस्ति चेदानीं—This is a continuation of Ra'ma's speech on the last page. It ends with तत्रापि तावद्बाष्पदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि. The student should bear in mind that Sita' and Tamasa' are not present on the stage so far as Ráma is concerned. सोत्कम्पम्—Sita' of course heard these words with a shock. The following words of Ráma, however, not only banish all doubt as to his having married again from Sitá's mind, but strengthen her belief that Ráma yet loved her with the same, unabated, warmth and constancy. आर्यपुत्र &c.—All misunderstanding being removed Ráma is again to Sita' what he once was to her, the same loving, tender-hearted husband. हिरण्मयी &c.— On this Wilson remarks. "Thus in the *Alcestis* of *Euripides*, *Admentus*, in order to console himself for the loss of his spouse, declares that,

"By the hand of skilful artists framed,
"Her image shall be placed upon my couch."

The spirit with which Ra'ma has the image of Sita' formed is much more worthy of a hero and King. In all his conduct, indeed, he is vastly superior to *Admetus*, and in the delineation of a situation in some respects similar, the Hindu poet is equally superior to the Grecian."

उत्खातमिदानीं—For the declaration was made in the hearing of her friends, Tamasa' and Va'santi.

P. 103. तत्रापि—Even there (refers to Sita''s image). जीवलोकस्य—For the welfare of the world depended on the long life of Ra'ma which in its turn depended on the comfort Ra'ma could derive by looking at the image. This ejaculation of Sita' in her exultation serves as a basis for Tamasa' to crack a joke. व्यतिकरः— meeting, visit. प्रतिकूला—For she assented to Ra'ma's departure.

P. 104 प्रत्युप्त—rivetted or fixed upon. मर्मच्छेद॰—implies the great tension of the effort.

her beloved Ra'ma, and that she was there-fore bound to be content with that much.

P. 105. संविधानकं—has a double meaning here: (1) it is apparently used in the sense of the final convergence of diverse incidents (causes and effects) leading to one issue. Thus Tamasa' refers to the various actions and sentiments put forth by Ra'ma and Sita'—now giving rise to Karuna, now Srigara, and now to Adbhuta; but all merging again into the one permanent sentiment of Karuna; (2) secondly it means the proper arrangement of the various incidents in a play or the *denouement* of the plot. So the poet here really refers to his own uncommon poetic skill which enables him to make the Sringára, Adbhuta and other Rasas, with their proper *Bha'vas* (Sa'tvika', Vyabhichári &c.) and *Vibhavas* subservient to the development of the Karuna Rasa. And there is no doubt that the poet has described here in a masterly style S'oka, the Stha'yibha'va of Karuna.

एको रसः—Here Karuna (*i. e.* इष्टजनवियोगजन्यशोकः–the Stha'yîbha'va of Karuna) is compared to the ocean. निमित्तभेदात्—According to the diversity of the causes and attendant circumstances. These are:—Ra'ma and Sita', the *Alambanas* (the supports as it were on which the Rasa is grounded); their respective virtues &c. are the excitants (उद्दीपकविभावs), their tremblings, swoonings &c. are the *Anubhavas* and joy, forgetfulness, anxiety &c. are the accessories or Vyabhicha'ribhavas. भिन्न—diversified. विवर्तान् different manifestations. See com; also *Supra*, our note on विवर्त p. 54. आवर्त—eddies, बुद्बुद bubbles, तरङ्ग waves. सलिलमेव &c.—As all these are finally reduced to water, so the various feelings and sentiments that appear and disappear on the surface of the ocean of Karuna give rise to the Karunarasa which they serve to embellish. This stanza marks the chief feature of the play.

P. 106. अमरसिन्धुः—The Ganges. कुलपतिः—was one who fed and trained up a large number of disciples (कुल). *Cf* मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥ आद्यः &c. Va'lmiki. अनुयाता॰—See com; वितरतु-Tamasa' and Va'santi being divinities were authorised to give such a blessing. See commentary. *Cf* भद्रं भद्रं वितर भगवन्भूयसे मङ्गलाय । Ma'l-Ma'dh I.

The fourth Act opens with an interlude which is intended to announce to the audience the arrival and meeting, at the hermitage of Va'lmiki, of Vasistha, Arundhati, Kausalya' and Janaka who, together with Lava, one of the two sons of Ra'ma entrusted to Va'lmiki's care, form the principal characters of the Act.

P. 107. भूयिष्ठ॰—For the comp. see com.; संनिधापित:-caused to be assembled at. समधिकारम्भ—special or unusual preparations.

मण्ड *m. n.*—The scum of boiled rice. प्रसृताप्रिया॰—read प्रसूतप्रिया as the former is ungrammatical. अभ्यधिकं—the surplus of, what remains after. पर्याप्तं-to his heart's content. स्फुरत्–rising or spreading about. मनाक्—a little. भक्त—cooked rice. सर्पिष्मत्—seasoned with ghee. ॰शाकपचनामोद:-शाकस्य पचनं पाकस्तस्यामोद: the exceedingly grateful smell of.

P. 108. जीर्णकूर्चानां—the grey-bearded old folks; said of Vasishtha, Janaka and others in joke. आगतं &c. *V. l.*—construe अनध्यायकारणमागतं &c.; or आगतं may be a noun आगतमागमनं अनध्यायकारणं सविशेषभूतम् their coming has been the special cause &c. सविशेषं भूतं a comp. सुप्सुपा. बहुमानहेतु:—of course said ironically. धिक् प्रहसनं—Away with your jesting.

P. 109. परापतितेनैव—As soon as he came, no sooner did he arrive than. मडमडायिता—greedily devoured; a nominal verb formed from मडमड a word formed by onomatopœia; see, however, com.

मधुपर्क:—मधुना पृच्यत इति an offering, the principal ingredient of which is honey; *cf.* मधुसर्पिर्जलं क्षौद्रं सिता चैतैश्च पञ्चभि: । प्रोच्यते मधुपर्क: । आम्नाय—आमनति धर्माधर्मौ इति आ॰; the Veda, also any Vedic injunction. बहुमन्यमाना:—obeying, observing. श्रोत्रिय a learned Bra'hmana: *cf.* जन्मना ब्राह्मणो ज्ञय: संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभि: श्रोत्रिय उच्यते ॥ वत्सतरी —a heifer (two years old); वत्सतर (a weaned calf) marks a stage between वत्स and महोक्ष (a grown up bull). See our note on Rag. III. 32. निर्वपन्ति—Kill with a view to offer the flesh of. गृहमेधिन:—Malli. on Rag. I. 7. very properly explains this as गृहैदारैर्मेधन्ते संगच्छन्ते इति marriage being essential for the discharge of the religious duties attendant on a householder's stage of life. Some derive it from गृहमेध the daily sacrifice which a householder has to perform. धर्मसूत्रकारा:—

•निगृहीतोऽसि—you are well caught (as making an unwarranted statement). He explains this in the next speech.

P. 110. विशसिता—Killed. वत्सतरी पुनर्विसर्जिता—From this it appears that the calf or so was required to be present at the time of receiving a distinguished guest, the same being slaughtered afterwards. एष कल्पः—This mode of reception *viz*. समांसः मधुपर्कः. तादृशं—*i. e.* so calamitous. सम्बन्धिनीभिः—The wives of Das'aratha.

P. 111. ज्वलन—burning from within. दुरित—a calamity. विषक्त—firmly fixed into; hence generated. पटु—capable of affecting even me, an ascetic. धारावाही—The poet often compares continuous sorrow to a stream; *cf*. सन्तानवाहीनि further on (sl. 8.) क्रकच—क इति कचाति (produces the harsh sound of Kra.); a saw.

P. 112. दुरासद—difficult to be borne. पराक—a kind of expiatory penance. It consists in abstaining from food for twelve days, with the mind and the organs of sense properly restrained. *Cf.* यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥ Manu XI. 215. सान्तपन—Another kind of penance. It consists in living upon each of पञ्चगव्य (गोमुत्र &c.) a day and upon कुशोदक (water purified by Kus'a grass being dipped into it) the sixth day. गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहं पीत्वा अहोरात्रमभोजनम् । कृच्छ्रः सान्तपनो नाम सर्वपापप्रणाशनः ॥ Yaj.; *cf.* also Manu. XI. 212. ०प्रभृतिभिः—Cha'ndra'yana, Pra'ja'patya and others are meant. रस—the Vital fluids, blood, marrow &c. अनवष्टम्भः—lacking the necessary elements for sustaining life. दग्धदेहः—दग्ध when so prefixed means 'cursed, wretched.' *Cf.* हतक which is used at the end of a word. अन्धतामिस्राः—अन्धं तामिस्रं येषु Shrouded in perpetual darkness. *Cf.* the passage from the ईशावास्योपनिषद् quoted in the com. The reading असूर्या असुराणामिमे seems to be preferable, since असूर्या is tautological after अन्ध०. प्रतिविधीयन्ते--are assigned to or destined for. परिभावना—The Com. takes this to mean ' thinking or brooding over it ' but it rather appears to mean ' feeling, its making itself constantly felt.' अयि मातः—Janaka first speaks of Sita' with reverence, the upper-most thought in his mind being her divine origin. Or, मातः may have been used as a term of endearment. ०भाग—doom, destined portion.

X. 2. *Cf.* Sak. VII. 17. For the fig. of speech see com.

P. 113. तद्गत—Who was as venerable a deity as any of these *viz.*, Fire, Ganga' &c. The reading शुद्धिं गतायाः पुनः also gives a good sense, and we were once disposed even to adopt it in the text. But Janka's words further on कोऽयमग्निर्नामास्मत्प्रसूतिपरिशोधने &c. (see p. 117) preclude the possibility of its being a genuine as well as a proper reading. तथा विशसनं—Janaka is labouring under the belief that Sita' is no more is existence.

गृष्टि—see com.

P. 114. यथा श्रीः—Jan. at first speaks of Kau. by using an Upama'. But since the comparison failed to express adequately his admiration of her, he as if dissatisfied with it, corrects himself, and identifies her with S'ri, thus using a Rûpaka. कष्टं बत—expresses his intense sorrow. किमपि भूतं—Some indistinguishable being.

अनध्यवसायः—Want of resolution. अध्यवसाय a determined or resolute effort. Kau. staggered at every step and seemed to be unwilling to proceed. This called forth the remark. The reading महानध्यवसायः also means the same though in a round about way. What means this great effort on your part to proceed with us *i.e.* why are you thus hesitating at every step ? सर्वाणि दुःखानि—all the griefs lodged in my heart. उद्वर्तमान—Being torn up or broken asunder.

P. 115. संतानवाहिन्यपि—Though flowing continuously or ceaselessly (and hence the original fund of sorrow being gradually exhausted they ought neither to be दुःसह nor स्रोतःसहस्रैः प्लवमान). There is विरोधाभास. It is removed by इष्टे जने प्रेयसि which explains whence the new impetus comes. संप्लवन्ते—flow forth.

एवं गते—When such has been the fate of, when such a sad calamity has overtaken her.

ब्रह्मपारायण—पारस्यायनं पारायणं going to the opposite end, complete study of the Veda (ब्रह्म) including the Upanishads. याज्ञवल्क्य—A great sage and philosopher of great antiquity, and also the teacher of a portion of the Yajurveda. He is constantly mentioned in the Brh. Up. as the preceptor and adviser of

P. 116. सीरध्वजः—Janaka. The line of the Janakas had the mark of a plough (सीर) on their flag., 'He is called 'Siradhvaja' because his daughter Sita' sprang up ready formed from the furrow when he was ploughing the ground and preparing for a sacrifice to obtain offspring". Dowson. पूतंमन्यः—आत्मानं पूतं मन्यते पूतंमन्यः. माङ्गल्यां—मंगलाय हितां capable of strewing blessings on. दुहितृजनं-Ushas, the *Aurora* of the Latins and the *Eros* of the Greeks, is the goddess of the morning, and one of the deities of the Rigveda. Some of the hymns addressed to her are among the most beautiful ones. The sun is regarded as her lover and is spoken of as following her as a man does his love. इव—the Upama here is based on श्लेष. In the case of Ushas the महसां निधिः is the sun; the epithets are common to both.

परंज्योतिः—The Supreme light of Brahman. *Cf.* एष संप्रसादः...परं ज्योतिः &c. Ch. Up. also तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः—(उपासते) &c. परोरजसां-beyond all foulness or passions; see com. and the Sriti cited there. परोरजाः-*V. l.* to be explained like राजदन्त.

प्रजापालकस्य-and not प्रियापालकस्य. Mark the sarcastic allusion to Ra'ma's abandonment of his innocent wife. He is regardful of the interest or well-being of his *subjects* and not of his dutiful *wife*. निरवशेष—Entirely, in every point. अनल्पकाः—Very mean.

P. 117. कोयमग्निर्नाम &c.—Janaka bitterly resents the very idea that Sita', his own offspring, needed purification. What was fire before his daughter, purity incarnate, and the most perfect model of womanly virtues! पुनः परिभूयामहे—For to call in question the purity of an offspring of Janaka's race was the grossest insult that could ever have been given him. परिलघूनि—insignificant in every way. *Cf.* I. 13. and IV. 5. where Sita. is called a goddess. Arundhati's next speech fully brings out the force of Janaka's remark.

स्त्रैण—womanhood. गुणाः &c.—She supports her speech by a general statement. The figure here is therefore, Arthántara'nyasa. न च &c.—The two चs and नs show that the two whether taken singly or together signify little.

P. 118. पुरंध्रीणां—पुरं गेहं धारयतीति पुरंध्रिः or ध्री, a comp. of the पृषोदरादि class. Properly a woman whose husband and sons are

flavour. *Cf.* Kau.'s speech on p. 115 (स्मारितास्मि &c.). अकाण्ड—नास्ति काण्ड उचितावसरो यस्य. काण्ड—A division of time, hence proper time or opportunity. विवर्तन—change of front, adverse turn. विशिनष्टि—augments, makes more acute or keen. *Cf.* Mal-Ma'd. IV. 7.

P. 120. एक—Sole, chief. प्रस्फुरत् playing upon. शुद्ध—pure, guiltless or artless. आस्फुरत्—shining all round. जाते—dear child. जात a child newly born and to be tenderly taken care of; hence used in the Voc. as a term of endearment. उद्योतय—Because her lovely complexion shed a moon-light-like splendour all round. महत्तर—अतिशयेन महान्. A principal or chief person; a most respectable man.

पञ्चप्रसूतेः—*i. e.* The four sons and S'a'nta सुबाहुः—A demon, brother of Máricha, slain by Ra'ma, at Viswámitra's sacrifice. *Cf.* Rag. XI. 29.

P. 121. सम्बन्धे—*i. e.* आवयोः सम्बन्धे. सम्बन्ध बीज-Sita. उपजातं—Come to pass.

उदर्क—end; may be derived from अर्क्, अर्घ्, or ऋच् with उत् to praise &c., and the aff. घञ् (अ).; उदर्च्य-र्च्यते, उद्दच्यते वा इति. She bids her take courage by reminding her of Vasisthha's prophetic words which must come true.

P. 122. अतिक्रान्त०—Past hope; or impossible to be fulfilled (com.). Since all reasonable time had passed it was natural for Kau. to think that it would be hoping against hope to expect a favourable issue. मृषोद्यं—मृषा उद्यते इति मिथ्यावचनं false utterance; fr. मृषा + वद् and क्यप् (य).

आविर्भूतज्योतिषां—ज्योतिस् The Supreme light or light of Brahma; explains why they are able to see the future correctly. *Cf.* the Vedic passage quoted in the com. शिष्टानध्यायः—शिष्टनिमित्तकः अनध्यायः a holiday in honour of the arrival of distinguished persons.

P. 123. सावष्टम्भ—firmly built, muscular. इदं नाम तत् &c.—It appears that Bha'gîrathi had already disclosed to Arundhati the fact of Sîta''s being still alive and of the birth of her two sons, Kus'a and Lava.

[illegible]— Better read [illegible]. The fig. is Utpreksha. [illegible]

चूडा०—This stanza gives the characteristic signs of a क्षात्रय-ब्रह्मचारी. कंकपत्र—The feathers of a heron with which arrows were furnished. भस्मस्तोक०—See com.; or स्तोकं भस्म भस्मस्तोकं तदेव लाञ्छनं यस्य. रौरवी—रुरोः (a kind of deer)इयं.

P. 124. मौर्वी—मुर्वाया इयं (अवयवार्थे अण्) made of the *Murva* grass. माञ्जिष्ठिकं—मंजिष्ठया रक्तं । तेन रक्तं रागात् इत्यण्. कार्मुकं—कर्मणे प्रभवति इति fr. कर्मन् and aff. उक (ञ्). अपरः—besides the two. अपरे *V. l.*—in the other hand. Those are the usual accoutrements of a Kshatriya Brahmacha'ri. If we take अयं as subject धत्ते as predicate and तूणीद्वयं, उरः, त्वचं, अधोवासः &c. as accusatives, with the reading दण्डं तथा पैप्पलं we shall get the fig. of क्रियादीपक. The fig. of अनुमान or Rhetorical inference is also implied.

उत्प्रेक्षसे Conjecture, guess. अद्यैव &c.—She evades to give a direct reply to him but leaves it to be understood that she was equally ignorant of the fact. भिद्येत वा&c.—The idea that grace of form and nobility of conduct must generally be found together is often expressed by Sanskrit poets; *Cf.* कमलानां मनोहराणामपि रूपाद्विसंवदति शीलम् Mud. I. 19; न ह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तं Mrch. IX. 16. यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति Subhashita.

निशामित—heard. किमपि—Something strange.

P. 125. मसृण—softened by, delightful. विदग्धः—properly 'well burnt' hence bright and then bright in intellect, of keen or acute perception. संमोदः—rapturous joy. संमोहः—infatuation (caused by the sight of the boy). It may also be taken in the sense of संमोहयतीति संमोहः stupifying ' as an adj. to अतिशय. In this case it may be better to read हरत्येव. The Com.'s reading संमोहस्थिर (see his explanation) does not appear to be good. परिलघु—Quick in its action.

क्रम—rank or respective position. अविरुद्ध—not opposed to good manners, unobjectionable. पर्याय—a series or succession of.

P. 126. दर०—दरं a little, slightly विकसत् यन्नीलोत्पलं &c. कषाय—रक्त tuneful, sweetsounding. *Cf.* चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः Ku. III-32. अनुहरन्ति—Mr. Gha'te contends that this should be अनुहरते. But that does not seem to be intended. For by the Vart. हरतेर्गतताच्छील्ये' ह is Atm. only when one imitates the modes of action &c.

speech and the possibility of his being their son. रघूद्वह—The best of the Raghus; or उद्वह may means 'a scion of'; उद्वह (उद्वहतीति) one who continues or bears up (raises to eminence) a family,

P. 127. पुण्यानुभावः—holy or purifying, majestic lustre. अनुभाव means here the majestic appearance which strikes another with awe and reverence. उत्पथैः—along wild or wrong paths. Janaka believed Sita' to be dead; and how-so ever the boy resembled his daughter and Ra'ma he could not see how he could be their son. Therefore he blames his mind for entertaining what could be nothing more than a sweet fancy. पारिप्लवं—may be adj. or adverb.

कथयितव्यं—What is reasonable to be said. अभ्यर्णभूमयः—adjoining grounds. अभ्यर्ण irreg. p. p. of अर्द with अभि.

P. 128. वत्स &c.—Mark the nobility of the mind of Janaka and Kausalya'. They have the same affection for the son of Lakshmana that they would have had for their own grandson in the direct line. यदि त्वमीदृशः &c.—Janaka has yet some faint hope that the boy might turn out to be his daughter's offspring. प्रविभाग—a subdivision.

P. 129. संदर्भान्तरेण—written in a different style. अभिनेयार्थः कृतः—Adapted to dramatic representation. This is an invention of the poet. See our introduction to the VIIth Act. भरतस्य—Bharata, the reputed sage and father of the Sanskrit drama. तौर्यत्रिक—also called नाट्य is the triple science and art of dancing, singing and instrumental music. तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् । Ak. तूर्यं मुरजादि तत्र भवं तौर्यं instrumental sound; त्रयः अंशा अस्य त्रिकं (Pan. V. 1. 22.) तौर्योपलक्षितं त्रिकं तौर्यत्रिकम्. These Sutras of Bharata are known as the Na'tyasûtras of Bharata.

आस्था—Care, regard. आनुयात्रिकः—अनु यात्रा गमनं सा प्रयोजनं (object, purpose) अस्य ठक् (the aff. इक) being added in this sense. आर्यः—This indicated that Kus'a was his elder brother. प्रसवानुक्रमेण—the order of birth. This leads Jan. to infer that they were twins.

P. 130. पर्यन्त—the concluding portion. Mark how Jan. and

with Ra'ma and Sîta'.

च घनं—The readings वचनं does not give good sense. नवं च *V. l.*—here च is out of place. क्रव्यात्—क्रव्यं raw meet अदन्ति क्रव्यादाः क्षिप्रकारित्ता—क्षिप्रं करोति तस्य भावः rashness or precipitancy of action

P. 131. वैशस—properly destruction, slaughter; hence grea distress or calamity. उत्पश्यतः—means here मनसि विभावयतः revolving in the mind. For its usual sense *cf.* Rag. II. 60. धग्—The sound of the sudden bursting forth of a fire. Hence her suddenly, quickly. चापेन शापेन वा—Janaka as a Ra'jarshi coul use both these weapons. As a veteran Kshatriya warrior he coul use his bow. By virtue of his power arising from long practise penance he could effectively curse any one like a Bra'hmana.

सभयकम्पम्—Kausalya, well conscious of this power of Janaka is alarmed at the thought that he, acting under the impulse of hi anger, might pronounce an imprecation on her dear Ra'ma and he subjects and thus destroy them at once, and she naturally appeal to Arundhati to interfere, as the only person able to pacify th angry royal sage.

एतद्धि &c.—These words are put into the mouth of Arundhat in many editions but they do not accord well with the followin line. एतत् refers to what Jan. says in his previous speech. प्राय चित्तं should be taken as two different words. Construe परिभूतान प्रायः एतत् एतत्प्रकारकं चित्तं the state of mind, resolution (निश्चय 'चित्तं निश्चय उच्यते') हि. See also the Com.'s interpretation whic is equally good. If these words are really spoken by Arund., the we must supply किंतु to make the second line intelligible. तदुभयं—*viz.* चाप and शाप. यत्—since. पुत्रभाण्डं—पुत्ररूपं भाण्डं a preciou possession, a treasure. *Cf.* Mv. II. 43. भूयिष्ट &c.—भूयांसः द्विज ...स्त्रैण a multitude of women च यस्मिन्; and hence they are to b pitied. अनुश्रूयते—Known by hearsay.

P. 132. पशुसमाम्नाय—According to the Com. means 'tha portion of the Veda which deals with a horse-sacrifice. In tran lating this passage we have taken the word in the wider sense of scientific treatise on animals. सांग्रामिकं—A treatise on the scienc of war. विपुलं—Thick and long. आम्रमात्रान्—आम्रं प्रमाणं येष This is an instance of the fig. ... or the simple and lif

P. 133. अतिगम्भीर—Very mysterious (since Va'lmiki even refused to satisfy their curiosity). तत्काण्डे—*i. e.* the portion of the Veda treating of the As'vamedha sacrifice. प्रत्येकं—(एकैकस्मिन्बलभागे) in each body of troops. परिवृत:-surrounded by soldiers. ऊर्जस्वल:—अतिशयित: ऊर्ज: energy, valour, pre-eminence अस्यास्तीति fr. ऊर्ज or ऊर्जस् and वल (a *matub* aff.) pre-eminent, powerful. उत्कर्षनिष्कर्ष—The essence of greatness or pre-eminent dignity. ०निकष—*V. l.* the touch-stone for testing the greatness of.

P. 134. पताका—the horse serving as the banner of. वीरघोषणा—वीरस्य वीरत्वस्य घोषणा a proclamation of the valour of. एकवीरस्य—एक: अद्वितीय: (solo, undisputed; hence chief &c.) वीरस्तस्य. This is a departure from Pa'n. Acceding to Pa'n. II. 1. 58 (see H.G. § 222. g.) the form should be वीरैक. But the form एकवीर is found used by many authors. Bhattoji Dikshit, therefore, remarks—कथमेकवीर इति how do you accout for the form एकवीर—We reply बहुलग्रहणाद्भविष्यति supposing that the rule operates in most cases only (and not a few.)

प्राते—in comparison with.

ते The real Kshatriyas. This must refer to 'क्षत्रिया:'; it cannot grammatically refer to महाराज:. सन्त्येव-They do exist. Your assertion to the contrary cannot blot out their existence from the face of the earth. विभीषिका—Threatening. तां—that boasted (banner of yours). शरसंबाधां—*v. l.* assailing it with a shower of arrows.

लोष्ट: &c.—shows his utter disregard of their boastful proclamation. रोहित—a kind of deer. वराक—the poor thing.

P. 135. तीक्ष्ण—savage, fierce. नीरस cruel, without feeling. आयुधीय—आयुधेन चरन्तीति आयुधीया: those who live by means of weapons; warriors. आक्षिप्तहृदय:—his mind attracted by. हरिणप्लुतै:—हरिणानामिव प्लुतै: bounding like the deer.

उद्गारि०—उद्गारी issuing forth घोर: &c. घोष: यस्य.

P. 136. वक्त्रयन्त्र—horrible mouth. विडम्बि—imitating. विकट—large enough to inspire fear. Mark the alliterations in the stanza. The metre is not well adapted to the heroic sentiment

The scene of this Act, too, is laid in the neighbourhood of Va'lmiki's hermitage. The two princes, Lava and Chandraketu, meet each other and express their mutual admiration. The dialogue is marked by a true spirit of chivalry and extreme courtesy. Lava, however, incidentally passes some adverse remarks on Ráma's actions. This inflames the spirit of Chandraketu and a battle becomes inevitable. A special feature of this Act is that it contains no Pra'krit passage.

भो भो &c.—is a Chûlikâ. त्वरित॰—त्वरितं यथा तथा सुमन्त्रेण (the charioteer of Das'aratha) नुद्यमानाः व्यावल्गन्तः galloping प्रजवना वाजिनः यस्य। उद्घात॰—उद्घातेन by the jolting प्रचलितः कोविदारयुक्तः केतुर्यस्य. प्रधनं—fight. Mark the पादान्तयमक (a kind of शब्दालंकार).

साद्भुत—अद्भुतेन सहितौ हर्षसंभ्रमौ यस्य. अद्भुत (wonder) at Lava's exploit; हर्ष at his having come across such a hero; संभ्रम because of the havoc Lava was making among the troops.

कलित—that he had come to have. किंचित्कोप—because Lava treated with little concern the troops though united against him. See com., अविरत॰—see com., or अविरतः constantly sounding यः गुणस्तेन गुञ्जन्त्यौ कोटी यस्य.

P. 137. समरशिरसि—being in the front of the fight. शरतुषारं—a shower of arrows. The comparison to a cloud is implied. See com.

एकः—united, single-handed. सैन्यकाये—The array of the forces. काय a multitude or assemblage of. रघुवंशस्य प्ररोहः—There is a double *entendre* on वंश which means a family and a bamboo. The poet identifies the Raghu family with a bamboo tree, thus using a रूपक or metaphor. नव इव प्ररोहः—is an Utpreksha'. टंकार—the clashing sound of. See com. for the compound.

तुल्यरूपं—having a form similar to that of Ra'ma. स्मरामि The fig. is स्मृतिमद् which Mammata defines as यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः। स्मरणम् *i. e.* the recolletion of something already known at the sight of another similar to it.

एकमुद्दिश्य—एकमधिकृत्य many uniting their efforts against one.

P. 138. समरभार—The brunt of the battle; भूमि—w ere he

by Sanskrit poets. The sentiment of the stanza is Adbhuta. व्यस्तैः singly, each one by himself.

अस्माकं—goes with आश्रितजन०. प्रमाथः—destruction.

घटा—a collection. निस्तीर्ण—given. कर्णज्वरं—pain to the ear. आध्मातं—augmented, intensified. वेल्लत्—moving about. रुण्ड—the trunk of the body. मुण्ड—The head severed from the body. तृष्यत्—blood-thirsty. In translating this we have followed the reading तृप्यत्. विघस—The remnant or residue of food, the mouthfuls thrown out of his mouth by Ka'la after he had got his fill. The sentiment of the stanza is a blending of *Vira* and *Adbhuta*. The fig. is Utpreksha'.

द्वंद्व०—द्वंद्वस्य संप्रहारः a duel, a single fight. अथवा &c.—*i. e.* I know the ways and practices of the family and what they are capable of achieving. I cannot, therefore, dissuade Chandraketu from fight.

P. 139. ०संभ्रमं—संभ्रम because he wanted to maintain the prestige of his race. वाग्विषयीभूतः—has come within hearing or the range of your voice. It may also mean 'the subject of your talk'.

तेजस्तेजसि शाम्यतु—महान्महत्येव करोति विक्रममिति भावः। तेजः—heroic lustre, valour.

उपहूत—challenged for fighting. स्तनयित्नु—a cloud; fr. स्तन् + इत्नु. अवमर्द—destruction, slaughter. ०सिंहशावः—Because the lion fancies the cloud to be some mightier foe. *Cf.* अनुहुंकुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केसरी. S'is. XVI. 25.

धीरोद्धत०—with bold and haughty steps; is preferable to त्वरितोद्धतक्रमः। *Cf.* further on धीरोद्धता नमयतीव &c. VI. 19. See com. also. ऐक्ष्वाकः—Because of his heroic conduct. सावष्टंभं—with firmness; courageously.

P. 140. युद्धाभिसारिणः—Bent on fighting. जाल्मान्—rash; courting their own death. जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात् Ak.

वडवावक्त्रहुतभुक्—the submarine fire. See our note on Rag IX. 82. शैला०—शैल may not necessarily refer to Mandara. क्रोधार्चि०—क्रोधाग्निज्वाला०. घन—deep; तुमुल—mixed, confused. The meaning

प्रसन्न—clear in its import. प्रयुक्ति—प्रयोगः employment or use of. विकर्तन—the sun. विशेषेण कर्तनमस्य । विश्वकर्मणा यन्त्रोल्लीढत्वात् । For the allusion see Rag. VI. 32 and our note thereon; or विकर्तयति भक्तरोगान्. निर्वेद—Vexation. कदर्थित—annoyed, troubled; or led to do an improper act, or to act wickedly, as the Com. takes it. A den. from कदर्थ; कुत्सितः अर्थः कदर्थः तद्वान् कृतः, मतुबन्तात् णिच्.

P. 141 उदीर्ण—raised. द्वेधा समुद्धतः agitated, blowing यः मरुत् तेन चंचलस्य. मघवत इदं माघवतं. The fig. is निदर्शना which is described as निदर्शना । अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः । That is नि० which consists in an inconceivable connection of things implying comparison.

पदातावत्रैकस्मिन्—should be अत्रैकस्मिन् पदातौ for the sake of symmetry. So there is प्रक्रमभङ्ग. पादाभ्यामतति गच्छतीति पदातिः । मेध्यचर्मैवोत्तरीयमस्य. The fig. is विरोध. सोन्माथं—उन्माथ pain that upset the peace of his mind. He resented the very idea of pity. प्रगल्भ-प्रगल्भते इति, fr. गल्भ् धार्ष्ट्ये; is used in its literal sense of a 'bold man'.

P. 142. प्रणिहित—directed to an object. ग्रस्तमुक्त—now obscured, now dazzled. For the first half of the stanza compare. Mál. Mad. IX. 52. लिखित–drawn in a picture. अमितवीर्य—whose power cannot be measured.

कुञ्ज—a cavern. आरकूट–m. n. brass; उत्तप्त &c. (see com.) कपिलज्योतिर्वत् ज्वलन्ती दीप्तिर्येषाम्. कल्पाक्षेप—The destruction of the universe. कठोर—forcible, violent. मीलन् &c.—मीलन्तौ gathering मेघास्तार्डितश्च तैः कडाराणि tawny कुहराणि caverns or valleys. The fig. in the sl. may be Upamá or Utpreksha.

नैतदेवं &c.—Because Válmiki was not known to be conversant with the lore of using the missiles. संप्रदाय—traditional handing down of knowledge.

व्यस्थिता अपि—here अपि has the force of एव. इति for अपि is out of place as the sl. is introduced by यतः. The other reading व्यवस्थिताः gives a good sense.

P. 143. प्रचीयमान—growing, accumulating. सत्त्व— is the best of the three qualities सत्त्व, रजस् and तमस् and its excess qualifies one for divine revelation.

him. रसमयी—full of flavour, ardent. उपचार—mode of expression or explanation. तारामैत्रकं—friendship of the stars *i. e.* spontaneous or causeless friendship. It is a belief that persons born under the influence of the same constellation or position of stars have a natural liking or affinity for each other. *Cf.* Mal. Mad VII. 4. चक्षूराग:—the love which the eye begets *i. e.* which springs up at the sight of each other. *Cf.* Mal. Mád VI. 15. अप्रतिसंख्येय—That cannot be accounted for or comprehended. अविबंधन—causeless.

P. 144. पक्षपात—attchment, affection. प्रतिक्रिया—It cannot be avoided. स्नेहात्मक—स्नेहरूप in the form of affection.

मसृणित—rendered glossy राजपट्ट.—a kind of diamond or superior silk garment. कदम्ब—The multitude of.

आक्रान्त॰—one who has got. कठोर-full, perfect. समय—The settled or conventional course of conduct, the time-honoured duty.

हृदय &c.—On marking Lava's features Sumantra thought him to be the son of Ra'ma and Sîta' but on recollecting how Sîta had met her end he saw how ill-founded were his hopes and hence his following remark. बीजं—*i. e.* Sîta'. लतायां &c.—The fig. is दृष्टान्त.

P. 145.—न रथिनः &c.—*cf.* रथी च रथिना सार्धं पदातिश्च पदातिना। कुञ्जरस्थो गजस्थेन योद्धव्यो भृगुनन्दन । Chaturvarga Chinta'mani. न्याय्यं-न्यायादनपेतं साहसैकरसां—For he saw danger in Chandraketu's doing so.

चारित्र—Conduct, manner of action; fr. चर् + Un. aff. णित्रन् (इत्र) or चरित्रमेव चरित्रं स्वार्थे अण्. अप्रतिरूप—unequalled in excellence. प्रतिरूप—*v. l.* proper, worthy of.

P. 146. इतिहास—History so modelled as to teach moral lessons धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितं । पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ पुराण—The special feature of a Pura'na is that it treats of the five topics—सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वतराणि च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पंचलक्षणम् ॥ धर्मप्रवच॰—see com. कुलस्थिति—The peculiar usages and practices of the family.

दिष्ट्या गतं—Sumantra rejoices to see Chandraketu so dutiful

fault of redundancy. विकच—manifested, विकराल fierce, उल्बण intense, great. The sentiment in these two lines is Vîra.

ऊर्जस्विन्—powerful. ककुत्स्थ—This was Puranjaya, an ancestor of Ra'ma. Being requested by Indra to assist him in his fight with the demons he promised to do so provided the former became a bull and bore him on his back. Indra consented and the king vanquished the demons seated on the hump of Indra in the form of a bull. Hence his name. श्रेयसे—The dat. is तादर्थ्ये and not 'कॢपि संपद्यमाने च' as Mr. Bhanap takes it. परिकल्पताम्-should endow you with, governs मह: वराह:-The divine Boar, the third incarnation of Vishnu. He is invoked here as he was the first to gain a victory over the first demon.

धिनोतु—please you, give you energy. मैत्रावरुण:—should be मैत्रावरुणि: see *supra* p. 15. आग्निमारुतं—अग्नामरुतो: इदम्. सुपर्ण—Garuda The name is thus accounted for in the Mahâbhârata:—एतत्पत्रं त्यजाम्येकं यस्यान्तं नोपलप्स्यसे ॥ २१ ॥ न च वज्रनिपातेन रुजा मेस्तीह काचन। एवमुक्त्वा ततः पत्रमुत्ससर्ज स पक्षिराट्॥२२॥ तदुत्सृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमं । हृष्टानि सर्वभूतानि नाम चक्रुर्गरुत्मतः ॥२३॥ सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति। Adi. Ch. 34.

P. 148. स्वेषु—Lava is speaking as a Kshatriya and so he calls the chariot &c. his proper implements (उपकरण) रथचर्या—The manœuvres; movements of a chariot.

क्रतुप्रतिघातिन:—In the habit of obstructing sacrifices. क्रतुद्विषतांमरौ *v. l.* towards the destroyer of the enemies to sacrifices (the demons) *i. e.* Ráma. This reading will have a special propriety here: it will make Lava mean 'we too would not have made Ra'ma our enemy by so acting'. अमर्ष:—not enduring, jealousy, jealous anger. But आमर्ष means 'anger'. दान्त—self-restrained. दृप्त—conceited.

P. 149. निर्ऋति— The bane of, the source of the misery of. स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः । Amara नियता ऋतिर्घृणा यस्याः । According to the Mb. she is regarded as the wife of Adharma and the mother of Bhaya, Maha'bhaya and Mrityu, while the Mark. P. regards her as the daughter of Adharma and Himsa' and the mother of Bhaya and Naraka.

all in any other person than Ra'ma. अतिप्रसंग—Transgressing the limits of propriety or decorum; impudenee.

ओजायितं—Den. from ओजस् martial spirit; you have displayed your heroism (ओजस्विता दर्शिता). दमनः—The conqueror of; अन added कर्तरि. उच्चैर्वादः—Boastful assertion, bragging.

P. 150. सिद्धं ह्येतत् &c.—*Cf.* the Ta'nday Bra'hmana तस्माद्-ब्राह्मणो मुखेन वीर्यं करोति मुखतो हि सृष्टः &c. ब्राह्मणः—The word is emphatic; a Bráhman is naturally unfit for wielding weapons skilfully. दान्ते—was humbled.

सोन्माथं—with writhing pain or pang; or with convulsive agitation.

वृद्धास्ते &c.—In this s'loka Lava refers to some incidents that would detract from Râma's reputation as a hero of the first class. किं वर्ण्यते—This is what is called in English the fig. of 'Aposiopesis.' सुन्दस्त्री—Tádaka. Here Lava hints that Ráma is guilty of having done an act that is forbidden by the S'astra. अपराङ्मुखानि—Said ironically. When Khara attacked Râma with great impetuosity and unexpectedly Râma had to fall back three steps in order to get time to draw his bow. See Râma A'rk. ch. XXX. 23. इन्द्रसूनु —Vâli. While Váli and Sugriva were engaged in a duel Ráma shot an arrow at Váli as previously arraged from behind a tree and killed him. Chandraketu especially felt the keen sting of this allusion which cast a direct slur on Ráma's conduct as a warrior. Sl. quoted in D. R. as an instance of Drava, one of the *angas* of Avamarsha Sandhi.

P. 151. आः—indicates anger. भ्रुकुटीधरः &c.—He kints his brow against me; frowns upon me. आकूतजः—caused by emotion or a ruffled state of the heart; ses *Infra.* VI. 35. कोकनदं—a red lotus. छदः—a petal. उद्भट—Prominent, clearly displayed. For the fig. see com. विमर्दक्षमा—suitable for a fight.

ACT VI.

The Sixth Act opens with an interlude which describes the combat between the two pri es indicated at the close of the last

As Ráma is beginning to think the latter to be his sons from the conversation that ensues Janaka and party are announced and the Act closes.

P. 152. अत्यद्भुत &c.—अत्यद्भुतेन उद्भ्रान्ता देवासुरा येषु.

झणत् &c.—झणत् झणत् इति यत् कंकणानां क्वणितं तद्वत्क्वणितं यासां ताः झ...क्वणिताः (a com. like उष्ट्रमुख or चन्द्रकान्ति; Bah.) किंकिण्यः यस्मिन् तत्. ध्वनद् &c.—ध्वनन् यः गुरुः गुणः,अटन्यौ the two ends च ताभिः कृतः &c.; करालः fierce, harsh. स्तनयित्नु—a thundering cloud.

प्रवीर०—प्रकृष्टौ वीरौ Prâdi. Tat. अविरल &c.—अविरलैः &c. कनकमयानि कमलानि कनककमलानि तैः कमनीया संहतिः mass यस्य. अमरतरु०—मणिसदृशा मुकुला मणिमुकुलाः jewel-like buds; अमरतरूणां ये तरुणाः fresh मणिमुकुलास्तेषां निकरस्य यो मकरन्दस्तेन सुंदरः. तडिच्छटा—The streaks of lightning. कडार—tawny, brown.

P. 153. त्वाष्ट्रयन्त्र—त्वष्टुरिदं त्वाष्ट्रं belonging to Tvashtr. This alludes to the story of संज्ञा the wife of the sun and daughter of Visvakarman or Tvashtr. संज्ञा could not bear the overpowering splendour of her husband and retired into the forest. On knowing this her father placed the sun on his lathe with his consent and trimmed off a portion of his bright disc. He could, however, succeed in reducing only one eighth of the sun's splendour. See notes to Rag. VI. 32. उज्ज्वलम्—उज्ज्वलः *v. l.* is not good. To make उज्ज्वलः an adjective to पुटभेद does not at all improve the sense. It is better to take the two lines separately as forming two Utprekshas; see com. ललाट &c.—an awkward comp. पुटभेदः—The opening of the eye-lids. नीललोहित—S'iva; नीलः कण्ठे, लोहितो जटासु. Or according to the Skanda P.—नीलं येन ममाङ्गं तु रसाच्च लोहितं त्विषा। नीललोहित इत्येव ततोहं परिकीर्तितः ॥

अवदग्ध०—अवदग्धानि अत एव कर्बुरितानि केतवश्चामराणि च येषाम्. The white silken cloths and chauries of the aerial cars being slightly burnt by the fire present a variegated appearance. The description here is life-like and clearly indicates the poet's power of description. ध्वजांशुक०—ध्वजांशुकान्येव पटाः see com.; here अंशुक has the secondary meaning of 'of excellent texture, fine'. कुंकुमच्छुरण—tinging or colouring with saffron. विभ्रम—शोभा or भ्रान्ति. The banner-cloths tinged with the glare of the upward-spreading flames appeared to a looker on at a distance as if they had been coloured with

उच्चण्ड &c.—उच्चण्डः frightful यः वज्रखण्डस्य अवस्फोटः breaking तद्वत् पटुः loud रवः येषां तादृशैः स्फुलिंगैः sparks गुरुः awful.

P. 154. उत्ताल०—उत्तालेन stupendous तुमुलेन mixed, confused च लेलिहानानां licking (pre. p. of the frequentative of लिह्) उज्ज्वलन्तीनां ज्वालानां संभारेण mass भैरवः terrible. उषसि बुध्यते kindled इति उषर्बुधः the fire. स्निग्ध—lit. unctuous, hence pleasing, agreeable. मांसल—lit. fat (owing to his bulky body). आनन्द०—read आनन्दमन्द &c.; आनन्देन मन्दं gently यथा तथा मुकुलिते closed घूर्णमाने च लोचने यस्याः। अल्पम् उदितः अल्पो०. just manifesed, slightly affecting. अविरल &c.—अविरलं विलोलं च यथा तथा घूर्णमानानां &c. प्रलय &c.—प्रलये घोर वातावलयस्तासां क्षोभेण &c.

P. 155. मेदुर—deepened. एकवार०—एकवारेण विश्वस्य ग्रसनार्थं विकट wide-opened विकरालं fierce यद् &c; see com. योगनिद्रा—sleep of meditation (which occupies a state between जागृति and सुषुप्ति); see Rag. X. 14.

विद्याकल्पेन—see com.; when referring to ब्रह्म it means (विद्या ब्रह्मविद्या एव कल्पः means तेन) by means of the knowledge of the true nature of Brahma and the world. विवर्त—see note on the word, p. 54. ससंभ्रम—ससंभ्रममुत्क्षिप्तेन करेण भ्रमितः उत्तरीयस्याञ्चलो येन (a sign for discontinuing the fight).

P. 156. सगदितं—Read संगदितं. संविहितं *V. l.*—Uttered by. संप्रहार—fighting.

कुलचन्द्र—चन्द्र when thus used means 'excellent, pre-eminent. चन्द्रकेतो—This is लाटानुप्रास (the repetition of the same word in different senses). तुहिनशकल०—suggests that Ra'ma expected Chan. to be calm and not to be seized by the feverish anxiety caused by the fight. शममुपयातु चित्तदाहः—indicates the superiority of the दिनकरकुलचन्द्र to the ordinary चन्द्र (who does not allay the inner heat). दिव्यास्त्र०—दिव्यास्त्राणं धरः देहः यस्य. This is equivalent to दिव्यास्त्रधरस्य तव देहस्य. The reading of the Com. is clearer in this respect.

अपि नाम—Asks a question mixed with hope. Is it all well &c. I hope it is.

P. 157. कुशलं—Mark the nobility of Chandraketu's speech. महावीरप्रकाण्ड—प्रशस्तो महावीरः महावीरप्रकाण्डं. प्रकाण्ड properly a well-grown (excellent) trunk of a tree; hence when used at the end of a

unaltered.

परिणतः कायवान्—construe कायवान् परिणतः has become incar
We have here both फलोत्प्रेक्षा and वस्तूत्प्रेक्षा. ब्रह्मकोश—The wor
rather the treasure of the Vedas. The stanza contains a ser
Utprekshâs (मालोत्प्रेक्षा).

आश्वास—Confidence (which relieves anxiety); *cf.* विश्वस
in अहो दीप्तिमतोपि विश्वसनीयतास्य राज्ञो वपुषः S'a'k. प्रकृष्ट—exi
in its entirety. मूर्तिसंचरः—मूर्तिः संचरः (संचरते अनेनेति)
manifesting itself by means of a bodly form. The fig. appe
in a; is Utpreksha.

P. 158. रसः निर्वृतिघनः—A feeling full of intense joy. ...
lit. makes me bend; hence act humbly or submissively; den
ह. महार्घः—of great value, precious (used figuratively);
most noble or praiseworthy. अतिशयः—supreme excellence,
ordinary virtue. The fig. is अर्थान्तरन्यास with an Upamâ in
theerin. This stanza is another instance of Bhavabhûti's de
ive power. S'loka quoted in D. R. as an instance of S'akti o
the *aṅgas* of Avamarsha Sandhi.

एकपदे—indec., at once. ०विश्रामं—should be grammatically
See com. on विश्रामो हृदयस्य &c. p. 39. It may some how be
ded as विश्रम एव विश्रामः by affixing. अण् स्वार्थे by प्रज्ञादिभ्योऽण्
प्रज्ञ एव प्राज्ञः) though this word is not actually included in
group. See our note on विश्रामं S'ak. II. 6.

निमित्तसव्यपेक्षः—व्यपेक्षया expectancy सह वर्तते सव्यपेक्षः निमि
व्यपेक्षः। निमित्त of course means here 'an external (बाह्य
cause, as is clear from कुतोपि निमित्तात् and अन्तरः कोपि हेतु
next s'loka. विप्रतिषिद्ध—Contradictory. Supply a च after
make the contradiction more prominent. The च is already
in Ma'l. Ma'd. where this passage and the following sloka both
Love, and that it should depend upon some external cau
The meaning is that true love cannot depend upon an ex
cause, since it must vanish as soon as the cause disappear
it does not do. *Cf.* Jagaddhara—निमित्तमिह द्वयं बाह्यमाभ्यन्
तदिह बाह्यहेत्वपेक्षः स्नेहोऽस्थिर एव । निमित्तनिवृत्तौ तन्निवृत्तिरावश्यक
अत आन्तरनिमित्तापेक्षैव स्नेहस्येति भावः ।'

आर्तिश्लेषयति—links or joins together. बहिरुपाधि—extern

stout; hence thrilling; *cf.* मांसल before. गर्भच्छद—The internal leaf. चन्द्र—Mr. Gha'te interpretes this as 'camphor', but camphor can have no निष्यन्द. Probably he means sandal mioxd with camphor.

P. 160. एभ्यः—The dat. is indefensible; we should expect the acc. by क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म. The Com.'s explanation is inadequate. Perhaps the poet wrote अतिद्रुग्धं. दुर्योगः—inconsiderateness, bad resolve. अनुयात्रिक—see p. 129.

स्वः भावः—his characteristic innate disposition. प्रकृतिनित्यत्वात्—being inherent in or an inseparable property of his nature किमाग्नेयो &c.—The fig. is Artha'ntaranya'sa. *Cf.* यदचेतनोपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः। तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ॥ Bhar. Nit. S'a. 37; also Kir. I. 43. अमर्ष—Anger; non-endurance; *cf.* अमर्षशून्येन Kir. I. 33. The word is used in a slightly different sense (jealous anger) at p. 148. विलक्षितानि—driven out of their wits, abashed.

P. 161. आम्नायवन्ति—आम्नाय means the same thing as संप्रदाय the particular formula handed down by tradition. ब्रह्मादयः &c.—The verse has already occurred; see I. 15. उपनिषद्—any mystica. lore that is secretly communicated by the Guru to his disciplel From सद् with उप and नि to sit near (knowledge which a pupil derives by sitting near his preceptor in solitude). मन्त्रपारायणो॰ *v. l.* the knowledge of mastering the mystical charms. But here पारायण has no sense; it must be taken by *Lakshana'* to mean 'all the mantras.' परःसहस्र॰—सहस्रात्पराः परःसहस्राः ये संवत्सराः तानन्तेवासी who had been his pupil for more than a thousand years.

प्रकृष्ट—Exalted, of a superior order. उपादान—a cause. It generally means 'immediate or material cause. See p. 80 and notes.

P. 162. किमात्थ &c.—This is an instance of what is called आकाशभाषित in Sanskrit dramas. It is a speech addressed to a character not present on the stage. It is defined as किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत्। श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥ Das. R. अधिराज—अधिको राजा a Pra'di Sam'. शस्त्राग्नि॰—used for alliteration.

मेचक—dark blue.—नवनील॰—नीलश्चासौ नीरधरश्च नील॰, भवः यः

with the demons. *cf.* our note on Raghuvansa Rag. ...
Ráma had undertaken the war with Ra'vana for the purpose of liberating Indra and the other gods from the clutches of that demon. वैवस्वतात्—The reference here is to the seventh Manu, the son of Vivasvat or the sun and the progenitor of the solar race. He was the first king of Ayodhyá. इमानां &c.—*cf.* Rag. I. 25, 28, IV. 35 &c. दीधिति—rays. नीराजित—with the light waved about, illuminated or lighted up.

P. 163. विकटं—in a proud or haughty manner. पौरुषातिरेकः—Excess of manly power or heroism.

तृणीकृत—अतृणं तृणं संपद्यमानः कृतः तृणीकृतः. सत्त्वसार—The best or concentrated energies of. धीरा—steady, dignified. नमयतीव &c.—The fig. is उत्प्रेक्षा. वीरोरसः &c.—The fig. is संशयालंकार. Sl. quoted in D. R. and S. D. as an instance of Vilása

उत्कंठते—Den. from उत्कंठ (eagerly longing); is used with the gen. or dat.

P. 164. ब्रह्मकोष—The treasure, entire collection, of the Vedas; hence also the performance of Vedic rites &c. आशंसनीय—To be desired or wished for. उपसदन—The proper form of approaching. धर्मतातः—धर्मेण प्राप्तः तातः The relation following from that of friendship. अवचनीयः—अनिन्द्यः not blamable. This remark of Kus'a is quite in keeping with his true chivalrous spirit. For though it was no dishonour to him to bend before a worthy Bra'hmana, as a true Kshatriya he could not have done so before a Kshátriya.

P. 165. प्रासादिक—amiable, winning (lit. always inclined to favour). अधिवृतत—caused to exist, employed.

संहनन—The build or frame of the body. सिंहसंहनन *V. l.*—handsome make; वरांगरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः Amara. सिंहं श्रेष्ठं संहननं यस्य; संहनेन सिंह इति वा. This reading is better.

अङ्गादङ्गात्—*i. e.* from every limb. निजस्नेह॰—Read निजः स्नेहजः देहसारः—The essence of affection in the body. धातुः—The element of. The stanza contains four Utprekshás.

P. 166. ललाटंतप—See com; read स्वप्न॰ for स्वच्छ॰ ॰च्छाये—छायाबाहुल्ये इति नपुंसकत्वम्. वत्सस्य—संप्रदानस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी।

appearance, bodily resemblance

P. 167. कठोर—Fully developed. सुबन्धुर—well-turned or curved; hence-beautifully formed; Slokas 24, 25 give the characteristic marks of a *Samra't*. आनुरूपं—अनुरूपस्य भाव: resemblance. उन्नेय—observable. मुक्ता०—मुक्तावत् like pearls अच्छा ये दन्ता: तेषां छव्या सुन्दरा. ०दन्तुरा *V. l.*—Lit. with the rays (छवि) spreading out like teeth; hence brightened or illuminated with. कर्णपाश:—कर्ण: पाश इव ; beautiful ear. पाश coming after केश means 'a collection,' while after कर्ण it has the sense of 'beautiful.' सौभाग्यगुण:—The excellence of beauty.

P. 168. उद्भूतं—Come to pass, has taken effect. संप्लवमान—with swimming in, overwhelmed, doubts. सुखातिशयो हृदयस्य &c.—*cf.* सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त:करणप्रवृत्तय: । Sa'k. I. 22. The joy which Ra'ma's heart felt assured him that he was right in his conjecture. आत्मसंवाद:—reassurance of what I myself felt, a confirmnation of my own experience. द्विधा प्रतिपन्न:—ascertained as likely to give birth to twins.

विकास—properly unfolding; hence development, growth. जडदृश्—with eyes dull *i. e.* closed. परामर्शकलया—by a gentle touch.

P. 169. अवश्याय—dew-drops. The fig. is निदर्शना.

सीतादेव्या: रघुपते:—From the use of these terms it appears that the boys were kept in the dark as regards their real parentage and their relation with the personages of Rāmáyana. They did not know even that Sitá was their mother. The whole mystery is unravelled when the boys are introduced to their parents at the close of the drama. प्रियानाशे &c.—is an *artha'ntaranya'sa* strengthening the statement in the first line.

तटस्थित:—Because the boys spoke as if they were strangers to Sita', and consequently to Râma also. Had Kus'a spoken of Sita' as मातु: or जनन्या:, Râma would have concluded that they were her sons. स्नेहपरिप्लुत—overwhelmed with, full of, affection. अन्तरयामि—I shall conceal my agitation, collect myself. निष्यन्द—the flow or essence of, hence the production or outcome of.

P. 170. आम्नात:—studied. प्रकृत्यैव &c.—The slokas found in

or sudden reverses. विरसवृत्ति-unpleasant, disagreeable. विप्रलंभ-non-fulfilment of one's wishes;. पर्यवसायिन्—ending in वि॰ illusory.

P. 171. बहुल—great, most pleasing. अन्योन्यं यत्ना:—*v. l.* efforts to please each other. कौतुकरसा:—enjoyment of delights; or, eagerness or fondness for delights as the Com. takes it. प्राण:—used in the sense of जीव or मुख्य प्राण and hence the singular.

एकोन्मीलन &c.—एकं एकदैव यदुन्मीलनं तत्र पेशल:. उन्मीलन does not mean development here but unfolding, presenting to the mind. पेशल clever or skilled in, able to. The reading क्रमो॰ is not so impressive.

P. 172. आकूत—a longing for each other, emotion, यत्र—यस्मिन्काले. त्वदर्थमिव—The fig. is उत्प्रेक्षा. This Sloka occurs in the Rámayana in a chapter which the Nirnayasâgar edition gives as प्रक्षिप्त between chapters 95 and 96 of the Ayodhya Kanda, with the reading त्वदर्थमिह विन्यस्ता त्वियं श्लक्ष्णसमा शिला । यस्या: पार्श्वे तरु: पुष्पै: प्रवि(वृ)ष्ट इव केसरै: ॥

मुग्ध:—Because in their boyish innocence they did not know that those allusions would cause pain to Ra'ma's mind प्रसृत. &c.—प्रसृत: य: मन्द: मन्दाकिनीसम्बन्धी मरुत् तेन तरलिता ये अलका: curly hair तै: व्याकुल: obscured, covered ललाटचन्द्रस्य द्युतिर्यस्मिन्. अकुंकुम &c.—see the Com.'s remark. उत्प्रेक्ष्यते—is pictured *i. e.* appears vividly before me. निराभरणं &c.—*i. e.* it was आभरणस्याभरणं; not that ornaments graced it but onthe contraimpaired its beauty.

P. 173. प्रवासे—in separation. विकल्पव्युपरमे—When the fabric of fancy is dissolved, when the image worked up by fancy vanishes. कुकूलानां—is appropriate. The heart is burnt as it were on a fire which is slow but steady in its action.

विदूराश्रमतया—explains श्रमजडा: which in its turn explains चिरेणागच्छन्ति.

P. 174. जुष्टे—shared by, in which they took part. महावैशसे—*i. e.* Sita's destruction. रामेण किं दुष्करम्—This is one of the many reflections by Ra'ma on his own cruel deed which had been ever afterwards constantly haunting and rickin his mind. See note

his anger melted away as soon as he saw the emaciated figure of Râma and fell into a swoon. विधुर—विगता धूः कार्यभार याम्य:—unnerved, languid; hence afflicted; overpowered with emotion.

ACT VII.

P. 175. A peculiar feature of this Act is that it opens with a drama composed by Vâlmiki and represented on the stage by heavenly damsels before an audience composed of Ráma, Lakshmana, the citizens of Ayodhyâ and the principal inhabitants of the three worlds. This plan is adopted by Vâlmiki in order to bring home to the minds of the subjects of Ráma the innocence of Sitá and their own guilt in doubting her chastity. This purpose in well-served and the Act closes with the final union of Ra'ma, Sitá and their two sons, and is in this respect comparable with the last Act of Kalida'sa's S'akuntala wherein also we find the happy union of the hero with his son and wife long after she had been repudiated in a state of pregnancy.

P. 175. सब्रह्मक्षत्र॰—The mention of ब्रह्म and क्षत्र is by the ब्राह्मणवासिष्ठन्याय or the गोबलीवर्दन्याय.

P. 176. नायकनिकाय—The reading नारक॰ makes no sense. स्थावर:—*i. e.* their presiding deities. We have already met with such in the persons of Tamasá, Muralá and others. भूतग्राम:—ग्राम when at the end of a compound means 'a collection or multitude. आतोद्यस्थान—आ समन्तात्तुद्यते आतोद्यं a musical instrument; ॰स्थान a place where musical instruments are played upon; hence here 'a theatre.'

राज्याश्रम—is a Rupaka Samâsa. The meaning is–though he lived a strictly pious life he could have married a second wife after his exile of Sità, at least for the performance of religous rites and for progeny without violating the rules of that life and yet he did not do so but lived the abstemious life of an ascetic. This brings out the force of अपि. We know from the Rag. that the kings of the solar race always lived a semi-ascetic life considering their kingdom a hermitage. *Cf.* राज्याश्रममुनिं मुनि: Rag. I. 58. स्थानप्रतिपत्ति—a seat of honour. For this sense of प्रतिपत्ति comp. Rag XIV. 22; सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकं S'âk. IV. 17.

P. 177. प्रत्यय—knowledge of. आस्तीर्ण—See Com.'s remark. भूतार्थवादी—one who speaks things as they happened; hence a truth-speaker. It is a हेतुगर्भविशे॰. His words, therefore, must not be distrusted *Cf.* Valmiki's address to Ra'ma–प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो

sibility of its being perceived wrongly. किंचित् and काव्यगौरवात् bespeak modesty on Valmiki's part. कार्यगौ० *v. l.* is better.

P. 178. एतदुक्तं भवति—This is what is meant. साक्षात्कृत०—This is a significant epithet. It means—The Sages are the beholders of holy law and therefore they know how to decide what is right and what is wrong. अमृतसाराणि—having for their essence the knowledge of Brahma or Moksha. The meaning 'ambrocial' is inappropriate. परोरजांसि—beyond foulness. clear; their inward eye is never bedimmed by foulness but always perceives clearly. व्याहन्यन्ते—are obstructed, prove false. अन्यद्—Something quite unexpected.

P. 179. आर्यपुत्रेत्यादि &c.—Ra'ma in his agitation caused by his overpowering love for his wife forgets that it was a dramatic representation and believing that the event was just happening thus exclaims. प्रबन्धार्थ—The representation. उत्संगित—taken in the lap. अनिबन्धनं—causeless, unaccountable, hence sudden. अन्धतमसं—अन्धयतीति अन्धं; अन्धं च तत्तमः; अ is addeed to the final of तमस् after अव, सम् and अन्ध. The Com's reading does not give a good sense.

P. 180. कल्याणपरोहः—Now it is कल्याणपरोहः; this is an echo of the sentiment expressed by Chandraketu in V. 25. Also a blessing is implied in this. उच्चित—उपचित *v. l.* collected, laid in store. कल्याणसम्पदं—excellent blessings.

P. 181. अभ्युपपन्ना—Favoured. इति जितमपत्यस्नेहेन—*cf.* Sak. IV. 6. मोहग्रन्थिः—the knot of infatuation. It is this affection that ties down man to the world. It spreads a delusion over the mind and prevents it from seeing the real nature of things. This refers to the doctrine of Ma'ya' which makes men believe the unreal world to be real.

गूढग्रन्थिः— *v. l.* means the secret tie which binds together the two (the parent and the offspring). मूढग्रन्थि. another reading, is explained in the com. अनुपच्छेद्यः—which nothing can cut off. सीतां प्रसूय—when I am the mother of Sita', how can I not feel for her? सोढः—With एक *v. l.* the meaning will be एकः राक्षसमध्यवासः दुःसहः द्वितीयस्तु सुदुःसहः. The reading तु for च is preferable.

P. 182. पाक्षाभिमुखस्य—for the idea *cf.* अथवा भविष्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र। Sak I. 15. सद्दशमुक्तम्—This is ironical. She does not accept the philosophy of Bhāgirathi as is apparent from her next question.

प्रमाणीकृत:—Considered an authority against his decision She means to say that Râma would have found reason to alter his

P. 180. इह विषम—In this difficulty, being in such a fix. Cf. Rag. XIV. 34. तदतिगहनं—v. l. and that is a very hard thing to do. Here तद् refers to यद् in the preceding line. The reading तमसि विषमे is not very intelligible unless तमसि be taken in the secondary sense of 'perplexity of the mind.' The reading in the text is certainly preferable. अन्तःप्रकाशः—knowledge of the inward feelings and thoughts of others.

तथाप्येष ते अञ्जलिः—'Mark the tender heartedness of Ganga. She entirely identifies herself with the race of Bhagiratha and folds her hands to Prithivi to implore her forgiveness. In some editions these words are put into the mouth of Lakshmana, but as such they are quite out of place. nor is Prithivi's reply to Ganga; नित्यं प्रसन्नास्मि वः intelligible. आपातदुःसह°—unbearable in its first charge or onset, overpowering at the first attack, qualifies संवेगं (agitation due to affection).

गर्भरूपेषु—गर्भ a new-born child; °रूपेषु—those who are to them in the relation of children to be tenderly taken care of.

P. 184. विलय—disappearance, merging into. cf. यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये । तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ &c. Ra'ma. Utar K. ch 110, also Raghu XV. 81, where Sita' seriously contemplates the step. अवेक्षणीयां &c.—A departure from the Ramayana; According to which Prithvi enters the Patala with Sita' see Intro. प्रक्षुभ्यते— is enhanced.

P. 185. वत्सयोः—कर्मणि षष्ठी. विस्मय°—विस्मय at the strangeness of events, आनन्द at the prospect of progeny. जर्जराः—broken through, intermixed with. करुणामयः—The comparison of the sea, which is implied herein. shows that the sentiment of Karuna is all-pervading.

P. 186. वसिष्ठगृहीतानां—cf. Rag. I. 60-64. आंगिरस—is S'ata'nanda, the son of Gotama (a descendant of Angiras) and family priest of the Janaka family.

P. 187. उपायैः—used in the sense of हेतु, means or circumstances leading to conviction. These are given in the next couplet. द्वादशाब्दिकौ—द्वादश अब्दान् भूतौ twelve years old. 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' Pa'n. V. 1. 80. इति ठञ् (इक). प्रमुग्धः—at a loss to decide. पवित्रीकुरु—cf. supra sl. 8 Prithivi merely wanted Sita' to sit down. Ra'ma, however, understands this to be permission to Sita' to enter the bowels of the earth and hence exclaims लोकान्तरं गतासि. मन्नियोगतः—at my command. चारित्र—virtuous conduct.

P. 188. काव्यार्थः—The desired or final end of a poem. Lakshmana asks Va'lmiki if he wrote his Ka'vya simply for such a tragic end. ब्रह्मर्षि—देवाश्च ब्रह्मर्षयश्च ते; or ब्रह्मर्षि one of the seven kinds of saints. See our note on ब्रह्मर्षि, Vic. p. 12. पुण्यव्रता—of virtuous or holy conduct.

P. 189. शालीन—शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः; lit. one deserving to be in the house; hence modest. खञ् added in this sense by शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः Pa'n. V. 2. 20. ०शालता—habitual or natural bashfulness. जगत्पते—This explains why she obeyed his order. आत्मनो वचनं—refers to p. 25. l. 10. उत्क्रमार्गेदायु०—See p. 47. l. l. 16, 17.

P. 190. उपनिष्ठन्ते—The Atm. shows that Sitâ was treated as a deity. स्था takes Atm. by the Vâr. उपाद्देवपूजासंगतिकरण &c. धर्मचारिणी—धर्मं चरितुं शीलमस्याः । or धर्मं पुण्यमवश्यं चरतीति. हिरण्मयी—हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी. प्रकृति—the original of a thing.

P. 191. कृतार्थोऽस्मि—Mark how Lakshmana takes sincere delight in the reunion of Ráma' and Sitâ'. It was the one object of his life to behold his brother and sister-in-law live in perfect happiness.

P. 192. पुनर्जन्मान्तर०—Who have again entered upon a new existence. उत्खातलवणः—For Lavana see notes to p. 47. मधुरेश्वरः—After S'atrughna killed Lavana he founded on the scene of his victory, a city which he named Mathura or Madhura. *Cf.* Rag. XV. 28; also Bhag. P. शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसं । हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरीम् ॥ S'atrughna was, after this, installed king of Madhura by Ra'ma as already promised. सानुषङ्गाणि—Closely following one another or coming in close succession. अनुषंग close contact, connection. न प्रत्येमि—*i. e.* I have no faith in their stability or permanence (from past experiences). प्रकृतिरियं—*i. e.* their unpermanence, transitoriness. Or न प्रत्येमि may mean I am not aware of any thing, so beside myself with joy I am. In this case इयं प्रकृतिः will mean—To make one overdrunk with joy &c.

इदमस्तु—This is the भरतवाक्य or the concluding stanza of the drama so called in commemoration of Bharata, the father of Hindu dramaturgy.

P. 193. परिभावयन्तु—Read and reflect on, read and enjoy. अभिनयः विन्यस्तरूपं—cast in the form of a drama (an[illegible]